

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI
URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI**

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

1-son (yanvar 2025)

**Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan**

Urganch – 2025

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent **YO'LDOSHEV Ro'zimboy**

TAHRIR HAY'ATI:

ABDULLAYEV Ilyos, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (UrDU),
ABDULLAYEV O'tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),
ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD, (UrDU),
BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),
DO'SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),
IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),
IMOMQULOV Sevdior, fizika-matematika fanlari doktori, professor (NavDPI),
JUMATOV Rashid Yangibaevich, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
KAVALYAUSKAS Vidas, gumanitar fanlar doktori, professor (Litva universiteti),
KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),
MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, dotsent (UrDPI),
NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
OTAMURODOV Sa'dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),
QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
RUZMETOV Surojbek, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
RO'ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),
SADULLAYEV Azimboy, fizika-matematika fanlari doktori, akademik (O'zMU),
SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O'zMU),
SALAYEV San'atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),
SATIPOV G'oiptazar, qishloq xo'jalik fanlari doktori, professor (UrDU),
XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, dotsent (bosh muharrir o'rinbosari, UrDU),
YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O'zDJTU),
O'ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU),
O'ROZBOYEV G'ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),
G'AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul kotib, UrDU).

**JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN•JURNAL
OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI• 1-son (yanvar 2025)**

MUASSIS: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti •Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro'yxatdan o'tgan •**GUVOHNOMA № 1131.**

Jumaniyozov Sardor Pirnazarovich (Urganch davlat universiteti dotsenti v.b. (PhD), Urganch, 220100, O'zbekiston; e-mail: sardor7709@mail.ru)

BIR JINSLI BO'LMAGAN JISMLAR UCHUN IKKI O'LCHOVLI NOSTATSIONAR ISSIQLIK O'TKAZUVCHANLIK MASALASINI CHEKLI ELEMENTLAR USULIDA KOMPYUTERLI MODELLASHTIRISH

Annotatsiya. Maqolada bir jinsli bo'lmagan material plastinasida ikki o'lchovli issiqlik o'tkazuvchanlik masalasini chekli elementlar usuli bilan yechish o'rganiladi. Asosiy munosabatlar chiziqli uchburchak chekli elementlar uchun keltirilgan. Ikki o'lchovli issiqlik o'tkazuvchanlik masalasining sonli yechimi berilgan va temperatura maydonining taqsimlanishi o'rganildi. Olingan natijalar to'r usulida olingan natijalar bilan solishtirildi. Plastikadagi temperatura taqsimoti izolinyalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: nostatsionarlik, issiqlik o'tkazuvchanlik, bir jinsli bo'lmagan jism, chekli elementlar usuli.

Жуманиязов Сардор Пирназарович (и.о. доцента (PhD) Ургенчского государственного университета, Ургенч, 220100, Узбекистан; e-mail: sardor7709@mail.ru)

КОМПЬЮТЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ДВУМЕРНЫХ НЕСТАЦИОНАРНЫХ ЗАДАЧ ТЕПЛОПРОВОДНОСТИ ДЛЯ НЕОДНОРОДНЫХ ТЕЛ МКЭ

Аннотация. В статье, на основе решения двумерной задачи теплопроводности, методом конечных элементов, исследуется процесс теплопереноса в пластине из неоднородного материала. Основные соотношения приведены для линейных треугольных конечных элементов. Дано численное решение двумерной задачи теплопереноса и исследовано распределение температурного поля. Полученные результаты сравнивались с результатами, полученными сеточным методом. Приведены изолинии распределения температуры в пластике.

Ключевые слова: нестационарность, теплопроводность, неоднородное тело, МКЭ.

Jumaniyozov Sardor Pirnazarovich (Urganch State University acting associate professor (PhD), Urganch, 220100, Uzbekistan; e-mail: sardor7709@mail.ru)

COMPUTER SIMULATION OF TWO-DIMENSIONAL TRANSIENT HEAT CONDUCTIVITY PROBLEMS FOR HETEROGENEOUS BODIES FEM

Annotation. The article uses the finite element method to study the solution of the problem of two-dimensional heat transfer in a plate made of inhomogeneous material. The main relationships are given for linear triangular finite elements. A numerical solution of the two-dimensional problem of heat transfer is given and the distribution of the temperature field is studied. The results obtained are compared with the results obtained by the grid method. Isolines of the temperature distribution in plastic are given.

Key words: non-stationarity, thermal conductivity, inhomogeneous body, FEM.

Kirish. Issiqlik uzatish jarayonlarini o'rganish zamonaviy texnika va texnologiyaning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Aviatsiya, yadro energiyasi va raketa-kosmik texnologiyalarning rivojlanishi issiqlik almashinuvi masalalarini yangidan ishlab chiqishni talab qiladi. So'nggi o'n yilliklar mobaynida issiqlik almashinuvi hodisalarini jadal o'rganish va qo'llash sohasi juda kengaydi. Hozirgi vaqtda issiqlik uzatish jarayonlarini nazariy o'rganish, asosan, kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda, ularni sonli modellashtirishga asoslangan.

Maqolada [1] zamonaviy sonli usullar yordamida issiqlik uzatish masalalarini o'rganish usullari keltirilgan. Amaliy matematikaning an'anaviy vositalari bilan issiqlik uzatishning matematik modellarini analitik tadqiqotiga asosiy yondashuvlari tavsiflanadi. Statsionar va nostatsionar ko'p o'lchovli issiqlik o'tkazuvchanlik masalalarini yechishning sonli usullari ko'rib chiqiladi.

Maqolada [3] issiqlik o'tkazuvchanlik masalalarini chekli elementlar usuli bilan yechishning umumiy yondashuvi tavsifi berilgan, hisoblash modellarini yaratish bo'yicha bosqichma-bosqich ko'rsatmalar berilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ikki o'lchovli nostatsionar issiqlik tarqalishi tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$\rho c \frac{\partial T}{\partial t} = \lambda \frac{\partial^2 T}{\partial x^2} + \lambda \frac{\partial^2 T}{\partial y^2} + Q(x, y) \quad (1)$$

bunda $T = T(x, y, t)$ – temperatura; λ – issiqlik o‘tkazuvchanlik koeffitsiyentlari; ρ – jism zichligi, c – solishtirma issiqlik sig‘imi, $Q = Q(x, y)$ – ichki issiqlik ajratish manbalarining quvvati. Vaqt bo‘yicha (boshlang‘ich) shartlar jismdagi haroratning boshlang‘ich holatidagi taqsimlanishini o‘z ichiga oladi: $t = 0: T_0 = T(x, y, t_0)$ – umumiy holatda.

(1) tenglama bilan ikki turli ko‘rinishdagi chegaraviy shartlar qaraladi. Agar chegaraning bir necha qismida temperatura ma‘lum bo‘lsa, quyidagicha tasvirlanadi (Dirixle sharti):

$$T = T_r(x, y, t), \quad (2)$$

bunda T_r – chegaradagi temperatura.

Agarda chegarada q issiqlik oqimi berilganda (Neyman sharti) yoki $h(T - T_{tm})$ konvektiv issiqlik almashishi yuz bersa (Nyuton-Rixman sharti) chegaraviy shart quyidagi ko‘rinishni oladi:

$$\lambda \frac{\partial T}{\partial x} l_x + \lambda \frac{\partial T}{\partial y} l_y + q + h(T - T_{tm}) = 0, \quad (3)$$

bunda h – issiqlik almashish koeffitsiyenti; T_∞ – tashqi muhit temperaturasi; l_x, l_y – yo‘nalishlar kosinuslari; q – issiqlik oqimi (agarda issiqlik jismdan tarqalsa musbat hisoblanadi).

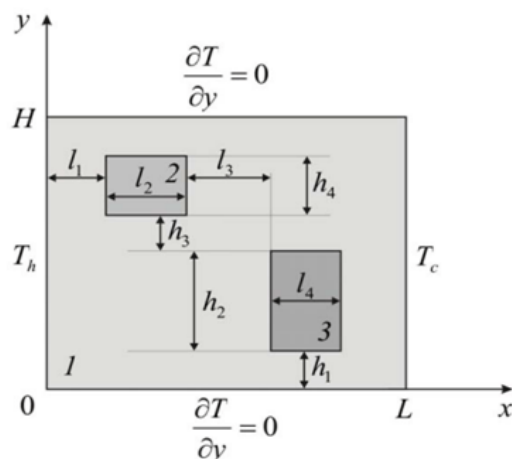
Issiqlik oqimi q va konvektiv issiqlik yo‘qotilishi $h(T - T_{tm})$ yuza chegarasining bir joyida bir vaqtda uchramaydi. Agar konvektiv issiqlik almashish mavjud bo‘lmasa, bundan tashqari, issiqlik oqimi nolga teng bo‘lsa, issiqlik izolatsiyasi chegaraviy sharti quyidagicha bo‘ladi: $\frac{dT}{dn} = 0$.

Tahlil va natijalar. O‘z ichiga ikki qo‘shimcha qoplamani olgan plastinada issiqlik o‘tkazish masalasining nostatsionar jarayoni ko‘rib chiqiladi (1-rasm). Mis plastina o‘lchamlari: $L = H = 0,5$ m (1, 1-rasmda). Mis quyidagi termofizik xususiyatlarga ega:

$$\lambda = 384 \text{ Vt} / (\text{m} \cdot ^\circ\text{C}), \quad \rho = 8800 \text{ kg} / \text{m}^3, \quad c = 381 \text{ J} / (\text{kg} \cdot ^\circ\text{C}).$$

Qo‘shimcha qoplama materialining termofizik parametrlari: po‘lat (2, 1-rasmda): $\lambda_2 = 46 \text{ Vt} / (\text{m} \cdot ^\circ\text{C}), \rho_2 = 7800 \text{ kg} / \text{m}^3, c_2 = 460 \text{ J} / (\text{kg} \cdot ^\circ\text{C})$ va temir (3, 1-rasmda): $\lambda_3 = 71 \text{ Vt} / (\text{m} \cdot ^\circ\text{C}), \rho_3 = 7900 \text{ kg} / \text{m}^3, c_3 = 460 \text{ J} / (\text{kg} \cdot ^\circ\text{C}).$

Plastinkaning vertikal chegaralarida doimiy temperaturalar saqlanadi: $x = 0$ da $T_h = 100^\circ\text{C}$ va $x = L$ da $T_c = 0^\circ\text{C}$ da. Gorizontalar izolatsiya qilingan [2;73–89-b.].

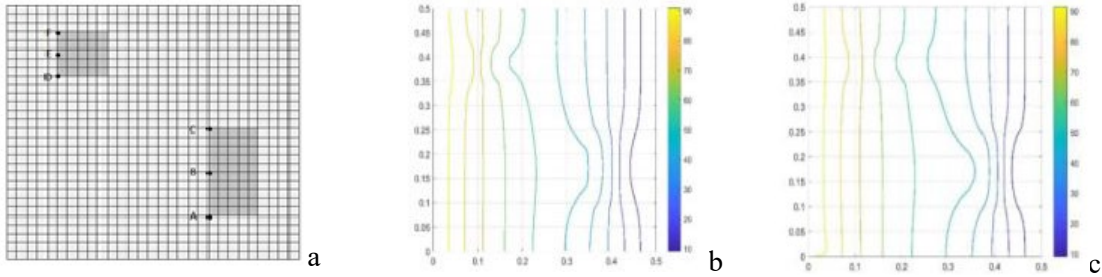

1-rasm. Yechim sohasi va chegara shartlari.

Yechim maydonining boshlang‘ich temperaturasi $T_0 = 50^\circ\text{C}$. Boshlang‘ich va chegaraviy shartlar quyidagicha yoziladi:

$$t = 0 : T = T_0, 0 \leq x \leq L, 0 \leq y \leq H; x = 0 : T = T_h, t > 0;$$

$$x = L : T = T_c, t > 0; y = 0 : \frac{\partial T}{\partial y} = 0, t > 0; y = H : \frac{\partial T}{\partial y} = 0, t > 0; \quad (4)$$

2-rasm. Chekli elementli tavsifi ko‘rinishi va temperatura izolinylari.

2.a-rasmda bir jinsli bo‘lmagan plastinaning chekli elementli tasvirining umumiy ko‘rinishi keltirilgan.

2.b.c-rasmda, mos ravishda, chekli ayirmalar usuli [2;73–89-b.] va chekli elementlar usuli bilan hisoblangan temperatura maydoni taqsimotining izolinylari ko‘rsatilgan (o‘lchamdagi to‘r kataklari va chekli elementlar bilan bir xil).

Vaqtning $t=100$ sekunddagi grafik taqqoslash natijalarning yaqinligini ko‘rsatadi. Masalani yechishda chekli elementlar to‘rining quyidagi xarakteristikalari qo‘llaniladi. 900 ta tugun nuqta, 841 ta chekli element, tenglamalar yechish sistemasining tartibi $n=900$, tenglamalar sistemasining nolga teng bo‘lmagan elementlari lentasining kengligi 32, yakuniy vaqt 600 sek. (vaqt qadami $\Delta t = 5$ sek.).

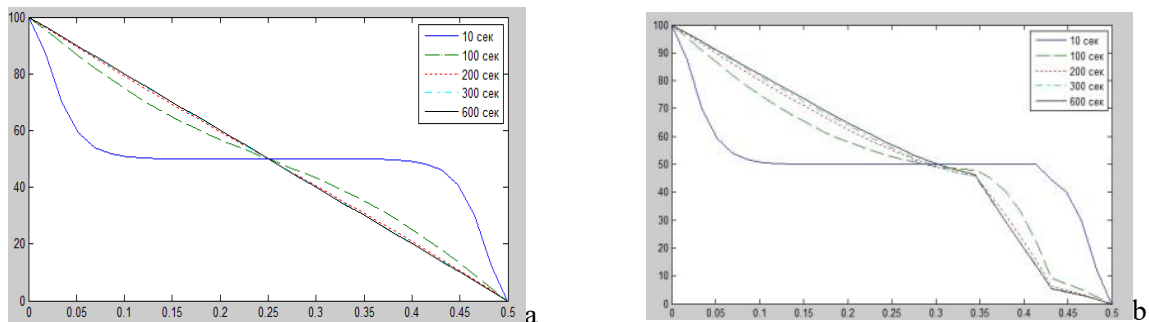
1-jadvalda plastinaning turli nuqtalaridagi temperaturaning sonli qiymatlari $t = 100$ sekundda taqqoslanadi. Berilgan natijalar shuni ko‘rsatadiki, yechimlar 97,55%ga to‘g‘ri keladi, bu esa ishlab chiqilgan model va masalani yechish algoritmining to‘g‘riligini tasdiqlaydi.

1-jadval

Temperatura maydonining sonli qiymatlari

Nuqtalar	A	B	C	D	E	F
[2]	40.7506	46.2112	40.3930	81.16045	84.5502	81.1529
uchburchak element	41.0089	46.6383	40.8315	80.3831	82.4752	80.8405
to‘rtburchak element	41.2625	47.8751	40.8712	80.8140	83.8631	80.8084

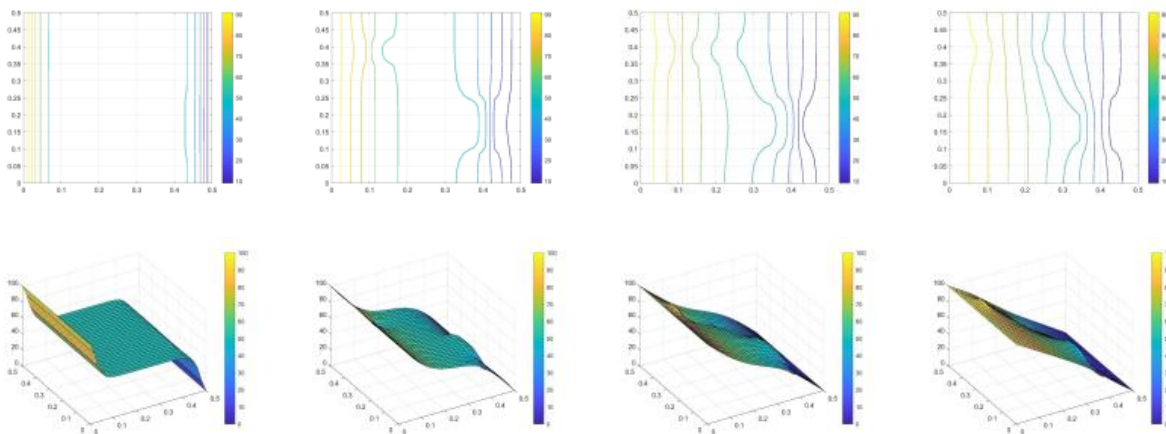
3-rasmda a, b gorizontali chiziq ($y=0,1724$) bo‘ylab bir jinsli va bir jinsli bo‘lmagan plastinadagi temperatura o‘zgarishining $t = 10, 100, 200, 300$ va 600 sekunddagi grafiklari ko‘rsatilgan.

4-rasm. Plastina temperaturasining $y=0,1724$ gorizontali bo‘yicha o‘zgarishi.

Temperaturani taqsimlanishining egri chiziqlarini taqqoslash shuni ko‘rsatadiki, vaqt o‘tishi bilan natijaviy egri chiziqlar barqarorlashadi.

Aniqlik uchun 5-rasmda $t = 10, 50, 100$ va 600 sekunddagi izolinylar va temperatura sirtlari ko‘rsatilgan. Vaqt o‘tishi bilan bir jinsli bo‘lmagan plastinadagi qo‘shimchalarning ta‘siri aniq kuzatiladi.

5-rasm. $t = 10, 50, 100$ va 600 sekunddagi izolinyalar va temperatura sirtlari.

Xulosa va takliflar. Ikkita qoplamani o‘z ichiga olgan plastinada issiqlik uzatish jarayoni o‘rganildi. Masalani yechish algoritmining to‘g‘riligi to‘r usuli bilan olingan sonli qiymatlarni taqqoslash orqali isbotlanadi. Qo‘shimchalarning bir jinsli bo‘lmagan temperaturali maydon hosil bo‘lishiga ta‘siri o‘rganildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- [1]. Самарский А.А., Вабищевич П.Н. Вычислительная теплопередача. М., Едиториал УРСС, 2003, 784 с.
- [2]. Кузнецов Г.В., Шеремет М.А. Разностные методы решения задач теплопроводности. Томск, изд-во ТПУ, 2007, 172 с.
- [3]. Жуков Н.П., Майникова Н.Ф., Никулин С.С., Антонов О.А. Решение задач теплопроводности методом конечных элементов. Тамбов, изд-во ФГБОУ ВПО «ТГТУ», 2014, 80 с.
- [4]. Люкшин П.Л., Люкшин Р.А., Матолыгина Н.Ю., Панин С.В. Определение эффективных теплофизических характеристик композиционного материала. Физическая мезомеханика, 11 5 (2008), 103–110 с.

Хасанов Музаффар Машарипович, Дониёр Бахромович Азимов, Исмаилов Охунжон Бахромович
(Ургенчский государственный университет; e-mail: hmuzaffar@mail.ru; doniyor.azimov.97@bk.ru; bakhromboyevich.oxunjon@gmail.com)

РЕШЕНИЕ ЗАДАЧИ КОШИ ДЛЯ МОДИФИЦИРОВАННОГО НЕЛИНЕЙНОГО УРАВНЕНИЯ КОРТЕВЕГА-ДЕ ФРИЗА С ИСТОЧНИКОМ В КЛАССЕ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ

Аннотация. В работе рассматривается решение задачи Коши для модифицированного нелинейного уравнения Кортевега-де Фриза (мНКдФ) с добавлением источника в классе периодических функций. Исследуются условия существования и единственности решений, а также поведение решений с течением времени. Используются методы функционального анализа и теории дифференциальных уравнений. Особое внимание уделяется влиянию источника на динамику решения, включая формирование периодических волн и устойчивость полученных решений. Полученные результаты могут быть применимы к моделированию различных физических процессов, таких как распространение волн в плазме и гидродинамике.

Ключевые слова: модифицированное уравнение Кортевега-де Фриза, самосогласованный источник, оператор Дирака, обратная спектральная задача, система уравнений Дубровина, формулы следов.

DAVRIY FUNKSIYALAR SINFIDA MOSLANGAN MANBALI NOCHIZIQLI MODIFITSIRLANGAN KORTEVEG-DE FRIZ TENGLAMASI UCHUN QO‘YILGAN KOSHI MASALASINI YECHISH

Annotatsiya. Mazkur ishda Korteveg-de Frizning modifikatsiyalangan nochizili tenglamasi (mKdV) uchun qo‘shimcha manba bilan birga Koshining masalasi davriy funksiyalar sinfida yechilishi ko‘rib chiqiladi. Yechimlarning mavjudligi va yagona bo‘lish shartlari hamda vaqt o‘tishi bilan ularning o‘zini tutishi o‘rganiladi. Funktsional tahlil va differensial tenglamalar nazariyasi usullari qo‘llaniladi. Manbaning yechim dinamikasiga, xususan, davriy to‘lqinlarning shakllanishi va olingan yechimlarning barqarorligiga

ta'siri alohida e'tibor bilan o'rganiladi. Olingan natijalar plazmadagi va gidrodinamikadagi to'lqinlarning tarqalishini modellashtirish kabi turli fizik jarayonlarga tatbiq etilishi mumkin.

Kalit sozlari: Korteweg-de Frizning modifikatsiyalangan tenglamasi, o'z-o'zidan muvozanatlashgan manba, Dirak operatori, teskari spektral masala, Dubrovin tenglamalar tizimi, izlar formulasi.

SOLVING THE CAUCHY PROBLEM FOR THE NONLINEAR MODIFIED KORTEWEG-DE VRIES EQUATION WITH A SOURCE IN THE CLASS OF PERIODIC FUNCTIONS

Annotation. The paper examines the solution of the Cauchy problem for the modified nonlinear Korteweg-de Vries (mKdV) equation with an added source in the class of periodic functions. The conditions for the existence and uniqueness of solutions, as well as the behavior of solutions over time, are studied. Methods of functional analysis and the theory of differential equations are employed. Particular attention is given to the influence of the source on the solution dynamics, including the formation of periodic waves and the stability of the obtained solutions. The results can be applied to modeling various physical processes, such as wave propagation in plasma and hydrodynamics.

Key words: Modified Korteweg-de Vries equation, self-consistent source, Dirac operator, inverse spectral problem, Dubrovin's system of equations, trace formulas.

1. Введение. Одним из представителей класса вполне интегрируемых нелинейных уравнений в частных производных, имеющей большое прикладное значение, является модифицированное уравнение Кортевега-де Фриза (мКдФ). Полная интегрируемость этого уравнения методом обратной задачи, в классе быстроубывающих функций, впервые была установлена в работе М.Вадати ([1]). Исследованию уравнения мКдФ в классе конечнозонных функций посвящены работы [2,3].

В работе [4] В.К.Мельникова с помощью метода обратной задачи рассеяния было проинтегрировано уравнение КдФ с самосогласованным источником, в классе быстроубывающих функций.

В настоящей работе изучается уравнение мКдФ с самосогласованным источником в классе периодических функций. Следует отметить, что уравнение мКдФ с самосогласованным источником, в классе быстроубывающих функций, было рассмотрено в работе [5], а нелинейные уравнения с самосогласованным источником, в классе периодических функций, в различных постановках изучались в работах [6-8].

Рассмотрим следующее модифицированное уравнение Кортевега-де Фриза с самосогласованным источником

$$u_t = 6|u|^2 u_x - u_{xxx} + \int_{-\infty}^{\infty} i\beta(\lambda, t) s_1(\pi, \lambda, t) (\psi_1^+ - i\psi_2^+) (\psi_1^- - i\psi_2^-) d\lambda, \quad t > 0, \quad x \in R^1 \quad (1)$$

с начальным условием

$$u(x, t)|_{t=0} = u_0(x) \quad (2)$$

в классе комплексно-значных π -периодических по x функций:

$$u(x, t) \in C_x^3(t > 0) \cap C_t^1(t > 0) \cap C(t \geq 0). \quad (3)$$

Здесь $\beta(\lambda, t)$ заданная действительная, непрерывная функция, имеющая равномерную асимптотику

$$\beta(\lambda, t) = O\left(\frac{1}{\lambda^2}\right), \quad \lambda \rightarrow \pm\infty,$$

$\psi^\pm = (\psi_1^\pm(x, \lambda, t), \psi_2^\pm(x, \lambda, t))^T$ решения Флоке (нормированные условиями $\psi_1^\pm(0, \lambda, t) = 1$) следующего уравнения Дирака

$$L(t)y \equiv B \frac{dy}{dx} + \Omega(x, t)y = \lambda y, \quad x \in R^1, \quad (4)$$

где

$$B = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}, \quad \Omega(x, t) = \begin{pmatrix} p(x, t) & q(x, t) \\ q(x, t) & -p(x, t) \end{pmatrix}, \quad y = \begin{pmatrix} y_1(x) \\ y_2(x) \end{pmatrix},$$

$$p(x,t) = -\operatorname{Re}(u(x,t)), \quad q(x,t) = \operatorname{Im}(u(x,t)).$$

Через $s(x, \lambda, t) = (s_1(x, \lambda, t), s_2(x, \lambda, t))^T$ обозначено решение уравнения (4), удовлетворяющее начальным условиям $s(0, \lambda, t) = (0, 1)^T$.

Цель данной работы дать процедуру построения решения $(u(x,t), \psi^+(x, \lambda, t), \psi^-(x, \lambda, t))$ задачи (1)-(4), в рамках обратной спектральной задачи для уравнения Дирака (4).

2. Необходимые сведения о прямой и обратной спектральной задаче для оператора Дирака с периодическим коэффициентом. В этом пункте, для полноты изложения, приведем некоторые основные сведения, касающиеся обратной спектральной задачи для оператора Дирака с периодическими коэффициентами (20–22).

Рассмотрим систему уравнений Дирака на всей прямой

$$Ly \equiv \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} y_1' \\ y_2' \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} p(x) & q(x) \\ q(x) & -p(x) \end{pmatrix} \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \end{pmatrix} = \lambda \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \end{pmatrix}, \quad x \in R^1, \quad (5)$$

где $p(x)$ и $q(x)$ действительные непрерывные функции из класса $C^1(R)$, имеющие период π , а λ комплексный параметр.

Обозначим через $c(x, \lambda) = (c_1(x, \lambda), c_2(x, \lambda))^T$ и $s(x, \lambda) = (s_1(x, \lambda), s_2(x, \lambda))^T$

решения уравнения (5) удовлетворяющие начальным условиям $c(0, \lambda) = (1, 0)^T$ и $s(0, \lambda) = (0, 1)^T$.

Функция $\Delta(\lambda) = c_1(\pi, \lambda) + s_2(\pi, \lambda)$ называется функцией Ляпунова или дискриминантом Хилла для оператора Дирака (5). Следующее утверждение составляет содержание теоремы Флоке: при $\Delta^2(\lambda) - 4 \neq 0$, уравнение (5) имеет два линейно независимых решения, имеющие вид:

$\psi^\pm(x, \lambda) = \rho_\pm^{\frac{x}{\pi}} \cdot p^\pm(x, \lambda)$, где $p^\pm(x, \lambda)$ - π -периодические вектор-функции по x , и $\rho_\pm = (\Delta(\lambda) \mp \sqrt{\Delta^2(\lambda) - 4})/2$; при $\Delta(\lambda) = 2$, уравнение (5) имеет решение с периодом π ; при $\Delta(\lambda) = -2$, уравнение (5) имеет решение с антиперіодом π . Если положить $\psi_1^\pm(0, \lambda) = 1$, то

$$\psi^\pm(x, \lambda) = c(x, \lambda) + \frac{s_2(\pi, \lambda) - c_1(\pi, \lambda) \mp \sqrt{\Delta^2(\lambda) - 4}}{2s_1(\pi, \lambda)} s(x, \lambda).$$

Эти решения принято называть решениями Флоке. Спектр оператора (5) состоит из следующего множества

$$E = \{\lambda \in R^1 : -2 \leq \Delta(\lambda) \leq 2\} = R^1 \setminus \left\{ \bigcup_{n=-\infty}^{\infty} (\lambda_{2n-1}, \lambda_{2n}) \right\}.$$

Интервалы $(\lambda_{2n-1}, \lambda_{2n})$, $n \in Z$ называются лакунами. Корни уравнения $s_1(\pi, \lambda) = 0$ обозначим через ξ_n , $n \in Z$. Числа ξ_n , $n \in Z$ совпадают с собственными значениями задачи Дирихле

$$y_1(0) = 0, \quad y_1(\pi) = 0$$

для системы (5) и выполняются соотношения $\xi_n \in [\lambda_{2n-1}, \lambda_{2n}]$, $n \in Z$.

Числа $\xi_n \in [\lambda_{2n-1}, \lambda_{2n}]$, $n \in Z$ и знаки $\sigma_n = \operatorname{sign}\{s_2(\pi, \xi_n) - c_1(\pi, \xi_n)\}$, $n \in Z$ называются спектральными параметрами задачи (5). Спектральные параметры ξ_n , σ_n , $n \in Z$ и границы спектра λ_n , $n \in Z$ называются спектральными данными задачи (5). Нахождение спек-

тральных данных задачи (5) называется прямой задачей, а восстановление коэффициентов $p(x)$ и $q(x)$ по спектральным данным называется обратной задачей.

Если в задаче (5) вместо $p(x)$ и $q(x)$ рассмотреть $p(x + \tau)$ и $q(x + \tau)$, то спектр полученной задачи не зависит от параметра τ : $\lambda_n(\tau) \equiv \lambda_n$, $n \in Z$, а спектральные параметры зависят от параметра τ : $\xi_n(\tau)$, $\sigma_n(\tau)$, $n \in Z$. Эти спектральные параметры удовлетворяют аналогу системы уравнений Дубровина:

$$\frac{d\xi_n}{d\tau} = (-1)^{n-1} \sigma_n(\tau) \sqrt{(\xi_n - \lambda_{2n-1})(\lambda_{2n} - \xi_n)} \times \\ \times [2\xi_n + \sum_{k=-\infty}^{\infty} (\lambda_{2k-1} + \lambda_{2k} - 2\xi_k)] \times \sqrt{\prod_{\substack{k=-\infty, \\ k \neq n}}^{\infty} \frac{(\lambda_{2k-1} - \xi_n)(\lambda_{2k} - \xi_n)}{(\xi_k - \xi_n)^2}}, \quad n \in Z.$$

Знак $\sigma_n(\tau)$ - меняется на противоположный при каждом столкновении $\xi_n(\tau)$ с границами своей лакуны $[\lambda_{2n-1}, \lambda_{2n}]$.

Система уравнений Дубровина, а также следующие формулы следов

$$p(\tau) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} \left(\frac{\lambda_{2k-1} + \lambda_{2k}}{2} - \xi_k(\tau) \right), \\ q(\tau) = \sum_{n=-\infty}^{\infty} (-1)^{n-1} \sigma_n(\tau) \sqrt{(\xi_n(\tau) - \lambda_{2n-1})(\lambda_{2n} - \xi_n(\tau))} \cdot \sqrt{\prod_{\substack{k=-\infty, \\ k \neq n}}^{\infty} \frac{(\lambda_{2k-1} - \xi_n(\tau))(\lambda_{2k} - \xi_n(\tau))}{(\xi_k(\tau) - \xi_n(\tau))^2}}$$

дают метод решения обратной спектральной задачи.

При изучении обратной задачи также используется следующая формула второго следа

$$q^2(\tau) + q'(\tau) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} \left(\frac{\lambda_{2k-1}^2 + \lambda_{2k}^2}{2} - \xi_k^2(\tau) \right).$$

В работе [11], используя систему уравнений Дубровина и формулы следов, доказаны следующие две теоремы, связывающие убывание длин лакун с аналитичностью коэффициентов $p(x)$ и $q(x)$ системы уравнений Дирака (5).

Теорема 1. Если $p(x)$, $q(x)$ π -периодические действительные функции из класса $C^2(-\infty, \infty)$ и длины лакун $\lambda_{2n} - \lambda_{2n-1}$ экспоненциально убывают, т.е. если существуют постоянные числа $a > 0$, $b > 0$, для которых $\lambda_{2n} - \lambda_{2n-1} < ae^{-b|n|}$, при любых целых n , то $p(x)$ и $q(x)$ являются действительными аналитическими функциями на всей прямой.

Теорема 2. Если $p(x)$ и $q(x)$ действительные аналитические π -периодические функции, то длины лакун $\lambda_{2n} - \lambda_{2n-1}$ убывают экспоненциально.

В работе [12] доказан следующий аналог обратной теоремы Борга в случае оператора Дирака.

Теорема 3. Для того чтобы число $\frac{\pi}{2}$ являлось периодом коэффициентов $p(x)$ и $q(x)$ системы уравнений (5), необходима и достаточна двукратность всех собственных значений антипериодической задачи ($y(0) = -y(\pi)$) для системы (5).

Покажем равномерную сходимость интеграла участвующего в уравнении (1). Для этого воспользуемся тождествами

$$s_1(\pi, \lambda, t) [\psi_1^+(\tau, \lambda, t) \psi_2^-(\tau, \lambda, t) + \psi_1^-(\tau, \lambda, t) \psi_2^+(\tau, \lambda, t)] = s_2(\pi, \lambda, t, \tau) - c_1(\pi, \lambda, t, \tau),$$

$$s_1(\pi, \lambda, t)[\psi_1^+(\tau, \lambda, t)\psi_1^-(\tau, \lambda, t) - \psi_2^-(\tau, \lambda, t)\psi_2^+(\tau, \lambda, t)] = s_1(\pi, \lambda, t, \tau) + c_2(\pi, \lambda, t, \tau), \quad (6)$$

где $c(x, \lambda, t, \tau)$ и $s(x, \lambda, t, \tau)$ – решения системы Дирака с коэффициентами $p(x + \tau, t)$ и $q(x + \tau, t)$, удовлетворяющие начальным условиям $c(0, \lambda, t, \tau) = 1$, $c'(0, \lambda, t, \tau) = 0$ и $s(0, \lambda, t, \tau) = 0$, $s'(0, \lambda, t, \tau) = 1$.

Из асимптотических формул

$$c(x, \lambda, t, \tau) = \begin{pmatrix} \cos \lambda x \\ \sin \lambda x \end{pmatrix} + \underline{O}\left(\frac{1}{\lambda}\right), \quad \lambda \rightarrow \pm\infty,$$

$$s(x, \lambda, t, \tau) = \begin{pmatrix} -\sin \lambda x \\ \cos \lambda x \end{pmatrix} + \underline{O}\left(\frac{1}{\lambda}\right), \quad \lambda \rightarrow \pm\infty$$

следуют оценки

$$s_2(\pi, \lambda, t, \tau) - c_1(\pi, \lambda, t, \tau) = \underline{O}\left(\frac{1}{\lambda}\right),$$

$$s_1(\pi, \lambda, t, \tau) + c_2(\pi, \lambda, t, \tau) = \underline{O}\left(\frac{1}{\lambda}\right), \quad \text{при } \lambda \rightarrow \pm\infty.$$

Эти оценки и равенство (6) обеспечивают равномерную сходимость интеграла, участвующего в уравнении (1).

3. Эволюция спектральных параметров. Теорема 4. Пусть $(u(x, t), \psi^+(x, \lambda, t), \psi^-(x, \lambda, t))$ является решением задачи (1)-(4). Тогда спектр уравнения (4) не зависит от параметра t , а спектральные параметры $\xi_n(t)$, $n \in Z$ удовлетворяют аналогу системы уравнений Дубровина:

$$\begin{aligned} \dot{\xi}_n(t) = & 2(-1)^n \sigma_n(t) h_n(\xi) \times \\ & \times \{p_{xx}(0, t) + 2p_x(0, t)q(0, t) - 2(p(0, t) + \xi_n)[q^2(0, t) + q_x(0, t) + p^2(0, t)] - \\ & - 4\xi_n^2(p(0, t) + \xi_n) + \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\beta(\lambda, t)s_1(\pi, \lambda, t)}{\xi_n - \lambda} d\lambda\}, \end{aligned} \quad (7)$$

где

$$h_n(\xi) = \sqrt{(\xi_n - \lambda_{2n-1})(\lambda_{2n} - \xi_n)} \cdot \sqrt{\prod_{\substack{k=-\infty \\ k \neq n}}^{\infty} \frac{(\lambda_{2k-1} - \xi_n)(\lambda_{2k} - \xi_n)}{(\xi_k - \xi_n)^2}}.$$

Знаки $\sigma_n(t) = \pm 1$ меняются при каждом столкновении точки $\xi_n(t)$ с границами своей лакуны $[\lambda_{2n-1}, \lambda_{2n}]$. Кроме того, выполняются следующие начальные условия

$$\xi_n(t)|_{t=0} = \xi_n^0, \quad \sigma_n(t)|_{t=0} = \sigma_n^0, \quad n \in Z,$$

где ξ_n^0, σ_n^0 , $n \in Z$ – спектральные параметры оператора Дирака с коэффициентами $p_0(x) = -\text{Re}(u_0(x))$ и $q_0(x) = \text{Im}(u_0(x))$.

Доказательство. Учитывая равенство $u(x, t) = -p(x, t) + iq(x, t)$ и введя обозначения

$$G_1(x, t) = - \int_{-\infty}^{\infty} \beta(\lambda, t)s_1(\pi, \lambda, t)(\psi_1^+\psi_2^- + \psi_2^+\psi_1^-)d\lambda$$

и

$$G_2(x, t) = \int_{-\infty}^{\infty} \beta(\lambda, t) s_1(\pi, \lambda, t) (\psi_1^+ \psi_1^- - \psi_2^+ \psi_2^-) d\lambda$$

уравнение (1) перепишем в виде следующей системы:

$$\begin{cases} p_t = 6(p^2 + q^2)p_x - p_{xxx} + G_1 \\ q_t = 6(p^2 + q^2)q_x - q_{xxx} + G_2. \end{cases} \quad (8)$$

Обозначим через $\xi_n(t)$, $n \in Z$ собственные значения задачи Дирихле

$$y_1(0) = 0, y_1(\pi) = 0 \quad (9)$$

для уравнения (4).

Пусть $y_n(x, t) = \begin{pmatrix} y_{n,1}(x, t) \\ y_{n,2}(x, t) \end{pmatrix}$, $n \in Z$ ортонормированные собственные вектор-функции

задачи Дирихле (4), (9), соответствующие собственным значениям $\xi_n(t)$, $n \in Z$. Не ограничивая общность, можно считать собственные вектор-функции $y_n(x, t)$, $n \in Z$ действительно-значными.

Дифференцируя по t равенство $\xi_n(t) = (L(t)y_n, y_n)$ и пользуясь симметричностью оператора $L(t)$, имеем

$$\begin{aligned} \dot{\xi}_n(t) &= (\dot{\Omega}(x, t)y_n + L(t)\dot{y}_n, y_n) + (L(t)y_n, \dot{y}_n) = \\ &= (\dot{\Omega}(x, t)y_n, y_n) + (\dot{y}_n, L(t)y_n) + (L(t)y_n, \dot{y}_n) = \\ &= (\dot{\Omega}(x, t)y_n, y_n) + \xi_n(t)((y_n, y_n))' = (\dot{\Omega}(x, t)y_n, y_n). \end{aligned} \quad (10)$$

Используя явный вид скалярного произведения

$$(y, z) = \int_0^\pi [y_1(x)\bar{z}_1(x) + y_2(x)\bar{z}_2(x)] dx, \quad y = \begin{pmatrix} y_1(x) \\ y_2(x) \end{pmatrix}, \quad z = \begin{pmatrix} z_1(x) \\ z_2(x) \end{pmatrix},$$

равенство (10) перепишем в виде

$$\begin{aligned} \dot{\xi}_n(t) &= \int_0^\pi [(p_t y_{n,1} + q_t y_{n,2})y_{n,1} + (q_t y_{n,1} - p_t y_{n,2})y_{n,2}] dx = \\ &= \int_0^\pi [(y_{n,1}^2 - y_{n,2}^2)p_t + 2y_{n,1}y_{n,2}q_t] dx. \end{aligned} \quad (11)$$

Подставляя (8) в (11), находим

$$\begin{aligned} \dot{\xi}_n(t) &= \int_0^\pi 6(p^2 + q^2)(y_{n,1}^2 - y_{n,2}^2)p_x dx + 12 \int_0^\pi y_{n,1}y_{n,2}(p^2 + q^2) \cdot q_x dx - \\ &\quad - \int_0^\pi (y_{n,1}^2 - y_{n,2}^2)p_{xxx} dx - 2 \int_0^\pi y_{n,1}y_{n,2}q_{xxx} dx + \\ &\quad + \int_0^\pi [(y_{n,1}^2 - y_{n,2}^2)G_1 + 2y_{n,1}y_{n,2} \cdot G_2] dx. \end{aligned} \quad (12)$$

Преобразуем первый и второй интеграл в равенстве (12):

$$I_1 = \int_0^\pi 6(p^2 + q^2)(y_{n,1}^2 - y_{n,2}^2) dp + 12 \int_0^\pi y_{n,1}y_{n,2}(p^2 + q^2) dq. \quad (13)$$

Интегрируя по частям в равенстве (13), имеем

$$\begin{aligned}
I_1 &= 6p(0,t)(p^2(0,t) + q^2(0,t))(y_{n,2}^2(0,t) - y_{n,2}^2(\pi,t)) - \\
&- 12 \int_0^\pi p \cdot (y_{n,1}y'_{n,1} - y_{n,2}y'_{n,2})(p^2 + q^2)dx - 6 \int_0^\pi p \cdot (y_{n,1}^2 - y_{n,2}^2)d(p^2 + q^2) - \\
&- 12 \int_0^\pi q \cdot (y_{n,1}y'_{n,2} + y_{n,2}y'_{n,1})(p^2 + q^2)dx - 12 \int_0^\pi q \cdot y_{n,1}y_{n,2}d(p^2 + q^2), \\
I_1 &= 6p(0,t)(p^2(0,t) + q^2(0,t))(y_{n,2}^2(0,t) - y_{n,2}^2(\pi,t)) - \\
&- 12 \int_0^\pi [y'_{n,1}(py_{n,1} + qy_{n,2}) + y'_{n,2}(qy_{n,1} - py_{n,2})](p^2 + q^2)dx - \\
&- 6 \int_0^\pi (y_{n,1}(py_{n,1} + qy_{n,2}) + y_{n,2}(qy_{n,1} - py_{n,2}))d(p^2 + q^2).
\end{aligned}$$

Из уравнения (4) следует следующее равенство

$$\begin{cases} y'_{n,1} + \xi_n y_{n,2} = q y_{n,1} - p y_{n,2} \\ \xi_n y_{n,1} - y'_{n,2} = p y_{n,1} + q y_{n,2} \end{cases} \quad (14)$$

Используя эти тождества, получим

$$\begin{aligned}
I_1 &= 6p(0,t)(p^2(0,t) + q^2(0,t))(y_{n,2}^2(0,t) - y_{n,2}^2(\pi,t)) - \\
&- 12\xi_n \int_0^\pi (y'_{n,1}y_{n,1} + y'_{n,2}y_{n,2})(p^2 + q^2)dx - 6\xi_n \int_0^\pi (y_{n,1}^2 + y_{n,2}^2)d(p^2 + q^2) - \\
&- 6 \int_0^\pi (y'_{n,1}y_{n,2} - y_{n,1}y'_{n,2})d(p^2 + q^2), \\
I_1 &= 6(p(0,t) + \xi_n)(p^2(0,t) + q^2(0,t))(y_{n,2}^2(0,t) - y_{n,2}^2(\pi,t)) - \\
&- 6 \int_0^\pi (y'_{n,1}y_{n,2} - y_{n,1}y'_{n,2})d(p^2 + q^2). \quad (15)
\end{aligned}$$

Теперь рассмотрим третий и четвертый интеграл в равенстве (12):

$$\begin{aligned}
I_2 &= - \int_0^\pi (y_{n,1}^2 - y_{n,2}^2)dp_{xx} - \int_0^\pi 2y_{n,1}y_{n,2}dq_{xx} = \\
&= p_{xx}(0,t)(y_{n,2}^2(\pi,t) - y_{n,2}^2(0,t)) + \\
&+ \int_0^\pi 2(y_{n,1}y'_{n,1} - y_{n,2}y'_{n,2})p_{xx}dx + \int_0^\pi 2(y'_{n,1}y_{n,2} + y_{n,1}y'_{n,2})q_{xx}dx = \\
&= p_{xx}(0,t)(y_{n,2}^2(\pi,t) - y_{n,2}^2(0,t)) + \\
&+ 2 \int_0^\pi [q \cdot (y_{n,1}^2 + y_{n,2}^2) - 2\xi_n y_{n,1}y_{n,2}]dp_x + 2 \int_0^\pi (-p \cdot (y_{n,1}^2 + y_{n,2}^2) + \xi_n (y_{n,1}^2 - y_{n,2}^2))dq_x = \\
&= [p_{xx}(0,t) + 2p_x(0,t)q(0,t) - 2(p(0,t) + \xi_n)q_x(0,t)](y_{n,2}^2(\pi,t) - y_{n,2}^2(0,t)) - \\
&- 2 \int_0^\pi p_x [q_x \cdot (y_{n,1}^2 + y_{n,2}^2) + 2q \cdot (y_{n,1}y'_{n,1} + y_{n,2}y'_{n,2}) - 2\xi_n (y'_{n,1}y_{n,2} + y_{n,1}y'_{n,2})]dx -
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
& -2 \int_0^{\pi} q_x [-p_x \cdot (y_{n,1}^2 + y_{n,2}^2) - 2p \cdot (y_{n,1}y'_{n,1} + y_{n,2}y'_{n,2}) + 2\xi_n (y'_{n,1}y_{n,1} - y_{n,2}y'_{n,2})] dx = \\
& = [p_{xx}(0,t) + 2p_x(0,t)q(0,t) - 2(p(0,t) + \xi_n)q_x(0,t)](y_{n,2}^2(\pi,t) - y_{n,2}^2(0,t)) - \\
& \quad - 4 \int_0^{\pi} (p_x q - p q_x) \cdot (y_{n,1}y'_{n,1} + y_{n,2}y'_{n,2}) dx - \\
& \quad - 4 \int_0^{\pi} \{-p_x \cdot [(\xi_n y_{n,2})y'_{n,1} + (\xi_n y_{n,1})y'_{n,2}] + q_x [(\xi_n y_{n,1})y'_{n,1} - (\xi_n y_{n,2})y'_{n,2}]\} dx = \\
& = [p_{xx}(0,t) + 2p_x(0,t)q(0,t) - 2(p(0,t) + \xi_n)q_x(0,t)](y_{n,2}^2(\pi,t) - y_{n,2}^2(0,t)) - \\
& \quad - 4 \int_0^{\pi} (p_x q - p q_x) \cdot (y_{n,1}y'_{n,1} + y_{n,2}y'_{n,2}) dx + \\
& \quad + 4 \int_0^{\pi} \{p_x \cdot [(\xi_n y_{n,2})y'_{n,1} + (\xi_n y_{n,1})y'_{n,2}] - q_x [(\xi_n y_{n,1})y'_{n,1} - (\xi_n y_{n,2})y'_{n,2}]\} dx.
\end{aligned}$$

Учитывая тождества (14), находим

$$\begin{aligned}
I_2 & = [p_{xx}(0,t) + 2p_x(0,t)q(0,t) - 2(p(0,t) + \xi_n)q_x(0,t)][y_{n,2}^2(\pi,t) - y_{n,2}^2(0,t)] - \\
& \quad - 4 \int_0^{\pi} (p_x q - p q_x) \cdot (y_{n,1}y'_{n,1} + y_{n,2}y'_{n,2}) dx + \\
& \quad + 4 \int_0^{\pi} \{(p_x q - p q_x) \cdot (y_{n,1}y'_{n,1} + y_{n,2}y'_{n,2}) + (pp_x + qq_x) \cdot (y_{n,1}y'_{n,2} - y_{n,2}y'_{n,1})\} dx + \\
& \quad + 4 \int_0^{\pi} \{p_x \cdot (y_{n,2}'^2 - y_{n,1}'^2) - 2q_x \cdot y'_{n,1}y'_{n,2}\} dx = \\
& = [p_{xx}(0,t) + 2p_x(0,t)q(0,t) - 2(p(0,t) + \xi_n)q_x(0,t)][y_{n,2}^2(\pi,t) - y_{n,2}^2(0,t)] - \\
& \quad - 2 \int_0^{\pi} (y_{n,2}y'_{n,1} - y_{n,1}y'_{n,2}) d(p^2 + q^2) + \\
& \quad + 4 \int_0^{\pi} \{p_x \cdot (y_{n,2}'^2 - y_{n,1}'^2) - 2q_x \cdot y'_{n,1}y'_{n,2}\} dx. \tag{16}
\end{aligned}$$

Преобразуем последний интеграл в равенстве (16):

$$\begin{aligned}
A_1 & = 4 \int_0^{\pi} (y_{n,2}'^2 - y_{n,1}'^2) dp - 8 \int_0^{\pi} y'_{n,2}y'_{n,1} dq = \\
& = 4p(0,t) \{ [y_{n,2}'^2(\pi,t) - y_{n,2}'^2(0,t)] - [y_{n,1}'^2(\pi,t) - y_{n,1}'^2(0,t)] \} - \\
& \quad - 8q(0,t) [y'_{n,1}(\pi,t)y'_{n,2}(\pi,t) - y'_{n,1}(0,t)y'_{n,2}(0,t)] - \\
& \quad - 8 \int_0^{\pi} \{ p \cdot (y'_{n,2}y''_{n,2} - y'_{n,1}y''_{n,1}) - q \cdot (y'_{n,1}y''_{n,2} + y'_{n,2}y''_{n,1}) \} dx. \tag{17}
\end{aligned}$$

Теперь рассмотрим следующий интеграл:

$$A_2 = 8 \int_0^{\pi} \{ p \cdot (y'_{n,1}y''_{n,1} - y'_{n,2}y''_{n,2}) + q \cdot (y'_{n,1}y''_{n,2} + y'_{n,2}y''_{n,1}) \} dx =$$

$$\begin{aligned}
&= 8 \int_0^{\pi} \{ (py'_{n,1} + qy'_{n,2})y''_{n,1} + (qy'_{n,1} - py'_{n,2})y''_{n,2} \} dx = \\
&= 8 \int_0^{\pi} \{ [-(p^2 + q^2)y_{n,2} + \xi_n y'_{n,1} + \xi_n^2 y_{n,2}]y''_{n,1} + [(p^2 + q^2)y_{n,1} + \xi_n y'_{n,2} - \xi_n^2 y_{n,1}]y''_{n,2} \} dx = \\
&= 8 \int_0^{\pi} \{ (p^2 + q^2 - \xi_n^2)(y_{n,1}y''_{n,2} - y_{n,2}y''_{n,1}) + \xi_n (y'_{n,1}y''_{n,1} + y'_{n,2}y''_{n,2}) \} dx = \\
&= 8 \int_0^{\pi} (p^2 + q^2 - \xi_n^2)(y_{n,1}y'_{n,2} - y_{n,2}y'_{n,1})' dx + 4\xi_n \int_0^{\pi} (y'_{n,1}{}^2 + y'_{n,2}{}^2)' dx = \\
&= -8[p^2(0,t) + q^2(0,t) - \xi_n^2][y_{n,2}(\pi,t)y'_{n,1}(\pi,t) - y_{n,2}(0,t)y'_{n,1}(0,t)] - \\
&\quad - 8 \int_0^{\pi} (y_{n,1}y'_{n,2} - y_{n,2}y'_{n,1})d(p^2 + q^2) + \\
&\quad + 4\xi_n [y'_{n,1}{}^2(\pi,t) - y'_{n,1}{}^2(0,t)] + 4\xi_n [y'_{n,2}{}^2(\pi,t) - y'_{n,2}{}^2(0,t)]. \tag{18}
\end{aligned}$$

Подставляя выражение (18) в равенство (17), имеем

$$\begin{aligned}
A_1 &= 4(p(0,t) + \xi_n)[y'_{n,2}{}^2(\pi,t) - y'_{n,2}{}^2(0,t)] - 4(p(0,t) - \xi_n)[y'_{n,1}{}^2(\pi,t) - y'_{n,1}{}^2(0,t)] - \\
&\quad - 8q(0,t)[y'_{n,1}(\pi,t)y'_{n,2}(\pi,t) - y'_{n,1}(0,t)y'_{n,2}(0,t)] - \\
&\quad - 8[p^2(0,t) + q^2(0,t) - \xi_n^2][y_{n,2}(\pi,t)y'_{n,1}(\pi,t) - y_{n,2}(0,t)y'_{n,1}(0,t)] - \\
&\quad - 8 \int_0^{\pi} (y_{n,1}y'_{n,2} - y_{n,2}y'_{n,1})d(p^2 + q^2). \tag{19}
\end{aligned}$$

Используя равенства (14), получим

$$\begin{aligned}
A_1 &= [y_{n,2}^2(\pi,t) - y_{n,2}^2(0,t)] \{ 4(p(0,t) + \xi_n)q^2(0,t) - 4(p(0,t) - \xi_n)(p(0,t) + \xi_n)^2 - \\
&\quad - 8q^2(0,t)(p(0,t) + \xi_n) + 8[p^2(0,t) + q^2(0,t) - \xi_n^2](p(0,t) + \xi_n) \} + \\
&\quad + 8 \int_0^{\pi} (y_{n,2}y'_{n,1} - y_{n,1}y'_{n,2})d(p^2 + q^2). \tag{20}
\end{aligned}$$

Из (16) и (20) выводим, что

$$\begin{aligned}
I_2 &= [y_{n,2}^2(\pi,t) - y_{n,2}^2(0,t)] \{ p_{xx}(0,t) + 2p_x(0,t)q(0,t) - 2(p(0,t) + \xi_n)q_x(0,t) + \\
&\quad + 4(p(0,t) + \xi_n)q^2(0,t) - 4(p(0,t) - \xi_n)(p(0,t) + \xi_n)^2 - \\
&\quad - 8q^2(0,t)(p(0,t) + \xi_n) + 8[p^2(0,t) + q^2(0,t) - \xi_n^2](p(0,t) + \xi_n) \} + \\
&\quad + 6 \int_0^{\pi} (y_{n,2}y'_{n,1} - y_{n,1}y'_{n,2})d(p^2 + q^2). \tag{21}
\end{aligned}$$

Следовательно, из (15) и (21) следует, что

$$\begin{aligned}
I_1 + I_2 &= [y_{n,2}^2(\pi,t) - y_{n,2}^2(0,t)] \{ p_{xx}(0,t) + 2p_x(0,t)q(0,t) - \\
&\quad - 2(p(0,t) + \xi_n)[q_x(0,t) + q^2(0,t) + p^2(0,t)] - 4\xi_n^2(p(0,t) + \xi_n) \}. \tag{22}
\end{aligned}$$

Теперь вычислим пятый интеграл в равенстве (12):

$$I_3 = \int_0^{\pi} [(y_{n,1}^2 - y_{n,2}^2)G_1 + 2y_{n,1}y_{n,2} \cdot G_2] dx =$$

$$= \int_{-\infty}^{\infty} \beta(\lambda, t) s_1(\pi, \lambda, t) \left\{ \int_0^{\pi} [-(y_{n,1}^2 - y_{n,2}^2)(\psi_1^+ \psi_2^- + \psi_2^+ \psi_1^-) + 2y_{n,1} y_{n,2} (\psi_1^+ \psi_1^- - \psi_2^+ \psi_2^-)] dx \right\} d\lambda. \quad (23)$$

Нетрудно видеть, что

$$\begin{aligned} J &= \int_0^{\pi} [-(y_{n,1}^2 - y_{n,2}^2)(\psi_1^+ \psi_2^- + \psi_2^+ \psi_1^-) + 2y_{n,1} y_{n,2} (\psi_1^+ \psi_1^- - \psi_2^+ \psi_2^-)] dx = \\ &= - \int_0^{\pi} [(y_{1,n} \cdot \psi_1^+ + y_{2,n} \cdot \psi_2^+) \cdot (y_{1,n} \cdot \psi_2^- - y_{2,n} \cdot \psi_1^-) + \\ &\quad + (y_{1,n} \cdot \psi_1^- + y_{2,n} \cdot \psi_2^-) \cdot (y_{1,n} \cdot \psi_2^+ - y_{2,n} \cdot \psi_1^+)] dx. \end{aligned}$$

Пользуясь тождеством

$$(y_{1,n} \cdot \psi_2^{\pm} - y_{2,n} \cdot \psi_1^{\pm})' = (\lambda - \xi_n)(y_{1,n} \cdot \psi_1^{\pm} + y_{2,n} \cdot \psi_2^{\pm}),$$

получим

$$J = \frac{1}{\xi_n - \lambda} \cdot [y_{n,2}^2(\pi, t) - y_{n,2}^2(0, t)]. \quad (24)$$

Подставляя выражение (24) в (23), имеем

$$I_3 = \left\{ \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\beta(\lambda, t) s_1(\pi, \lambda, t)}{\xi_n - \lambda} d\lambda \right\} \cdot [y_{n,2}^2(\pi, t) - y_{n,2}^2(0, t)]. \quad (25)$$

Из (12), (22) и (25) выводим, что

$$\begin{aligned} \dot{\xi}_n(t) &= [y_{n,2}^2(\pi, t) - y_{n,2}^2(0, t)] \times \{ p_{xx}(0, t) + 2p_x(0, t)q(0, t) - \\ &\quad - 2(p(0, t) + \xi_n)[q^2(0, t) + q_x(0, t) + p^2(0, t)] - \\ &\quad - 4\xi_n^2(p(0, t) + \xi_n) + \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\beta(\lambda, t) s_1(\pi, \lambda, t)}{\xi_n - \lambda} d\lambda \}. \end{aligned} \quad (26)$$

Из равенства

$$\int_0^{\pi} [s_1^2(x, \lambda, t) + s_2^2(x, \lambda, t)] dx = s_1(\pi, \lambda, t) \cdot \frac{\partial s_2(\pi, \lambda, t)}{\partial \lambda} - s_2(\pi, \lambda, t) \cdot \frac{\partial s_1(\pi, \lambda, t)}{\partial \lambda}$$

находим формулу для нормы собственной вектор-функции $s(x, \xi_n(t), t)$ задачи Дирихле (4)+(9), соответствующие собственному значению $\xi_n(t)$:

$$c_n^2(t) = \int_0^{\pi} [s_1^2(x, \xi_n(t), t) + s_2^2(x, \xi_n(t), t)] dx = - \frac{\partial s_1(\pi, \xi_n(t), t)}{\partial \lambda} \cdot s_2(\pi, \xi_n(t), t). \quad (27)$$

Используя равенство

$$y_n(x, t) = \frac{1}{c_n(t)} s(x, \xi_n(t), t)$$

и (27), имеем

$$y_{n,2}^2(\pi, t) - y_{n,2}^2(0, t) = \frac{s_2^2(\pi, \xi_n(t), t) - 1}{c_n^2(t)} = - \frac{s_2(\pi, \xi_n(t), t) - \frac{1}{s_2(\pi, \xi_n(t), t)}}{\frac{\partial s_1(\pi, \xi_n(t), t)}{\partial \lambda}}. \quad (28)$$

Подставляя значения $x = \pi$ и $\lambda = \xi_n(t)$ в тождество

$$c_1(x, \lambda, t)s_2(x, \lambda, t) - c_2(x, \lambda, t)s_1(x, \lambda, t) = 1,$$

находим

$$c_1(\pi, \xi_n(t), t) = \frac{1}{s_2(\pi, \xi_n(t), t)}. \quad (29)$$

Учитывая равенство (29) и следующее тождество

$$[c_1(\pi, \lambda, t) - s_2(\pi, \lambda, t)]^2 = (\Delta^2(\lambda) - 4) - 4c_2(\pi, \lambda, t)s_1(\pi, \lambda, t),$$

получим

$$s_2(\pi, \xi_n(t), t) - \frac{1}{s_2(\pi, \xi_n(t), t)} = \sigma_n(t) \sqrt{\Delta^2(\xi_n(t)) - 4}, \quad (30)$$

где

$$\Delta(\lambda) = c_1(\pi, \lambda, t) + s_2(\pi, \lambda, t), \quad \sigma_n(t) = \text{sign} \left\{ s_2(\pi, \xi_n(t), t) - \frac{1}{s_2(\pi, \xi_n(t), t)} \right\}.$$

Из (28) и (30) выводим равенство

$$y_{n,2}^2(\pi, t) - y_{n,2}^2(0, t) = - \frac{\sigma_n(t) \sqrt{\Delta^2(\xi_n(t)) - 4}}{\frac{\partial s_1(\pi, \xi_n(t), t)}{\partial \lambda}}. \quad (31)$$

Используя следующие разложения

$$\Delta^2(\lambda) - 4 = -4\pi^2 \prod_{k=-\infty}^{\infty} \frac{(\lambda - \lambda_{2k-1})(\lambda - \lambda_{2k})}{a_k^2}, \quad s_1(\pi, \lambda, t) = \pi \prod_{k=-\infty}^{\infty} \frac{\xi_k - \lambda}{a_k},$$

где $a_0 = 1$ и $a_k = k$ при $k \neq 0$, равенство (31) можем переписать в следующем в виде:

$$\begin{aligned} & y_{n,2}^2(\pi, t) - y_{n,2}^2(0, t) = \\ & = 2(-1)^n \sigma_n(t) \sqrt{(\xi_n - \lambda_{2n-1})(\lambda_{2n} - \xi_n)} \cdot \sqrt{\prod_{\substack{k=-\infty \\ k \neq n}}^{\infty} \frac{(\lambda_{2k-1} - \xi_n)(\lambda_{2k} - \xi_n)}{(\xi_k - \xi_n)^2}}. \end{aligned} \quad (32)$$

При этом мы воспользовались и равенством

$$\text{sign} \left\{ - \frac{\pi}{a_n} \prod_{\substack{k=-\infty \\ k \neq n}}^{\infty} \frac{\xi_k - \xi_n}{a_k} \right\} = (-1)^{n-1}.$$

Подставляя выражение (32) в тождество (26), выводим равенство (7).

Если заменить граничные условия Дирихле периодическими $y(\pi) = y(0)$ или антипериодическими $y(\pi) = -y(0)$ граничными условиями, то вместо уравнения (26) имеем $\dot{\lambda}_n = 0$. Значит, собственные значения λ_n , $n \in Z$ периодической и антипериодической задачи не зависят от параметра t . **Теорема доказана.**

Следствие 1. Если мы вместо $p(x, t)$ и $q(x, t)$ рассмотрим $p(x + \tau, t)$ и $q(x + \tau, t)$, то собственные значения периодической и антипериодической задачи не зависят от параметров τ, t , а собственные значения ξ_n задачи Дирихле и знаки σ_n зависят от τ, t : $\xi_n = \xi_n(\tau, t)$, $\sigma_n = \sigma_n(\tau, t) = \pm 1$, $n \in Z$. В этом случае, система (7) примет вид

$$\begin{aligned} \frac{\partial \xi_n}{\partial t} = & 2(-1)^n \sigma_n(\tau, t) \sqrt{(\xi_n - \lambda_{2n-1})(\lambda_{2n} - \xi_n)} \cdot \sqrt{\prod_{\substack{k=-\infty \\ k \neq n}}^{\infty} \frac{(\lambda_{2k-1} - \xi_n)(\lambda_{2k} - \xi_n)}{(\xi_k - \xi_n)^2}} \times \\ & \times \{p_{xx}(\tau, t) + 2p_x(\tau, t)q(\tau, t) - 2(p(\tau, t) + \xi_n)[q^2(\tau, t) + q_x(\tau, t) + p^2(\tau, t)] - \\ & - 4\xi_n^2(p(\tau, t) + \xi_n) + \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\beta(\lambda, t)s_1(\pi, \lambda, t, \tau)}{\xi_n - \lambda} d\lambda\}. \end{aligned} \quad (33)$$

Здесь

$$s_1(\pi, \lambda, t, \tau) = \pi \prod_{k=-\infty}^{\infty} \frac{\xi_k - \lambda}{a_k}.$$

Учитывая формулы следов

$$\begin{aligned} p(\tau, t) = & \sum_{k=-\infty}^{\infty} \left(\frac{\lambda_{2k-1} + \lambda_{2k}}{2} - \xi_k(\tau, t) \right), \quad (34) \\ q^2(\tau, t) + q_x(\tau, t) = & \sum_{k=-\infty}^{\infty} \left(\frac{\lambda_{2k-1}^2 + \lambda_{2k}^2}{2} - \xi_k^2(\tau, t) \right) \\ p_{xx} + 2p_x q = & -2 \left(\sum_{k=-\infty}^{\infty} \left(\frac{\lambda_{2k-1} + \lambda_{2k}}{2} - \xi_k(\tau, t) \right) \right) \left(\sum_{n=-\infty}^{\infty} (-1)^{n-1} \sigma_n(\tau, t) \frac{\partial h_n(\xi)}{\partial \tau} \right) - \\ & - 4 \sum_{n=-\infty}^{\infty} h_n^2(\xi) \xi_n - 4 \sum_{k=-\infty}^{\infty} \left(\frac{\lambda_{2k-1} + \lambda_{2k}}{2} - \xi_k(\tau, t) \right) \sum_{n=-\infty}^{\infty} h_n^2(\xi) - \\ & - 2 \sum_{n=-\infty}^{\infty} (-1)^{n-1} \sigma_n(\tau, t) \xi_n \frac{\partial h_n(\xi)}{\partial \tau}, \end{aligned}$$

систему (33) можно переписать в замкнутой форме.

Следствие 2. Эта теорема дает метод решения задачи (1)-(4). Действительно, обозначим через $\lambda_n, \xi_n(\tau, t), \sigma_n(\tau, t), n \in Z$ спектральные данные задачи (4) соответствующие коэффициентам $p(x + \tau, t)$ и $q(x + \tau, t)$. Найдем спектральные данные $\lambda_n, \xi_n^0(\tau), \sigma_n^0(\tau), n \in Z$, соответствующие коэффициентам $p_0(x + \tau)$ и $q_0(x + \tau)$. Далее решаем задачу Коши

$$\xi_n(\tau, t)|_{t=0} = \xi_n^0(\tau), \quad \sigma_n(\tau, t)|_{t=0} = \sigma_n^0(\tau), \quad n \in Z$$

для системы уравнений Дубровина (33). После этого по формулам следов (34) и

$$q(\tau, t) = \sum_{n=-\infty}^{\infty} (-1)^{n-1} \sigma_n(\tau, t) \sqrt{(\xi_n - \lambda_{2n-1})(\lambda_{2n} - \xi_n)} \cdot \sqrt{\prod_{\substack{k=-\infty \\ k \neq n}}^{\infty} \frac{(\lambda_{2k-1} - \xi_n)(\lambda_{2k} - \xi_n)}{(\xi_k - \xi_n)^2}} \quad (35)$$

определяем $p(x, t)$ и $q(x, t)$. С их помощью построим решение задачи (1)-(4) $u(x, t) = -p(x, t) + iq(x, t)$. После этого нетрудно найти решения Флоке $\psi^{\pm}(x, \lambda, t)$.

Следствие 3 Используя результаты работы [11] выводим, что если начальные функции $p_0(x)$ и $q_0(x)$ являются действительными аналитическими функциями, то и компоненты решения $p(x, t)$ и $q(x, t)$ являются действительными аналитическими функциями по x .

Следствие 4. Если число $\frac{\pi}{2}$ является периодом для начальной функции $u_0(x)$, то все корни уравнения $\Delta(\lambda) + 2 = 0$ являются двукратными. Так как функция Ляпунова, соответствующая ко-

эффициентам $p(x, t)$ и $q(x, t)$ совпадает с $\Delta(\lambda)$, то по обратной теореме Борга (см. [12]), число $\frac{\pi}{2}$ является также периодом и для решения $u(x, t)$ по переменной x .

Заключение. В данной работе исследовано решение задачи Коши для модифицированного нелинейного уравнения Кортевега-де Фриза с источником в классе периодических функций. Проведен анализ существования и единственности решений, а также их поведения со временем. Установлено влияние источника на динамику формирования периодических волн и устойчивость решений. Полученные результаты расширяют понимание процессов, описываемых мНКдФ-уравнением с источником, и могут быть использованы в моделировании сложных физических явлений, таких как волновые процессы в плазме и гидродинамике.

Список использованной литературы:

- (1). Wadati M. The exact solution of the modified Korteweg-de Vries equation. J.Phys. Soc. Japan, 1972, v. 32, pp. 1681.
- (2). Итс А.Р. Точное интегрирование в римановых θ -функциях нелинейного уравнения Шредингера и модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза. Дисс. канд. физ.-мат. наук, Л., ЛГУ, 1977.
- (3). Смирнов А.О. Эллиптические решения нелинейного уравнения Шредингера и модифицированного уравнения Кортевега-де Фриза. Мат. сб., 1994, т. 185, № 8, с. 103–114.
- (4). Melnikov V.K. Exact solutions of the Korteweg-de Vries equation with a self-consistent source. Phys. ett. A, 1988, v. 128, pp. 488–492.
- (5). Хасанов А.Б., Уразбоев Г.У. Метод решения уравнения мКдФ с самосогласованным источником. “Узб. матем. журнал”, 2003, № 1, с. 69–75.
- (6). Grinevich, P.G., Taimanov, I.A. Spectral conservation laws for periodic nonlinear equations of the Melnikov type. Amer. Math. Soc. Transl. Ser. 2, 224, p. 125–138 (2008).
- (7). Хасанов А.Б., Яхшимуратов А.Б. Об уравнении Кортевега-де Фриза с самосогласованным источником в классе периодических функций. «Теорет. и матем. физика», 2010, т. 164, № 2, с. 214–221.
- (8). Alisher Yakhshimuratov. The Nonlinear Schrödinger Equation with a Self-consistent Source in the Class of Periodic Functions. Mathematical Physics, Analysis and Geometry, (2011), 14, pp. 153–169.
- (9). Левитан Б.М., Саргсян И.С. Операторы Штурма-Лиувилля и Дирака. М., “Наука”, 1988.
- (10). Мисюра Т.В. Характеристика спектров периодической и антипериодической краевых задач, порождаемых операцией Дирака I. Теория функций, функц. анализ и их прил., 1978, вып. 30, с. 90–101.
- (11). Хасанов А.Б., Ибрагимов А.М. Об обратной задаче для оператора Дирака с периодическим потенциалом. “Узб. мат. журнал”, 2001, № 3–4, с. 48–55.
- (12). Хасанов А.Б., Яхшимуратов А.Б. Аналог обратной теоремы Г.Борга для оператора Дирака. “Узб. мат. журнал”, 2000, № 3, с. 40–46.
- (13). Currie S., Roth T., Watson B. Borg’s periodicity theorems for first-order self-adjoint systems with complex potentials. Proceedings of the Edinburgh mathematical society, 2017, v. 60, p. 615–633.

Икрамов Ахмат Маорипович (Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека;
ikramovaxmat@gmail.com)

МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА СТАЦИОНАРНОЙ ТЕПЛОПРОВОДНОСТИ В НЕОДНОРОДНЫХ ТЕЛАХ

Аннотация. В статье приводится математическая и вариационная постановка, вычислительный алгоритм и программное обеспечение решения трёхмерных стационарных задач теплопроводности. Исследуемая область трехмерного тела разбивается на линейные конечные элементы в форме тетраэдра с четырьмя узлами в углах. Рассматривается задача о влиянии включения из меди или изолированной полости в форме куба. Изучено влияние неоднородностей на распределение поля температуры в конструкции. Установлено, что наличие медного включения в центре конструкции, понижает температуру в верхней части тела, а в нижней - увеличивает. Наличие изолированной полости концентрирует тепло в окрестности, расположенной над полостью. Результаты вычислительных экспериментов для однородных классических тел соответствуют аналитическим решениям и численным решениям, полученным методом конечных разностей.

Ключевые слова: теплопроводность, стационарность, конечный элемент, узел, полость, включение.

**Ikramov Axmat Maoripovich (Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, O'zbekiston;
ikramovaxmat@gmail.com)**

BIR JINSLI BO'LMAGAN JISMLARDA STATSIONAR ISSIQLIK O'TKAZUVCHANLIK JARAYONINI MODELLASHTIRISH

Annotatsiya. Maqolada uch o'lchovli statsionar issiqlik o'tkazuvchanligi masalalarini yechish uchun matematik va variatsion formulalar, hisoblash algoritmi va dasturiy ta'minoti keltirilgan. Uch o'lchovli jism burchaklarida to'rtta tugunli tetraedr shaklidagi chiziqli chekli elementlarga bo'linadi. Mis qo'shilishi yoki kub shaklida izolyatsiya qilingan bo'shliqning ta'siri masalasi ko'rib chiqiladi. Tuzilmadagi harorat maydonining taqsimlanishiga notekisliklarning ta'siri o'rganildi. Tuzilmaning markazida mis qo'shimchasi mavjudligi jismning yuqori qismida haroratni pasaytiradi va pastki qismida uni ko'payishi aniqlandi. Izolyatsiya qilingan bo'shliqning mavjudligi issiqlikni bo'shliq ustidagi atrofida to'playdi. Bir jinsli klassik jismlar uchun hisoblash tajribalari natijalari analitik yechimlarga va chekli ayirma usulida olingan sonli yechimlarga mos keladi.

Kalit so'zlar: issiqlik o'tkazuvchanlik, statsionarlik, chekli element, tugun, bo'shliq, qo'shimcha.

**Ikramov Akhmat Maoripovich (National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulug'bek;
ikramovaxmat@gmail.com)**

SIMULATION OF STATIONARY HEAT CONDUCTIVITY PROCESS FOR INHOMOGENEOUS BODIES

Annotation. The article presents a mathematical and variational formulation, with a computational algorithm and software, designed to solve three-dimensional stationary heat conduction problems. It focuses on a three-dimensional body, divided into linear finite elements shaped like tetrahedra, each with four corner nodes. The study examines the effects of a copper inclusion or an isolated cubic cavity within the structure and investigates how these inhomogeneities influence the temperature field distribution. The findings reveal that the presence of a copper inclusion at the center of the structure decreases the temperature in the upper part while increasing it in the lower part. Additionally, an isolated cavity creates a concentration of heat in the area above it. The results from computational experiments conducted on homogeneous classical bodies align well with analytical and numerical solutions derived from the finite difference method.

Keywords: thermal conductivity, stationarity, heterogeneity, finite element, node, cavity, inclusion.

Введение. Процесс теплообмена играет ключевую роль в развитии множества высокотехнологичных отраслей, таких как авиация, атомная энергетика и ракетно-космическая техника. С развитием этих технологий возникает необходимость решения более сложных и специфичных задач теплообмена, что, в свою очередь, стимулирует прогресс в исследовательских и прикладных аспектах теплотехники.

С развитием вычислительных технологий и методов численного моделирования значительно расширились возможности в исследовании тепловых процессов. Численное моделирование позволяет точно и эффективно анализировать сложные явления теплообмена, которые невозможно решить с помощью аналитических методов из-за их сложности. Это включает как прикладные задачи, так и теоретические исследования, где требуется глубокое понимание механизмов теплообмена в условиях, выходящих за рамки классических моделей.

Теоретические исследования процессов теплообмена в значительной степени зависят от методов численного моделирования. Современные подходы используют вычислительные методы, такие как метод конечных элементов, метод конечных разностей и другие, что позволяет проводить надежные прогнозы поведения тепловых процессов в различных технических системах [1-3]. Особое внимание уделяется созданию моделей, позволяющие разрабатывать новые, что особенно важно для высокотехнологичных отраслей, где необходимы точность и надежность прогнозов [4, 5].

Постановка задачи. Для процесса теплопроводности в однородном твёрдом теле, занимающем трёхмерную область в прямоугольной декартовой системе координат (x, y, z) , уравнение краевой задачи стационарной теплопроводности выражается следующим образом [1;4 с.]:

$$K_{xx} \frac{\partial^2 T}{\partial x^2} + K_{yy} \frac{\partial^2 T}{\partial y^2} + K_{zz} \frac{\partial^2 T}{\partial z^2} + Q = 0 \quad (1)$$

где

$T = T(x, y, z)$ - температура в каждой точке области, занимаемой телом Ω .

K_{xx}, K_{yy}, K_{zz} – коэффициенты теплопроводности материала, которые могут быть разные в каждом из направлений осей Ox , Oy и Oz , отражающие неоднородность материала по направлениям; $Q = Q(x, y, z)$ – мощность теплоисточников внутри тела.

Для частного решения задачи (1) должны быть заданы граничные условия:

на части поверхности S_1 тела Ω задана температура T_{s_1} :

$$T_{s_1} = T(x, y, z), \quad x, y, z \in S_1 \quad (2)$$

на части поверхности S_2 тела Ω задан тепловой поток плотностью q :

$$K_{xx} \frac{\partial T}{\partial x} \ell_x + K_{yy} \frac{\partial T}{\partial y} \ell_y + K_{zz} \frac{\partial T}{\partial z} \ell_z = -q \quad (3)$$

где ℓ_x, ℓ_y, ℓ_z – направляющие косинусы внешней нормали к поверхности S_2 , тепловой поток положителен, если тепло отводится от тела. Если поверхность S_2 изолирована, то $q = 0$;

- на части поверхности S_3 тела Ω происходит конвективный теплообмен:

$$K_{xx} \frac{\partial T}{\partial x} \ell_x + K_{yy} \frac{\partial T}{\partial y} \ell_y + K_{zz} \frac{\partial T}{\partial z} \ell_z = -h(T_s - T_b), \quad (4)$$

где

T_s – температура поверхности S_3 , T_b – температура внешней среды, h – коэффициент теплоотдачи, $q_h = h(T_s - T_b)$ – плотность теплового потока, отводимого с поверхности тела из-за конвекции.

С вариационной точки зрения решение уравнения (1) с граничными условиями (2) - (4) эквивалентно отысканию минимума функционала [1,4]

$$\chi = \int_V \frac{1}{2} \left[K_{xx} \left(\frac{\partial T}{\partial x} \right)^2 + K_{yy} \left(\frac{\partial T}{\partial y} \right)^2 + K_{zz} \left(\frac{\partial T}{\partial z} \right)^2 - 2QT \right] + \int_{S_2} qTdS + \int_{S_3} \frac{h}{2} (T - T_b)^2 dS. \quad (5)$$

Метод решения. Используем функционал (5) для обоснования МКЭ применительно к трёхмерной задаче теплопроводности. Разобьём область тела на m конечных элементов, создав при этом n узлов. Степенями свободы будут температуры узлов. Они образуют общий (глобальный) вектор степеней свободы (узловых температур): $\{T\}^T = \{T_1 \dots T_n\}$.

Рассмотрим в качестве примера тетраэдральный конечный элемент с четырьмя узлами (рис. 1). На одной из его плоскостей $ijkl$ имеется тепловой поток плотностью q , на другой плоскости ijl происходит конвективная теплопередача q_h , внутри действуют теплоисточники с мощностью Q . Степенями свободы элемента являются узловые температуры, образующие вектор $\{T\}_e^T = \{T_i \ T_j \ T_k \ T_l\}_e$. Узловые тепловые нагрузки элемента образуют вектор $\{Q\}_e^T = \{Q_i \ Q_j \ Q_k \ Q_l\}_e$.

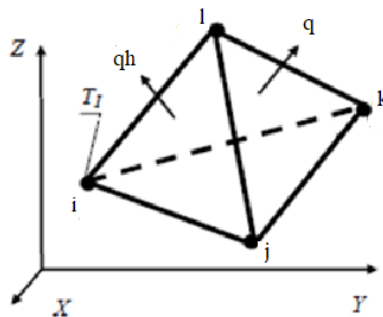

Рис. 1. Тетраэдральный конечный элемент

Температура в конечном элементе:

$$\{T(x, y, z)\} = [N(x, y, z)]_e \{T\}_e \quad (6)$$

где

$$[N(x, y, z)]_e = [N_i \ N_j \ N_k \ N_l]_e, \quad (7)$$

$$\begin{aligned}
N_i &= \frac{1}{6V_e}(a_i + b_i x + c_i y + d_i z), & N_j &= \frac{1}{6V_e}(a_j + b_j x + c_j y + d_j z), \\
N_k &= \frac{1}{6V_e}(a_k + b_k x + c_k y + d_k z), & N_l &= \frac{1}{6V_e}(a_l + b_l x + c_l y + d_l z)
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
a_i &= \det \begin{vmatrix} x_j & y_j & z_j \\ x_k & y_k & z_k \\ x_l & y_l & z_l \end{vmatrix}; & b_i &= -\det \begin{vmatrix} 1 & y_j & z_j \\ 1 & y_k & z_k \\ 1 & y_l & z_l \end{vmatrix}; & c_i &= -\det \begin{vmatrix} x_j & 1 & z_j \\ x_k & 1 & z_k \\ x_l & 1 & z_l \end{vmatrix}; & d_i &= -\det \begin{vmatrix} x_j & y_j & 1 \\ x_k & y_k & 1 \\ x_l & y_l & 1 \end{vmatrix}; \\
a_j &= -\det \begin{vmatrix} x_i & y_i & z_i \\ x_k & y_k & z_k \\ x_l & y_l & z_l \end{vmatrix}; & b_j &= \det \begin{vmatrix} 1 & y_i & z_i \\ 1 & y_k & z_k \\ 1 & y_l & z_l \end{vmatrix}; & c_j &= -\det \begin{vmatrix} 1 & x_i & z_i \\ 1 & x_k & z_k \\ 1 & x_l & z_l \end{vmatrix}; & d_j &= \det \begin{vmatrix} 1 & x_i & y_i \\ 1 & x_k & y_k \\ 1 & x_l & y_l \end{vmatrix}; \\
a_k &= \det \begin{vmatrix} x_i & y_i & z_i \\ x_j & y_j & z_j \\ x_l & y_l & z_l \end{vmatrix}; & b_k &= -\det \begin{vmatrix} 1 & y_i & z_i \\ 1 & y_j & z_j \\ 1 & y_l & z_l \end{vmatrix}; & c_k &= \det \begin{vmatrix} 1 & x_i & z_i \\ 1 & x_j & z_j \\ 1 & x_l & z_l \end{vmatrix}; & d_k &= -\det \begin{vmatrix} 1 & x_i & y_i \\ 1 & x_j & y_j \\ 1 & x_l & y_l \end{vmatrix}; \\
a_l &= -\det \begin{vmatrix} x_i & y_i & z_i \\ x_j & y_j & z_j \\ x_k & y_k & z_k \end{vmatrix}; & b_l &= \det \begin{vmatrix} 1 & y_i & z_i \\ 1 & y_j & z_j \\ 1 & y_k & z_k \end{vmatrix}; & c_l &= -\det \begin{vmatrix} 1 & x_i & z_i \\ 1 & x_j & z_j \\ 1 & x_k & z_k \end{vmatrix}; & d_l &= \det \begin{vmatrix} 1 & x_i & y_i \\ 1 & x_j & y_j \\ 1 & x_k & y_k \end{vmatrix};
\end{aligned}$$

$$6V_e = \det \begin{vmatrix} 1 & x_i & y_i & z_i \\ 1 & x_j & y_j & z_j \\ 1 & x_k & y_k & z_k \\ 1 & x_l & y_l & z_l \end{vmatrix} \text{ – шесть объёмов тетраэдра.}$$

Введём две элементные матрицы: матрица коэффициентов теплопроводности:

$$[D]_e = \begin{bmatrix} K_{xx} & 0 & 0 \\ 0 & K_{yy} & 0 \\ 0 & 0 & K_{zz} \end{bmatrix}_e \quad (8)$$

и матрица градиентов температуры:

$$\{g\}_e = \begin{Bmatrix} \frac{\partial T}{\partial x} \\ \frac{\partial T}{\partial y} \\ \frac{\partial T}{\partial z} \end{Bmatrix}_e = [B]_e \{T\}_e, \quad (9)$$

$$\text{где} \quad [B]_e = \frac{1}{6V_e} \begin{bmatrix} b_i & b_j & b_k & b_l \\ c_i & c_j & c_k & c_l \\ d_i & d_j & d_k & d_l \end{bmatrix}_e. \quad (10)$$

Разобьём интеграл (5) по элементам, с учётом выражений (7)-(10):

$$\begin{aligned} \chi = \sum_{e=1}^m \chi_e = \sum \left[\int_{V_e} \frac{1}{2} \{T\}^T [B]_e^T [D]_e [B]_e \{T\} dV - \int_{V_e} Q[N]_e \{T\} dV \right] + \\ + \sum_{e=1}^m \left[\int_{S_{2e}} q[N]_e \{T\} dS + \int_{S_{3e}} \frac{h}{2} \{T\}^T [N]_e^T [N]_e \{T\} dS - \int_{S_{3e}} hT_b [N]_e \{T\} dS + \int_{S_{3e}} \frac{h}{2} T_b^2 dS \right] \end{aligned} \quad (11)$$

Минимизируя функционал (11) на множестве узловых значений температурного поля $\{T\}$, получим систему уравнений

$$\frac{\partial \chi}{\partial \{T\}} = \frac{\partial}{\partial \{T\}} \sum_{e=1}^m \chi_e = \sum_{e=1}^m \frac{\partial \chi_e}{\partial \{T\}} = 0 \quad (12)$$

$$\begin{aligned} \chi^{(e)} = \int_{V^{(e)}} \frac{1}{2} \{T\}^T [B^{(e)}]^T [D^{(e)}] [B^{(e)}] \{T\} dV - \int_{V^{(e)}} Q[N^{(e)}] \{T\} dV + \int_{S_1^{(e)}} q[N^{(e)}] \{T\} dS + \\ + \int_{S_2^{(e)}} \frac{h}{2} \{T\}^T [N^{(e)}]^T [N^{(e)}] \{T\} dS - \int_{S_2^{(e)}} hT_b [N^{(e)}] \{T\} dS + \int_{S_2^{(e)}} \frac{h}{2} T_b^2 dS \end{aligned} \quad (13)$$

Величины Q , q , T_b и h – известные коэффициенты. Они внесены под знак интеграла, потому что могут изменяться внутри элемента. Дифференцирование величины (13) по $\{T\}$ представляет собой совершенно простую операцию.

Рассмотрим выражения (13):

$$\begin{aligned} \frac{\partial}{\partial \{T\}} \int_{V^{(e)}} \frac{1}{2} \{T\}^T [B^{(e)}]^T [D^{(e)}] [B^{(e)}] \{T\} dV &= \int_{V^{(e)}} [B^{(e)}]^T [D^{(e)}] [B^{(e)}] \{T\} dV, \\ \frac{\partial}{\partial \{T\}} \int_{V^{(e)}} Q[N^{(e)}] \{T\} dV &= \int_{V^{(e)}} Q[N^{(e)}]^T dV, \\ \frac{\partial}{\partial \{T\}} \int_{S_1^{(e)}} q[N^{(e)}] \{T\} dS &= \int_{S_1^{(e)}} q[N^{(e)}]^T dS, \\ \frac{\partial}{\partial \{T\}} \int_{S_2^{(e)}} \frac{h}{2} \{T\}^T [N^{(e)}]^T [N^{(e)}] \{T\} dS &= \int_{S_2^{(e)}} h[N^{(e)}]^T [N^{(e)}] \{T\} dS, \\ \frac{\partial}{\partial \{T\}} \int_{S_2^{(e)}} hT_b [N^{(e)}] \{T\} dS &= \int_{S_2^{(e)}} hT_b [N^{(e)}]^T dS, \\ \frac{\partial}{\partial \{T\}} \int_{S_2^{(e)}} \frac{h}{2} T_b^2 dS &= 0. \end{aligned} \quad (14)$$

Вклад отдельного конечного элемента $\frac{\partial \chi^{(e)}}{\partial \{T\}}$ в общую сумму в $\frac{\partial \chi}{\partial \{T\}}$ равен:

$$\begin{aligned} \frac{\partial \chi^{(e)}}{\partial \{T\}} = \left(\int_{V^{(e)}} [B^{(e)}]^T [D^{(e)}] [B^{(e)}] dV + \int_{S_2^{(e)}} h[N^{(e)}]^T [N^{(e)}] dS \right) \{T\} - \\ - \int_{V^{(e)}} Q[N^{(e)}]^T dV + \int_{S_1^{(e)}} q[N^{(e)}]^T dS - \int_{S_2^{(e)}} hT_b [N^{(e)}]^T dS. \end{aligned} \quad (15)$$

Эта совокупность интегралов может быть записана в компактной форме:

$$\frac{\partial \chi^{(e)}}{\partial \{T\}} = [k^{(e)}] \{T\} + \{f^{(e)}\} \quad (16)$$

где

$$[k^{(e)}] = \int_{V^{(e)}} [B^{(e)}]^T [D^{(e)}] [B^{(e)}] dV + \int_{S_2^{(e)}} h[N^{(e)}]^T [N^{(e)}] dS \quad (17)$$

и

$$\{f^{(e)}\} = - \int_{V^{(e)}} Q[N^{(e)}]^T dV + \int_{S_1^{(e)}} q[N^{(e)}]^T dS - \int_{S_2^{(e)}} hT_b[N^{(e)}]^T dS \quad (18)$$

Окончательная система уравнений получается после подстановки выражения (16) в (12):

$$\frac{\partial \chi}{\partial \{T\}} = \sum_{e=1}^E ([k^{(e)}]\{T\} + \{f^{(e)}\}) = 0, \quad (19)$$

или

$$[K]\{T\} = \{F\}, \quad (20)$$

где

$$[K] = \sum_{e=1}^E [k^{(e)}] \quad (21)$$

и

$$\{F\} = - \sum_{e=1}^E \{f^{(e)}\} \quad (22)$$

Таким образом, интегралы в (17) определяют матрицу теплопроводности конечного элемента $[k^{(e)}]$, а интегралы в (18) - вектор нагрузки конечного элемента $\{f^{(e)}\}$.

Алгоритм решения. Рассматривается решение трехмерной стационарной задачи теплопроводности и разработан алгоритм решения задачи на основе МКЭ [4].

С учетом транспонирования матрицы (10) и формулы (8), первое слагаемое в формуле (17) принимает вид:

$$\int_V [B]^T [D] [B] dV = \int_V \frac{1}{36V^2} \begin{bmatrix} b_i & c_i & d_i \\ b_j & c_j & d_j \\ b_k & c_k & d_k \\ b_l & c_l & d_l \end{bmatrix} \begin{bmatrix} K_{xx} & 0 & 0 \\ 0 & K_{yy} & 0 \\ 0 & 0 & K_{zz} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} b_i & b_j & b_k & b_l \\ c_i & c_j & c_k & c_l \\ d_i & d_j & d_k & d_l \end{bmatrix} dV. \quad (23)$$

Подынтегральное выражение в (23) постоянно и может быть вынесено за знак интеграла:

$$\int_V [B]^T [D] [B] dV = [B]^T [D] [B] \int_V dV = V [B]^T [D] [B]. \quad (24)$$

После вычисления произведения матриц первый интеграл в формуле (17) имеет вид:

$$[k^{(e)}] = \frac{K_{xx}}{36V} \begin{bmatrix} b_i b_i & b_i b_j & b_i b_k & b_i b_l \\ b_j b_i & b_j b_j & b_j b_k & b_j b_l \\ b_k b_i & b_k b_j & b_k b_k & b_k b_l \\ b_l b_i & b_l b_j & b_l b_k & b_l b_l \end{bmatrix} + \frac{K_{yy}}{36V} \begin{bmatrix} c_i c_i & c_i c_j & c_i c_k & c_i c_l \\ c_j c_i & c_j c_j & c_j c_k & c_j c_l \\ c_k c_i & c_k c_j & c_k c_k & c_k c_l \\ c_l c_i & c_l c_j & c_l c_k & c_l c_l \end{bmatrix} + \frac{K_{zz}}{36V} \begin{bmatrix} d_i d_i & d_i d_j & d_i d_k & d_i d_l \\ d_j d_i & d_j d_j & d_j d_k & d_j d_l \\ d_k d_i & d_k d_j & d_k d_k & d_k d_l \\ d_l d_i & d_l d_j & d_l d_k & d_l d_l \end{bmatrix}. \quad (25)$$

Второй интеграл в (17), $\int_S h[N]^T [N] dS$ должен быть вычислен по поверхности. Подставляя в матрицу $[N]$ функции формы и выполняя матричное умножение, получаем

$$\int_S h[N]^T[N]dS = h \int_S \begin{bmatrix} N_i N_i & N_i N_j & N_i N_k & N_i N_l \\ N_j N_i & N_j N_j & N_j N_k & N_j N_l \\ N_k N_i & N_k N_j & N_k N_k & N_k N_l \\ N_l N_i & N_l N_j & N_l N_k & N_l N_l \end{bmatrix} dS. \quad (26)$$

Функции формы зависят от x , y и z , поэтому произведения вида $N_i N_j$ не могут быть вынесены за знак интеграла. Кроме того, значение интеграла зависит от того, на какой поверхности наблюдается конвективный теплообмен. Если, например, конвекции подвержена поверхность между узлами i , j и k (рис. 1), то N_l равно нулю по этой поверхности и интеграл сводится к следующему выражению:

$$\int_S h[N]^T[N]dS = h \int_S \begin{bmatrix} N_i N_i & N_i N_j & N_i N_k & 0 \\ N_j N_i & N_j N_j & N_j N_k & 0 \\ N_k N_i & N_k N_j & N_k N_k & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{bmatrix} dS. \quad (27)$$

Если любая из трех других поверхностей подвержена конвекции, то расположение отличных от нуля членов в (26) будет иным, чем в (27).

Вычисление произведений в (26) упрощается, если применить объёмные L-координаты и интегральные формулы (29) – (30), приведенные ниже [4]. Предполагая, что измеряем от стороны, противоположной i -му узлу, можно записать: $L_1 = N_i$, $L_2 = N_j$, $L_3 = N_k$ и $L_4 = N_l$.

Если предположить, что конвективный теплообмен имеет место на поверхности элемента между узлами i , j и k , то в точках этой поверхности $L_4 = N_l = 0$ и соотношение (27) примет вид

$$\int_S h[N]^T[N]dS = h \int_{S_{ijk}} \begin{bmatrix} L_1 L_1 & L_1 L_2 & L_1 L_3 & 0 \\ L_2 L_1 & L_2 L_2 & L_2 L_3 & 0 \\ L_3 L_1 & L_3 L_2 & L_3 L_3 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{bmatrix} dS. \quad (28)$$

Два типа произведений входят в формулу (28): квадрат величины L_1^2 , L_2^2 или L_3^2 и перекрестное произведение $L_1 L_2$, $L_1 L_3$ и $L_2 L_3$.

Начиная с квадратных членов, получают запись:

$$\int_{S_{ijk}} L_1^2 dS = \int_{S_{ijk}} L_1^2 L_2^0 L_3^0 dS = \frac{2!0!0!}{(2+0+0+2)!} 2S_{ijk} = \frac{2S_{ijk}}{12}, \quad (29)$$

где S_{ijk} - площадь поверхности между узлами ijk . Интегрирование перекрестного произведения дает:

$$\int_{S_{ijk}} L_1 L_2 dS = \int_{S_{ijk}} L_1^1 L_2^1 L_3^0 dS = \frac{1!1!0!}{(1+1+0+2)!} 2S_{ijk} = \frac{S_{ijk}}{12}. \quad (30)$$

Интегралы $\int_{S_{ijk}} L_1^2 dS$, $\int_{S_{ijk}} L_2^2 dS$ и $\int_{S_{ijk}} L_3^2 dS$ равны между собой. Подстановка полученных результатов в формулу (28) приводит к записи:

$$h \int_{S_{ijk}} [N]^T[N]dS = \frac{hS_{ijk}}{12} \begin{bmatrix} 2 & 1 & 1 & 0 \\ 1 & 2 & 1 & 0 \\ 1 & 1 & 2 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}. \quad (31)$$

Аналогичные соотношения получаются для поверхности между узлами jkl :

$$h \int_{S_{jkl}} [N]^T [N] dS = \frac{hS_{jkl}}{12} \begin{bmatrix} 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 2 & 1 & 1 \\ 0 & 1 & 2 & 1 \\ 0 & 1 & 1 & 2 \end{bmatrix} \quad (32)$$

и для поверхности между узлами ijl :

$$h \int_{S_{ijl}} [N]^T [N] dS = \frac{hS_{ijl}}{12} \begin{bmatrix} 2 & 1 & 0 & 1 \\ 1 & 2 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 1 & 1 & 0 & 2 \end{bmatrix}. \quad (33)$$

а также поверхности между узлами ikl :

$$h \int_{S_{ikl}} [N]^T [N] dS = \frac{hS_{ikl}}{12} \begin{bmatrix} 2 & 0 & 1 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 2 & 1 \\ 1 & 0 & 1 & 2 \end{bmatrix}. \quad (34)$$

Три интеграла в выражении для вектора нагрузки элемента вычисляются, если воспользоваться объёмными L-координатами. Как показано в работе [4], для интеграла $\int_V [N]^T Q dV$, предполагается,

что величина Q постоянна внутри элемента, тогда будем иметь:

$$Q \int_V [N]^T dV = Q \int_V \begin{bmatrix} L_1 \\ L_2 \\ L_3 \\ L_4 \end{bmatrix} dV = \frac{QV}{4} \begin{Bmatrix} 1 \\ 1 \\ 1 \\ 1 \end{Bmatrix}. \quad (35)$$

Таким образом, тепло, генерируемое в элементе, распределяется поровну по четырем узлам. Интегралы $\int_{S_1} [N]^T q dS$ и $\int_{S_2} [N]^T hT_\infty dS$ записываются в одинаковой форме:

$$\int_S \begin{bmatrix} N_i \\ N_j \\ N_k \\ N_l \end{bmatrix} dS, \quad (36)$$

так что только один из них необходимо вычислить. Поскольку интеграл (36) поверхностный, его можно рассмотреть так же, как интеграл (35). Результаты зависят от того, на какой из поверхности элемента происходит конвективный теплообмен, характеризуемый величиной h , или приток тепла за счет теплового потока q . Предполагая q постоянным по поверхности элемента, имеем для интеграла четыре следующие формы записи:

$$q \int_S [N]^T dS = \begin{cases} \frac{qS_{ijk}}{3} \{1 & 1 & 1 & 0\}^T \\ \frac{qS_{ijl}}{3} \{1 & 1 & 0 & 1\}^T \\ \frac{qS_{ikl}}{3} \{1 & 0 & 1 & 1\}^T \\ \frac{qS_{jkl}}{3} \{0 & 1 & 1 & 1\}^T \end{cases}. \quad (37)$$

Величина $hT_b \int_S [N]^T dS$ идентична (37) с учетом замены q на hT_b .

Если тепловой поток или конвективный теплообмен наблюдаются на трех поверхностях элемента, то поверхностный интеграл заменяют суммой интегралов по каждой из поверхностей. То же самое относится к интегралу (37).

В большинстве задач о переносе тепла интерес представляют значения температуры в узловых точках. Иногда бывает необходимо определять градиенты температуры. После того как определены узловые значения, градиенты температуры определяется с помощью соотношения

$$\begin{Bmatrix} \frac{\partial T}{\partial x} \\ \frac{\partial T}{\partial y} \\ \frac{\partial T}{\partial z} \end{Bmatrix} = \frac{1}{6V} \begin{bmatrix} b_i & b_j & b_k & b_l \\ c_i & c_j & c_k & c_l \\ d_i & d_j & d_k & d_l \end{bmatrix} \begin{Bmatrix} T_i \\ T_j \\ T_k \\ T_l \end{Bmatrix}, \quad (38)$$

Вычислительный эксперимент и обсуждение результатов. Рассматривается трехмерная стационарная задача о распределении тепла в единичном кубе (рис. 2), грани которого имеют постоянную температуру, причем одна грань имеет температуру 100°C, а пять других - 0°C. Теплофизические характеристики конструкции:

сталь: $K_{xx} = K_{yy} = K_{zz} = 46 \text{ кВт} / (\text{м} \cdot \text{град.})$, $\rho = 7800 \text{ кг} / \text{м}^3$, $c = 460 \text{ Дж} / (\text{м}^3 \cdot \text{град.})$;

медь: $K_{xx} = K_{yy} = K_{zz} = 384 \text{ кВт} / (\text{м} \cdot \text{град.})$, $\rho = 8800 \text{ кг} / \text{м}^3$, $c = 381 \text{ Дж} / (\text{м}^3 \cdot \text{град.})$.

Рассматриваемая задача имеет конечно-разностное [5] и аналитическое решения в виде бесконечного сходящегося ряда [7]:

$$T = \frac{16}{\pi^2} \sum_{p=0}^{\infty} \sum_{q=0}^{\infty} \frac{100 \text{sh}[l(a-x)] \sin[(2p+1)\pi y/a] \sin[(2p+1)\pi z/a]}{(2p+1)(2q+1)\text{sh}(la)}$$

где $l^2 = \frac{(2p+1)^2 \pi^2}{a^2} + \frac{(2q+1)^2 \pi^2}{a^2}$; a – ребро куба; x, y, z – координаты точки, для которых находится температура T .

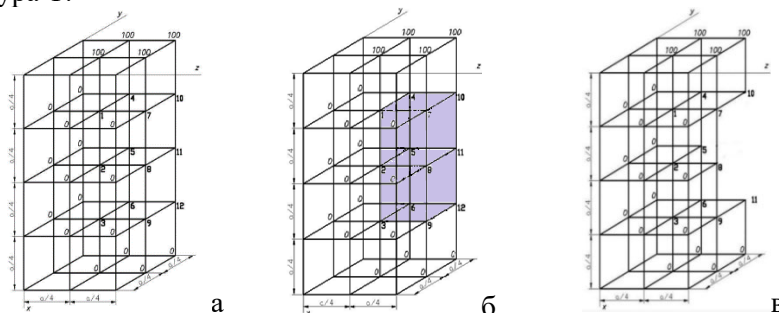

Рис. 2. ¼ часть пространственной сетки куба.

Значения температуры для узлов сетки, пронумерованных, как показано на рис. 2 (наклонным шрифтом показаны граничные условия, прямым – номера узлов), сведены в табл. 1. Представлены аналитическое решение [7], по методу конечных разностей (МКР) [5], а также несколько вариантов расчета, в которых сгущается конечно элементная сетка.

Табл.1. Значения температур в узлах сетки (°C).

№ узла	аналитическое решение	МКР	МКЭ		
			число конечных элементов		
			16	128	1024
10	45.81	43.6	42.31	44.72	45.48
11	16.67	16.7	15.83	16.47	16.60
12	5.10	5.5	5.05	5.12	5.10

Из приведенных в контрольных точках значений можно констатировать близость результатов решения к аналитическому, причем с увеличением густоты сетки точность решений повышается.

Далее исследуется описанная выше задача, для неоднородной стальной конструкции, которая характеризуется наличием в центре медного включения или изолированной полости в форме куба, размером – 0.5 м. В табл. 2. приведены значения температуры тела в контрольных точках конструкции при наличии 1024 конечных элементов [6;10 с.]. Установлено, что наличие медного включения

уменьшает значения температуры в верхней части конструкции, а в нижней части – увеличивается (рис. 3 и 4. а, б).

Табл. 2. Значения температур в узлах сетки (°C).

№ узла	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
сталь	30.2	8.9	2.6	37.0	12.1	3.6	37.0	12.1	3.6	45.5	16.6	5.1
сталь/ медь	24.0	14.0	8.9	24.5	15.6	10.9	24.5	15.6	10.9	24.1	16.6	12.4
сталь/ полость	31.9	5.3	0.8	43.2	6.5	0.8	43.2	6.5	0.8	73.0	-	0.3

При наличии изолированной полости в центре конструкции тепловой поток концентрируется в верхней части тела (рис.4.в).

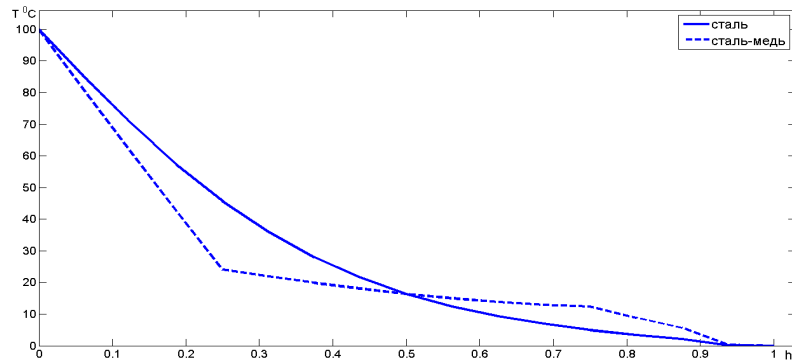

Рис. 3. Сталь и сталь с включением из меди в центре (°C).

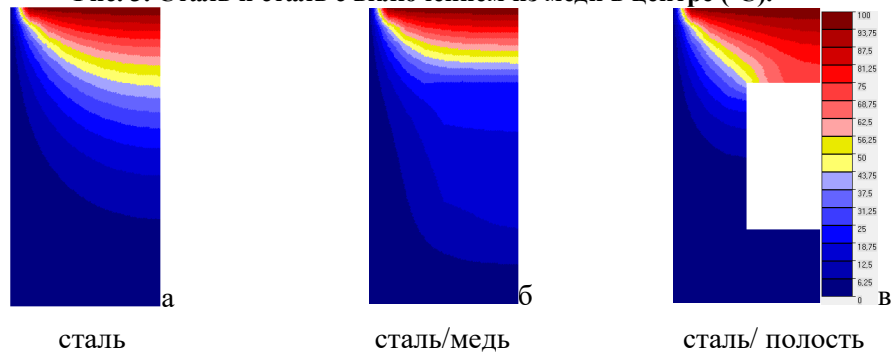

Рис. 4. Распределение изотермы температуры в ¼ части куба (°C).

Заключение. В статье разработан вычислительный алгоритм и программный комплекс решения стационарной задачи теплопроводности МКЭ. Посредством вычислительного эксперимента показана численная сходимость к точному решению. Далее исследуется неоднородная стальная конструкция, в центре которой имеется включения из меди или изолированная полость в форме куба. Установлено, что наличии медного включения в центре конструкции, понижает температуру в верхней части тела, а в нижней части – увеличивает. Наличие изолированной полости концентрирует тепло в окрестности над полостью.

Список использованной литературы:

[1]. Зенкевич О.С. Метод конечных элементов в технике. М., “Мир”, 1975, 542 с.
 [2]. Карслоу Г., Егер Д. Теплопроводность твердых тел. М., 1964, 488 с.
 [3]. Пыхалов А.А., Милов А.Е. Контактная задача статического и динамического анализа сборных роторов турбомашин. Иркутск, ИрГТУ, 2007, 192 с.
 [4]. Сегерлинд Л. Применение метода конечных элементов. М., “Мир”, 1979, 392 с.
 [5]. Юдаев Б.Н. Теплопередача. М.: Высшая. школа, 1981. -319 с.
 [6]. Polatov, A., Ikramov, A., Jumaniyozov, S., Sapayev, S. Computer Simulation of Two-Dimensional Unsteady-State Heat Conduction Problems for Inhomogeneous Bodies by the FEM. AIP Conference Proceedings, 2023, 2781, 020019.
 [7]. Ikramov, A.M., Polatov, A.M. Finite Element Modeling of Nonstationary Problems of Heat Conduction under Complex Heat Transfer. Bulletin of Irkutsk State University, Series Mathematics, 2023, 45, pp. 104–120.

[8]. Ikramov, A., Polatov, A., Pulatov, S., Zhumaniyozov, S. Computer Simulation of Two-Dimensional Nonstationary Problems of Heat Conduction for Composite Materials Using the FEM. AIP Conference Proceedings, 2022, 2637, 040006.

[9]. Polatov, A.M., Ikramov, A.M., Razmukhamedov, D.D. Finite element modeling of multiplyconnected three-dimensional areas. Advances in Computational Design, 2020, 5(3), pp. 277–289.

[10]. Polatov, A., Gaynazarov, S., Ikramov, A., Jumaniyozov, S. Algorithms for Constructing a Finite Element Mesh of Compound Domains. AIP Conference Proceedings, 2024, 3004(1), 060016.

**Muxtarov Erkinjon Kobiljonovich (Andijon davlat universiteti “Umumiy fizika” kafedarasida dotsenti;
e-mail: erkinmuxtarov@yahoo.com)**

KUKUNLI TEXNOLOGIYA ORQALI OLINGAN POLIKRISTALL KREMNIYNING FURYE-IQ SPEKTROSKOPIYASI

***Annotatsiya.** Maqolada kukunli texnologiya asosida olingan polikristall kremniyning strukturaviy xususiyatlarini aniqlash va elektr xususiyatlariga ta'sir etuvchi nuqsonlar va xususiyatlarni aniqlash uchun Fureye infraqizil spektroskopiyasidan foydalanish ko'rib chiqiladi.*

***Kalit so'zlar:** tebranishlar, kremniy, nurlanish, kristall, to'lqin soni, elektr o'tkazuvchanlik, spektr.*

**Мухтаров Эркинжон Кобилжонович (Андижанский государственный университет, доцент;
e-mail: erkinmuxtarov@yahoo.com)**

ФУРЬЕ-ИК СПЕКТРОСКОПИЯ ПОЛИКРИСТАЛЛИЧЕСКОГО КРЕМНИЯ, ПОЛУЧЕННОГО ПО ПОРОШКОВОЙ ТЕХНОЛОГИИ

***Аннотация.** В статье рассматривается применение Фурье-ИК спектроскопии для анализа поликристаллического кремния, полученного методом порошковой металлургии, с целью выявления его структурных характеристик и выявления потенциальных дефектов и особенностей, влияющих на его электрофизические свойства.*

***Ключевые слова:** колебания, кремний, излучение, кристалл, волновое число, электропроводность, спектр.*

Mukhtarov Erkinjon Kobiljonovich (Andijan State University; e-mail: erkinmuxtarov@yahoo.com)

FOURIER-IR SPECTROSCOPY OF POLYCRYSTALLINE SILICON PRODUCED BY POWDER TECHNOLOGY

***Annotation.** Polycrystalline silicon, produced by powder technology, is widely used in various fields, including solar panels and semiconductor devices. One of the effective methods for analyzing the properties of such materials is Fourier-IR spectroscopy, which allows the investigation of the molecular and structural features of silicon derived from powder. This paper discusses the application of Fourier-IR spectroscopy to analyze polycrystalline silicon produced by powder metallurgy, with the aim of identifying its structural characteristics and detecting potential defects and features that affect its electrophysical properties.*

***Keywords:** vibrations, silicon, radiation, crystal, wavenumber, electrical conductivity, spectrum.*

Введение. Поликристаллический кремний (ПК) является основным материалом для производства солнечных панелей, полупроводниковых компонентов и других электронных устройств [1; 113–114 с.]. Технологии получения кремния, такие как порошковая металлургия, позволяют значительно снизить стоимость материала по сравнению с традиционными методами. Однако структура и свойства поликристаллического кремния, полученного таким способом, могут значительно отличаться от кремния, полученного путем кристаллизации. Это, в свою очередь, влияет на его характеристики, такие как электропроводность, механическая прочность и оптические свойства [2; 392–394 с.].

Для глубокой оценки этих характеристик и понимания влияния различных технологических процессов на качество кремниевых образцов часто используется Фурье-ИК спектроскопия. Этот метод позволяет изучать молекулярные вибрации и определять функциональные группы, а также выявлять структурные особенности, такие как дефекты и напряжения в материале [3; 84 с.].

Цель данной работы – рассмотреть возможности Фурье-ИК спектроскопии для анализа поликристаллического кремния, полученного порошковым методом, и оценить влияние межкристаллических границ на его физико-химические и электрофизические свойства.

Анализ литературы. Фурье-ИК спектроскопия (Фурье-ИКС) основана на измерении поглощения инфракрасного излучения в молекулах вещества [5; 1066–1067 с.]. Когда инфракрасное излучение проходит через образец, молекулы поглощают излучение на определенных частотах, что связано с колебаниями химических связей в молекулах. В случае поликристаллического кремния, спек-

троскопия позволяет выявить особенности кристаллической решетки, а также структурные дефекты, такие как дислокации, межкристаллические границы и другие аномалии, которые могут влиять на его физические свойства [6;58–59 с.].

Фурье-ИК спектроскопия позволяет получить спектр, который отражает взаимодействие материала с инфракрасным излучением в определенном диапазоне длин волн. Преобразование Фурье используется для обработки данных, полученных в ходе измерений, что позволяет получить более точные и детализированные результаты [7;45 с.].

Поликристаллический кремний состоит из множества мелких кристаллов (зерен), что создает неоднородную структуру. Они могут являться источником различных дефектов, влияющих на проводимость и механические свойства материала. Фурье-ИК спектроскопия позволяет исследовать структуру, дефекты, напряжения и загрязнения в материале, а также выявить характерные спектральные линии, связанные с зернами, их границами и дефектами, такими как межзеренные дефекты [8;69–71 с.].

Методика эксперимента. Для исследования использовался поликристаллический кремний, полученный порошковой технологией. Образцы кремния были получены методом агломерации и спекания кремниевых порошков при температуре 1000°C и 1300°C [4;1402–1403 с.]. После получения образцов был проведен ряд исследований с использованием Фурье-ИК спектроскопии для анализа структуры и дефектов, а также с целью выявления влияния межкристаллических границ.

Спектроскопия проводилась в диапазоне 4000–400 см⁻¹ с использованием FTIR-спектрометра. Для каждого образца были сняты спектры поглощения, которые затем анализировались с учетом специфики межкристаллических границ и дефектов.

Результаты и обсуждение. Время или частотная зависимость сигнала, полученного в процессе эксперимента, может быть преобразована с использованием Фурье-преобразования. Во временной области сигнал $S(t)$ можно записать как:

$$S(t) = \int_{-\infty}^{\infty} \tilde{S}(\nu) e^{i2\pi\nu t} d\nu$$

где: $S(t)$ – сигнал во временной области, $\tilde{S}(\nu)$ – спектр сигнала в частотной области, ν – частота, t – время. Тогда обратное преобразование Фурье (чтобы получить спектр $\tilde{S}(\nu)$ в частотной области) имеет вид:

$$\tilde{S}(\nu) = \int_{-\infty}^{\infty} S(t) e^{-i2\pi\nu t} dt$$

Это позволяет переходить от временной области к частотной и наоборот.

Спектр, получаемый с помощью Фурье-ИК спектроскопии, обычно представлен как зависимость поглощения от частоты или волнового числа [9;824–827 с.].

Формула для поглощения в ИК-спектре может быть записана как:

$$A(\nu) = \log \left(\frac{I_0(\nu)}{I(\nu)} \right)$$

где: $A(\nu)$ – интенсивность поглощения на частоте ν , $I_0(\nu)$ – интенсивность исходного излучения на частоте ν , $I(\nu)$ – интенсивность прошедшего через образец излучения на частоте ν .

В Фурье-ИК спектроскопии спектр часто отображается не в терминах частоты ν , а в терминах волнового числа $\tilde{\nu}$, которое определяется как:

$$\tilde{\nu} = \frac{\nu}{c}$$

где: $\tilde{\nu}$ – волновое число в см⁻¹, ν – частота в Гц, c – скорость света.

Наглядная связь величин, используемых в ИК-спектроскопии, представлена на рис. 1.

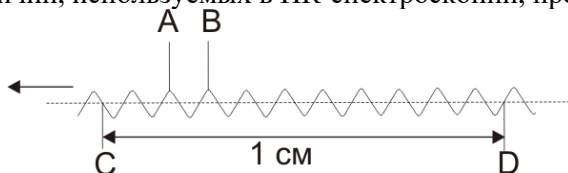

Рис. 1. Длина волны соответствует расстоянию АВ; волновое число – числу волн, приходящимся на 1 см, отрезку CD; частота – числу волн, проходящих через фиксированную точку С за единицу времени.

Внешний вид ИК-Фурье спектрометра Nicolet 6800 показан на рис. 2.

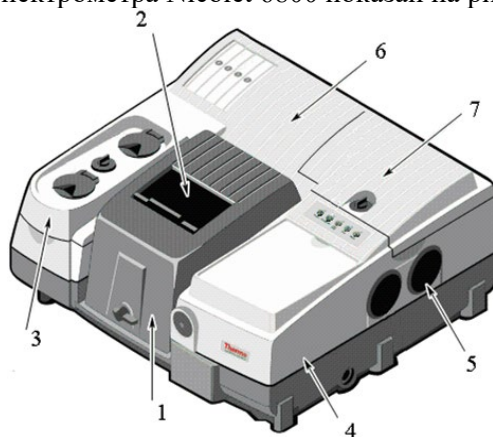

Рис. 2. Внешний вид ИК-Фурье спектрометра Nicolet 6800. Рабочий диапазон: $9000\text{--}50\text{ см}^{-1}$ ($1,1\text{--}200\text{ мкм}$). 1 – кюветное отделение спектрометра; 2 – крышка кюветного отделения; 3 – отсек детекторов; 4 – место расположения оптической системы; 5 – дополнительная оптика; 6 – интерферометр и источник монохроматического излучения (He-He лазер); 7 – камера с разделителями световых лучей.

В ходе эксперимента был получен Фурье-спектр поглощения инфракрасного излучения для поликристаллического кремния, изготовленного из порошкового сырья без предварительной термообработки (ТО). Спектры были измерены в диапазоне длин волн, характерных для поглощения ИК-излучения в материалах, на основе кремния. Результаты показали наличие нескольких характерных полос поглощения, которые соответствуют вибрационным колебаниям атомов и молекул в материале (рис.3). В частности, были идентифицированы области поглощения, ассоциированные с колебаниями кремниевых связей в кристаллической решетке, а также с дефектами и примесями в структуре порошка. Поликристаллическая структура кремния без термообработки показала выраженные признаки дефектности, что отразилось на характере и интенсивности поглощения в ИК-спектре.

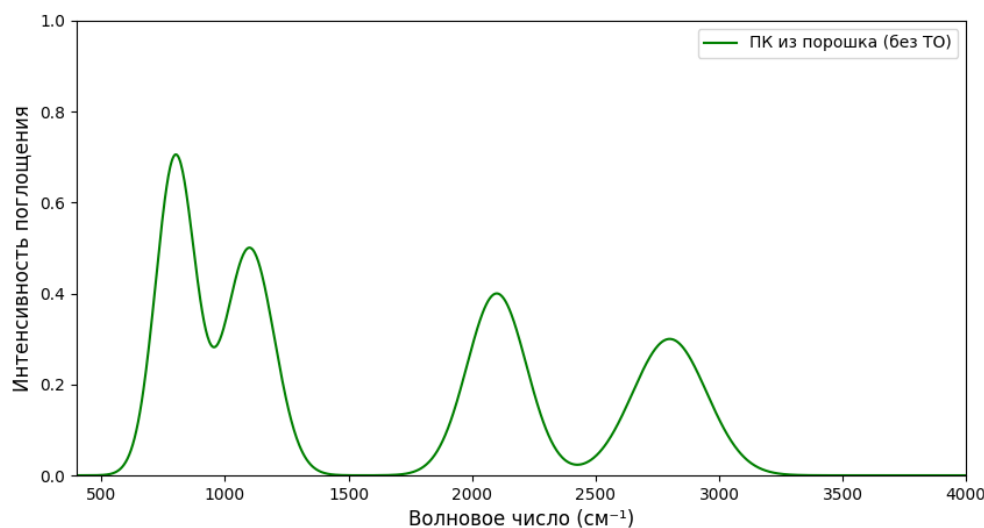

Рис 3. Фурье–спектр поглощения ИК – излучения ПК из порошкового сырья (без ТО).

Для образца поликристаллического кремния, прошедшего термообработку, спектр поглощения ИК-излучения демонстрирует более четкие и выраженные полосы, что свидетельствует о улучшении кристаллической структуры и уменьшении дефектности материала по сравнению с исходным сырьем (рис.4, красная линия). В частности, наблюдаются характерные пики, соответствующие симметричным и асимметричным колебаниям кремниевых связей в кристаллической решетке. Эти пики имеют более узкую форму и высокую интенсивность, что указывает на более высокую степень кристаллизации и уменьшение аморфных фаз.

Сравнение с образцом из Германии (Poly-Si IKZ) показывает схожесть спектров, однако образец Poly-Si IKZ, вероятно, имеет более высокую степень очистки и меньшую дефектность, что

проявляется в более выраженных и резких пиках поглощения, а также в более широком диапазоне поглощения в инфракрасной области (рис.4, синяя линия). Эти различия могут свидетельствовать о различиях в методах получения и термообработки, а также о применяемых технологиях, направленных на улучшение качества кремниевых пленок.

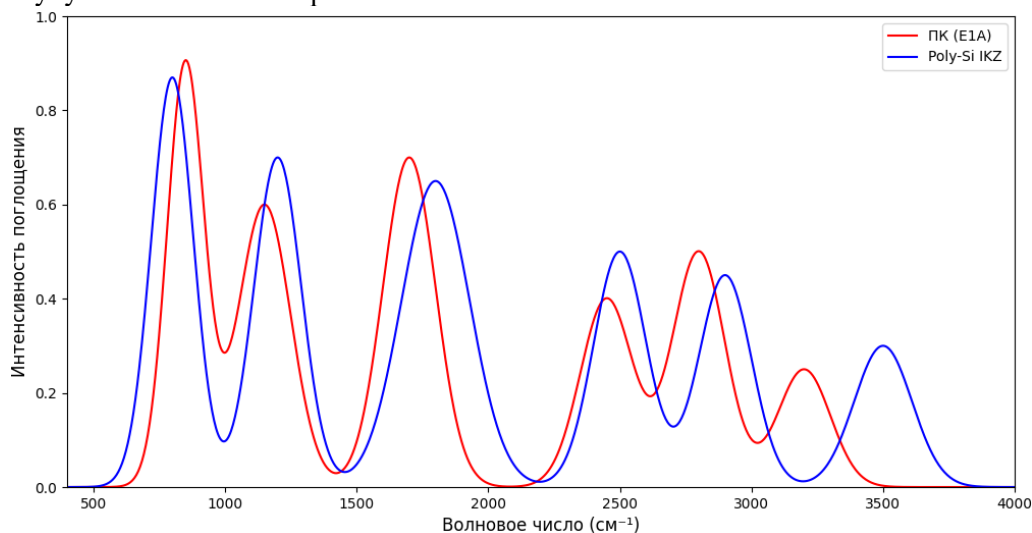

Рис. 4. Сопоставительные Фурье-спектры поглощения ИК-излучения ПК из порошкового сырья после ТО (E1A) и образца из Германии (Poly-Si IKZ).

Таким образом, термообработка порошкового кремния оказывает положительное влияние на его микроструктуру, что подтверждается изменениями в Фурье-спектре поглощения ИК-излучения. Однако образец Poly-Si IKZ демонстрирует более высокое качество материала, что может быть обусловлено более совершенными технологическими процессами и высоким качеством исходного сырья.

Заключение. Измерения Фурье-ИК спектров показали, что межкристаллические границы в поликристаллическом кремнии играют значительную роль в поглощении ИК-излучения. На спектре наблюдаются характерные пики, соответствующие колебаниям химических связей кремний-кислород (Si-O), а также дефектные состояния, возникающие на границах зерен. Пиковая интенсивность в области 800–1000 см^{-1} , связанная с вибрациями кремниевых связей, была изменена в зависимости от условий синтеза, что указывает на влияние межкристаллических дефектов на структуру материала.

Фурье-ИК спектроскопия является инструментом для исследования поликристаллического кремния, полученного порошковой технологией. Этот метод позволяет эффективно анализировать влияние межзеренных границ и дефектов на структуру и электрофизические свойства материала. Результаты исследования показывают, что дефекты, возникающие на межкристаллических границах, оказывают значительное влияние на поглощение ИК-излучения, что в свою очередь связано с его проводимостью и механической прочностью.

Данные исследования могут быть полезны для разработки новых методов синтеза поликристаллического кремния с улучшенными эксплуатационными характеристиками, а также для оптимизации условий производства в микроэлектронной и солнечной энергетике.

Список использованной литературы:

- [1]. С.Becker and others. Polycrystalline silicon thin-film solar cells: Status and perspectives. *Solar Energy Materials and Solar Cells*. Volume 119, December 2018, pp. 112–123. <https://doi.org/10.1016/j.solmat.2013.05.043>
- [2]. Абдурахманов Б.М., Кадыров А.Л. Опыт получения вторичного литого поликристаллического кремния и полупроводниковых приборов на его основе. *Uzbek Journal of Physics*. 2019, Vol. 21 (№6), pp.391–396.
- [3]. Селезнев Б.И., Федоров Д.Г. ИК-спектроскопия пленок диоксида кремния, полученных низкотемпературными методами. *Вестник Новгородского государственного университета*, 2017, №5 (103).
- [4]. Aliev R., Mukhtarov E. Influence of Technological Modes of Obtaining of Silicon Wafers on their Electro Physical Properties. *Aspects Min Miner Sci*. 12(3). AMMS. 000787. 2024. DOI: 10.31031/AMMS.2024.12.000787
- [5]. Derkacheva O.Y., Tsytkin D.O. Lignin content in paper fibers assessed using IR reflectance spectroscopy. *J. App. Spectroscopy*, 2017, vol. 84, № 6, pp. 1066 –1071.
- [6]. Дуйкова М.В., Шконда С.Э., Казаков С.А. *Научное приборостроение*, 2020, том 30, №4, с. 52–62.

- [7]. Александров В.А. Преобразование Фурье. Учеб. пособие. Новосибирск, НГУ, 2002, 62 с.
 [8]. Fatemeh Faghizadeh & oth. Fourier transform infrared spectroscopy to assess molecular-level changes in microorganisms exposed to nanoparticles. Nanotechnol. Environ. Eng. (2016) 1:1 DOI 10.1007/s41204-016-0001-8
 [9]. Meyers R.A. Interpretation of Infrared Spectra, A Practical Approach. Encyclopedia of Analytical Chemistry. John Wiley & Sons Ltd, Chichester, 2000, pp. 815–837.

**Matchonov Kuvonchbek (PhD student National University of Uzbekistan;
 e-mail: kuvonchbekmatchonov@gmail.com)
 ONE-DIMENSIONAL RELATIVISTIC CONFINED ATOM**

Annotation. In this work we consider the model of one-dimensional atom. One-dimensional relativistic atom is studied for the confined case using the Dirac equation. We also consider the confined Dirac particle in a constant uniform electric field. Furthermore, a calculation method of the energy eigenvalues and critical charge are given for the nucleus of one-dimensional relativistic atom.

Key words: Dirac equation, unitary transformation, one-dimensional box, boundary condition, confined Dirac particle, critical charge, Coulomb potential.

**Matchonov Quvonchbek Po‘lat o‘g‘li (O‘zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti;
 e-mail: kuvonchbekmatchonov@gmail.com)**

BIR O‘LCHOVLI RELYATIVISTIK CHEGARALANGAN ATOM

Annotatsiya. Ushbu ishda biz bir o‘lchovli atom modelini ko‘rib chiqamiz. Bir o‘lchovli relyativistik atom Dirak tenglamasi yordamida chegaralangan holat uchun o‘rganildi. Bir jinsli elektrik maydondagi chegaralangan Dirak zarrachasini ham ko‘rib chiqildi. Shuningdek, bir o‘lchovli relativistik atom yadrosi uchun kritik zaryad va sathlarga mos energiya qiymatlarini hisoblash usuli keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Dirak tenglamasi, unitar almashtirish, bir o‘lchovli quti, chegaraviy shart, chegaralangan Dirak zarrachasi, kritik zaryad, Kulon potentsiali.

**Матчанов Кувончбек Пулат-оглы (опорный докторант НУУ;
 e-mail: kuvonchbekmatchonov@gmail.com)**

ОДНОМЕРНЫЙ РЕЛЯТИВИСТСКИЙ ОГРАНИЧЕННЫЙ АТОМ

Аннотация. В данной работе рассматривается модель одномерного атома. Одномерный релятивистский атом изучается для ограниченного случая с использованием уравнения Дирака. Мы также рассматриваем ограниченную Дираковскую частицу в постоянном однородном электрическом поле. Кроме того, для ядра одномерного релятивистского атома дается метод расчета собственных значений энергии и критического заряда.

Ключевые слова: уравнение Дирака, унитарное преобразование, одномерный ящик, граничное условие, ограниченная Дираковская частица, критический заряд, Кулоновский потенциал.

Introduction. In relativistic quantum mechanics, the motion of particles is described by equations that incorporate the principles of special relativity. The most common equation for spin $\frac{1}{2}$ particles is the Dirac equation. The electron’s motion is governed by relativistic equations like the Dirac equation (in one spatial dimension), which accounts for spin and relativistic energy-momentum relations. The relativistic energy levels are quantized, but they differ significantly from the non-relativistic Schrödinger equation solutions. For a confined relativistic atom, the energy spectrum is computed by solving the Dirac equation with the chosen potential and boundary conditions. The quantized energy levels differ from the non-relativistic case. A one-dimensional relativistic confined atom in quantum mechanics extends the concept of the one-dimensional relativistic atom by introducing confinement to the system. This confinement typically restricts the motion of the particle (e.g., an electron) within a finite spatial region, modeling scenarios where the atom or particle is trapped inside a bounded region, such as a quantum well, potential box, or finite domain. This model is particularly useful for studying relativistic quantum effects in finite systems and has applications in condensed matter physics, quantum optics, and the study of low-dimensional materials.

Literature review. The low-energy spectrum of a typical one-dimensional (1D) Dirac material is described by a single-particle matrix Hamiltonian,

$$\hat{H} = v_F \begin{pmatrix} 0 & \hat{p}_x - i\hbar m \\ \hat{p}_x + i\hbar m & 0 \end{pmatrix} + U(x) \quad (1)$$

where v_F is the Fermi velocity, $2\hbar v_F |m|$ represents the band gap, and the momentum operator \hat{p}_x acts along the axis of the effectively 1D system [1].

Applying the following unitary transformation to Eq. (1),

$$U = \frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & 1 \\ 1 & -1 \end{pmatrix} \quad (2)$$

we obtain the system of equations represented by Eq.(3)

$$\begin{pmatrix} \frac{d}{dx} & -m \\ m & -\frac{d}{dx} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \psi_1(x) \\ \psi_2(x) \end{pmatrix} = i(\varepsilon - V(x)) \begin{pmatrix} \psi_1(x) \\ \psi_2(x) \end{pmatrix} \quad (3)$$

Here, the eigenvalue and potential energy are scaled as $\varepsilon = E/\hbar v_F$ and $V(x) = U(x)/\hbar v_F$, respectively.

The potential $V(x)$ is modeled as a 1D Coulomb potential, given explicitly by

$$V(x) = -\frac{U_0}{a + |x|} \quad (4)$$

where a is the shift length, and $U_0 = \frac{e^2}{4\pi\epsilon} \frac{1}{\hbar c} \frac{c}{v_F}$ is an effective fine-structure constant [1].

Research methodology. We analyze a quantum particle confined within a one-dimensional relativistic box of size L . This system is governed by the stationary one-dimensional Dirac equation, expressed in natural units where $\hbar = m = c = 1$.

$$H_0\psi = (-i\alpha\nabla + \beta)\psi = \varepsilon\psi \quad (5)$$

where α, β are Dirac matrices [2].

In the Dirac representation, the four-component Dirac spinor ψ can be written in terms of the large and small two-component semi-spinors, $\phi = \begin{pmatrix} \phi_1 \\ \phi_2 \end{pmatrix}$ and $\chi = \begin{pmatrix} \chi_1 \\ \chi_2 \end{pmatrix}$ respectively. Thus, ψ is expressed as

$$\psi = \begin{pmatrix} \phi \\ \chi \end{pmatrix} \quad (6)$$

Equation (5) can be rewritten as the following set of coupled equations:

$$\begin{aligned} -i\sigma \cdot \nabla \chi + \phi &= \varepsilon\phi, \\ -i\sigma \cdot \nabla \phi - \chi &= \varepsilon\chi. \end{aligned} \quad (7)$$

where, σ - Pauli matrices. The energy levels can be determined with $k = \sqrt{\varepsilon^2 - 1}$ [2].

The solution of Eq.(5) under the boundary conditions $\phi_1(0) = \phi_1(L) = 0$ can be expressed as follows

$$\begin{aligned} \psi(x) &= A \begin{pmatrix} i\sin(kx) \\ 0 \\ 0 \\ \frac{k}{\varepsilon + 1} \cos(kx) \end{pmatrix} \Rightarrow \\ \Rightarrow \phi_n(x) &= A_n \begin{pmatrix} i\sin(k_n x) \\ 0 \\ 0 \\ \frac{k_n}{\varepsilon_n + 1} \cos(k_n x) \end{pmatrix} \end{aligned} \quad (8)$$

where, $k_n = \frac{n\pi}{L}$, $n = 1, 2, \dots$, $\varepsilon_n = \sqrt{k_n^2 + 1}$.

In Eq.(8), we determine the coefficient A_n by normalization condition introducing the following notation

$$B_n = \frac{k_n}{\varepsilon_n + 1} \quad (9)$$

Then,

$$H\psi = E\psi \quad (10)$$

Given that,

$H = H_0 + V(x)$, $H_0\phi_n = \varepsilon_n\phi_n$, $\psi = \sum C_n\phi_n$, $\delta_{mn} = \int \phi_m^*\phi_n dx$
the following can be obtained from Eq.(10).

$$\begin{aligned} [H_0 + V(x)]\psi &= E\psi \Rightarrow \\ \Rightarrow \sum C_n H_0\phi_n + \sum C_n V\phi_n &= E \sum C_n\phi_n \Rightarrow \end{aligned}$$

$$\Rightarrow \sum C_n \varepsilon_n \phi_n + \sum C_n V \phi_n = E \sum C_n \phi_n$$

By multiplying both sides of the above equation ϕ_m^* and integrate, we obtain the following

$$\begin{aligned} \sum C_n \varepsilon_n \delta_{mn} + \sum C_n \int \phi_m^* V \phi_n dx &= E \sum C_n \delta_{mn} \Rightarrow \\ \Rightarrow C_n \varepsilon_n + \sum C_n V_{mn} &= C_n E \end{aligned}$$

or

$$\varepsilon_n C_n + \sum V_{mn} C_n = E C_n \quad (11)$$

In the Eq.(11),

$$V_{mn} = \int_0^L \phi_m^* V \phi_n dx \quad (12)$$

In this case, the Coulomb potential is generally expressed as follows

$$V(x) = -\frac{Z}{a + |x|} \quad (13)$$

We assume that the particle moves along the x axis in a bounded interval. That is,

$$0 \leq x \leq L \Rightarrow x > 0 \Rightarrow V(x) = -\frac{Z}{x + a}$$

Analysis and results. The energy levels of relativistic 1D hydrogen-like atom in box with the help of determining eigenvalues from the Eq.(11). The value of charge Z is the equal to the critical charge for a given energy state of the atom when $E = -1$. There is a direct relationship between energy levels and the critical charge of nucleus. If the energy levels of a nucleus are shifted upward (less negative), the critical charge will also increase. Conversely, if the energy levels shift downward (more negative), the critical charge will decrease. The relationship between energy and charge of the unconfined atom $\varepsilon = \varepsilon(\xi)$ is given by Table 1 and Fig.1.

Table 1. Dependence values of charge and energy.

ξ	ε
300/137	-0.270537
310/137	-0.35209
320/137	-0.435331
330/137	-0.520175
340/137	-0.606539
350/137	-0.694343
360/137	-0.783509
370/137	-0.873961
380/137	-0.965624
390/137	-1.05842

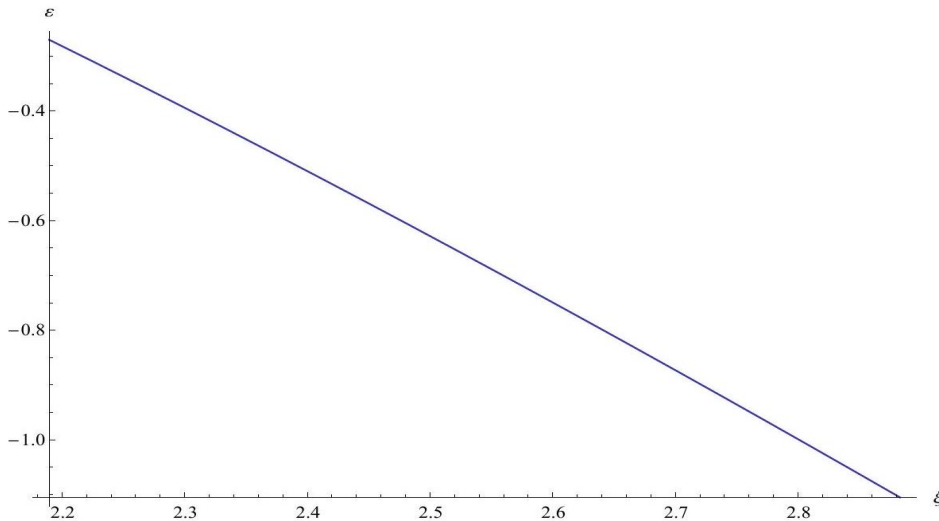

Figure 1. The relationship of energy and charge ($\xi_{cr} \approx \frac{383.71}{137} = 2.801$).

Confined Dirac particle also appear in different topics of modern condensed matter physics and related topics. In many cases such system interacts with external electromagnetic fields. Thus, we also consider the case of confined Dirac particle interacting with external constant uniform electric field.

The wave function of the Dirac particle can be written in two-component form as

$$\Psi = \begin{pmatrix} \psi_A \\ \psi_B \end{pmatrix} \quad (14)$$

And satisfies a Dirac equation

$$H\Psi = \varepsilon\Psi \quad (15)$$

$$H = \gamma a_0 \begin{pmatrix} 0 & -k_x + ik_y & 0 & 0 \\ -k_x - ik_y & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & k_x + ik_y \\ 0 & 0 & k_x - ik_y & 0 \end{pmatrix} + V(x) \quad (16)$$

If the particle is confined in graphene nanoribbon with zigzag edges, the wave function meets the boundary condition for each type of wave function separately [3]

$$\phi_A(x=0) = \phi_B(x=L) = 0 \quad (17)$$

For constant uniform electric field the potential is given as

$$V(x) = \omega x \quad (18)$$

Therefore the Dirac equation is reduced to

$$H\Psi = E\Psi \quad (19)$$

The wave function can be expanded using the complete set of eigenfunctions of the unperturbed system, specifically the graphene nanoribbon, as shown

$$\Psi = \sum C_n \psi_n(x) \quad (20)$$

where

$$\psi_n(x) = \begin{cases} \sin(k_n x) \\ \pm \frac{i}{\tilde{\varepsilon}} [-k_n \cos(k_n x) + k_y \sin(k_n x)] \end{cases} \quad (21)$$

$$\text{with } \tilde{\varepsilon} = \pm \sqrt{k_n^2 + k_y^2} \quad \left(\tilde{\varepsilon} = \frac{\varepsilon}{\gamma a_0} \right) [3].$$

Inserting the expansion in Eq. (20), into Eq. (19), we obtain the system of algebraic equations which is given in Eq. (11). In this case, the matrix elements can be calculated by

$$V_{mn} = \int_0^L \psi_m^* V \psi_n dx \quad (22)$$

Conclusion/Recommendations. In conclusion, the study of one-dimensional relativistic confined atoms reveals fascinating physics with profound implications for both fundamental research and technological applications. By advancing theoretical models, enhancing experimental techniques, and promoting interdisciplinary collaboration, this field can significantly contribute to the understanding of relativistic quantum systems and their practical relevance. Therefore, we introduced a method for calculating the energy spectrum of a one-dimensional relativistic confined atom. This method also enables the determination of the critical charge. Using this approach, we computed the atom's energy spectra and estimated the critical charge.

References:

- (1). C.A.Downing, M.E.Portnoi, Phys. Rev. A 90, 052116 (2014).
- (2). V.Alonso, S.De Vincenzo, L.Mondino, Eur. J. Phys. 18 315-320 (1997).
- (3). L.Brey and H.A.Fertig, Phys. Rev. B 73, 235411 (2006).
- (4). M.L.Glasser and N.Shawafgeh. Journal of Mathematical Physics (1984).
- (5). Handbook of Mathematical Functions, edited by M. Abramowitz and I.A.Stegun (Dover, New York, 1965).
- (6). V.S.Popov, Phys. Atomic Nuclei 64, 367 (2001).
- (7). Valeri N.Kotov, Bruno Uchoa, Vitor M.Pereira, F.Guinea, and A.H.Castro Neto, Rev. Mod.Phys. 84, 1067, (2012).

Nishonov Sarvar Jasur o'g'li (Toshkent Kimyo Xalqaro universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasida dotsenti v.b., falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD); sarvar0202pm@gmail.com)

YANGI O'ZBEKISTON TARAQQIYOTINING YETTI USTUVOR YO'NALISHIDA IJTIMOY-FALSAFIY MASALALAR TAHLILI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada O'zbekistonning yaqin besh yildagi taraqqiyot strategiyasidan ko'zlangan maqsadlar, belgilangan vazifalarni amalga oshirish tamoyillarini jamlagan "Yangi O'zbekiston strategiyasi" nomli kitobi hamda Taraqqiyotning yetti ustuvor yo'nalishining mazmun-mohiyati tahlil qilingan. Jamiyat taraqqiyotining istiqboli, insonlarning baxt-saodati farovon hayot kechirishi millatlar, elatlar, barcha ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi hamkorlik, hamjixatlik munosabatlarning takomillashuvi bilan belgilanadi. Shunga bog'liq holda, mamlakatimizda millatlararo bog'rikenglik muhitini shakllantirish borasida ko'plab sa'y-harakatlar amalga oshirilishi maqolada qayd etilgan.*

***Kalit so'zlar:** taraqqiyot, Harakatlar strategiyasi, Yangi O'zbekiston strategiyasi, demokratik islohotlar, Yangi O'zbekiston – ma'rifatli jamiyat, inson – jamiyat – davlat, yoshlar daftari.*

Нишонов Сарвар Жасур угли (Ташкентский международный химический институт, и.о., доцента кафедры "Общественно-гуманитарных наук", доктор философии по философским наукам (PhD); sarvar0202pm@gmail.com.)

АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ ВОПРОСОВ В СЕМИ ПРИОРИТЕТНЫХ НАПРАВЛЕНИЯХ РАЗВИТИЯ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

***Аннотация.** В данной статье проанализирована книга "Новая стратегия Узбекистана", в которой изложены цели и принципы реализации намеченных задач Стратегии развития Узбекистана на ближайшие пять лет, а также содержание семи приоритетных направлений развития. Перспективы развития общества, счастье и благополучие людей определяются совершенствованием отношений сотрудничества и единства между нациями, народностями и всеми социальными группами. В связи с этим в статье отмечается, что в нашей стране осуществляются многочисленные усилия по формированию атмосферы межнациональной толерантности.*

***Ключевые слова:** развитие, стратегия действий, стратегия нового Узбекистана, демократические реформы, новый Узбекистан – просвещенное общество, человек – общество – государство, тетрадь молодежи.*

Nishonov Sarvar Jasur ugli (Docent of Kimyo International University in Tashkent, Department of Social and Humanities Sciences (PhD); sarvar0202pm@gmail.com)

ANALYSIS OF SOCIO-PHILOSOPHICAL ISSUES IN SEVEN PRIORITY DIRECTIONS OF NEW UZBEKISTAN'S DEVELOPMENT

***Annotation.** The article comprehensively analyzes the objectives of Uzbekistan's development strategy for the next five years, the book "New Uzbekistan strategy", which summarizes the principles of implementation of the specified tasks, as well as the essence of the seven priority directions of development. The prospects for societal development, human happiness, and prosperous living are determined by the improvement of cooperation and solidarity among nations, ethnic groups, and all social strata. In this regard, the article notes that numerous efforts are being undertaken in our country to foster an environment of interethnic tolerance.*

***Keywords:** development, strategy of Action, Strategy of New Uzbekistan, democratic reforms, new Uzbekistan – enlightened society, human – society – state", Book of Youth.*

Kirish. Zamonaviy davlatlarda barcha sohalarning o'z milliy strategiyasi mavjud bo'lib, shuningdek, har bir sohaning milliy taraqqiyot dasturi – siyosiy, ilmiy, falsafiy, texnikaviy, tibbiy va hokazo ta'limotlarida alohidalik kasb etadi.

Yangi O'zbekiston tamoyillari va dasturi strategik jihatdan o'z oldiga ta'lim va tarbiya orqali axloqiy merosni ilmiy-falsafiy jihatdan tadqiq etishning, milliy g'oya mohiyatini xalqimiz, ayniqsa, yoshlar ongiga singdirish, ularni xudbinlik, shaxsiyatparastlik, loqaydlik kabi illatlardan xalos etish borasida olib boriladigan ma'naviy va ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Zero, Prezident Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Xalq orzusi Aziziddin Nasafiy, Abu Mu'in Nasafiy, Abduxoliq G'ijduvoniy, Xoja Ahmad Yassaviy, Zangi ota, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror Valiy kabi aziz avliyo bobolarimizni tarbiyaladi, ularning kamoloti va ezgu faoliyatida o'ziga xos ma'naviy tayanch bo'ldi" [1;15-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Xalq talablarini inobatga olgan holda, Yangi O‘zbekiston Taraqqiyot strategiyasi ishlab chiqildi. Jumladan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning tashabbusi bilan “2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”ning qabul qilinishi mamlakatimizda tub demokratik islohotlar, transformatsion o‘zgarishlar davrini boshlab berdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Harakatlar strategiyasi doirasida amalga oshirilgan ishlar barcha sohalarni qamrab oldi. Eng asosiysi, mamlakatimizda insonning huquq va erkinliklarini, sha‘nini, qadr-qimmatini, manfaatlarini, davlat organlarining jamiyat oldida hisobdorligini ta‘minlash islohotlarning bosh maqsadi etib belgilandi. Ayniqsa, xalq bilan muloqot qilish, majburiy mehnat va bolalar mehnatini bartaraf etish borasida qilingan ishlar, fuqarolarga ko‘rsatilayotgan davlat xizmatlari sifatini oshirishga qaratilgan Davlat xizmatlari agentligi faoliyati, valuta bozorining liberallashtirilishi, propiska tizimining bekor qilinishi va tashqi siyosatda salmoqli yutuqlarga erishilgani e‘tiborga loyiq.

Tahlil va natijalar. 2021-yilning sentabr oyida Prezident Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekistonning yaqin besh yildagi taraqqiyot strategiyasidan ko‘zlangan maqsadlar, belgilangan vazifalarni amalga oshirish tamoyillarini jamlagan “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” nomli kitobi chop etildi.

Unda Yangi O‘zbekiston va Uchinchi Renessansni qurish bo‘yicha qilinayotgan ishlar va milliy taraqqiyot istiqbollari haqida fikr yuritilgan. Ushbu asar “Yangi O‘zbekiston orzusi, bugungi kunimizga nisbatan aytganda, hozirgi davrning taqozosi, uning asl qiyofasini, harakatlantiruvchi kuchlari va omillarini belgilaydigan g‘oyaviy-ma‘naviy asos, xalqimizga xos yaratuvchanlik shijoati va keng ko‘lamli islohotlarimizning yaqqol ifodasidir” [2;13-b.] so‘zlari bilan boshlanadi. “Harakatlar strategiyasi”ning mantiqiy davomi sifatida nashr etilgan ushbu kitob konseptual ahamiyatga ega bo‘lib, unda mamlakatimizda keyingi yillarda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar va kelgusidagi ustuvor vazifalar aniq bayon etilgan. Mazkur kitob yoshlarda Yangi O‘zbekistonning zamonaviy demokratik qiyofasi qanday yaratilayotgani, mamlakatni yangi rivojlanish bosqichiga ko‘tarish uchun belgilab olingan strategik yo‘l to‘g‘risida yaxlit tasavvur hosil qilish imkonini beradi. 2021-yil 24-oktabrdagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi munosabati bilan bo‘lib o‘tgan saylovoldi uchrashuvlarida bildirilgan fikr-mulohazalar, amaliy taklif va tashabbuslar Yangi O‘zbekiston Taraqqiyot strategiyasini yanada takomillashtirishga xizmat qildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning lavozimga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalari qo‘shma majlisida “Yangi O‘zbekiston Taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo‘lini qat‘iy davom ettiramiz” mavzusida so‘zlangan nutqida kelgusi besh yilga mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlar haqida so‘z yuritildi. Bu muhim konseptual hujjatda islohotlarimizning uzviyligi va davomiyligini ta‘minlash maqsadida, “Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” degan tamoyil asosiy g‘oya va bosh mezon sifatida kun tartibiga qo‘yildi” [3], deydi Prezident. Qayd etilganidek, ushbu taraqqiyot strategiyasi yetti yo‘nalishdan iborat. Birinchi yo‘nalish erkin fuqarolik jamiyatini rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etishga qaratilgan. Buning uchun kelgusida davlat funksiyalarining katta qismi markazdan hududlarga o‘tkaziladi. Har bir mahallada hokim yordamchisi lavozimi joriy etiladi. Tuman budjeti qo‘shimcha manbalar bilan ta‘minlanib, mahallaning alohida jamg‘armasi shakllantiriladi. Markaziy idoralar transformatsiya qilinib, ixcham va samarali boshqaruv tizimi yaratiladi, bir xil yo‘nalishdagi vazifalarni amalga oshirayotgan idoralar optimallashtiriladi. Ikkinchi yo‘nalish adolat va qonun ustuvorligini mustahkamlash, inson qadr-qimmatini ta‘minlash vazifalarini qamrab olgan. Shu maqsadda sudlov tizimi va advokatura instituti, huquq-tartibot organlari faoliyati takomillashtiriladi. Tadbirkor va mulkdorlar huquqlarining himoyasi kuchaytiriladi.

Korrupsiyaga barham berishga davlat va jamiyatning barcha kuch va vositalari safarbar etiladi. Bunda aybdorlarni huquqiy javobgarlikka tortish bilan cheklanib qolmasdan, korrupsiyaning sabablarini oldindan bartaraf etish choralari ko‘riladi. Uchinchi yo‘nalishda milliy iqtisodiyotni rivojlantirish borasidagi rejalar bayon etildi. 2030-yilga borib, jon boshiga hisoblaganda, aholi daromadlari o‘rtacha ko‘rsatkichdan yuqori bo‘lgan davlatlar qatoriga chiqish maqsad qilingani aytiladi. Bunga, avvalo, xususiy sektorni rag‘batlantirish va uning ulushini oshirish hamda to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish hisobidan erishiladi.

Makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlab, inflatsiya darajasini belgilangan 5 foizgacha pasaytirish choralari ko‘riladi. Aholini uy-joy va toza ichimlik suvi bilan ta‘minlash, zamonaviy yo‘l va kommunikatsiya tarmoqlarini barpo etish, jamoat transporti hamda hududlararo qatnovlarni yaxshilash bo‘yicha ham yirik loyihalar amalga oshiriladi. To‘rtinchidan, sifatli ta‘lim-tarbiya masalasi doimiy e‘tibor markazida bo‘lishi ta‘kidlandi. Shu maqsadda o‘qituvchilarning oylik maoshini izchil oshirib borish va 2025-yilga borib, 1 ming dollar miqdoriga yetkazish ko‘zda tutilgan. Yangi maktablar qurish, mavjudlarining moddiy-

texnik bazasini mustahkamlash, sohaning barcha bosqichlari o'rtasida uzviylikni ta'minlashga qaratilgan Milliy ta'lim dasturi ishlab chiqiladi. Aholi salomatligini saqlash uchun barcha sharoit yaratiladi. Kelgusi besh yilda oliy toifali shifokorlar maoshini ham 1 ming dollar ekvivalentiga yetkazish mo'ljallanmoqda. Viloyat, tuman va shaharlarda ixtisoslashgan tibbiy xizmatlar ko'lami kengaytiriladi. Davlat tibbiy sug'urta tizimi ishga tushirilib, mablag' aniq bemorga bog'langan holda ajratiladi. Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish muhim vazifa bo'lib qoladi. Beshinchi yo'nalishga, asosan, ma'naviy va ma'rifiy sohalar rivojlantiriladi. Shu maqsadda "Yangi O'zbekiston – ma'rifatli jamiyat" konsepsiyasi amalga oshiriladi. Madaniyat va san'atni yuksaltirish, yoshlarni sog'lom e'tiqod ruhida tarbiyalash, millatlararo hamjihatlik va o'zaro hurmatni mustahkamlashga ustuvor ahamiyat qaratiladi. Oltinchidan, global muammolarning milliy va mintaqaviy darajadagi yechimlarini topish, bu boradagi barcha sa'y-harakatlarni uyg'unlashtirish zarurligi ta'kidlandi. Xususan, ekologik tahdidlarning salbiy ta'siri ortib borayotgani qayd etildi. Orolbo'yini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi sifatida rivojlantirish, Butunjahon ekologiya xartiyasini ishlab chiqish masalalariga to'xtalib o'tildi. Yettinchi yo'nalishda mamlakatdagi tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish borasidagi vazifalar o'z ifodasini topgan. Qurolli Kuchlarimizning qudrati yanada oshirilishi, harbiylarning jangovar shayligi, jismoniy va ma'naviy tayyorgarligi kuchaytirilishi aytiladi. Mazkur nutqda mamlakat rahbari kelgusi besh yil uchun ustuvor yo'nalishlarni belgilab berar ekan, yurtimizda yashayotgan har bir fuqaroning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlari eng oliy qadriyat ekanligini alohida ta'kidlab o'tdi. Ma'ruzaning e'tiborli jihatlaridan biri shundaki, Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasida birinchi o'ringa shaxs, inson qadri yuqori o'ringa qo'yilib, "inson – jamiyat – davlat" degan yangi tamoyil asosida davlat va jamiyat boshqaruvini tashkil etadi. Bir so'z bilan aytganda, amaliy natija, inson manfaati, uning qadr-qimmatini bosh maqsadga aylangan. Tan olib aytish joizki, o'tgan 5 yilda ijtimoiy sohani rivojlantirish borasida qator tizimli islohotlar amalga oshirildi va ijobiy natijalarga erishildi, biroq, shu bilan birga, mazkur sohada samarali mexanizmlarni yaratishga to'sqinlik qilayotgan qator muammo va kamchiliklar ham yo'q emas. Kelgusi 5 yilda bu borada ijtimoiy yo'nalishdagi islohotlar alohida ahamiyatga ega, albatta. O'tgan yillar mobaynida ijtimoiy sohada amalga oshirilgan ishlarga nazar soladigan bo'lsak, ijtimoiy himoya va doimiy yordamga muhtoj shaxslar bilan ishlashning "Temir daftar", "Ayollar daftari", "Yoshlar daftari" kabi yangicha ishlash mexanizmi joriy etildi. Ijtimoiy nafaqa bilan ta'minlanadigan aholi soni qariyb 1,5 barobar oshirildi.

Mazkur nutqda muallim va murabbiylar, professor-o'qituvchilarga alohida e'tibor qaratilib, 2025-yilga borib, oliy toifali o'qituvchilarning oylik maoshini ekvivalent hisobida 1 ming dollarga yetkazilishi, o'ylaymizki, barchaga birdek ma'qul bo'ldi. Raqamlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, maktabgacha ta'limdagi qamrov darajasi 2017-yilda 27,7 foizni tashkil qilgan bo'lsa, hozirda 62 foizni tashkil qilmoqda, 2030-yilga borib esa mazkur ko'rsatkichni 80 foizga yetkazish maqsad qilinganligi ushbu sohada ham ulkan maralarni qo'yayotganligimizdan dalolat beradi. Xalqimiz salomatligini ta'minlash doimo ustuvor vazifa bo'lgan. 2017-yilda sog'liqni saqlash tizimiga budjetdan ajratilgan jami mablag'lar 7,1 trillion so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 2020-yilga kelib, bu ko'rsatkich 14,8 trillion so'mga yetdi.

Prezident o'z nutqida ushbu sohaga yo'naltiriladigan mablag'larni 2 barobar oshirish, jumladan, kelgusi besh yilda oliy toifali shifokorlar maoshini ekvivalent hisobida 1 ming dollarga yetkazish mo'ljallanayotganini e'lon qilishi mazkur tizimda faoliyat olib borayotgan zahmatkash shifokorlarning mehnatlariga davlat tarafidan bo'layotgan yuksak e'tibor namunasi, desak, mubolag'a bo'lmaydi. Shavkat Mirziyoyevning "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch 84 va imkoniyatlarini safarbar etamiz" [4;146-b.], degan fikrlari g'ayrat bag'ishlamoqda.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda aytish mumkinki, keng ko'lamli islohotlar jarayoni izchil davom etib, ular sermahsul bo'lishidan butun xalqimiz manfaatdor.

Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasini amalga oshirishda barcha davlat va jamoat tashkilotlari, fuqarolik jamiyati institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlari vakillari ham kamarbasta bo'lishiga umid qilamiz. Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasi milliy rivojlanishimizning yangi bosqichini boshlab beradi hamda xalqimizni umumiy maqsadlar yo'lida birlashtirib turadigan yaxlit ma'naviy asos va mezonga aylanishiga ishonchimiz komil.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent, "O'zbekiston", 2021, 15-bet.
- (2). Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent, "O'zbekiston", 2021, 11-bet.

(3). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning o‘z lavozimiga kirishishiga bag‘ishlangan tantanali marosimda kelgusi besh yilga mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlar to‘g‘risida so‘zlagan nutqi. 2021-yil 6-noyabr.

(4). Shavkat Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat‘iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. “O‘zbekiston”, 2016, 146-bet.

Kuyliyev Bobur Tulkinovich (Toshkent Pediatriya tibbiyot instituti “Ijtimoiy fanlar, pedagogika va psixologiya” kafedrasida katta o‘qituvchisi)
GLOBAL AXBOROT MAKONIDA MEM VA SIMVOLIKA: MA’NAVIY-SIYOSIY KONTEKST

Annotatsiya. Maqolada memlar va ramzlar hodisasi global axborot makonida jamoatchilik fikrini ma’naviy-siyosiy jihatdan boshqarish uchun qo‘llanilishi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Raqamli artefaktlar sifatida memlar tezda tarqalish va ommaviy auditoriya tasavvurini shakllantirish bo‘yicha o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, ramziylik esa jamiyatni hissiy va g‘oyaviy safarbar etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ma’naviy qadriyatlar, siyosiy qarashlar va madaniy o‘ziga xoslikka memlar va ramzlarning ta’sir etish mexanizmlari tahlilga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: memlar, ramziy belgilar, global axborot maydoni, ongni boshqarish, jamoatchilik fikri, ma’naviy qadriyatlar, siyosiy aloqa, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy madaniyat, raqamli targ‘ibot.

Куйлиев Ббур Тулкинович (старший преподаватель кафедры “Социальные науки, педагогика и психология” Ташкентского Педиатрического медицинского института)

MEM И СИМВОЛИКА В ГЛОБАЛЬНОМ ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ДУХОВНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

Аннотация. В статье анализируется феномен мемов и символов с точки зрения их применения для духовно-политического управления общественным мнением в глобальном информационном пространстве. В качестве цифровых артефактов мемы обладают свойством быстро распространяться и формировать представления массовой аудитории, а символика играет важную роль в эмоциональной и идейной мобилизации общества. Особое внимание уделяется анализу механизмов влияния мемов и символов на духовные ценности, политические взгляды и культурную самобытность.

Ключевые слова: мемы, символические знаки, глобальное информационное пространство, управление сознанием, общественное мнение, духовные ценности, политическая коммуникация, социальные сети, массовая культура, цифровая пропаганда.

Kuyliyev Bobur Tulkinovich (Senior Lecturer of the Department of Social Sciences, Pedagogy and Psychology at Tashkent Pediatric Medical Institute)

MEMES AND SYMBOLISM IN THE GLOBAL INFORMATION SPIRITUAL AND POLITICAL CONTEXT

Annotation. The article analyzes the phenomenon of memes and symbols in terms of their application for spiritual and political management of public opinion in the global information space. Memes, as digital artifacts, possess the ability to spread rapidly and shape the perceptions of mass audiences, while symbolism plays an important role in the emotional and ideological mobilization of society. Special attention is given to analyzing the mechanisms by which memes and symbols influence spiritual values, political views, and cultural identity.

Key words: memes, symbolic signs, global information space, mind control, public opinion, spiritual values, political communication, social networks, mass culture, digital propaganda.

Kirish (Introduction). Zamonaviy global axborot makonida memlar va ramzlar jamoatchilik fikrini shakllantirishda o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Ular raqamlashtirish va ijtimoiy tarmoqlar hukmronligi davrida kuchli ta’sir o‘tkazish salohiyatiga ega bo‘lib, tez tarqalishi, odamlarda hissiy munosabat uyg‘otishi va murakkab ma’naviy-siyosiy masalalar bo‘yicha jamoaviy tushunchani shakllantirishga qodir ekanligi bilan bog‘liq. Memlar va ramzlar axborot ta’sirining samarali vositalariga aylanib, jamoatchilik ongiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Memlar ommaviy madaniyat mahsuli sifatida, ko‘pincha, yengil, hazil va zararsiz vizual-matnli unsurlar tarzida taqdim etilsa-da, ularning asl ma’nosi oddiy ko‘ngilochar vositadan ancha chuqurroqdir. Memlarning yashirin kuchi murakkab g‘oyalarni keng ommaga tushunarli bo‘lgan sodda tasvirlarga aylantira olishda namoyon bo‘ladi. Ular osonlik bilan qabul qilinib, ishonchni uyg‘otishi va ma’naviy hamda siyosiy qadriyatlarni mustahkamlash yoki yo‘q qilishda vosita bo‘lishi mumkin.

Memlar, ko'pincha, hajviy obrazlar yaratish, voqelikni noto'g'ri aks ettirish, shuningdek, voqealar, shaxslar va hodisalarga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatni shakllantirish uchun qo'llaniladi. Memlar, ko'pincha, hajviy obrazlar yaratish, voqelikni buzib ko'rsatish, shuningdek, voqealar, shaxslar va hodisalarga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatni shakllantirish uchun qo'llaniladi.

Ramziylik, o'z navbatida, an'anaviyroq, ammo ta'sir ko'rsatishning kuchli vositasi hisoblanadi. Ramzlar yetarlicha chuqur ma'no kasb etib, tinglovchilarni madaniy, diniy va siyosiy qadriyatlar bilan bog'laydi. Global axborot makonida ramziylik, ko'pincha, jamoatchilik fikrini safarbar qilish, g'oyaviy harakatlarni qo'llab-quvvatlash va o'zlikni mustahkamlash uchun qo'llaniladi. "Ramzlardan manipulyatsiya maqsadida foydalanish tarixiy xotirani buzilishiga, ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishiga va voqelik haqidagi noto'g'ri tasavvurlarning shakllanishiga olib kelishi mumkin [1;82-b.].

Memlar va ramzlarning global makonda tarqalishi ko'p jihatdan ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalarning algoritmlariga bog'liq. Foydalanuvchilarning faolligini oshirishga moslashtirilgan ushbu algoritmlar kuchli hissiyotlar – g'azab, quvonch, hayrat yoki qo'rquv uyg'otadigan kontentni faol ravishda ilgari suradi. Memlar va ramzlar o'zlarining yorqin hamda soddaligi sababli tez (virusli) tarqalishga moil bo'lib, bu modelga juda mos keladi.

Masalan, siyosiy memlar raqiblarni obro'sizlantirish, targ'ibotni kuchaytirish yoki murakkab masalalarni bir tomonlama tushuntirishni shakllantirish uchun qo'llanilishi mumkin. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, mem va ramzlardan foydalanishning ma'naviy-siyosiy konteksti, ko'pincha, ommaviy auditoriyadan yashirin qoladi. "Ko'pgina memlar ong ostiga ta'sir o'tkazish, qadriyat tizimini o'zgartirish yoki muayyan g'oyalarni qo'llab-quvvatlashni safarbar etish uchun ataylab yaratiladi" [2;114-b.].

Misol uchun, memlarga singdirilgan diniy ramzlar e'tiqod masalalari niqobi ostida siyosiy maqsadlarni ilgari surish vositasi sifatida xizmat qilishi mumkin. Zamonaviy jamiyat memlar va ramzlar ortidagi manipulyatsion maqsadlarni aniqlash va ularning salbiy ta'siriga qarshi turish muammasiga duch kelmoqda. Mavjud yechimlardan biri keng auditoriyada tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdir. Axborot manbalarini tahlil qilish, kontekstni anglash va yashirin ma'nolarni aniqlash qobiliyati manipulyatsiya ta'sirini kamaytirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Shunday qilib, mem va simbolika global axborot makonida ikkiyoqlama rol o'ynaydi. Bir tomondan, ular odamlarni umumiy g'oyalar va qadriyatlar atrofida birlashtiruvchi samarali muloqot vositasi hisoblanadi, boshqa tomondan, manipulyatsion maqsadlarda qo'llanilishi jamiyatning ma'naviy va siyosiy barqarorligiga jiddiy tahdid soladi. Axborotni idrok etishga ongli yondashuvga o'z-o'zini ifodalash erkinligi va uning oqibatlari uchun javobgarlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Memlar va ramzlar global axborot makonining muhim elementlari sifatida tobora murakkab va ko'p qatlamli vositalarga aylanmoqda. "Ularning manipulyatsion salohiyati esa raqamlashtirishning tezlashuvi, ijtimoiy tarmoqlarning ochiqligi va auditoriyaning axborotni tanqidiy idrok etish darajasi pasayishi kabi omillar tufayli ortib bormoqda" [3;58-b.].

Memlar orqali manipulyatsiyani muvaffaqiyatli amalga oshirishning asosiy omillaridan biri sifatida auditoriyaning madaniy va milliy xususiyatlariga moslashish qobiliyatini ajratib ko'rsatish mumkin. Masalan, aholining turli guruhlari uchun yaratilgan memlar faqat mahalliy foydalanuvchilarga tushunarli bo'lgan o'ziga xos ramzlardan foydalanishi mumkin. Bu esa shaxsiy qiziqish va jalb etish taassurotini uyg'otadi. Bu memlarni mahalliy kampaniyalar uchun ham, global qamrov uchun ham mos keladigan manipulyatsion texnologiyalar arsenalida universal vositaga aylantiradi.

Bundan tashqari, memlar, ko'pincha, milliy g'urur, madaniy an'analar yoki siyosiy ideallarning elementlaridan foydalangan holda jamoaviy o'ziga xoslikka murojaat qiladi. "Ushbu yondashuv nafaqat fikr va qarashlarga ta'sir qilish, balki jamiyatda qutblashuvni kuchaytirish imkonini beradi" [4;110-b.]. Siyosiy kontekstda memlar turli ijtimoiy yoki etnik guruhlar o'rtasida sun'iy ziddiyatlarni yaratish va qo'llab-quvvatlash uchun ishlatilishi mumkin.

Mem va ramzlarni o'rganishning muhim jihati ularning dezinformatsiya bilan bog'liqligidir. Memlar hazil yoki satira bilan niqoblangan yolg'on faktlarni tarqatish uchun vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Natijada, auditoriya har doim ham taqdim etilgan ma'lumotlarning jiddiyligini anglab yetmaydi va uni ishonchli deb qabul qilmaydi. "Bu esa jamiyat uchun axborot tahdidlariga qarshi kurashda qo'shimcha chiqiriqni yuzaga keltiradi" [5;186-b.].

Global axborot makonida manipulyatsion texnologiyalarga qarshi kurash mediasavodxonlikni rivojlantirish orqali amalga oshirilishi mumkin. Auditoriyani vizual va matnli kontentni tahlil qilish, kontekstni tushunish va yashirin manipulyatsion niyatlarni aniqlash ko'nikmalariga o'rgatish muhimdir. Shuningdek,

foydalanuvchilarni targ'ibot kampanialariga avtomatik ravishda jalb qilish xavfini kamaytirish uchun ijtimoiy tarmoqlar algoritmlarining shaffofligini kuchaytirish zarur.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, memlar va ramzlar zamonaviy dunyoda kuchli ta'sir quroli bo'lib qolmoqda. Ularning turli madaniy va siyosiy kontekstlarga moslashib, jamoatchilik fikrini o'zgartirish qobiliyati ularni o'rganishga e'tiborli va ongli yondashuvni talab qiladi. Bu nafaqat manipulatsiya xavfini minimallashtirishga, balki globallashuv sharoitida madaniy va ma'naviy xilma-xillikni saqlashga yordam beradi.

Memlar va ramzlar global axborot ekotizimining eng muhim elementlariga aylanib borar ekan, ularning roli faqat ko'ngilochar kontekst bilan cheklanmay, balki chuqur ma'naviy-siyosiy jarayonlarga ham ta'sir qiladi. Shu bilan bir qatorda, ushbu madaniy fenomenlar har doim ham neytral emasligini tushunish muhim bo'lib, ular, ko'pincha, jamoatchilik fikriga ta'sir qilish uchun foydalanishi mumkin bo'lgan yashirin mafkuraviy ko'rsatmalarni o'z ichiga oladi.

Global axborot makoni va ijtimoiy media mem va ramzlarning tez tarqalishi uchun ideal sharoit yaratib, ularning virusli tarqalish qobiliyati bilan bog'liqdir. Ma'lumotni tarqatish uchun katta resurslar va vaqt talab qiladigan an'anaviy ommaviy axborot vositalaridan farqli ravishda, memlar qisqa fursatda dunyo bo'ylab millionlab odamlarga yetib borishi mumkin. Ijtimoiy platformalarning algoritmlari bu jarayonni kuchaytirib, yorqin his-tuyg'ularni keltirib chiqaradigan kontentni namoyish etadi. Bu nafaqat tarqalish jarayonini tezlashtiradi, balki foydalanuvchilarni yanada ko'proq jalb qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). "Influence: The Psychology of Persuasion" by Robert B. Cialdini. Dec. 2006.
- (2). "Trust Me, I'm Lying: Confessions of a Media Manipulator" by Ryan Holiday. July, 2013.
- (3). Куйлиев Б.Т. Скрытые методы манипуляции в обществе: анализ применения в политике, рекламе и других сферах общественной жизни. Educational Research in Universal Sciences. 2023, т. 2, №.12, с. 57–62.
- (4). Куйлиев Б. Сравнительный анализ технологий политико-психологического манипулирования. Актуальные проблемы обучения социально-гуманитарных наук в медицинском образовании, 2023, т. 1, №.1, с. 107–115.
- (5). Куйлиев Б.Т. Политическое манипулирование в системе понятий политической науки: анализ и вызовы //scholar. 2024, т. 2, №. 2, с. 183–189.

Axmedov Sherzodjon Zokirovich (O'zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti tadqiqotchisi; UDK: 373.316.7)

MILLIY QADRIYATLAR VA AXLOQIY QARASHLAR UYG'UNLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada milliy qadriyatlarining ma'naviy-axloqiy qarashlar bilan uyg'unligi masalasi yoritilgan. Bugungi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot zamonida yoshlar faolligini ta'minlashning yana bir muhim yo'nalishlaridan biri ular ongida milliy urf-odat va an'analarni mustahkam shakllantirishdir. Pirovard maqsadimiz esa ma'naviy barkamol, komil insonni tarbiyalashdir.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, ma'rifat, komil inson, globallashuv, taraqqiyot, milliy qadriyat.

Ахмедов Шерзод Зокирович (соискатель института повышения квалификации МВД Республики Узбекистан)

ГАРМОНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ПРАВСТВЕННЫХ ВЗГЛЯДОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается совместимость национальных ценностей с духовно-этическими воззрениями. В современную эпоху социально-экономического развития одним из важных способов обеспечения активности молодежи является прочное формирование в ее сознании национальных обычаев и традиций. Наша основная цель – воспитать духовно зрелого и совершенного человека.

Ключевые слова: духовность, просвещение, совершенный человек, глобализация, развитие, национальная ценность.

Akhmedov Sherzodjon Zokirovich (Researcher of the Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan)

HARMONY OF NATIONAL VALUES AND MORAL APPROACHES

Annotation. This article discusses the compatibility of national values with spiritual and ethical views. In today's era of socio-economic development, one of the important ways of ensuring the youth's activity is the solid formation of national customs and traditions in their minds. Our primary goal is to educate a spiritually mature and perfect person.

Key words: *spirituality, enlightenment, perfect person, globalization, development, national value.*

Kirish. Bugungi globalshgan jamiyatda axborot xuruji taraqqiyotimiz uchun xavfli bo'lgan, yoshlar ma'naviyatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi, yoshlarni destruktiv ruhida tarbiyalanishiga xizmat qiladigan bug'unchi g'oyalar keng targ'ib qilinmoqda. Ma'naviyatning o'zagi bo'lgan milliy an'analar oila bag'rida va mahalla ostonasida shakllanib ko'p asrlar davomida ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib kelayotgan urf-odat va qadriyatlar sifatida ularning ahamiyati bugungi kunda beqiyosdir. Shu bilan birga, bugungi bunday tahdidlardan o'z vaqtida himoyalaniish, unga qarshi javob bera olish uchun yuksak ma'naviyatli va ma'naviy barkamol yoshlar jamoasini shakllantirish davr talabiga aylanib bormoqda. Aynan shunday ma'naviy va mafkuraviy xurujlarning maqsad va mohiyatini o'z vaqtida anglab oladigan va ularga qarshi o'z fikri va mustaqil dunyoqarashiga ega bo'lgan barkamol avlodni tarbiyalashda milliy qadriyatlarining o'rni beqiyosdir.

Keyingi vaqtlarda tarbiya masalasida qo'lga kiritilgan yutuqlarimiz qatori, oilada, maktab va jamoat tashkilotlarida milliy, umuminsoniy qadriyatlarining, an'analarning ustuvorligiga erishildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz", degan fikrlari yosh avlodni milliy qadriyatlar asosida yetuk, barkamol etib tarbiyalashda barchamizga kuch-g'ayrat bag'ishlamogda [1].

Adabiyotlar tahlili va metod (materials and methods). Bugungi yosh avlodni o'ziga xos bo'lgan milliy urf-odatlar zanjiri bo'lgan xayr-saxovat, mehr-oqibat, muruvvat, andisha, or-nomus, sharm-hayo, bosliqlik, ulug'vorlik va sabrlik kabi ma'naviy fazilatlar mezonlari asosida tarbiyalash ularda mehmondostlik, bag'rikenglik, bolajonlilik, oqko'ngillilik va halol mehnat qilish kabi tuyg'ularning shakllanishiga olib keladi. Shunday ekan, milliy qadriyatlarga hurmat bilan qarash millatning o'ziga hurmat bilan qarashning asosiy belgisidir.

Ma'naviyat inson tug'ilishida ona suti, uning allasi, mehri, ajdodlar qadriyatlari ta'siri ostida shakllanadi. Uning shakllanishida oiladagi muhit, jamiyatdagi hamjihatlik, davlat olib boradigan siyosatdagi adolatparvarlik va insonparvarlikning qay darajada amal qilinishi asosiy o'rinni egallaydi. Ma'naviyatning moddiy kuchga aylanishi har bir insonning xatti-harakatlarida, o'z oilasi, millati va Vataniga bulgan munosabatlarida namoyon bo'ladi. Yuqorida aytganimizdek, uning shakllanishida ota-ona, inson yashayotgan atrof-muhit, milliy, diniy qadriyatlar, jamiyatdagi insonparvarlik va adolatparvarlik siyosati muhim ahamiyatga ega [1].

Bugungi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot zamonida yoshlar faolligini ta'minlashning yana bir muhim yo'nalishlaridan biri ular ongida milliy urf-odat va an'analarni mustahkam shakllantirishdir. Zero, milliy urf-odatlar har bir xalq hayotining barcha sohalariga singib ketgan bo'lib, xalqlarning milliy o'zligini tarannum etuvchi dalildir.

Madaniy meros ham meros doirasiga kiradi, ammo undan biroq farq qiladi. O'tmishdagi barcha madaniyat yodgorliklari meros sifatida saqlanib qolishi mumkin, lekin ularning hammasi ham madaniy qadriyatga ega bo'lavermaydi. Madaniy merosda kishilikning kelgusi taraqqiyotiga, ma'naviy yuksalishiga xizmat qiladigan, unga ijobiy ta'sir qiladigan qadriyat ahamiyatiga ega bo'lgan tomonlar hisobga olinadi.

Ertangi oldimzdagi turgan eng ezgu maqsadlarimiz biri mamlakatimizning buyuk kelajagi ham, ertangi kunimiz, erkin va farovon hayotimiz uchun yoshlar tarbiyasida milliy qadriyatlarimizning o'rni bilan bog'liqdir. Yoshlar tarbiyasiga bilimdonlik, qalbi tozalik, saxiylik, samimiylik, xayrixohlik, imonlilik, halollik, mehr-shafqatlilik, vijdonlilik, rostgo'ylik, adolatparvarlik, ota-onaga hurmat, oilaga sadoqat, vafodorlik, to'g'rilik va vatanparvarlik tuyg'ularini singdirish ularni vatan taqdiriga nisbatan mas'uliyatni his qiluvchi muayyan jamiyat vakili sifatida jamiyat vakili sifatida kamol topishiga xizmat qiladi. Bu esa mamlakatimizning jahondagi nufuzini oshirishda mas'ullik tuyg'ularini shakllantiradi.

O'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasidan singdiriladi. Shuning uchun til millatning ruhi sifatida e'tirof etiladi. Zero, buyuk ma'rifatparvar Abdulla Avloniyning "Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurgan oynayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur", deb tilga ta'rif bergan [3].

Ma'naviy-ma'rifiy barkamollikning qirralari va mezonlari qatoriga mustaqillik tafakkuri va milliy iftixor ham kiradi. Mustaqillik tafakkurini yoshlarda, shakllantirish nihoyatda zarur. Toki, mustaqillik tafakkuri va milliy iftixor, g'urur bo'lmas ekan, fidokorlik, vatanparvarlik, millatparvarlik kabi xislatlari jo'sh urmaydi.

Mustaqillik tafakkuri keng qamrovli bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Vatan istiqloli va istiqboli haqida qayg'urish;
- xalqi, yurti qadr-qimmatini, or-nomusini anglash va buni himoya qilish;
- butun mehnati, iste'dodi, imkoniyatini, zarur bo'sa, jonini ham yurt istiqboli, xalq baxti uchun baxshida etish va boshqalardir [4].

Muhokama (discussion). Milliy qadriyatlarning asosi bo'lgan ma'naviyat va madaniyat deganda, inson xulq-atvorining go'zalligi, saxovatligi, oliyanoblighi, va'dasiga vafodorligi, hayoliligi, bilim olishi, donoligi, bag'rikengligi, odobliligi, ozoda va pokizaligi, qalbining beg'uborligi, xushmuomalaligi va shu singari insoniy xislatlar tushuniladi.

Ma'naviy barkamollikning qirralaridan yana biri milliy iftixordir. Milliy g'urur o'z xalqining bir necha ming yillar davomida yaratib kelgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklari, tarixiy merosi, urf-odatlarini, an'analari, odob-axloqi, turmush tarzi, yuksak ma'naviyati, barcha tarixiy yutuqlari va saboqlariga cheksiz hurmat va e'zoz bilan munosabatda bo'lish, avaylab-asrashdir. O'z xalqining tarixini, milliy qadriyatlarini, o'z millatining istiqboli uchun qayg'urmaydigan, kurashmaydigan kishilarda milliy g'urur ham, millat bilan faxrlanish ham, millatparvarlik ham bo'lmaydi. Bunday kishilarni ma'naviy barkamol inson deya olmaymiz.

Ma'naviy barkamol, komil insonni tarbiyalash vazifasi qanchalik murakkab bo'lmasin, uni amalga oshirganimizdagina pirovard maqsadlarga erishish mumkin bo'ladi.

Insonparvarlik bu o'zbek xalqi milliy ruhiyatining ajralmas fazilatidir. U purma'no va sermazmun tushunchadir. Insonparvarlik o'zbek xalqining ajralmas xislati tarzida ko'zga tashlanadi. Insonparvarlik kishilarning bir-biriga hurmatida, qadr-qimmatida, mehr-shafqatida, diyonatda, o'zaro ko'maklashuvda, hamdardlikda, boshqalar qayg'usiga sherik bo'lib, quvonchidan va baxtidan sevinishda, xalq baxti va yutuqlaridan faxrlanishda ko'rinadi.

O'zbek xalqining hozirgi milliy ma'naviyati va qadriyatlari o'tmish milliy ma'naviyatining davomi bo'lib ularga do'stlik, o'rtoqlik, mehmondo'stlik, odamgarchilik, insonparvarlik, axloqiy teranlik, tadbirkorlik, fazilatlilik, saxiylik, xushmuomalalilik, jamoa ichida o'zini tuta bilish, hayolilik, ozodalik, xushchaqchaqlik, xushfe'llik, mardlik, samimiylik, shirinso'zlik, tashabbuskorlik, ona-yurt va xalqiga muhabbatlilik, insoflilik, diyonatlilik, rostgo'ylik, halollik, oru-nomuslilik, to'g'rilik, rejalilik, poklik, sabr va andishalik, vazminlik, hojatbarorlik, ota-ona va kattalarni hurmat qilish, mehnatsevarlik, o'tmishga hurmat, insoflilik, iymonlilik, milliy g'urur, mustaqillikni qadrlash, vatanparvarlik, millatparvarlik va boshqa milliy, ma'naviy-axloqiy fazilatlar kiradi [5].

Ma'naviy hayotimizni yuksaltirish haqida gapirganda, mahallaning roli va ta'siri xususida to'xtalish, albatta, o'rindir. Ma'lumki, azaldan o'zbek mahallalari chinakkam milliy qadriyatlar maskani bo'lib keladi. O'zaro mehr-oqibat, ahillik va totuvlik, ehtiyojmand, yordamga muhtoj kimsalar holidan xabar olish, yetim-yesirlarning holidan xabar olish kabi xalqimizga xos urf-odat va an'analar, avvalambor, mahalla muhitida shakllangan va rivojlangan. Mahallada keng jamoatchilik o'rtasida g'oyaviy-mafkuraviy, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni samarali yo'lga qo'yish uchun katta imkoniyatlar mavjud. Ayniqsa, har bir kishi qalbida milliy qadriyatlar, mehr-oqibat, hamjihatlik, insoniylik, el-yurt sha'ni uchun kurash, o'zaro yordam kabi fazilatldarni kamol topishida mahallaning o'rni beqiyos.

Xulosa (conclusion). Xulosa qilib aytganda, milliy qadriyatlar amaliy jihatdan keng ma'noda insonning barcha harakatlari, faoliyati, xulqi, odobi, insonlar bilan bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'lsa, tor ma'noda odamlarning falsafiy, diniy, siyosiy, axloqiy, huquqiy qarashlarida, tafakkuri, dunyoqarashlarida namoyon bo'ladi. Bugungi barqaror taraqqiyotga erishish zamonida chinakkam ma'naviyatli va ma'rifatli insonni tarbiyalash, o'z milliy qadriyatlarini, milliy o'zligini anglaydigan yurt manfaati uchun fidoyilik bilan kurasha oladigan shaxslarning etishib chiqishiga xizmat qiladi. Shundagina jamiyatimizda komil insonlarni shakllantirish borasida qo'ygan maqsadimizga erishamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. “Ўзбекистон”, 2016, 146-бет.
- (2). С.Отамуратов, Ж.Раматов, С.Хусанов. Маънавият асослари. Маърузалар матни, Тошкент, 2000, 31-бет.
- (3). Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., “Ўқитувчи”, 1992.
- (4). Имомназаров М., Эшмухамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари. Т., 2001, 97-бет.
- (5). М.Фармонова. Қадриятлар—маънавий камолот асоси. Илмий-услубий қўлланма, Тошкент, “Tasvir” nashriyot uyi, 2019.

Sultonov Og'abek Sultan o'g'li (Ma'mun universiteti "Falsafa" kafedrası o'qituvchisi;
e-mail: Sultan.aga3721@bk.ru)

SHARQ FALSAFASIDA RAHBAR MAS'ULIYATINING IJTIMOY-MA'NAVY JIHLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxsning shakllanishida mas'uliyat hissini tarbiyalash muhim o'rin tutishi, mas'uliyat shaxsning jamiyat manfaatlarini qay darajada chuqur anglay olishi haqida ilmiy mulohazalar keltirilgan. Erkin shaxs jamiyat manfaatlarini anglashi, jamiyat oldidagi o'z mas'uliyatini chuqur his eta oladishi to'g'risida Sharq mutafakkirlarining fikrlari izohlangan.

Kalit so'zlar: qadriyat, mas'uliyat, jamiyat, erkinlik, rahbar, «Qobusnoma», adolat, psixologiya.

Султанов Огабек Султанович (преподаватель кафедры философии университета Мамуна)

СОЦИАЛЬНЫЕ И ДУХОВНЫЕ АСПЕКТЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИДЕРА В ВОСТОЧНОЙ ФИЛОСОФИИ

Аннотация. В данной статье представлены научные соображения о важности воспитания чувства ответственности в формировании личности, а также о том, насколько ответственный человек может глубоко понимать интересы общества. Объясняются мнения восточных мыслителей о том, что свободный человек может понимать интересы общества и глубоко чувствовать свою ответственность перед обществом.

Ключевые слова: ценность, ответственность, общество, свобода, лидер, «Кобуснама», справедливость, психология.

Sultonov Ogabek Sultanovich (Teacher of the Philosophy Department of Mamun University)

SOCIAL AND SPIRITUAL ASPECTS OF THE LEADER'S RESPONSIBILITY IN EASTERN PHILOSOPHY

Annotation. This article presents scientific considerations about the importance of cultivating a sense of responsibility in the formation of a person, and the extent to which a responsible person can deeply understand the interests of society. The opinions of eastern thinkers are explained on the fact that a free person can understand the interests of society and deeply feel his responsibility before society.

Key words: value, responsibility, society, freedom, leader, "Kobisnoma", justice, psychology.

Kirish. O'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini tarbiyalash, yuksak mas'uliyatni his etish, g'oya uchun kurashish, mustahkam e'tiqodga ega bo'lish, o'z fikr-mulohazalarini erkin bayon etish va ijtimoiy-siyosiy faollik shaxsga xos belgilardir. Shaxsning maqsad, g'oya va ideallari jamiyatdagi mavjud g'oya va mafkura bilan uzviy bog'liq ravishda shakllanadi. Shaxs erkinligi demokratik qadriyatlar tizimida alohida o'rin tutadi. Erkinlik – insonning intellektual-ma'naviy kamolotga erishuvining zarur sharti, anglanganligidir. Erkinlik tufayligina inson yaratuvchanlik qobiliyatini namoyon etadi, shaxsiy mas'uliyat va insoniy burchini to'la his etadi. Shaxs erkinligi, avvalo, axloqiy, so'z, vijdon, matbuot erkinligida ro'yobga chiqadi. Bunday qarashning vujudga kelishi, qadriyatlarning ijtimoiy va ma'naviy yangilanishi, jamiyat a'zolarining kamoloti hamda tarbiyasidagi ahamiyati masalalariga davlat miqyosida yuksak e'tibor ko'rsatilayotganligi mazkur soha rivojining bosh yo'nalishidir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Qadriyatlar mustaqillikni mustahkamlashning ma'naviy omillaridan biri sifatida qadrlanishi borasidagi ijobiy jarayonlar tadqiqotlarni ko'paytirish, ularga nisbatan mas'uliyatni yanada oshirishni taqozo qilmoqda. Rahbar odamlarni, jamoani boshqarishi, ya'ni yetakchilik qila olishi xususiyati bilan o'zgalardan ajralib turadi. U mehnat jamoasida va jamiyatda barchaning ko'z o'ngida bo'ladi, qo'li ostidagilarning ish va turmushi bilan bog'liq muammolarni, kerak bo'lsa, taqdirini ham hal qiladi. Uning zimmasida o'zgalarga nisbatan ko'proq mas'uliyat bor shu ma'noda mas'uliyat zamonaviy rahbar xodimlarni tayyorlashdagi asosiy mezon bo'lib, bu burchni bajarishda qat'i bo'lish kerak. Rahbardagi o'ziga xos talabchanlik, mehribonlik hamda mas'uliyat jamoa a'zolarida ham javobgarlik hissining shakllanishiga sabab bo'ladi. Malakali rahbar kadrlar tizimini muvaffaqiyatli shakllantirishda "Ijtimoiy psixologiya", "Rahbar psixologiyasi", "Boshqaruv psixologiyasi" kabi fanlarni yaxshi o'zlashtirishi uchun bor imkoniyatini ishga solishi kerak. Avvallari ham ko'p bor aytgan bir fikrimni yana takrorlamoqchiman: xalq ochlikka, hamma narsaga chidashi mumkin, ammo adolatsizlikka chiday olmaydi. Odil hukmdor, adolatli rahbar g'oyasi Forobiydan Alisher Navoiygacha, yana boshqa ko'p-ko'p mutafakkirlarimizning ulug' ma'naviy ideali bo'lib kelgan. Bularning barchasi rahbar madaniy saviyasining o'sib borishiga va siyosiy madaniyatining takomillashuviga katta yordam beradi. Chunki cheklangan tafakkur, chala bilim, past madaniyat bilan dunyoni bilib, mas'uliyatli ish va mansabni egallab bo'lmaydi.

Muhokama. «Qobusnoma»da aytilishicha, insonning insoniy xususiyatlaridan biri hamma ishda adolatli bo'lishdir. «Hamma ishda adolatli bo'l. Har kishi adolatli bo'lsa, unga qozining keragi yo'q». Ado-

latdan yiroq insonda na himmat va na saxovat belgilari bo'lmaydi. Adolatni o'zining insoniy burchiga aylantirgan kishi bag'rikeng, nazar-u himmati baland, jamiyatda o'rnatilgan tartib-intizomga rioya qiladi. Kaykovusning ta'kidlashicha, inson mas'uliyatining yo'qolishiga muhim alomatlaridan biri qing'irlik, yolg'onchilikdir. Xuddi shuning uchun ham, qing'irlik, yolg'onchilikni o'ziga odat qilib olgan kishining oldiga bormaslik, uning suhbatida bo'lmaslikni maslahat beradi. Chunki qing'ir, yolg'onchi odam hech qachon rost so'zlamaydi. Bunday odamni faqat zo'rlik bilan yo'qotmoq zarur; «Nedinkim bir daraxt egri bo'lsa, to uni chopib yo'nmaguncha, u to'g'ri bo'lmas», deb yozadi [3].

Burhoniddin Marg'inoniy inson har qadamda ro'baro' keladigan dolzarb hayotiy muammolar, jumladan, oilaviy va ijtimoiy munosabatlar, mulkchilik, savdo-sotiq, jinoyat va jazo, burch va mas'uliyatga ta'alluqli muammolarni islom axloqi va huquqi mezonlari nuqtayi nazaridan hal etib berdi. O'zining «Nikoh kitobi»da yoshlar tarbiyasida milliy urf-odatlarining ahamiyati haqida to'xtalib, qadimgi milliy an'analarimizdan biri bo'lgan nikoh bo'lg'usi kelining moddiy manfaatlarining kafolatlanishiga e'tiborni qaratish zarur, degan g'oyani ilgari surdi. Burhoniddin Marg'inoniyning fikriga ko'ra, jamiyatning negizi ham, inson ruhiy-ma'naviy olamining beshigi ham oiladir. Shuning uchun ham o'rta asrning mashhur fiqhshunos olimi oilani har tomonlama mustahkamlashga zamonasining hukmdorlarini, butun ilm ahlining e'tiborini qaratadi.

Oilani mustahkamlashga qaratilgan bir qator qoidalar ishlab chiqadi va uni shariat qonunlari orqali rasmiylashtiradi. Burhoniddin Marg'inoniyning e'tirofi etishicha, oila qurayotgan kuyov va uning ota-onalari ham bir talay majburiyatlarni o'z zimmlariga olishlari zarur. Burhoniddin Marg'inoniy inson ma'naviyatiga doimiy ozuqa berib turadigan qudrat – ilm va ma'rifatdir deb tushuntirdi. Shuning uchun ham jamiyat ma'naviy kamoloti uchun mas'uliyatni ilm ahliga yukladi. O'zining ilmiy-intellektual salohiyatini xayrli, xususan, odamlar orasida do'st-u birodarlikni targ'ibot qilish, ma'rifat tarqatish ishlariga baxshida etgan olimu fozillarni ulug'ladi. Kishilarga ma'rifat tarqatish ishlariga sarflanmagan bilim yoki ilm ahlining ishini buzg'unchilik deb baholadi. Shuning uchun ham marg'ilonlik fiqhshunos alloma nafaqat olim-u fuqarolar, balki oddiy fuqarolar orasida ham cheksiz hurmat-izzatga sazovor bo'ldi. Odamlar Marg'inoniyning «Hidoya yo'lining sarboni» deb atay boshladilar. Musulmon olamida esa u «Burhoniddin val milla», ya'ni «din va millatning hujjati» degan yuksak e'tirofqa sazovor bo'ldi [2].

Natijalar. Abdurahmon Jomiy ham Sharqning boshqa mutafakkirlaridek, o'zi yashayotgan jamiyatda adolat o'rnatishni orzu qiladi. Buning uchun adolatning dushmani bo'lgan jaholatning vujudga kelish sabablari, uni bartaraf etish yo'llarini qidiradi. U jaholat va adolatni inson qismatining biri-biriga zid ikki tomonidir, deb tushunadi, o'zining «Bahoriston» asarida qayta-qayta ta'kidlaganidek, hamma zamonlarda ham o'sha ikki tomon orasida kurash davom etib kelgan. Barcha zamonlarda ham, hatto Xudoni ham aldamoqchi bo'lgan rahbarlar «yolg'onchi farishtalar» bo'lganligi sir emas. Podshohlar o'z mamlakatlarida adolatni o'rnatmoqlari uchun, eng avvalo, fuqarolarni o'sha «yolg'onchi farishta»lar zugi'umidan, ularning noinsofliklaridan himoya qilishlari zarur. Buning uchun davlatpanoh o'ta sinchkov, o'ta odil bo'lmog'i dardkor. Lekin mamlakatda adolat o'rnatishda, bitta podshohning sa'y-harakati kamlik qiladi. Adolatni o'rnatish, nafaqat podshohdan, balki uning mulozimlaridan (vazir-u vuzarolar), yaqin kishilaridan alohida mas'uliyat talab etadi. Agar podshoh atrofidagi mulozimlar dono kishilar bo'lsa, mamlakatda ma'rifat, ilm quloch yozadi. Bundan fuqarolar manfaat ko'radi, xazina javohirotda to'ladi, deydi Jomiy. Mirza Bedil inson Olloh tomonidan yaratilgan o'ziga xos, tengi yo'q mo'jiza ekanligini ta'kidlab, uni o'zligini bilishga davat etadi. Inson bisotida mavjud bo'lgan barcha imkoniyatlar–yaxshilik, ezgulikka xizmat qilmog'i dardkor. Insonning o'zligini anglashi jamiyat, xalq oldidagi mas'uliyatini tushunib yetishga olib kelmog'i zarur, deb hisoblaydi.

Xulosa. Vatan tuyg'usida kishilarning o'zi mansub bo'lgan tarixiy birlik shakllanishiga muayyan darajada ta'sir ko'rsatgan hududga nisbatan ma'naviy qarzdorligi, burch va mas'uliyati bilan bog'liq ijtimoiy tuyg'ulari namoyon bo'ladi.

Vatan ana shunday tuyg'uni uyg'ota olgani uchun ham qadriyatdir. Chunki «Vatan deb ustida o'tirganimiz oddiy bir tuproq emasdir, ... ustida o'tirganimiz tuproq uning yopinchi'idir va u yoping'ich bo'lganligidan ham muqaddasdir». Uning ahamiyati va qadri muayyan xalq, millat uchun beqiyos. Bu tuyg'uni sotsiologik tekshirish natijalari bilan o'lchash qiyin, biror kishiga esa «Vataningizni sevasizmi, uni qay darajada sevasiz?» kabi savol bilan murojaat qilish nojoiz. Shaxsning ma'naviy-axloqiy qiyofasi, nafosati va go'zalligi bilan bog'liq qadriyatlar dialektik uyg'unlikda namoyon bo'ladi. Ular umuminsoniylikning shaxs qiyofasi bilan bog'liq namoyon bo'lish darajasini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Каримов И.А. Ўзбекистонинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Т., “Ўзбекистон”, 1992, 21-бет.
- (2). Зиё Кўкалп. Туркчилик асослари, Ўзбегим. Т., “Ватан”, 1992, 30-бет.
- (3). Kaykovus. Qobusnoma. Toshkent, 1994, 27-bet.
- (4). Бедил. Куллиёт. Бомбей, 1299 хиж. й. (1882).
- (5). https://ru.wikipedia.org/wiki/Политический_процесс.

Sharifxodjayeva Nargiza Abdumannonovna (Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti katta o'qituvchisi; Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti mustaqil izlanuvchisi; e-mail: nargizashariff@gmail.com)

IJTIMOIY-AXLOQIY JIHATLAR KONTEKSTIDA POKISTON FALSAFASI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada muallif Pokiston falsafasini uning ijtimoiy-axloqiy jihatlari kontekstida ko'rib chiqadi. Muallif Pokiston falsafasidagi turli g'oyalar, uning o'ziga xos an'analari va qadriyat yo'nalishlariga e'tibor qaratadi. Qo'yilgan muammoning asosiy holatlari hamda uning sharqshunoslik va tarixiy-falsafiy tadqiqotlardagi zamonaviy ahamiyati ajratib ko'rsatilgan.*

***Kalit so'zlar:** falsafa, axloq, jamiyat, Pokiston, Sharq, islom, madaniyat, ta'lim, qadriyat.*

Шарифходжаева Наргиза Абдуманноновна (старший преподаватель Ташкентского университета информационных технологий; самостоятельный соискатель Ташкентского государственного университета востоковедения; e-mail: nargizashariff@gmail.com)

ПАКИСТАНСКАЯ ФИЛОСОФИЯ В КОНТЕКСТЕ ЕЕ СОЦИАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ

***Аннотация.** В данной статье автором рассматривается пакистанская философия в контексте ее социально-этических аспектов. Автор фокусируется на различных идеях в пакистанской философии, ее самобытных традициях и ценностных ориентирах. Выделяются основные положения поставленной проблемы и ее современное значение в востоковедческих и историко-философских изысканиях.*

***Ключевые слова:** философия, этика, общество, Пакистан, Восток, ислам, культура, образование, ценность.*

Sharifkhodjaeva Nargiza Abdumannonovna (Senior lecturer at Tashkent university of information technology; independent researcher of Tashkent state university of oriental studies; e-mail: nargizashariff@gmail.com)

PAKISTANI PHILOSOPHY IN THE CONTEXT OF ITS SOCIO-ETHICAL ASPECTS

***Annotation.** In this article, the author examines Pakistani philosophy in the context of its socio-ethical aspects. The author focuses on various ideas in Pakistani philosophy, its distinctive traditions and value orientations. The main provisions of the problem and its modern significance in Oriental and historical-philosophical research are highlighted.*

***Keywords:** philosophy, ethics, society, Pakistan, East, Islam, culture, education, value.*

Введение. Философия является одной из наиболее важных областей знания, которая помогает понять сущность окружающего нас мира и наше место в нём. Каждая страна обладает своей уникальной философской традицией, которая отражает её историю, культуру и ценности. И это фундаментально важно, поскольку, как отмечают современные исследователи, «в современную эпоху глобальных перемен, когда нивелируется духовное в человеке и социуме и наблюдается доминанция материального и индивидуального...» [1;320 с.]. Пакистан в данном отношении не может являться исключением, а, стало быть, его философия, основанная на социально-этических принципах, по праву имеет огромное значение для современного общества.

Литературный обзор. Исследования в области пакистанской философии в отечественной истории философии остается практически неразработанной темой. Однако здесь важно упомянуть таких авторов, как С.Юлдашев, Р.Каримов, И.Гафаров, Г.Джумаев, которые рассматривают те или иные аспекты пакистанской философии с различных точек зрения. В зарубежной литературе исследования по данной теме ведут такие специалисты, как М.Степанянц, М.Хайева, А.Ясмин, R.Iqbal, T.Bhuttah, M.A.Nisar, M.Riaz Abbasi и другие. Данные исследователи более углубленно изучают пакистанскую философию как ее исторической ретроспективе, так и в современном состоянии, обращая внимание на ее социально-этический контекст.

Методология исследования. В рамках данной работы автором применялись такие классические методы, как анализ и синтез, дедукция и индукция, обобщение. Кроме этого, автор обращался

ся к такому методу, как компаративный анализ, который позволяет сопоставить различные идеи и концепции; герменевтика, которая позволяет изучить контекстуальное содержание философского текста, а также наследия пакистанской философии; аксиологический подход, который способствует выявлению ценностных ориентаций пакистанской философии.

Анализ и результаты. Изначально важно обратить внимание на то, что с момента обретения своей независимости в 1947 году, «Пакистан, согласно своей конституции, следует исламским принципам в качестве руководящего пути. При этом мусульманам будет предоставлена возможность управлять своей жизнью индивидуально и в коллективе в соответствии с учением и требованиями ислама, установленными в Священном Коране и Сунне» [10;386 с.]. Всё это включает в себя соблюдение религиозных предписаний и практик, уважение к людям и обществу в целом, при стремлении к благочестию и праведности.

Политик, философ и общественный деятель времён Британской Индии, Мухаммад Икбал (1877–1938), также считающийся «духовным лидером Пакистана», «был уверен в динамической ценности человеческой природы, рассматриваемой целостно как единица мысли, воли и свободного выбора, и которая может ответить на божественное повеление верой, молитвой, заботливыми действиями и действенной любовью всех людей. Уникальная ценность человеческой личности не подлежит сомнению, и именно с этой точки зрения мы должны понимать и преобразовывать мир. Личность превосходит пространство и время – оно переживёт все изменения. Бессмертие души весьма вероятно в философии и, несомненно, в вере. При этом бессмертие души возможно только для совершенного человека, и от нас самих зависит становиться ли совершенными через наши нравственные усилия, отвечая благодати Божией» [18;188 с.]. Всё это указывает нам на то, что в исламе, каждый человек имеет свою индивидуальную ответственность перед Богом и обществом, и должен стремиться к тому, чтобы его поступки были правильными и справедливыми. В коллективе, мусульмане должны стремиться к гармонии и согласию, уважать мнения других людей и работать вместе для достижения общих целей. Важно помнить, что учение ислама не только предписывает определённые действия и правила, но также учит людей быть добрыми, сострадательными и терпеливыми друг к другу.

Пакистанская философия - одна из самых древних и богатых традиций в истории философии, представляя собой уникальное сочетание множества нюансов, которые сформировали её уникальный характер. В данной статье мы рассмотрим особенности философской мысли Пакистана, при обращении внимания на различные социально-этические аспекты, которые обладают огромным значением для современного общества. Всё это отражает глубокие и уникальные взгляды на жизнь и межличностные отношения, которые могут принести множество положительных изменений в современный мир.

Пакистан является страной с богатым историческим наследием, которое оказало глубокое влияние на её философскую мысль. В течение веков местные философы и различные исследователи развивали уникальные концепции и идеи, способствовавшие формированию пакистанской философской мысли, которая стремится к просветлению и глубокому пониманию мира, объединяя идеологические концепции множества религий и культурных традиций.

Мусульманский политик и философ Мухаммад Али Джинна (1876–1948), почитаемый в Пакистане в качестве отца-основателя национальной государственности, верил в силу ислама, поскольку эта религия – динамичная сила, способная объединить мусульман. Это может помочь преодолеть кризис, а также стать источником вдохновения и руководством в обеспечении этической основы в рамках социального порядка. И «для огромного большинства первого поколения лидеров, исламская основа Пакистанского государства должна была найти отражение не столько в юридических запретах, что было закреплено в конституции государства, а в утверждении исламских этических и социальных проблем» [17;86 с.]. Мы можем понимать также и то, что «исламская политическая философия ставит насущную необходимость в избрании хороших лидеров в рамках социальной системы, ориентированной на сообщества, государства, организации и т.д., что задействовано в контексте морально пропитанной исламской этики» [13;333 с.]. Всё это подчёркивает важность помощи нуждающимся людям и соблюдении заповедей Аллаха.

Необходимо обратить внимание на то, что развитию философской мысли способствовала деятельность Мохаммада Шарифа (1893–1965). Ему мы обязаны «учреждением в 1954 году Пакистанского философского конгресса. Рождение этой организации – значительное событие в культурной жизни Пакистана и представляет собой важную веху в интеллектуальном развитии страны. Однако

М.Шариф не только создал общую платформу для любителей мудрости в Пакистане и помог им объединить свои ресурсы, совместно размышлять и планировать, но также придал мощный импульс критическому и творческому мышлению во многих областях науки. Всё это предоставляло возможность ежегодно собираться в университетах страны для обсуждения актуальных философских вопросов, а также социокультурных проблем, стоящих перед нацией на современном этапе её развития» [15;73 с.]. Таким образом, начиная «с 1954 года, Пакистанский философский конгресс регулярно проводил свои ежегодные сессии до 1969 года. Позже были некие проблемы, но уже с 1975 г. Конгресс регулярно проводит свои сессии с тремя неизбежными перерывами в 1976, 1981 и 1988 годах, при рассмотрении многих аспектов в области логики и метафизики, социально-этической философии, психологии и образования, философии религии и философии науки, что было актуально в свете современных знаний и исследований» [15;73–74 с.]. И всё это, безусловно, играло существенную роль в формировании общественных отношений и культурно-этическом поведении людей в Пакистане.

Важно мнение о том, что «в пакистанском обществе корни этики лежат в тех людях, местах или людях, которые влияют на наш уровень жизни на различных уровнях и, следовательно, помогают нам в развитии и принятии этики» [8;43–44 с.]. При этом «существуют определённые источники этики, которые включают родителей, группы сверстников (учащихся, студентов), образовательные учреждения, СМИ и многое другое. Родители занимают основополагающую позицию в развитии личности своих детей, поскольку первым практическим воспитательным учреждением для ребёнка является его мама. И, следовательно, на начальных этапах жизни детей, их примером для подражания являются родители, которые по отношению к своим детям демонстрируют поведение и образ мышления. Родители обучают детей соответствующим манерам в повседневной жизни, включая поведение с гостями, уважение к старшим, любовь к младшим, прогулки, разговоры, повседневные дела и выполнение определённых действий наилучшим образом. Родители всегда готовы научить своих детей различать добро и зло. Они являются деятельными организаторами личности своих детей, чтобы поддерживать позитивное мышление, сильный характер, прогрессивные привычки и помогать всем. Более того, они рассказывают своим детям о ценности характера, самоуважении и самооценке» [8;44 с.]. Все это говорит нам о том, что в Пакистане родители учат детей уважать себя и других, быть ответственными за свои поступки и принимать необходимые решения, основываясь на своих ценностях и убеждениях.

М.Степанянц полагает о том, что «пакистанцы придают большое значение многим аспектам человеческого прогресса. Они думают, что их реальный вклад будет заключаться в этических принципах, которые могут спасти цивилизацию. Это заявление отражает огромное значение мыслителей в стране, придавая огромный смысл этическим проблемам, что является следствием идеалистического характера общефилософских позиций» [18;43 с.]. При этом, «по мнению пакистанских теоретиков, отличительная черта исламской этики заключается в том, что она не останавливается на этическом совершенстве личности, а призывает к совершенствованию всего общества. Посредством «этизации» жизни, подчёркиваемой как необходимое условие возникновения общества социальной справедливости (Царства Божия на земле), характеризуется приверженность и реализация социальных ценностей Ислама» [18;53 с.]. И всё это, как известно, помогает создавать гармоничное и справедливое общество, где каждый человек способен чувствовать себя защищённым и уважаемым.

Несмотря на то, что Пакистан обрёл свою независимость от Британии, «государство всё же сохранило их основу образовательной философии. Особенно это касалось дисциплины и методов контроля британской колониальной системы образования. Ранее британцы использовали государственную систему образования для установления гегемонии над местным населением Пакистана. После обретения независимости, британцы использовали её для установления гегемонии определённых идей в обществе» [7;49 с.]. При этом важно подчеркнуть, что «культурные ценности формируют мышление общества посредством убеждений, ритуалов и соблюдения исламских традиций, при уважении к семейным ценностям и к власти, что формирует пакистанскую философию образования. Все эти идеалы должны способствовать целостному развитию, нравственному воспитанию и сохранению культуры» [4;375 с.]. Кроме того, они формируют убеждения, ритуалы и традиции, которые в свою очередь влияют на поведение людей и их отношение к окружающему миру. В исламе культурные ценности играют важную роль и являются одним из способов сохранения и передачи религиозных традиций в образовании.

Становится очевидным, что именно «исламские идеалы формируют пакистанское образование, где исламская философия продвигает моральное наставление и культурную передачу для целостного развития личности. При этом пакистанские принципы образования включают: таухид (единство Бога): исламские образовательные идеологии подчёркивают единство Бога. Образование способствует развитию духовности, морали и этики; тарбия (воспитание): особое внимание уделяется интеллектуальному, моральному и духовному развитию. Образование воспитывает ответственных граждан; адаб (этикет): подчёркивает манеры поведения, уважение и этику. В целом, пакистанское образование облагораживает мораль и академические знания» [4;376 с.]. Мы можем понимать, что пакистанское образование способно помогать людям не только понимать и уважать друг друга, но и стремиться развивать науки, технологии и инновации.

Современные исследования обращают наше внимание на то, что «критически и логически концентрируясь на влиянии религии на учебную программу, создаётся два аспекта мышления и обучения – один из них оптимистичен, а другой – пессимистичен. Если смотреть на положительный аспект, то религия учит и помогает развивать внимание к этическому и нравственному развитию личности. Это главная причина быть хорошим человеком. С другой стороны, идея включения религии в учебную программу создаёт ограниченную область мышления, которая не позволяет развивать критическое мышление учащихся» [12;1073 с.]. Кроме того, «интеграция религии в учебную программу оказывает большое влияние на общество, где также необходимо заполнить социальный, этический, экономический и философский пробелы. И если рассматривать это с социальной точки зрения, то религия оказалась неоспоримым фактором в качестве элемента человеческой идеологии» [12;1073 с.]. Всё это также является инструментом для анализа и оценки нашей реальности, что позволяет человеку принимать решения и действовать в соответствии со своими убеждениями.

Рассуждая об обществе, культуре и религии в Пакистане, исследователь О.В.Плешов пишет о том, что «пытаясь докопаться до корней того или иного явления общественной жизни сегодняшнего Пакистана, мы обязательно приходим к традиционному обществу как основному структурообразующему началу. Это, конечно, общество, строящееся на принципах ислама» [2;22 с.]. Но, тем не менее, «в условиях секуляризации общества, вызванной, в частности, материально-техническим прогрессом, религия вынуждена приспосабливаться к светскому образу жизни, а общество – к светскому мышлению. В результате медленно, но верно происходит синтез двух начал. Проблема в том, что процесс этот протекает исключительно медленно, в особенности среди масс» [2;59 с.]. И, несмотря на то, что этот процесс может быть постепенным и незаметным, однако он непременно приводит к значительным изменениям и инновациям.

Ни для кого не будет являться секретом, что «стволом пакистанского традиционного менталитета можно назвать стиль жизни и характер восприятия внешнего мира, который намертво прикован к исламу» [3;133 с.]. Однако «пакистанцы удивительно дружелюбный народ, который просто не мыслит своей жизни без постоянного общения и разговоров обо всём на свете. При этом они также невероятно любознательны, вне зависимости от социального статуса» [3;136 с.]. Стало быть, ни религия, ни социальный уровень, не должны влиять на процесс жизни, так как каждый человек имеет право на образование и саморазвитие.

В процессе исследования было установлено, что «мусульманские теоретики Пакистана уделяет особое внимание своему «моральному» характеру. С точки зрения религии они утверждают, что Вселенная не аморальна, но подобна Создателю. Бог – Существо настолько этическое, что Его этика должна быть нравственной характеристикой всех вещей, связывающей все человеческие существа и их институты, в конечном счёте» [14;125 с.]. Всё это говорит нам о том, что исламская этика должна быть основой отношений между людьми, а также между человеком и обществом.

На сегодняшний день социальные вопросы и этические проблемы занимают центральное место в пакистанской философии. Многие учёные, исследователи стремятся понять и объяснить различные аспекты общественного развития, направленные на поддержание гармонии и справедливости. Социальное сознание в пакистанской философии, как известно, основывается на понятиях взаимного уважения, толерантности и справедливости в контексте религиозной мысли. При этом философы стремятся создать общество, где каждый гражданин равен перед законом, и где ценятся разнообразие и культурное наследие, и при этом каждый человек имеет возможность реализовать свой потенциал.

В современных воззрениях имеется несколько рекомендаций по реконструкции пакистанского общества в свете социально-этической философии Шаха Валиуллаха (1703–1726), известного мусульманского богослова. Приведём их в нашем исследовании:

- толерантность, мирное сосуществование, положительное впечатление о Пакистане в социальных сетях, таких как Twitter, Facebook и т. д., а также гармоничное развитие между различными конфессиями должно поощряться во всём мире;

- предметы, связанные с моральными кодексами, должны быть включены в учебные программы от детского сада до уровня докторантуры. Это связано с тем, что ценности существуют повсюду. Кроме того, они уникальны в каждой семье. Справедливость, доброта, сострадание, честность, порядочность, терпимость и уважение – это ценности, которые прививаются молодёжи через образовательный сектор. Наши ценности проявляются в наших действиях, поведении и бездействии;

- родителям рекомендуется внести свой вклад в обучение своих детей уроками морали;

- этические ценности и мораль изучаются в различных местах наряду с опытом, который включает в себя общество, культурные традиции, религию, правительство и этнические обычаи, а также личный опыт. Однако во многих случаях человек учится у своей семьи, что имеет большое значение для нашего воспитания;

- необходимо создать национальный институт морали, поскольку это важное требование времени. Ожидается, что этот институт предоставит подробные сведения об этической идеологии ислама для построения безмятежного общества;

- преподавание этики является обязательным в каждой организации, включая полицию, общественность и государственных служащих;

- день этики и ответственности должен отмечаться на национальном уровне, чтобы возродить наше поведение и отношения [8;49 с.].

Обозначенные аспекты указывают нам на то, что для пакистанской философии свойственно учение об основополагающих ценностях, таких как доброта, сострадание, справедливость и терпимость. Эти ценности играют существенную роль в формировании гармоничных межличностных и общественных отношений. Благодаря этим принципам, человек может приспособиться к сложностям жизни и научиться справедливо и гармонично сосуществовать с другими людьми.

Становится очевидным, что пакистанская философия имеет огромное значение для современного общества в различных аспектах. Во-первых, она способствует формированию гражданской идентичности и национального единства. Философия также помогает понять и осознать уникальные черты пакистанской культуры и истории, укрепляя гордость и приверженность своей стране. При всём этом, как известно, «Пакистан является страной с многочисленным населением, и имеющей большой резерв рабочей силы. Многие известные мировые компании переезжают в азиатские страны из-за дешёвой рабочей силы и сырья. И если компании, уже находящиеся в стране, ведут себя этично к гражданам, то тем привлекательней становится бизнес-среда для инвесторов с целью начать бизнес в Пакистане» [6;42 с.]. И всё это, как мы полагаем, является важным фактором для развития экономики Пакистана. Данное положение, как правило, включает в себя создание благоприятного законодательства, снижение налогов и предоставление гарантий по защите инвестиций. Кроме того, необходимо улучшать инфраструктуру, особенно в области транспорта и связи, чтобы облегчить доступ к рынкам и обеспечить эффективность бизнеса. Также важно поддерживать малый и средний бизнес, предоставляя им реальный доступ к кредитам и квалифицированному обучению. Существенным значением обладает и влияние СМИ на общество.

Однако, учитывая социально-этическую направленность данного исследования, важно отметить, что «большинство пакистанцев не согласны с тем, что местные СМИ пропагандируют исламскую культуру и ценности. Люди видят и впитывают то, что показывают СМИ, поэтому на них лежит ответственность осознать свою роль и продвигать этически благоприятный контент. Международные развлекательные каналы пагубно влияют на этику пакистанских детей, а в СМИ также доминируют индийские и западные мысли. При этом СМИ не уделяют должного внимания продвижению восточной культуры, особенно исламской культуры и соответствующих норм. Большинство пакистанцев согласны с тем, что СМИ, не имеющие необходимых нормативов, несут ответственность за распространение вульгарности и что правительство Пакистана должно запретить весь неэтичный контент, доступный пакистанцам, независимо от источника информации» [11;17–18 с.]. Всё это указывает на то, что «пакистанские СМИ не должны транслировать противоречивый кон-

тент, поскольку он ведёт к ненужным спорам, негативу и пренебрегает честностью и правдой. Международный развлекательный контент, противоречащий нашим культурным, этическим, моральным и исламским ценностям, должен быть запрещён. Пакистанцам должен быть доступен только информативный и образовательный контент международных СМИ» [11;18 с.]. Данное положение указывает на противоречивую взаимосвязь между духовностью и материальным миром, где порой обычная реклама способна играть определяющую роль.

В связи с этим, необходимо обратить внимание на то, что «изучаются социально-этические проблемы в современных рекламных кампаниях спорных продуктов в Пакистане с точки зрения шариата. Например, рассматриваются неприемлемые аспекты поведения по отношению к этой рекламе и того, как с ней взаимосвязаны религиозные представления, гендерные различия и характер рекламных призывов. Всё это приводит к важным управленческим последствиям и выявляет характерные этические проблемы в рекламных идеях, которые противоречат предписаниям ислама» [9; 444 с.]. Следовательно, чтобы избежать социально-этических проблем, рекламодатели должны соблюдать законы и нормы Пакистана, а также особенно учитывать мнение потребителей и общественных организаций в контексте мусульманского вероисповедания.

В свете современной геополитической напряжённости, «Пакистан разделяет дилемму, с которой сталкиваются все другие ядерные державы, ведь по своей природе, ядерное оружие обладает потенциалом массового уничтожения, что повышает их ценность как «оружия террора» — идеальных разрушителей городов. Однако по любым моральным стандартам использование такого оружия проблематично. Ни западная теория сдерживания, ни исламская доктрина не предлагают конкретных указаний для разрешения этой моральной и стратегической дилеммы» [5, с. 120]. И в связи с этим возникает актуальный дискурс о полном запрете ядерного оружия на нашей планете во благо всего человечества.

В целом, как показало данное исследование, пакистанская философия играет важную роль в развитии общества и подготовке кадров для будущего. При этом социально-этическая мысль помогает формированию критического мышления и способности осознавать различные стороны сложных вопросов, что способствует эффективному принятию решений и развитию инноваций в различных сферах общества. Представители пакистанской философской мысли призывают к соблюдению социально-этических норм и принципов, основанных на уважении к человеческому достоинству и взаимоуважению. Они учат нас быть честными, справедливыми, культурными и этичными в своих действиях и межличностных отношениях.

Пакистанская философия, основанная на социально-этических принципах, обладает огромным значением для современного общества. Её исторические корни, социальное сознание и этические ценности являются неотъемлемой частью пакистанской культуры и помогают сформировать национальную идентичность. Кроме того, философия способствует развитию общества и формированию кадров, способных эффективно решать сложные проблемы. Данная философская традиция оказывает важное влияние на пакистанское общество и его будущее.

Пакистанская философская мысль предлагает уникальную перспективу на множество социальных, политических и этических вопросов. Среди основных аспектов её вклада можно выделить следующее:

- пакистанская философия подчёркивает важность религии и морали в общественной жизни, предлагая новые подходы к их пониманию и применению;
- обращает внимание на вопросы идентичности и культурного разнообразия, предлагая способы их гармоничного сосуществования;
- пакистанские философы уделяют значительное внимание вопросам устойчивого развития, предлагая подходы, основанные на традиционных ценностях и современных научных знаниях.

Заключение. В целом, пакистанская философия представляет собой уникальную и важную часть мировой философской мысли, которая вносит значительный вклад в понимание многих социальных, этических и культурных проблем современного общества. Полагается, что взаимодействие между духовной и материальной сферами – является неотъемлемой частью человеческого существования, при осознании того, что развитие духовности влияет на качество жизни в материальном мире, а также способствует эволюции человечества.

Мы можем констатировать то, что значение социально-этических аспектов пакистанской философии для современного общества невозможно переоценить. Исследователями предлагаются ценные принципы, которые способны преобразовать мир вокруг нас. Внедрение этих принципов в

нашу жизнь может стать началом преобразования всего общества, где царят справедливость, терпимость и взаимоуважение, и каждый человек будет иметь возможность процветать и развиваться.

Список использованной литературы:

- (1). Каримов Р.Р., Бекбаев Р.Р. Феномен традиции как фактор диалога культур. Философско-религиозный аспект. Вестник Санкт-Петербургского университета. «Философия и конфликтология», 2024, №40 (2), с. 320–330.
- (2). Плешов О.В. Ислам и политическая культура в Пакистане. Москва, ИБВ, 2005.
- (3). Хайцева М.В. Пакистан. По законам родства и веры. «Азия и Африка сегодня», 2012, №8, с. 58–63.
- (4). Yasmin A., Iqbal R., Bhuttah T.M. Comparative Analysis of the Influence of Cultural Values on Education in Pakistan and China. Exploring Philosophical Perspectives. Journal of Law & Social Studies, 2023, Vol. 5, Issue 2, p. 374–387.
- (5). Cohen St.P. The idea of Pakistan. Washington D.C. Brookings institution press, 2004.
- (6). Kamran Hameed S. Corporate Social Responsibility (CSR). Theory and Practice in Pakistan. Uppsala, 2010.
- (7). Nisar M.A. Education, Religion and the Creation of subject. Different educational systems of Pakistan. Pakistaniaat. A Journal of Pakistan Studies, 2010, Volume 2, Issue 1, p. 46–61.
- (8). Riaz Abbasi M.U. Ethical and Moral Development of Contemporary Pakistani Society and Its Implications in the light of Shah Wali Ullah's philosophy of Ethics and Abdul Rehman Baba. International Journal of Pukhtun-khwa, 2021, Volume 6, Issue 1, p. 40–52.
- (9). Akhter W., Abbasi A.S., Umar S. Ethical Issues in Advertising in Pakistan: An Islamic Perspective. World Applied Sciences Journal. 2011, Volume 13, Issue 3, p. 444–452.
- (10). Soomri M.H., Tanveer S.H. Ethics and Education in Pakistan: Principles, Policies and Practice, Children and Sustainable Development. Cham: Springer International Publishing, 2017.
- (11). Khan A.Y. Et. al. Impacts of Mass Media in Pakistan on Social, Ethical and Economic Grounds. International Journal of Education and Research. 2013, Volume 13, Issue 3, p. 1–20.
- (12). Kalhoro I.A., Ahmed G., Mughal Sh.M. Influence of Religion on National Curriculum Design of Pakistan. Pakistan Social Sciences Review. 2020, Volume 4, № 2, p. 1071–1084.
- (13). Ebrahimi M., Yusoff K. Islamic Identity, Ethical Principles and Human Values // European Journal of Multidisciplinary Studies. 2017, Volume 2, № 6, p. 326–337.
- (14). Khan K.H. The ideological foundations of Pakistan. PhD dissertation. Norman: The University of Oklahoma, 1980.
- (15). Siddiqui B.H. Philosophical activity in Pakistan. Lahore, Al-Hikmat, 1990.
- (16). Philosophy in Pakistan. Washington. The Council for Research in Values and Philosophy, 1998.
- (17). Shaikh F. Making Sense of Pakistan. New York: Columbia University Press, 2009.
- (18). Степанянц М.Т. Философия и социология в Пакистане. Очерки. Москва, “Наука”, 1971.

Saparbayeva Gulandam Masharipovna (Urganch davlat universteti dotsenti),
Yoʻldasheva Fazilat Olimjonovna (Ranch texnologiyalar universiteti oʻqituvchisi)
**KIRITMA KONSTRUKSIYALARINING NAZARIY ASOSLARI VA SEMANTIK-STILISTIK
FUNKSIYALARIGA KOʻRA TURLARI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilimizdagi kiritma deb nomlangan konstruksiyalarning oʻrganilish tarixi, qaysi olimlarning konstruksiyalar haqida oʻrganganligi, ularning semantik-strukturaviy turlari haqida maʼlumotlar Abdulla Qodiriyning asarlaridan parchalar bilan birgalikda yoritilgan.

Kalit soʻzlar: kiritma konstruksiya, kiritma soʻz, kiritma gap, semantik-stilistik funktsiya, izohlash-tushuntirish kiritmalari, aniqlashtirish chegaralash kiritmalari, ismlarga qoʻshimcha izoh beruvchi kiritmalar, sharxlovchi kiritmalar.

Сапарбаева Гуландам (доцент Ургенчского государственного университета),
Юлдашева Фазилят Олимжоновна (преподаватель технологического университета Ранч)
**ТИПЫ ВХОДНЫХ КОНСТРУКЦИЙ ПО ИХ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ И
СМЫСЛОВЫМ СТИЛИСТИЧЕСКИМ ФУНКЦИЯМ**

Аннотация. В данной статье рассматривается история изучения конструкций, которые называются кондукторными конструкциями, исследуемыми учёными по всему миру на протяжении многих лет, а также дается некоторая информация о семантико-структурных типах с фрагментами рассказов Абдуллы Кадири.

Ключевые слова: вводное слова, проводник слова, вводное предложение, семантико-стилистическая функция, пояснительный проводник, разъяснение проводника, пояснительный проводник по именам, пояснительный проводник.

Saparbaeva Gulandam (Docent of Urgench State University),
Yuldasheva Fazilat Olimzhonovna (Lecturer of Ranch Technological University)
**TYPES OF DISCOURSE MARKERS ACCORDING TO THEIR THEORETICAL BASIS AND
SEMANTIC-STYLISTIC FUNCTIONS**

Annotation. In this article, the history of the study of constructions which is called conductor constructions, scientists who are around the world have researched during the years, and some information has given about the semantic-structural types with fragments of the stories of Abdulla Qadiri.

Key words: Conductory structures, conductory words, introductory sentence, semantic stylistic function, explanatory conductory, clarification conductory, explanatory conductory on names, explanatory conductory.

Kirish (Introduction). Kiritma konstruksiyalar bu gapda gap boʻlaklari bilan sintaktik bogʻlanmagan gap boʻlagi vazifasini bajarmaydigan gapning mazmuniga soʻzlovchining turlicha munosabatini ifodalovchi konstruksiyalar hisoblanadi. Dastlab, kiritma konstruksiyalar ogʻzaki, yaʼni soʻzlashuv nutqida paydo boʻlib, hozirgi kunda adabiy tilning barcha barcha janrlarida keng qoʻllaniladi va funksional doirasi kengaygan. Rus tilidagi asarlarni tarjima qilish kiritma konstruksiyalarning oʻzbek tilida ommalashishiga katta hissa qoʻshdi. Yaqin yillargacha nafaqat oʻzbek tilshunosligida, balki turkologiyada ham kiritma konstruksiyalar maxsus oʻrganilmagan. Soʻnggi yillardan boshlabgina bu konstruksiyalarni alohida nomlab kirish soʻz, soʻz birikmasi va kirish gaplardan farqlab oʻrganish gʻoyasi oʻrtaga tashlandi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Kiritma konstruksiyalarni alohida hodisa sifatida tahlil qilish ishlari oʻtgan asrning 40-yillaridan boshla muzokaralarga sabab boʻla boshlagan lekin kiritma konstruksiyalar haqidagi boshlangʻich fikrlarni rus olimlari M.V.Lomonosov, N.I.Grechlarning ishlarida kiritilgan [1;2-b.].

Faqat XX asr boshlarida yaratilgan grammatikalardagina [3,4,5] kirishlarning va ularga yondash sintaktik hodisalarning gap boʻlaklari bilan grammatik jihatdan bogʻliq boʻlmagan hodisalar sifatida oʻrganila boshlanganini koʻramiz. Biroq bu ishlarda ham, yuqoridagi fikrlar birmuncha toʻldirilgan boʻlsa-da, kirish va kiritmalar bir-biridan farqlanmaydi.

Rus professori A.B.Shapiro kirish soʻz va kirish gap terminini umumiy maʼnoda tushunmaslik kerakligini, ularni maxsus oʻrganish va kategoriyalash kerak degan gʻoyani ilgari surdi va oʻz asarida “вставные” deb nomladi [6].

Oʻzbek tili sintaksisida birinchi marotaba professorlar A.Gʻ.Gʻulomov va M.Asqarovalar kiritmalarini kirishlardan farqini koʻrsatib, ularni alohida kategoriyalarga ajratib, ularni alohida “kiritma gaplar”, “ki-

ritma soʻzlar”, “kiritma konstruksiyalar” atamalarini fanga kiritdi. Uning fikriga koʻra, kiritma konstruksiyalar asosiy gapga grammatik va sintaktik jihatdan bogʻlanmagan gapga qoʻshimcha soʻzlovchining fikrini bildirish uchun qoʻllaniladi [7].

Baʼzan kirish konstruksiyalarning gap strukturasi bilan butunlay tashqarida emasligi, gap mazmuniga halal yetkazmagan holda tushurib qoldirishning qiyinligi – asosiy gap va gap boʻlaklari bilan bogʻlanishi, gapning tarkibiy qismi hisoblanishi, biroq bu bogʻlanish grammatik jihatdan emas, balki kirishlarning oʻrinlashishi va funksiyasi bilan bogʻliq intonatsion yoki logik xarakterdagi bogʻliqlikdan boshqa narsa emasligi, haqida gapiriladi. Tilshunos olim A.I. Anikinning adabiyotida kirish va kiritma konstruksiyalarning asosiy gap boʻlagiga aloqador emasligi, grammatik munosabat xarakter jihatdan teng aloqaga ham, tobe aloqa tur-lariga ham kirmasligini, gap boʻlaklariga xos xususiyatlarga ega emasligi, gapning bosh va ikkinchi darajali boʻlaklari kabi maʼlum soʻroqqa javob boʻlmasligi toʻgʻrisida fikrlar bildirilgan [8]. Gap boʻlaklariga qoʻyilgan talablarni kiritma konstruksiyalar uchun qoʻllab boʻlmaydi. Ular gapda alohida mustaqil sintagma sifatida qatnashadi, kiritma konstruksiyalarning gapda aniq oʻrni boʻlmaydi, gapda boshqa soʻzlar bilan bi-rikmaydi, soʻz birikmasi va soʻz sintagmasini tashkil qila olmaydi. Kiritma konstruksiyalar mazmunan gap-ning faqat bir qismigagina taaluqli emas, balki butun gap, hatto bir matn mazmuniga aloqador boʻladi.

Kiritma konstruksiyalar mustaqil ohangga ega, asosiy gap ohangiga aloqador boʻlmaydi. Ayniqsa, bu holat darak gap tuzilishida, soʻroq yoki undov gaplar tarkibida kiritmalarni ishlatilgan paytda yaqqol na-moyon boʻladi. Shu bilan birga, kiritma konstruksiyalar asosiy gap tarkibiga ikkinchi shaxs tomonidan ham qoʻllanilishi – nutq egasiga aloqador boʻlmasligi ham mumkin.

Kiritmalarning semantik-stilistik funksiyalariga koʻra, I.I. Shcheboleva [9], oʻz dissertatsiya ishida bu xususida ingliz va oʻzbek tillarida toʻxtalib oʻtgan. Oʻzbek olimlardan A.Gʻ. Gulomov, M. Asqarovalar oʻzbek adabiy tili, Q. Nazarovning (10) “Kiritma gap va kiritma soʻz” deb nomlangan maqolasida kiritma konstruksiyalarning sabab, payt, shart, toʻsiqsizlik maʼnolarining ifodalanishi koʻrsatilib oʻtilgan. Oʻzbek tilida kiritma konstruksiyalarning sabab, payt, xarakter-xususiyat, shart, toʻsiqsizlik kabi maʼnolarni ifoda-lashi ayrim ishlarda koʻrsatib oʻtilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot doirasida tahlil va talqinning qiyosiy tipologik, germeneytik va diskurs analitik tahlildan foydalanilgan. Kiritma konstruksiyalar oʻzbek tilshunosligida matnga xos leksik birliklar sifatida sanalib, ularning sintaktik vazifasi borasida turli yondashuvlar mavjud. Aksariyat tadqiqot-larda diskurs belgilar sifatida sanalgan. Bu boradagi sintaktik-struktur tahlillar ushbu leksik birlik va birik-malarning turli soʻz turkumiga xos soʻzlardan iborat boʻlishi mumkinligini koʻrsatadi. Ushbu tadqiqot kirit-ma konstruksiyalarga oid umumiy qarashlarga asos boʻluvchi nazariyalarni qamrab oladi.

Tahlil va natijalar. I. Toshaliyevning “Hozirgi oʻzbek adabiy tilida kiritma konstruksiyalar” asarida [11] kiritma konstruksiyalarning semantik xususiyatlari tasniflangan. I. Toshaliyev kiritma konstruksiyalar-ning semantik xususiyatlariga koʻra, quyidagi guruhlarga ajratgan.

1. Izohlash va tushuntirish tipidagi kiritmalar. Bu turdagi kiritmalar gapning kam qoʻllaniladigan va tushunishga qiyinroq boʻlgan soʻz va iboralarni maʼnosini izohlashda qoʻllaniladi. Bu gapda arxaik soʻz xirojni maʼnosini izohlash uchun kiritmadan foydalanilgan. Masalan, “Toshkand hokimi boʻlgʻan Azizbek Qoʻqangʻa qarshi bosh koʻtargan. Xon tomonidan xiroj (zakot, soliq) uchun yuborilgʻan devon beklarini oʻldirgan” (A. Qodiriy. Oʻtkan kunlar) [12].

2. Aniqlash, chegaralash tipidagi kiritmalar. Bu turdagi kiritmalar gap tarkibidagi biror soʻzning semantik strukturasi, tallaffuzi, etimologiyasi bilan bogʻliq izohlarni ifodalaydi. Soʻz maʼnosini aniqlashti-radi va chegaralaydi. Bu oʻrinda kiritma goʻdakni kim ekanini izohlash uchun ishlatilgan. Masalan: Musul-monqul oʻz gʻarazi yoʻlida orada yoʻq nizolarni qoʻzgʻab, kuyovi Sheralixonni oʻldirdi, gunohsiz Murod-xonni shahid etdi, qoʻy kabi yuvvosh Toshkand hokimi Salimsoqbekni oʻldirib, oʻrniga Azizbekdek zolim-ni belgiladi va oʻzini mingboshi deb eʼlon qilib, aqlsiz bir goʻdakni (Xudoyorni) xon koʻtarib el yelkasiga mindi (A. Qodiriy. Oʻtkan kunlar).

3. Ismlar haqida qoʻshimcha izoh beruvchi kiritmalar. Bu tipdagi kiritma konstruksiyalar nomlar, otoqli otlar va joy nomlarini matn yoki asarda birinchi marotaba qoʻllaganda izohlash uchun ishlatiladi. Masalan, Mohirabonudan ikki oʻgʻil va ikki qiz dunyogʻa kelib, toʻngʻichi Azimbek, undan keyingisi Xush-roʻy (yoshligʻida Xushroʻy oʻrniga Xushra der edilar) uchinchisi Karimbek va toʻrtinchisi bizning Zaynab edi (A. Qodiriy. Oʻtkan kunlar).

4. Sharhlovchi kiritmalar. Asosan, bu turdagi kiritmalar gapdagi biror soʻzning maʼnosini aniqlashtirish, qoʻshimcha maʼlumot berish uchun foydalaniladi. Masalan: ijobatni olgandan keyin yuqorida mazkur Toshkent ashroflari bir majlis qurib, oʻtirishga Normuhammad qushbegi (Toshkent hokimi)ni cha-qirdilar (A. Qodiriy. Oʻtkan kunlar).

5. Sharhlash tipidagi kiritmalar. Bu turdagi kiritma konstruksiyalar gapdagi biror umumiyroq ma'lumot beruvchi so'zni ma'nosini aniqlashtirish, qo'shimcha, ma'lumot berish uchun ishlatiladi. Bu tipdagi kiritma konstruksiyalar misol uchun, masalan, kabi so'zlar bilan yaqqol ko'rinib turadi.

Masalan: O'rdaning tashqarig'i qismining uch tarafi (Janub, Sharq, G'arb) binosiz, faqat qo'rg'on devorlarining zinalari edi (A.Qodiriy. O'tkan kunlar)

6. Subyektiv-emotsional munosabat ifodalovchi kiritmalar. Bu turdagi kiritmalar muallifning o'quvchiga bo'lgan murojaati, his-tuyg'usi o'zi hikoya qilayotgan voqeaga bo'lgan shaxsiy fikrini ifodalaydi. Masalan: Toshkand tinchlangandan keyin (agar salomat bo'lsam) o'zim xabar yuborurman (A.Qodiriy. O'tkan kunlar).

Xulosa (Conclusion). Xulosa qilib aytganda, ushbu maqolada kiritma konstruksiyalar bo'yicha dastlabki taqdidotlar, izlanishlar va ularning semantik tuzilishiga ko'ra turlari misollar bilan yoritilb borilgan, kiritma konstruksiyalar ustida dastlabki o'rganishlar va ularning fanga kirib kelishi, gapdagi o'rni va stilistik-semantik turlari haqida maqolada yoritib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). М.В.Ломоносов. Российская грамматика. Спб.,1804, с. 435–437.
- (2). Н.И.Греч. Практическая русская грамматика. Спб, 1827, р. 359–437.
- (3). Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. Изд. 2-е, Спб., 1912.
- (4). Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд 6-е, М., Учпедгиз, 1938.
- (5). Пешковский А.М. Школьная и научная грамматика. Изд. 3-е, Берлин, Госиздат РСФСР, 1922.
- (6). А.Б.Шапиро, С.И.Абакумова. Методика пунктуации. 1948, с. 63.
- (7). G'ulomov A.G'., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. II bob, sintaksis, G'Abdurahmonov tahriri ostida, Toshkent, "O'qituvchi", 1965, 189–194-betlar.
- (8). Аникин А.И. Вводные сочетания слов в современном русском языке (образованные на основе имен), "Ученые записки МГПИ", 1960.
- (9). Щеболева И.И. Вставные конструкции в современном русском литературном языке. Автореф. дисс. канд.филол.наук, 1955, с. 15.
- (10). Nazarov Q. Kiritma gap va kiritma so'z haqida. "O'qituvchi" gazetasi, 1964.
- (11). Toshaliyev I. Hozirgi o'zbek adabiy tilida kiritma konstruksiyalar. Toshkent, 1976.
- (12). Abdulla Qodiriy. "O'tkan kunlar" asari.www.ziyouz.com, 2007.

Daminova Mashhura Zafar qizi (Navoiy davlat universiteti o'qituvchisi; daminovamashhura8@gmail.com)
ILOVA KONSTRUKSIYADA SINTAKTIK BOG'LANISHNING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ilova konsyutksiyalarning sintaktik bog'lanishning noan'anaviy turlari, ilovali elementlarning ketma-ket birikib kelishi, ilova hodisasi muammolari, ularning badiiy prozada bajarib keladigan stilistik funksiyalarini tadqiq qiladi. Quyida bayon qilingan «Ilovali konstruksiyalar» to'g'risidagi fikrlar ilmiy, nazariy ahamiyatga ega bo'lib, boshqa tilshunoslik fanlarining taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga egadir.

Kalit so'zlar: biriktiruvchi qo'shma gaplar, intonatsion xarakter, og'zaki nutq hodisasi, sintaktik munosabatlar, qo'shimcha komponent qurilishi, murakkab gap qismlari, qo'shma gap bo'laklari.

ОСОБЕННОСТИ СИНТАКСИЧЕСКОЙ СВЯЗИ В КОНСТРУКЦИИ ПРИЛОЖЕНИЯ

Аннотация. В данной статье приложение изучает нетрадиционные типы синтаксической связи конструкций, последовательное спряжение элементов аппликации, проблемы феномена аппликации, их стилистические функции, которые они выполняют в художественной прозе. Мнения по «Прикладным конструкциям», как описано ниже, имеют научное, теоретическое значение и важны для прогресса других лингвистических дисциплин.

Ключевые слова: соединительные сложные предложения, интонационный характер, явление устной речи, синтаксические отношения, аддитивная компонентная конструкция, части сложного предложения, фрагменты сложного предложения.

CHARACTERISTICS OF SYNTACTIC CONNECTION IN APPENDIX CONSTRUCTION

Annotation. In this article, the application studies the non-traditional types of syntactic linkage of constructions, sequential conjugation of application constructions, the sequential joining of the application elements, problems of the application phenomenon, their stylistic functions that they perform in artistic prose. The opinions on «Applied constructions» as described below are of scientific, theoretical importance and important for the progress of other linguistic disciplines.

Keywords: *connective compound sentences, tonic character, verbal speech phenomenon, syntactic relations, additive component construction, complex sentence parts, compound sentence fragments.*

Kirish. Jahon miqyosida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarda ilova komponentli konstruksiyalarining lingvistik mohiyati, ularning badiiy matnda ifodalanishi bilan bog'liq semantik-sintaktik xususiyatlar va ularning struktur ko'rinishlarini aniqlashga qaratilgan qator muammolar ilmiy izlanishlarining obyekti bo'lib kelmoqda. Ma'lumki, ilova hodisasi o'zining uzoq yillik tarixiga ega bo'lgan grammatik hodisa hisoblanadi. Tilshunoslikda ilovali elementlarning birmuncha o'rganilishiga qaramasdan, ularning sintaktik bog'lanish xususiyatlarining bugungi kunda muammoligicha qolmoqda. Shunday ekan, ko'pchilik tadqiqotchilarning turli tillar materiallari asosida yaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarida ilova konstruksiyaning barcha strukturaviy xususiyatlari atroflicha o'rganilgan deya olmaymiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (literature review). Rus tilshunos olimi G.Y.Solganikning «Синтаксическая стилистика» [Solganik. 1991] monografik asari ilova konstruksiyaning bog'lanish turlari haqida aytib o'tgan. Shuningdek, A.A.Andriyevskayaning bu mulohazalari yirik tilshunos olim Y.A.Referovskayaning «Лингвистические исследования структуры текста» nomli monografik asarida ham qayd qilinadi. Rus tilshunosi I.R.Galperinning fikr-mulohazalariga ko'ra, matn har tomonlama mukammal holatga keltirilgan yozma nutq mahsulini taqozo etishi ta'kidlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ilova konstruksiyani sintaktik bog'lanishning alohida turi sifatida ajratib ko'rsatishga xizmat qiluvchi ma'lum mezonlarning mavjudligiga qaramasdan, ko'pincha, shu tarzda tuzilgan tuzilmalarni boshqa sintaktik munosabatlarga asoslangan o'xshash sintaktik konstruksiyalardan farqlash qiyin kechadi. Bu, birinchi navbatda, ilova aloqasining paydo bo'lish sabablari va mezonlari sifatida semantik-semantik va psixologik omillarning katta roli bilan bog'liq. Natijada ayrim tilshunoslar sintaktik aloqaning bu turi mavjudligini inkor etadilar. Ilovani farqlashda turli darajadagi mezonlar – psixologik-semantik, sintaktik va intonatsion [5;5-b.] belgilar ko'rib chiqiladi. Bog'lovchili qo'shma gaplar bo'lmasa, umuman, strukturaviy mezondan foydalanishning qonuniyligi haqida fikr bildiriladi. Ilova munosabatlarni tashkil etuvchi birliklar sifatida ajratilgan, ammo ilova qilish, shuning uchun tarkib va tobelik doirasiga kiritilgan [4;5-b.]. Boshqa tadqiqotchilar ilova orqali oldingi gap bilan bog'liq bo'lgan gapning psixologik mezonini belgilaydi. Shu bilan birga, argument shundan iboratki, agar shunday deb tan olinsa, ilova tarkib va tobelik bilan bir qatorda gapning tashqi tuzilishiga emas, balki uning yaralish jarayoniga tegishli bo'ladi [1;71–72-b.], qismlarni bir butun ichida birlashtirish mexanizmi [4;6-b.]ga bog'liq bo'ladi.

Biroq, bizning fikrimizcha, yuqorida aytib o'tilganidek, ilova hodisasining noan'anaviyligi, ikkilamchi xarakterini, birinchi navbatda, uning nutq sintaksisining turli sohasiga tegishlilikini hisobga olish kerak, bu yerda grammatik jihatdan shakllanmagan sintaktik konstruksiyalar muhim rol o'ynaydi [7;22-b.].

Og'zaki nutq hodisasi, ilova qilish jarayonining alohida turini aks ettiradi, ayni paytda, matnda nutqni shakllantirish usuli bo'lib, unda psixologik-semantik va semantik omillarning roli yuqori bo'lib, uning natijasi qaysi rasmiy-strukturaviy va kontekstual mezonlar qo'llanilishini tahlil qilish hisoblanadi. Binobarin, ilova dinamik hodisa bo'lib, u faqat quyida ko'rsatiladigan matn nutqi kontekstida namoyon bo'ladi.

Tahlil va natijalar (analysis and results). Ilova aloqa qismlar orasidagi ilova munosabatlarga ega bo'lgan maxsus turdagi tuzilmalarni tashkil qiladi. Bu holda, «struktura» ostida, biz so'zlarning har qanday sintaktik ma'noli birikmasini tushunamiz [6;83-b.]. Tilshunoslikda ilova bog'lanishning turlicha tushunilishi munosabati bilan ilova orqali hosil bo'lgan turli konstruksiyalar ajratiladi.

Tilshunoslarning keng doirasiga ergashib, ilova sintaktik kompleks orqali hosil bo'lgan konstruksiyani tushunamiz.

L.P.Iofik «birikish»ni oldingi predikativ birlikka bir tomonlama yo'nalish sifatida belgilaydi, bu yerda valentlik xususiyatlari birlashtirilgan predikativ birlik yordamida ochiladigan so'z yoki so'zlar guruhi mavjud emas [3;121–123-b.]. Xuddi shu nuqtayi nazarga 1983-yil «Ingliz tilining nazariy grammatikasi» mualliflari ham qo'shiladilar.

Ilova konstruksiya ikki yoki undan ortiq tarkibiy yoki ma'no jihatdan bog'langan gaplardan iborat bo'lib, ilovali bog'lanish vositasida tuzilgan va mantiqiy asosga ega bo'lib, «nutq oqimining tasviridan iborat bo'lib, nutqning bosqichma-bosqich shakllanishini aks ettiradi» [2;214-b.]. Tilshunoslikda ilova vositalari va ularning bo'laklari ishtirokida hosil bo'lgan konstruksiyalarni belgilash uchun bir qator atamalar qo'llaniladi: murakkab sintaktik butunlik, murakkab sintaktik birlik, ilova konstruksiya, ochiq struktura, yaqinda turgan tuzilma, yaqin turgan komponent, super frazali birlik, ajratilgan konstruksiyalar, bog'lovchi tuzilmalar, bo'laklar – «parchalar», tobe gaplar – «tobe kichik jumlar», birlashtirilgan jumlar – «tag» jumlar. Terminologiyadagi bunday nomutanosiblik bu sintaktik hodisani tahlil qilishni va uning tarkibiy

qismlarini farqlashni qiyinlashtiradi. Biz murakkab sintaktik konstruktsiya haqida soʻz yuritayotganimizni koʻrsatadigan «ilovali komponentli konstruktsiya» atamasini qoʻllashni taklif qilamiz, uning qismlaridan biri ilova qilinadigan boʻlak orqali kiritilgan. Ushbu sintaktik kompleksning birinchi, asosiy qismi, V. Vinogradovning fikricha, «ilovala qism» deb taʼriflanadi, asosiy xabarni oʻz ichiga olgan toʻliq, rasmiy ravishda tugallangan jumla shaklida ifodalanadi. Sintaktik kompleksning ilovali qismga bogʻliq boʻlgan ikkinchi komponenti, biz ilovali komponent deb nomlaymiz, bu komponent keyin hosil boʻladi [2;208-b.].

Asosiy qism (gap) allaqachon maʼlum boʻlgani uchun uning maʼnosini tushuntirish, aytilganlarni umumlashtirish, baholash, unga munosabat bildirish, aniqlashtirish ilovali komponent (ilovali element) orqali amalga oshiriladi.

Bu sohada bir qator tilshunoslarning struktura jihatdan turli xil komponentlar ham birlashishi, ham ilova qilinishi mumkin degan fikrni ilgari suradilar. Ularning tadqiqot natijalari quyidagi ilovali komponent sifatida harakat qilishini tasdiqlaydi:

- komponentning alohida aʼzolari;
- turli strukturali sodda jumlar;
- qoʻshma gap boʻlaklari;
- murakkab gap qismlari;
- butun qoʻshma gaplar;
- butun murakkab jumlar;
- turli tuzilmalarning ilovali komponentlari zanjirlari.

Xulosa va takliflar (Conclusion and Recommendations). Shunday qilib, ilovali elementlar ilova komponentli konstruktsiya tarkibida bajarib keladigan vazifalari orqali oʻzlariga xos xususiyatlarni oʻzlarida takrorlab kelib, berilayotgan fikrni mazmunan boyishiga, shuningdek, yangi oʻziga xos xususiyatlar bir-birlarini kengaytirib, tabir joiz boʻlsa, izohlab kelishiga xizmat qiladi hamda sintaktik aloqa usulining birligiga asoslangan bu konstruktsiyalarning umumiyli va natijada turli tuzilmalarning ilovali komponentlari yagona mantiqiy-semantik mazmunini ifodalashdan iborat boʻlgan funksional umumiylik mavjud, struktura ichidagi ilovali hukmning funksiyasi namoyon boʻladi. Ilova komponentli konstruktsiya tarkibida ilovali elementlarning soddalik va murakkablik, sinonimlik va takrorlanish, ketma-ket joylashish xususiyatlari badiiy matnning maʼnosini kitobxonga yetkazishda muhim rol oʻynaydi va asarning mazmundorligini oshiradi. Tahlillar shuni koʻrsatadiki, asosiy ifoda birikib kelayotgan ilovali elementlarning soni ikkitadan besh-tagacha yetishi mumkin. Bu bilan bunday ilovali elementlarning soni chegaralanib qolmaydi. Ilovali elementlarning soni beshtadan ham koʻproq boʻlishi mumkin. Gapning dinamik va statik aspektlarini ifodalashda ilova komponentli konstruktsiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan dinamik va statik ilova konstruktsiyalar mavjud boʻlib, har ikkalasi ham sintaktik konstruktsiyaning muhim struktur koʻrinishini ifodalashda xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

- (1). Ванников А.В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. М., 1979.
- (2). Виноградов В.В. Об «открытых» или «сдвинутых» конструкциях в синтаксисе «Пиковой Дамы». Виноградов В.В. Избранные труды. О языке художественной прозы. М., 1980.
- (3). Иофик Л.Л. Сложное предложение в новоанглийском языке. Л., 1968.
- (4). Сербина Т.Г. Парцелляция как особое синтаксическое явление в языке современных газет. Автореферат канд. дис., Воронеж, 1988.
- (5). Сержан Л.С. Смысловое членение парцеллированных сверхфразовых единств современного французского языка (интонационносинтаксическое исследование). Автореферат канд. дис., М., 1973.
- (6). Шмелев Д.Н. О значении синтаксических единиц. Инвариантные синтаксические значения и структуры предложения. М., 1969.
- (7). Lakoff G. Irregularity in Syntax. New York, 1970.
- (8). Qodirova D.M., Xalikova D.Y., Daminova M.Z. Theoretical Basis of Teaching English Grammar. М., 2021.
- (9). Даминова М.З. Анализ сложных структурных структур компонентов применения. М., 2024.

Tursunova Matluba Xolmatovna (Termiz davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi) SOTSIOLINGVISTIKANING TARIXI VA RIVOJLANISHI

Annotatsiya. Maqola sotsiolingvistikaning til va jamiyat oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlikni oʻrganadigan ilmiy fan sifatida rivojlanishiga bagʻishlangan. Unda Aflotun va Aristotelning falsafiy qarashlaridan tortib zamonaviy nazariyalargacha boʻlgan sotsiolingvistika shakllanishining asosiy bosqichlari koʻrib

chiqilgan. Uilyam Labov, Joshua Fishman, Ervin Goffman va Basil Bernshteyn kabi olimlarning til o'zgarishlari, ikki tillilik, til siyosati va muloqotning madaniy jihatlarini o'rganishga katta hissa qo'shgan asarlariga alohida e'tibor beriladi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistika, jamiyat, tadqiqot, bog'liqlik, hodisa, omil, munosabat, faoliyat.

ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЕ СОЦИОЛИНГВИСТИКИ

Аннотация. Статья посвящена развитию социолингвистики как научной дисциплины, изучающей взаимосвязь языка и общества. Рассматриваются основные этапы становления социолингвистики, начиная с философских взглядов Платона и Аристотеля до современных теорий. Особое внимание уделено трудам таких учёных, как Уильям Лабов, Джошуа Фишман, Эрвин Гоффман и Бэзил Бернштейн, которые внесли значительный вклад в изучение языковых вариаций, двуязычия, языковой политики и культурных аспектов коммуникации.

Ключевые слова: социолингвистика, общество, исследование, связь, фактор, явление, отношение, деятельность.

THE HISTORY AND DEVELOPMENT OF SOCIOLINGUISTICS

Annotation. The article is dedicated to the development of sociolinguistics as a scientific discipline that studies the interrelation between language and society. It examines the main stages of the formation of sociolinguistics, ranging from the philosophical views of Plato and Aristotle to contemporary theories. Special attention is given to the works of scholars such as William Labov, Joshua Fishman, Ervin Goffman, and Basil Bernstein, who have made significant contributions to the study of language variations, bilingualism, language policy, and the cultural aspects of communication.

Key words: sociolinguistics, society, research, communication, factor, phenomenon, attitude, activity.

Kirish. Sotsiolingvistika tilshunoslikning muhim va qiziqarli sohalaridan biri hisoblanadi. Bu yo'nalish til va ijtimoiy omillar (jinsi, yoshi, etnik kelib chiqishi, ijtimoiy sinfi va boshqa omillar) o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganadi. Til faqatgina aloqa vositasi bo'lib qolmay, balki u jamiyatning madaniyati, qadriyatlari va ijtimoiy o'zaro aloqalarining bir qismi sifatida xizmat qiladi. Sotsiolingvistika bizning qanday qilib turli ijtimoiy vaziyatlarda turli xil til shakllaridan foydalanishimiz, shaxsiy va guruh shaxsiyatini ifodalashimiz hamda munosabatlarimizni qurishimizda tilning qanday ahamiyat kasb etishini tushinishga yordam beradi. Til va jamiyat o'rtasida yaqin aloqalar mavjud, ular bir-birini shakllantiradi va rivojlantiradi. Shunday qilib, sotsiolingvistika jamiyat va tilning o'zaro ta'sirini o'rganadigan fan sifatida shakllangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sotsiolingvistikaning tarixi va rivojlanishiga ko'plab olimlar hissa qo'shgan. Og'ust Kontning ishlari jamiyatni ijtimoiy organizm sifatida tasvirlaydi va ijtimoiy strukturalarning tilga qanday ta'sir qilishini bilib olishga imkon beradi. U jamiyatdagi ijtimoiy tartib va funksiyalarni til bilan bog'lash g'oyasini ilgari surgan. Noam Xomskiy tilni aqliy fenomen sifatida talqin qilib, uning tuzilishi va universal grammatik qoidalarini o'rganadi.

Jakob Grimm o'zining fonetik qonuniyatlar va grammatik o'zgarishlarni o'rganish orqali tilning ijtimoiy muhit bilan qanday aloqada ekanligini ko'rsatib bergan. Uning ishlari tilni tarixiy rivojlanish va ijtimoiy kontekst nuqtai nazaridan o'rganishga asos bo'ldi. Vilgelm fon Gumboldt tilni jarayon sifatida ko'rib, uning ijtimoiy va madaniy kontekstlar bilan bog'liqligini tushuntiradi. U til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ochib berib, tilshunoslikka falsafiy yondashuvni joriy etgan. Uilyam Labovning asari tilning ijtimoiy tabaqalanishini va dialektlar orasidagi farqlarni o'rganadi. U ijtimoiy o'zgaruvchilar tilga qanday ta'sir qilishini tizimli ravishda tahlil qilgan va sotsiolingvistik tadqiqotlar uchun amaliy usullarni ishlab chiqqan. Ferdinand de Sossyur tilni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganib, uning strukturalistik yondashuv asoslarini yaratgan. Uning ishlari lingvistik belgilar va ularning ijtimoiy kontekstda ishlatilishini o'rganishga bag'ishlangan. Leonard Blumfeld tilni aniq va obyektiv kuzatish asosida tahlil qiladi. U tilning fonetik va morfologik jihatlarini o'rganib, ularning jamiyatdagi ijtimoiy aloqalarga bog'liqligini ko'rsatadi.

Tahlil va natija. Tilning turli ijtimoiy kontekstlarda qanday ishlatilishi jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va tilning qanday faoliyat yuritishi haqida muhim ma'lumot beradi. Bundan tashqari, til orqali odamlar o'z ijtimoiy identifikatsiyasini qanday ifoda etishini ham yoritib beradi. Ushbu tadqiqot tilda jamiyat va til o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish uchun tasviriy yondashuvga asoslangan.

Ma'lumotlar ilmiy adabiyotlar va tarixiy manbalardan yig'ilib, sotsiolingvistikaning rivojlanishi va uning ijtimoiy omillar bilan qanday bog'liq ekanligini kengroq tushunish imkonini beradi. Bundan tashqari, jamiyatdagi turli tabaqalar, guruhlar va mintaqaviy dialektlarning tilga ta'siri chuqurroq o'rganildi. Ma'lumotlar to'plashda zamonaviy sotsiolingvistik tadqiqot metodlari, jumladan, so'rovlar, kuzatuvlar va tahliliy

ishlar ham qo'llanilgan. Bu yondashuv nafaqat sohaning tarixiy rivojlanishini, balki bugungi kunda til va ijtimoiy muhit o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, ushbu tadqiqot turli ijtimoiy omillar (jins, yosh, etnik guruh va ijtimoiy mavqe) tilga qanday ta'sir qilishini tushunishga yordam beradi. Ma'lumki, sotsiolingvistika jamiyatda til qanday faoliyat yuritishini o'rganadi. U lingvistik va ijtimoiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganishga qaratilgan. Ko'plab tilshunoslarning tilning jamiyatda qanday ishlashiga oid muhim yoritmalarni amalga oshirgan. Odamlar turli vaziyatlarda va turli shaxslar bilan qanday muloqot qilishlari bir-biridan farq qiladi. Tilning turli ijtimoiy kontekstlarda qanday ishlatilishi, qanday faoliyat yuritishi va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar haqida ko'plab ma'lumot beradi.

Til nima? Nemis davlat arbobi va filologi Vilgelm fon Gumboldt tilni qat'iy bir narsa yoki obyekt sifatida emas, balki faqat nutq davomida haqiqiy bo'ladigan o'tkinchi jarayon sifatida ko'rgan. Zamonaviy lingvistikani asoschisi bo'lgan Noam Xomskiy esa tilni aqliy fenomen sifatida talqin qilgan. Jamiyat deganda nima tushuniladi? Lotincha "societas" so'zi "ijtimoiy aloqa" ma'nosini bildiruvchi so'zidan kelib chiqqan va odatda bir hududda yashab, umumiy qoidalar va qonunlarga amal qiladigan insonlar guruhiga nisbatan ishlatiladi. Ajoyib shaxslar bu tushuncha ustida bosh qotirib, unga turlicha ta'riflar bergan. Masalan, Aristotel uchun jamiyat shunchaki shaxslar yig'indisi emas, aksincha, bu o'zini-o'zi ta'minlay oladigan va barcha a'zolari uchun umumiy bo'lgan yaxshi hayotni ta'minlash uchun mavjud bo'lgan hamjamiyatdir. Fransuz faylasufi va sotsiologi Ogüst Kont jamiyatni bir-biriga mos keluvchi tuzilma va funksiyalarga ega ijtimoiy organizm sifatida ko'rgan.

Tilning jamiyatga bog'liqligi haqidagi qarashlar chuqur tarixiy ildizlarga ega. Qadimgi Yunoniston faylasuflari Platon va Aristotel, masalan, til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik hamda ularning jamiyatdagi roli haqida savollar berganlar. Platonning "Kratil" dialogida u so'zlarning kelib chiqishi va ularning voqelik bilan bog'liqligini muhokama qiladi.

O'rta asrlarda olimlar diniy matnlar kontekstida til xilma-xilligini o'rganishni boshladilar. Keyinchalik, Uyg'onish davrining gumanistlari, masalan, Dante Aligyeriy, tilni milliy madaniyatni ifodalash vositasi sifatida ko'rib chiqdilar.

XIX asrda tilni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganish muhim bosqichga chiqdi. Masalan, Jakob Grimm o'zining "Nemis grammatikasi" asarida fonetik qonuniyatlarni o'rganar ekan, ijtimoiy muhit til o'zgarishlarini shakllantirishdagi ahamiyatini ko'rsatib berdi. Aleksandr Boduen de Kurtene esa til o'zgarishlari nazariyasining asoschilaridan biri sifatida "til shaxsi" tushunchasini kiritib, til kollektivlarining rolini ta'kidladi.

Slavyan tillarini o'rganishda Ivan Boduen de Kurtene va Gustav Gilferding ularning ijtimoiy ahamiyatiga alohida e'tibor qaratdilar. XIX asr oxirida tilni nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy hodisa sifatida ham ko'rish g'oyasi paydo bo'ldi. Shu tariqa, til va jamiyatning bir-biriga ta'sirini o'rganish sotsiolingvistika sohasining asosi bo'lib qolmoqda.

XX asrning boshqa muhim shaxslari orasida Bazil Bernsteyn ham bor bo'lib, u ta'lim darajasi va ijtimoiy muhit farqlariga bog'liq bo'lgan "cheklangan" va "rivojlangan til kodlari" tushunchasini ilgari surgan. Joshua Fishman esa bilingvizm, til siyosati va kichik tillarni saqlab qolish masalalarini o'rgangan. U "til sohalari" konsepsiyasini ishlab chiqib, turli ijtimoiy kontekstlarda turli tillar qanday qo'llanilishini tushuntirib bergan.

Sotsiolingvistika nafaqat an'anaviy masalalarni (dialektlar, ijtimoiy farqlar) o'rganishda davom etmoqda, balki raqamli davrning yangi chaqiriqlariga ham javob berayotir. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, sotsiolingvistika tilning ijtimoiy tuzilmalarni nafaqat aks ettirishi, balki ularni shakllantirishdagi hal qiluvchi rolini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, Labovning tadqiqotlari ijtimoiy omillar bilan bog'liq bo'lgan til variatsiyalarining tizimli xarakterini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, Joshua Fishmanning bilingvizm bo'yicha o'tkazgan tadqiqotlari kichik tillarni saqlab qolish uchun til siyosatining muhimligini namoyon etadi. Ammo ushbu soha bir qator muammolarga ham duch keladi. Asosiy cheklovlardan biri g'arb bo'lmagan til jamoalarining yetarlicha o'rganilmagani bo'lib, bu masala yanada chuqurroq tadqiqotni talab qiladi.

Xulosa. Sotsiolingvistika fan sifatida XX asrning o'rtalarida paydo bo'lgan va tez orada tilni ijtimoiy omillar bilan bog'lash orqali muhim mavqega ega bo'ldi. Dastlab, sotsiolingvistika tilning ijtimoiy omillarga (ijtimoiy sinf, yosh, jins va etnik kelib chiqish) bog'liq bo'lgan variatsiyalarini tasvirlash va tahlil qilishga qaratilgan edi. Uilyam Labov, Joshua Fishman, Bazil Bernsteyn, Ervin Goffman, Ferdinand de Sossyur va Aleksandr Boduen de Kurtene kabi olimlarning ishlari ushbu sohaning chegaralarini kengaytirib, til nafaqat ijtimoiy voqelikni aks ettirishi, balki uning qurib borishini ham ko'rsatdi. Sotsiolingvistika bugungi kunda ham ijtimoiy voqelik va til o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'rganishda muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Boduen de Kurtene, A. Umumiy tilshunoslik bo'yicha tanlangan asarlar. M., SSSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1963, 151-bet.
- (2). Kont, A. Fuqarolik siyosati tizimi. Parij, Karillan Gehry va V.Dalmon, 1851, I jild.
- (3). Xomskiy, N. Tilni bilish: uning tabiati, kelib chiqishi va qo'llanilishi. N.Y., 1986, 34-bet.
- (4). Grimm, J. Nemis grammatikasi. Göttingen. Dieterichsche Buchhandlung, 1819, I jild.
- (5). Humboldt V. Til va madaniyat falsafasi. M., 1985, 168-bet.
- (6). Labov, V. Nyu-Yorkda ingliz tilining ijtimoiy tabaqalanishi. Vashington, Amaliy tilshunoslik markazi, 1966, 45–100-betlar.
- (7). Sossyur, F. Umumiy tilshunoslik kursi. N.Y., 1959, 69-bet.
- (8). Blumfeld, L. Til. N.Y., Holt, 1933, 98-bet.
- (9). <https://sites.google.com>][<https://sites.google.com>.
- (10). <https://socialsci.libretexts.org>][<https://socialsci.libretexts.org>.

Tursunova Mavluda Erkinovna (Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti;

e-mail: tursunovam89@gmail.com; UO'K: 811.05)

TIL MULOQOTI MADANIYATINING TA'RIFI VA NAZARIY ASOSLARI

***Annotatsiya.** Til muloqoti madaniyati, muloqot va madaniy me'yorlar o'rtasidagi murakkab munosabatlarni hal qiluvchi sohadir. Ushbu maqolada lingvistik muloqot madaniyatining nimadan iboratligini belgilaydi va uni ma'lum qiluvchi turli nazariy asoslarini o'rganadi. Maqolada lingvistik nisbiylik, madaniy tilshunoslik va pragmatikani o'z ichiga olgan holda, asosiy istiqbollarni ko'rib chiqamiz va til madaniyatining ijtimoiy o'zaro ta'sirlar orqali shakllantirilishini ta'kidlash uchun.*

***Kalit so'zlar:** lingvistik muloqot, nazariy asoslar, madaniy me'yorlar, lingvistik nisbiylik, ijtimoiy lingvistika, pragmatik qoidalar.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРЫ РЕЧЕВОГО ОБЩЕНИЯ

***Аннотация.** Языковое общение – это область, которая занимается сложными взаимоотношениями между культурой, общением и культурными нормами. В данной статье определяется, что представляет собой культура языкового общения, и исследуются различные теоретические основы, лежащие в ее основе. В статье рассматриваются ключевые аспекты, в том числе лингвистическая относительность, лингвокультурология и прагматика, чтобы подчеркнуть, как языковая культура формируется и формируется под воздействием социальных взаимодействий.*

***Ключевые слова:** языковое общение, теоретические основы, культурные нормы, языковая относительность, социолингвистика, прагматические правила.*

THEORETICAL BASIS AND CHARACTERISTICS OF THE CULTURE OF SPEECH COMMUNICATION

***Annotation.** Language communication culture is a field that addresses the complex relationship between communication and cultural norms. This article defines what constitutes linguistic communication culture and explores the various theoretical frameworks that inform it. The article reviews key perspectives, including linguistic relativity, cultural linguistics, and pragmatics, to emphasize that language culture is shaped and shaped by social interactions.*

***Key words:** linguistic communication, theoretical foundations, cultural norms, linguistic relativity, sociolinguistics, pragmatic rules.*

Kirish. Globallashgan dunyoda samarali lingvistik muloqot turli madaniyatlarda o'zaro tushunishni rivojlantirish uchun juda muhimdir. Til muloqoti madaniyati faqat so'z yoki gap almashish emas; u til tuzilmalari, madaniy me'yorlar, ijtimoiy kontekst va shaxsning niyatlari o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni o'z ichiga oladi. Lingvistik muloqot madaniyati tilni madaniy kontekstda mazmunli qiladigan, og'zaki va og'zaki bo'lmagan o'zaro ta'sir shakllariga ta'sir qiluvchi barcha elementlarni o'z ichiga oladi.

Til madaniyatini o'rganish tilshunoslik, falsafa, madaniyatshunoslik, sotsiologiya va psixologiya kabi bir qancha sohalarida ildizlarga ega bo'lib, ularning har biri tilning madaniy doiralarda qanday ishlashini tushunishimizga yordam beradigan nazariy asoslarga ega. Ushbu maqola lingvistik muloqot madaniyatini aniqlashga va uning nazariy asoslarini o'rganishga, uning madaniyatlararo o'zaro ta'sir dinamikasini tushunish uchun dolzarbligini ta'kidlashga intiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Madaniyatlararo muloqot nazariyasi turli xil madaniyatlarga mansub shaxslar qanday muloqot qilishini va o'zaro tushunishga erishishda duch keladigan muammolarni o'rganadi. Bu soha muloqot uslublaridagi madaniy farqlarni tan olish va hurmat qilish qobiliyati va madaniy kompetensiyaning rolini ta'kidlaydi. Lingvistik muloqot madaniyati bu farqlarni, ayniqsa, ko'p madaniyatli muhitda harakat qilish zarurati bilan shakllanadi. Shunday qilib, madaniyatlararo aloqa nazariyasi madaniy kontekstdan xabardorlik va sezgirlikning muhimligini ta'kidlab, lingvistik aloqani o'rganishga hissa qo'shadi, bu madaniyatlararo muvaffaqiyatli o'zaro ta'sirlar uchun zarurdir. Geert Hofstede va Edvard T. Xoll kabi olimlar boshchiligidagi madaniyatlararo muloqot tadqiqotlari kuch masofasi va noaniqlikdan qochish kabi madaniy o'lchovlar muloqot uslublariga qanday ta'sir qilishini o'rganadi. Masalan, Hofstede ning madaniy o'lchovlar nazariyasi madaniy o'zgaruvchanlik shaxslararo muloqot va tashkiliy xatti-harakatlarga qanday ta'sir qilishini ta'kidlaydi (Hofstede. 1980).

Tahlil va natija. Lingvistik muloqot madaniyatini aniqlash. Til muloqoti madaniyatini odamlarning ma'lum bir madaniy kontekstda tildan qanday foydalanishini boshqaradigan me'yorlar, qadriyatlar va amaliyotlar to'plami sifatida aniqlash mumkin. U odamlarning muloqot qilish usullariga ta'sir qiluvchi tildan foydalanish haqidagi umumiy e'tiqod va umidlarni, shuningdek, ular qabul qilgan lingvistik konvensiyalarni o'z ichiga oladi. Ushbu konsepsiya madaniyatlar bo'yicha muloqot qanday farq qilishini va madaniy kontekstning lingvistik xatti-harakatlarga ta'sirini tushunish uchun zarurdir [3].

Til muloqoti madaniyatini odamlarning ma'lum bir madaniy kontekstda tildan qanday foydalanishini boshqaradigan me'yorlar, qadriyatlar va amaliyotlar to'plami sifatida aniqlash mumkin. U odamlarning muloqot qilish usullariga ta'sir qiluvchi tildan foydalanish haqidagi umumiy e'tiqod va umidlarni, shuningdek, ular qabul qilgan lingvistik konvensiyalarni o'z ichiga oladi. Ushbu konsepsiya madaniyatlar bo'ylab muloqot qanday farq qilishini va madaniy kontekstning lingvistik xatti-harakatlarga ta'sirini tushunish uchun zarurdir.

Til muloqoti madaniyati o'z zamirida uchta asosiy komponentni o'z ichiga oladi:

1. Lingvistik bilim: tilda so'zlashuvchilar tomonidan baham ko'rilgan grammatika, lug'at va fonetika.

2. Pragmatik qoidalar. Muloqotda kutilayotgan ohang, xushmuomalalik va rasmiyatchilikni o'z ichiga olgan turli ijtimoiy kontekstlarda tildan to'g'ri foydalanish bo'yicha ko'rsatmalar.

3. Madaniy me'yorlar va qadriyatlar. Til tanlash va talqinlarini shakllantiradigan asosiy e'tiqod va qadriyatlar, jumladan, to'g'ridan to'g'ri munosabat, xushmuomalalik ifodalari va tegishli deb topilgan ifoda darajasi.

Til muloqoti madaniyatiga nazariy yondashuvlar til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi murakkab munosabatlar haqida tushuncha beradi. Ushbu tushunchani shakllantirishda bir nechta nazariyalar muhim rol o'ynadi, ularning har biri til va madaniyatning o'zaro ta'siri bo'yicha o'ziga xos istiqbollarni taklif qiladi.

Sapir-Uorf gipotezasi va lingvistik nisbiylik. Til nisbiyligi deb ham ataladigan Sapir-Uorf gipotezasi til fikrga ta'sir qiladi va natijada voqeilikni idrok etish va talqin qilishga ta'sir qiladi. Ushbu nazariya shuni ko'rsatadiki, turli tillarda so'zlashuvchilar o'zlari foydalanadigan lingvistik tuzilmalar tufayli dunyoni boshqacha qabul qilishlari va talqin qilishlari mumkin. Lingvistik muloqot madaniyati kontekstida bu gipoteza madaniy me'yorlar tildan qanday foydalanish va tushunishni shakllantirishini anglatadi, chunki odamlarning til tuzilmalari ularning madaniy qadriyatlari va istiqbollarini aks ettiradi [4].

Madaniy tilshunoslik til va madaniy konseptualizatsiya o'rtasidagi aloqani o'rganadigan, tilni madaniy bilimlar ombori sifatida ko'radigan sohadir. Madaniy tilshunoslik tilning madaniyatga chuqur singib ketganligini va har bir til o'z so'zlovchilarining o'ziga xos madaniy namunalarini aks ettirishini ta'kidlaydi. Ushbu doirada ishlab chiqilgan "madaniy yozuvlar" kabi tushunchalar lingvistik me'yorlar kengroq madaniy qadriyatlarni qanday aks ettirishini tushuntirishga yordam beradi. Misol uchun, tillarda madaniy qadriyatlarga qarab hurmat, hurmat yoki kamtarlikni ifodalashning o'ziga xos usullari bo'lishi mumkin. Ushbu madaniy skriptlar lingvistik xatti-harakatni boshqaradi va ma'ruzachilarning madaniy kutishlarga mos keladigan tarzda muloqot qilishini ta'minlaydi.

Pragmatika sohasi, xususan, nutq akti nazariyasi madaniy kontekstlarda muayyan harakatlarni amalga oshirish uchun til qanday ishlatilishini tushunish uchun asos yaratadi. Nutq akti nazariyasiga ko'ra, til nafaqat ma'lumotni yetkazish, balki so'rov qilish, buyruq berish yoki kechirim so'rash kabi harakatlarni bajarish uchun ham qo'llaniladi. Ushbu xatti-harakatlar madaniy kontekstga juda bog'liq, chunki ular ijtimoiy talablar va xushmuomalalik, to'g'ridan to'g'rilik va rasmiyatchilik me'yorlariga mos kelishi kerak.

Shunday qilib, pragmatika madaniy kutishlar tildan foydalanishning yashirin qoidalariga qanday ma'lumot berishini, odamlarning ijtimoiy o'zaro munosabatlarni qanday shakllantirishini ta'kidlaydi [5].

Ijtimoiy lingvistika tilning ijtimoiy guruhlarda qanday o'zgarishini va lingvistik o'zgarish madaniy o'ziga xoslikni qanday aks ettirishini o'rganadi. Bu til amaliyotlari guruh a'zolari, ijtimoiy mavqeyi va madaniy kelib chiqishi haqida qanday signal berishini tushunish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Dialektlar, registrlar va sotsiolektlar kabi til o'zgarishlari, ko'pincha, madaniy guruh ichidagi xilma-xillikni va shaxslarning o'zlarining madaniy merosiga til orqali bog'lanishining nozik usullarini aks ettiradi. Ko'p madaniyatli jamiyatlarda bu o'zgarishlarni tushunish inklyuziv muloqotni rivojlantirish va turli xil lingvistik iboralarning qonuniyligini tan olish uchun juda muhimdir.

Ijtimoiy lingvistika tilning ijtimoiy guruhlarda qanday o'zgarishini va lingvistik o'zgarish madaniy o'ziga xoslikni qanday aks ettirishini o'rganadi. Bu til amaliyotlari guruh a'zolari, ijtimoiy mavqeyi va madaniy kelib chiqishi haqida qanday signal berishini tushunish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Dialektlar, registrlar va sotsiolektlar kabi til o'zgarishlari ko'pincha madaniy guruh ichidagi xilma-xillikni va shaxslarning o'zlarining madaniy merosiga til orqali bog'lanishining nozik usullarini aks ettiradi [1]. Ko'p madaniyatli jamiyatlarda bu o'zgarishlarni tushunish inkluziv muloqotni rivojlantirish va turli xil lingvistik iboralarning qonuniyligini tan olish uchun juda muhimdir.

Til muloqoti madaniyati ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda, tushunishni rivojlantirishda va ko'p madaniyatli muhitda tushunmovchiliklarni yumshatishda muhim rol o'ynaydi. Til madaniyatining me'yorlari va amaliyotiga rioya qilish orqali shaxslar boshqalarning madaniy qadriyatlariga hurmat ko'rsatadilar, ijtimoiy birdamlikka hissa qo'shadilar. Ushbu madaniy sezgirlik, ayniqsa, turli tillardagi o'zaro ta'sirlar tobora keng tarqalgan globallashgan dunyoda muhim ahamiyatga ega.

Til muloqoti madaniyati til, madaniy me'yorlar va ijtimoiy kontekst o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni o'z ichiga oladi. Til nisbiyligi, madaniy tilshunoslik, pragmatika, sotsiolingvistika va madaniyatlararo muloqot kabi nazariy asoslar orqali biz madaniy me'yorlar tildan foydalanishni qanday shakllantirishi va til amaliyoti, o'z navbatida, madaniy qadriyatlarni qanday aks ettirishi haqida tushunchaga ega bo'lamiz. Bu tushuncha tillar xilma-xilligini hurmat qilish ijtimoiy uyg'unlik va o'zaro tushunish uchun muhim bo'lgan tobora o'zaro bog'langan dunyoda samarali muloqotni rivojlantirish uchun juda muhimdir.

Xulosa. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu nazariy asoslarning o'ziga xos madaniyatlararo o'zaro ta'sirlarga qanday tatbiq etilishini va lingvistik muloqot madaniyatining globallashuv va aloqadagi texnologik yutuqlarga javoban moslashish usullarini yanada o'rganishi mumkin. Til muloqoti madaniyatini tushunish va hurmat qilish yanada qamrab oluvchi va tushunadigan global hamjamiyatni barpo etish yo'lidagi asosiy qadamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Веденина Л.Г. Теория межкультурной коммуникации и значение слова. "Иностранные языки в школе", 2000, № 5, с. 72–76.
- (2). Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп., М., "Русский язык", 1990, 246 с.
- (3). Воробьев В.В. Культурологическая парадигма русского языка: теория описания языка и культуры во взаимодействии. М., Ин-т рус. яз. им. А.С.Пушкина, 1994, 76 с.
- (4). Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации. Учебник для вузов, под ред. А.П.Садохина, М., ЮНИТИ-ДАНА, 2003, 352 с.
- (5). Елизарова Г.В. Культурный компонент лексического значения и коммуникативная функция языка. Когнитивно-прагматические и художественные функции языка. Сборник статей Studia Linguistica, СПб., Тригон, 2000, с. 56–64.
- (6). Ключанов И.Э. Динамика межкультурного общения. Тверь, 1998, 99 с.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Rakhimova Dilnoza Masharipovna (TTA Urganch filiali o'qituvchisi;
e-mail: dilnoza.raximova02@icloud.com)

JAHON ADABIYOTIDA EPISTOLYAR JANRLARGA QIZIQISHNI KUCHAYTIRISH UCHUN ZARUR SHART-SHAROITLAR: SHARQ VA G'ARB

Annotatsiya. Epistolyar janr adabiyot va kundalik hayot oralig'ida joylashgan yozuv shakli bo'lib, shaxsiy maktublar orqali madaniy qadriyatlar va axloqiy tushunchalarni aks ettiradi. Bu janr qadimgi yunon va rim yozuvchilarining falsafiy, biografik va axloqiy mulohazalariga asoslanib, Vizantiya, Yevropa va Sharq mamlakatlarida rivojlangan. U XVIII asrda o'zining eng yuksak rivojlanish davriga erishgan bo'lsa-da, keyinchalik, o'z ahamiyatini yo'qotgan. Epistolyar janrning eng muhim xususiyatlari orasida shaxsiy kechinmalarni chuqur tahlil qilish, axloqiy masalalarni yoritish va voqealarni o'quvchilarga aniq yetkazish bor. S.Richardson, J.Russo, I.Gyote kabi mualliflarning asarlari bu janrning yorqin namunalari-dir. XIX–XX asrlarda bu janr qisqarib, ko'proq xabar almashuv sifatida kommunikativ ahamiyat kasb eta boshlagan. Bugungi kunda esa epistolyar janr ijtimoiy tarmoqlar va qisqa xabar shakllarida zamonaviy ko'rinishga ega. Sharq mamlakatlarida, xususan, Xitoy va Yaponiyada, epistolyar janr o'ziga xos rivojlanishga ega bo'lib, oilaviy qadriyatlarni va jamiyat qoidalarini aks ettiruvchi xatlarning to'plamlari shaklida paydo bo'lgan. Bu janr madaniy merosning muhim qismi sifatida e'tiborda qolmoqda.

Kalit so'zlar: epistolyar janr, maktublar adabiyoti, axloqiy adabiyot, qadimgi Yunon va Rim, ma'rifat asri, falsafiy asarlar, badiiy epistolyar adabiyot, Xitoy epistolar janri, madaniy meros.

Рахимова Дильноза Машариповна (ТМА Преподаватель Ургенчского филиала;
dilnoza.rakhimova02@icloud.com)

НЕОБХОДИМЫЕ УСЛОВИЯ ПОВЫШЕНИЯ ИНТЕРЕСА К ЭПИСТОЛЯРНЫМ ЖАНРАМ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ВОСТОК И ЗАПАД

Аннотация. Эпистолярный жанр – форма письма, находящаяся между литературой и повседневной жизнью, отражающая культурные ценности и моральные представления через личные письма. Этот жанр основывался на философских, биографических и нравственных размышлениях древнегреческих и римских писателей и развивался в Византии, Европе и на Востоке. Хотя своего расцвета оно достигло в 18 веке, позднее оно утратило свое значение. К важнейшим особенностям эпистолярного жанра относятся глубокий анализ личных переживаний, освещение нравственных вопросов, яркая передача событий читателям. Яркими образцами этого жанра являются произведения таких авторов, как С.Ричардсон, Ж.Руссо, И.Гете. В XIX и XX веках этот жанр сузился и стал приобретать все большее коммуникативное значение как обмен сообщениями. Сегодня эпистолярный жанр имеет современный облик в социальных сетях и формах коротких сообщений. В странах Востока, особенно в Китае и Японии, эпистолярный жанр развивался по-своему, возникая как сборники писем, отражающие семейные ценности и общественные нормы. Этот жанр остается важной частью культурного наследия.

Ключевые слова: эпистолярный жанр, письменная литература, нравственная литература, Древняя Греция и Рим, эпоха просвещения, философские произведения, художественная эпистолярная литература, китайский эпистолярный жанр, культурное наследие.

Rakhimova Dilnoza Masharipovna (TMA Teacher, Urgench branch;
e-mail: dilnoza.rakhimova02@icloud.com)

NECESSARY CONDITIONS FOR INCREASING INTEREST IN EPISTOLARY GENRES IN WORLD LITERATURE: EAST AND WEST

Annotation. The epistolary genre is a form of writing that is located between literature and everyday life, reflecting cultural values and moral concepts through personal letters. This genre was based on the philosophical, biographical and moral reflections of ancient Greek and Roman writers and developed in Byzantium, Europe and the East. Although it reached its peak in the 18th century, it later lost its significance. Among the most important features of the epistolary genre are a deep analysis of personal experiences, highlighting moral issues, and clearly conveying events to readers. The works of authors such as S.Richardson, J.Rousseau, and I.Goethe are vivid examples of this genre. In the 19th and 20th centuries, this genre shrank and began to acquire more communicative significance as an exchange of messages. Today, the epistolary genre has a modern appearance in social networks and short message forms. In Eastern countries, particularly China and Japan, the epistolary genre developed in its own way, emerging

as collections of letters reflecting family values and societal norms. This genre remains an important part of the cultural heritage.

Key words: *Epistolary genre, literature of letters, moral literature, ancient Greece and Rome, Age of Enlightenment, philosophical works, artistic epistolary literature, Chinese epistolary genre, cultural heritage.*

Kirish (Introduction). Epistolyar janr – adabiyot va kundalik hayot o‘rtasida o‘ziga xos ko‘prik bo‘lib, tarixiy jarayonlarda muhim rol o‘ynagan yozuv shakli. Bu janr insoniyat madaniyati va muloqot tarixining ajralmas qismidir. Tadqiqotchilarning fikricha, epistolyar janrning asosi insonlarning yozma aloqalarida yotadi. U shaxsiy maktublar vositasida nafaqat axborot uzatish, balki madaniy qadriyatlarni ham ifoda etishga xizmat qilgan. Ayrim hollarda bu maktublar davrning madaniy qiymatini aks ettirgan holda ommaga havola etilib, nashr etilgan. Epistolyar janrning ildizlari antik davrga borib taqaladi. Qadimgi yunonlar va rimliklarning maktublari turli mavzularni qamrab olgan: falsafiy ta’limotlar, biografiyalar va ijtimoiy masalalar muhokamalari. Masalan, Epikurning baxtli hayot haqidagi maktublari, Tsitseronning siyosiy va shaxsiy hayot tasvirlari, Senekaning falsafiy asarlari epistolyar janrning o‘ziga xos namunalaridir. Rimlik Pliniy Kichikning yozgan asarlari esa oddiy hayot tafsilotlarini o‘z ichiga olgan. O‘rta asrlarda bu janr monastirlar va diniy doiralarda o‘rtasidagi yozishmalar uchun ishlatilgan. Xatlar axloqiy ta’limot va diniy ko‘rsatmalarni yetkazish vositasi bo‘lgan. Ammo ko‘pchilik savodsiz bo‘lganligi sababli, yozishma maxsus mutaxassislar tomonidan amalga oshirilgan.

Epistolyar janrning yuksalish davri 18-asrga to‘g‘ri keladi. Bu davrda maktublar axloqiy va falsafiy mazmuni bilan ajralib turib, keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan edi. Yevropa adabiyotida epistolyar janr Ovidning “Heroidlari” kabi sevgi maktublaridan boshlangan. Angliyada S.Richardsonning “Pamela” va “Klarissa” asarlari bu janrning mumtoz namunasi sifatida tanilgan. J.J.Russoning “Juliya yoki yangi Heloiza”, I.V.Gyotening “Yosh Verterning qayg‘ulari” va P.Choderlos de Laklosning “Xavfli aloqalar” asarlari epistolyar adabiyotning cho‘qqisiga chiqqan namunalaridir. 18-asrda bu janr yordamida yozuvchilar voqealarga haqiqat va samimiylilik baxsh etgan. Bu, ayniqsa, qahramonlarning ichki kechinmalarini yoritish orqali amalga oshirilgan. Yozuvchilar kitobxonlar uchun nafaqat axloqiy yo‘lboshchi, balki voqealarni chuqur tahlil qiluvchi o‘qituvchi vazifasini ham bajargan. 19-asrda epistolyar janrda yozilgan asarlar kitobxonlar tomonidan badiiy adabiyot sifatida qabul qilina boshladi. Biroq vaqt o‘tishi bilan, ushbu janr o‘zining mashhurligini yo‘qota bordi. 20-asrda epistolyar janr kommunikativ xususiyatga ega bo‘lib, inson hujjatlari sifatida qimmatga ega ekanligi qayta e’tirof etildi.

Bugungi kunda epistolyar janr keng tarqalmagan bo‘lsa-da, uning ta’siri hali ham seziladi. Zamona-viy texnologiyalar tufayli muloqot shakllari o‘zgarib, xatlar o‘rnini qisqa xabarlar va elektron muloqot vositalari egalladi. Ammo bu janr madaniy va adabiy meros sifatida qadrlanadi. Sharq mamlakatlarida, xususan, Xitoy va Yaponiyada epistolyar janr o‘ziga xos rivojlanish yo‘liga ega. Xitoyda bu janr “Shui” deb atalib, do‘stona yozishmalar va oilaviy qadriyatlarni aks ettiruvchi maktublar bilan mashhur edi. Shu bilan birga, bu janr adabiy meros sifatida katta ahamiyat kasb etgan va o‘zining noyob uslubiy ko‘rsatmalari bilan ajralib turgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Epistolyar Janr. Epistolyar badiiy asarlarning mashhurligi pasaygan. Avvalgi asarlar axloqiy xarakterda bo‘lib, ko‘pincha, bir nechta harflarni o‘z ichiga olgan. Janrning gullab-yashnagan davrida asarlar 164 dan 175 harfgacha bo‘lgan hikoyalarga o‘xshardi. Biroq 19-asr oxiri – 20-asr boshlarida, asarlar kommunikativ xarakterga ega bo‘ldi. Bu davrda mualliflar asarlarni real yoki mashhur shaxslar orqali yozdilar. 20-asrda tadqiqotchilar epistolyar asarlarni “inson hujjati adabiyoti” sifatida qadrladilar. Hozirgi kunda esa ushbu janrning ahamiyati kamaygan, chunki odamlar turli ijtimoiy tarmoqlarda qisqa xabarlar orqali muloqot qiladilar. Hali ham tanqid va publitsistika sohasida maqbul usul sifatida saqlanib qolmoqda. Sharq mamlakatlarida, xususan, Xitoy va Yaponiyada ham epistolyar janr rivojlangan. Xitoyda bu janr “Shui” deb ataladi, do‘stona yozishmalar esa “Pengyu Shui” nomini olgan. Epistolar janr adabiyot va kundalik hayot o‘rtasida joylashgan. U, shaxsiy maktublar orqali odamlarning yozish usuli sifatida o‘zini namoyon etadi. Bu janrning tarixiy kontekstida qadimgi yunonlar va rimliklar tomonidan yozilgan xatlar, biografik va axloqiy masalalarni ko‘targan. O‘rta asr va ta’lim tarqali. O‘rta asrlarda maktublar axborot uzatish vositasi bo‘lib, ko‘plab odamlar savodsizlik sababli ulardan foydalanishga qiynalgan. Ammo ta’lim tarqalishi bilan xatlar yana ham dolzarb bo‘lib qoldi.

18-asrda epistolyar janr ommalashdi. S.Richardson “Pamela” romanida janrni rivojlantirdi. Ushbu davrda, xatlar juda keng tarqalgan, odamlar o‘rtasidagi munosabatlar va hayotni aks ettiradi, kundaliklar esa yuqori sinf vakillarining asarlaridir. Bu janr madaniy adabiyot merosining ajralmas qismi bo‘lib qolmoqda. Yozuvchilarning o‘zgarishi. Ilgari yozuvchilar umumiy savollarni yoritgan bo‘lsa, shaxsiy hikoya-

lar kuchaymoqda. Frantsiyada gazetalar orqali ma'lumot uzatish, maktublarning shaxsiy xarakterga o'tishini tezlashtirdi. Bular o'zaro suhbatga o'xshaydi, ko'pincha, adabiy asarga aylangan. Fransiya va Germaniyadagi epistolyar asarlar J.J.Russoning "Juliya yoki yangi Heloise" romani, erkak va ayol o'rtasidagi sevgi yozishmalarini taqdim etadi. Germaniyada esa F.Xyorderlin va J.V.Gyotening asarlari mashhur bo'ldi, ularda sevgi va hayot mazmuni ko'rsatiladi. Angliyadagi shaxsiy xat. Angliyada "shaxsiy xabar" janri keng tarqaldi, u 1603-yilda N.Bretonning asari bilan boshlanadi. Ushbu yozuvlar frantsuz va ispankilar ta'sirida rivojlandi. 18-asr va uning oqibatlari. 18-asr oxiriga kelib, epistolar janr o'zining qiziqishini yo'qotdi. Asarlar ochiqligini yo'qotdi va tarixiy voqealar qiziqish yaratdi. Shu sababli epistolyar janr jamiyatning manfaatlariga mos kelmaydi, yangi savollar tug'ilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Shaxsiy maktublar va axloqiy adabiyot asarlarining tarixiy kontekstini tahlil qilish. Bu antik yunon va rim adabiyotidan tortib, o'rta asrlar va 18-asrgacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Mazmun tahlili: Maktublardagi biografik va falsafiy masalalarni, shuningdek, yozuvchilar uslubini o'rganish. Maktublar mazmunini har xil rivojlanish bosqichlarida o'zgarishlar bilan solishtirish. Ochiqlik va intrigalar: yozuvchilar o'z asarlarida qanday hayajon yaratganligini va o'quvchilarning diqqatini qanday jalb qilishlarini o'rganish. Bu ziddiyatlar va dramatik voqealarni o'z ichiga oladi.

Tahlil va xulosa. Epistolyar janrning badiiy ahamiyatini va madaniy merosdagi o'rnini aniqlash. Maktublarning shaxsiy va ommaviy maqsadlari hamda yuqori sinf vakillari tomonidan yozilgan asarlarining roli tahlil qilinadi. Bu metodlar orqali epistolyar janrning rivojlanishi va uning madaniy qiymatini aniqlash mumkin.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Epistolyar janr adabiyot va kundalik hayot o'rtasidagi o'zaro aloqani ko'rsatadi. Tadqiqotchilar shaxsiy maktublarning madaniy qiymatini ta'kidlab, ularni o'quvchiga taqdim etish jarayonida axloqiy adabiyotning bir qismi sifatida qarashadi. Antik davrda (Epikur, Tsitseron, Seneka) epistolyar janr biografik va falsafiy masalalarni o'z ichiga olgan. O'rta asrlarda bu janr, monastirlar o'rtasidagi yozishmalarda ma'lumot uzatish vositasi sifatida qo'llanilgan. 18-asrdagi rivojlanish. 18-asrda epistolyar asarlar axloqiy va falsafiy xarakterda keng tarqaldi. Yozuvchilar o'z ichki hissiyotlarini, kechinmalarini ochiqlik bilan aks ettirishdi, kitobxonga haqiqiylik hissini berishdi. Yozuvchilar va strategiyalar. Yozuvchilar, masalan, S.Richardson, asar qahramonining ichki dunyosini tasvirlab, o'quvchini qiziqtirishga muvaffaq bo'lishdi. Ushbu janr o'zaro tenglik va murakkablikni o'z ichiga olgan intriga-lar orqali muvaffaqiyat qozondi. Kundalik hayot va adabiyot. Yozuvchilar kundalik hayot va odamlar o'rtasidagi munosabatlarni tasvirlashda "xona patetikasi" tushunchasidan foydalanishdi. Natijada epistolyar janr badiiy asarlarning rivojlanishida yangi bosqichga aylandi, ko'plab asarlar madaniy merosga aylandi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendation). Epistolyar janr adabiyotning nafaqat bir bo'lagi, balki insoniyatning ijtimoiy va madaniy rivojlanish tarixi hamdir. Uning qadriyatlarini bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan va tarixiy yozishmalarning bir qismi sifatida o'rganilmoqda. Mazkur janr o'zining xilma-xilligi va mazmunan boyligi bilan jahon madaniy merosining ajralmas qismi hisoblanadi. Epistolyar janrning rivojlanishini tadqiq qilishda yangi asarlarni tahlil qilish, yozuvchilar o'rtasida ijodiy hamkorliklarni rivojlantirish orqali janrning boyitilishi, o'quvchilarga epistolyar asarlarning ahamiyatini tushunishga yordam beradigan dasturlarni ishlab chiqish, shaxsiy va madaniy xatlarni muzeylar yoki kutubxonalar orqali saqlash va taqdim etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Ponyrko N.V. Qadimgi Rusning epistolyar merosi, XI–XIII asrlar. Tadqiqotlar, matnlar, trans. SPb., "Fan", Sankt-Peterburg kafedra, 1992, 3-bet.
- (2). Epikurning maktublari va parchalari. 1973 [elektron resurs]. Kirish rejimi: <https://simposium.ru/ru/book/export/html/9940> (kirish sanasi: 23/05/2024).
- (3). Tsitseron, M.T. 1961 [elektron resurs]. Kirish rejimi: <https://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=13459-60000> (kirish sanasi 23.05.2024).
- (4). Seneka. Luciliusga axloqiy maktublar. 1977 [elektron resurs]. Kirish rejimi: <https://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1346570000> (kirish sanasi 23/05/2024).
- (5). Kichik Pliniy. Xatlar. 1965 [elektron resurs]. Kirish rejimi: http://lib.ru/POEEAST/PLINIY_M/plinii1_1.txt (kirish sanasi 23/05/2024).
- (6). Sokolyanskiy, M.G. G'arbiy Yevropa ma'rifat romani (tipologiya muammolari). Kiev, Odessa, 1983, 78-bet (kirish sanasi 31.03.2024).
- (7). Sipovskiy, V.V. Rus romani tarixining ocherklari. Sankt-Peterburg, 1909–1910, T. 1, masala. 2, 399-bet.

(8). Russo, J.J. Yuliya yoki yangi Heloise. 1993 [elektron resurs]. Kirish rejimi: <http://ino-lit.ru/lit/text/2433/57776/Rousseau/yuliya-ili-novaya.htm> (kirish sanasi 25/05/2024).

(9). Testsov, S.V. 17-asr G'arbiy Yevropa epistolografiyasini o'rganish masalalari. 2018 [elektron resurs]. Kirish rejimi: <https://cyberleninka.ru/article/n/voprosy-izucheniya-zapadnoevropeyskoy-epistolografii-xvii-veka?ysclid=lvavi9esw076985445> (kirish sanasi 31.03.2024)

(10). Hölderlin, F. Hyperion yoki Gretsiyadagi Hermit. 1995 [elektron resurs]. Kirish rejimi, <https://proza.ru/2012/06/23/442> (kirish sanasi: 25/05/2024).

(11). Gyote, I.V. Yosh Verterning iztiroblari. 1885 [elektron resurs]. Kirish rejimi: <https://docs.yandex.ru/docs/view?tm=1717748815&tld=ru&lang=ru&name=Suffering%20young%20Werther.pdf&text> (kirish sanasi 25.05.2024).

(12). Meigo: o: jannat. 2012 [elektron resurs]. Kirish rejimi: https://historyofjapan.co.uk/wiki_cats/meigo-orai/ (kirish sanasi 27.05.2024).

(13). Teikin orai. 2013 [elektron resurs]. Kirish rejimi: <https://edoflourishing.blogspot.com/2013/03/teikin-orai-textbooks.html> (kirish sanasi 27.05.2024).

(14). Bessonova, Y.R. Yapon tilining epistolyar uslubi tarixiy jihatdan. 2012 [elektron resurs]. Kirish rejimi, <https://cyberleninka.ru/article/n/epistolynyy-stil-yaponskogo-yazyka-v-istoricheskoy-aspekte?ysclid=lvb46ziraj967356350> (kirish sanasi 04/01/2024).

**Zaripov Abdurahob Suyundikovich (Samarqand davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi;
govunchi1989@gmail.com)**

AVTOBIOGRAFIK ASARLARNING GNOSEOLOGIK TADQIQI

Annotatsiya. Ushbu maqolada avtobiografik asarlarning turli davr va mintaqalardagi tadqiqi, turli olimlarning ilmiy qarashlari xronologik jihatdan izchillik bilan tadqiq qilingan. Avtobiografik asarlarning yetarlicha darajada ko'p ijod etilgani, lekin ularning ilmiy tahlillarining kamligi bu mavzuning muammoli va o'rganishning dolzarb tomonlari borligidan dalolat beradi. Ilmiy maqolada ilk bor ularning umumlash-tirilib qiyosiy tahlilga tortilgani xarakterlidir, unda nomlari qayd etilgan adabiyotshunoslar va ularning manbalari keyingi davr adabiyotshunoslik vakillari uchun ham o'rganish obyekti bo'la oladi.

Kalit so'zlar: avtobiografik, biografik, memuar, gnoseologik tahlil, G'arb ilm-fani, avtoportret, post-klassik falsafa, tavba-tazarru, ruhiy-psixologik rivojlanish.

**Зарипов Абдурахоб Суяндикович (Самаркандский государственный университет независимый
исследователь; govunchi1989@gmail.com)**

ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АВТОБИОГРАФИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация. В данной статье изучаются автобиографические произведения разных периодов и регионов, научные взгляды разных ученых хронологически согласуются. Тот факт, что создано достаточное количество автобиографических произведений, но отсутствие их научного анализа, свидетельствует о том, что данная тема имеет проблемные и актуальные аспекты изучения. Характерно, что впервые в научной статье они обобщены и подвергнуты сравнительному анализу, учёные-литературоведы, имена которых в ней упоминаются, и их источники могут стать объектом изучения для представителей литературоведения следующего периода.

Ключевые слова: автобиографический, биографический, мемуарный, gnoseологический анализ, западная наука, автопортрет, постклассическая философия, покаяние, психологическое развитие.

**Zaripov Abdurahob Suyundikovich (Samarqand State University independent researcher;
govunchi1989@gmail.com)**

EPISTEMOLOGICAL STUDY OF AUTOBIOGRAPHICAL WORKS

Annotation. In this article, the study of autobiographical works in different periods and regions, the scientific views of different scientists are chronologically consistent. The fact that a sufficient number of autobiographical works have been created, but the lack of their scientific analysis, indicates that this topic has problematic and relevant aspects of study. It is characteristic that for the first time in a scientific article they were summarized and subjected to a comparative analysis, the literary scholars whose names are mentioned in it and their sources can be the object of study for the representatives of literary studies of the next period.

Key words: autobiographical, biographical, memoir, epistemological analysis, Western science, self-portrait, postclassical philosophy, repentance, psychological development.

Kirish. Avtobiografiya janri qadimgi zamonlardan boshlanganiga qaramay, dastlab, u faqatgina muallifning hayoti va ijodini o'rganish uchun manba, shaxsiy hujjat sifatida qaralgan. Vaqt o'tishi bilan hujjatli xarakterdagi asarlar, jumladan, avtobiografiyani idrok etish sezilarli o'zgarishlarga uchradi. Hujjatli adabiyot endi "past" janr hisoblanmay qo'ydi, inson shaxsi esa uning tarixiy va ijtimoiy-madaniy sharoitlarini inobatga olgan holda tahlil qilina boshladi.

Inson shaxsiyatiga bo'lgan qiziqishning ortib borishi avtobiografiyaning mustaqil adabiy janr sifatida rivojlanishini rag'batlantirmoqda. Mualliflar keng auditoriyaga mo'ljallangan badiiy avtoportretlar yaratishga tobora ko'proq intilayotgani kuzatilmoqda. Shu tariqa, avtobiografiya kundalik hujjatdan san'at asariga aylanib, badiiy adabiyotga xos xususiyatlarni yanada ko'proq o'zida mujassam etmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Avtobiografik adabiyot so'nggi o'n yilliklar davomida tadqiqotchilar diqqat markazida bo'lib kelmoqda. G'arb fanida bu janrga qiziqishning eng yuqori cho'qqisi 1950–1970-yillarga to'g'ri keldi. Bu E.Bryuss, J.Gyusdorf, F.Lejen, J.Mey, J.Olni, J.Starobinskiy va boshqa olimlarning asarlarida o'z aksini topdi. O'shandan beri avtobiografiyaning janr va amaliyot shakli sifatidagi tabiati, uning subyektivlik tushunchalari bilan aloqadorligi, shuningdek, avtobiografik korpus ichidagi matn va tarkibiy ko'rinishlari va ularning transformatsiyasi haqidagi munozaralar dolzarb bo'lib qolmoqda va bugungi kungacha davom etmoqda.

So'nggi yigirma yil mobaynida rus gumanitar fanlari vakillari avtobiografik adabiyotni o'rganishga faol kirishdilar. Ilmiy jamiyat G'arb nazariyotchilarining asosiy asarlari bilan tanishib chiqdi, shuningdek, V.D.Altashina, Y.P.Grechanaya, I.V.Kabanova, N.A.Nikolina, I.L.Savkina va boshqa mualliflar tomonidan rus va xorijiy adabiyot asosida yaratilgan original tadqiqotlar taqdim etildi. Bu yillar davomida ko'plab mamlakatlarda son-sanoqsiz maqolalar, jamoaviy to'plamlar, monografiyalar, dissertatsiyalar va ixtisoslashtirilgan jurnallar nashr etildi. Bundan tashqari, mavzuga oid ilmiy anjumanlar muntazam ravishda o'tkazilib kelinmoqda va avtobiografik matnlarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi ilmiy hamjamiyatlar faol faoliyat yuritmoqda.

Avtobiografik asarlarga qiziqishning ortishi postklassik falsafadagi tushunchaviy o'zgarishlarga javoban yuzaga keldi. Bu yerda til va ijtimoiy amaliyotlarga bog'liq subyekt tushunchasi inson shaxsining o'z-o'zidan qimmatli ekanligi haqidagi an'anaviy tasavvurga qarshi qo'yilmoqda. Adabiyotshunoslikda bu o'zgarishlar "muallif o'limi" g'oyasida o'z aksini topdi, bu g'oya muallif niyatlarini e'tiborga olmaydigan strukturalistik hamda poststrukturalistik matn tahlili usullarida amalga oshirildi. Shunga qaramay, avtobiografik matnlarning o'ziga xos xususiyati ularni biografik muallifning haqiqiy shaxsiyati bilan bog'lashni talab etadi. Muallifning vazifasini o'quvchi bajarishi tendensiyasini yengish, shuningdek, badiiy asarni uning yaratuvchisi niyatlarini qayta tiklashsiz to'liq tushunish mumkin emasligini tan olish zamonaviy adabiyotshunoslik nazariyalarida ("théories d'auteur") muhim yo'nalishga aylandi. Bu uslubiy o'zgarishlar insonni tarixiy voqelikning bir qismi sifatida, avtobiografik matnlarni esa uning mavjudligi va asrlar davomidagi tarixiy o'zgarishlarning muhim dalili sifatida tushunishga qaratilgan gumanitar burilishning yangi bosqichini aks ettiradi.¹

Tadqiqot metodologiyasi. Avtobiografiyani o'rganish uchun nazariy asos allaqachon yetarli darajada yaxshi ishlab chiqilgan. Biroq janr qonun-qoidalariga to'liq mos kelmaydigan matnlar haqida so'z bor-ganda (yaratilish davri yoki boshqa xususiyatlar tufayli), sohada terminologik chalkashliklar yuzaga keladi.

Avtobiografiya va tavba-tazarru qadimdan bir-biriga chambarchas bog'liq bo'lib kelgan, chunki diniy tavba-tazarruda, ko'pincha, avtobiografik unsurlar uchraydi (masalan, Mark Avreliyning "Mulohazalar"i va Avliyo Avgustinning "E'tiroflar"i). Uyg'onish va keyingi ma'rifatparvarlik davrining rivojlanishi bilan avtobiografiya dunyoviy hayotning tashqi sharoitlari o'zgarishini va shaxsning ichki rivojlanishini aks ettiruvchi keng o'z-o'zini anglash va tahlil qilish maydoniga aylandi. Hozirgi kunda ma'lum darajada faqat muqaddas xususiyatidan uzoqlashib borayotgan tavba-tazarruga kelsak, u, baribir, o'ziga xos samimiylik chuqurligini saqlab qolmoqda. Biroq amalda avtobiografiya va tavba-tazarru, ko'pincha, shunchalik birlashib ketadiki, ularni ajratib olish nihoyatda qiyin bo'ladi.

Memuar-avtobiografik nasrning tur va janr tizimidagi o'rnini aniqlab olish anchagina murakkab vazifa. Memuar adabiyoti o'zining o'ziga xos xususiyatlarini aniq belgilashga qarshilik ko'rsatadi. U ko'proq turli xil tarkibiy qismlarni, jumladan avtobiografik, memuar, falsafiy, tarixiy va publitsistik unsurlarni o'z ichiga olgan janrlararo tizim sifatida namoyon bo'ladi. Chunonchi, L.A.Levitskiy memuarlarda hikoyachilikning sintetik xususiyatini ta'kidlaydi, bu bir asar ichida ko'plab janrlar – tarixiy nasr, kundalik, biografi-

¹Зарецкий Ю.П. История субъективности и история автобиографии: важные обновления. Неприкосновенный запас. 2012, № 3 (83), с. 218–232; 228 с.

ya, adabiy portret xususiyatlarini birlashtirish imkonini beradi.¹ Ushbu fikrlarga qo‘shilgan holda shuni aytmoqchimizki, mazkur janrlarda namoyon bo‘layotgan hikoyachilik, o‘z navbatida, xalq og‘zaki ijodidan namuna olgan.

Soha tadqiqotchilari turli terminlarni afzal ko‘rsalar-da, ular memuarlar adabiyotiga mansub asarlarining asosiy xususiyatlarini aniqlashda, umuman olganda, yakdil fikrga keladilar. Bu xususiyatlarga quyidagilar kiradi: matnning aqliy-ruhiy va hissiy markazini tashkil etuvchi yagona egotsentrik ongning mavjudligi; muallif, hikoyachi va bosh qahramonning bir shaxsda mujassamlashganligi; vaqt bo‘yicha hikoya qilishning boshidan oxirigacha harakatlanish tamoyili sifatida retrospektiva, bunda nutq egasining xotira faoliyati asos bo‘lib xizmat qiladi.² Ushbu xususiyatlar memuarlar adabiyotining barcha janrlari tegishli, xususan, avtobiografiya, biografiya, memuar, tarixiy xotira va boshqalar.

G.G.Yelizavetina memuar matnini tahlil qilish uchun quyidagi mezonlarni taklif etadi: 1) janr belgilari nuqtayi nazaridan; 2) voqelikka munosabati va faktografik aniqlik darajasini aniqlash nuqtayi nazaridan; 3) asarning badiiy va hujjatli jihatlari nuqtayi nazaridan; 4) muallif shaxsiyatini aks ettiruvchi material nuqtayi nazaridan. Shuningdek, u memuar matnlarning eng batafsil tasnifini ham taqdim etadi: avtobiografiya (faqat o‘zi haqidagi hikoya); e’tirof, tavba (xuddi shunday hikoya, lekin yanada ochiqroq bayon etilgan); memuarlar (ko‘proq siyosat va tarixga oid); xotiralar (xronologik aniqlik va izchillikka qat’iy rioya qilmasdan, turli xil materiallarni o‘z ichiga oladi).³

G.G.Yelizavetina nazariyasiga ko‘ra, avtobiografik nasr muallifning ichki dunyosini, uning kechinmalari va o‘zgarishlarini o‘rganishga qaratilgan bo‘lsa, memuarlar esa tashqi voqealar va taassurotlarni qayd etib, dunyo va odamlarni tasvirlashga urg‘u beradi.⁴ Mazkur fikrni to‘laqonli qo‘llab-quvvatlaymiz. Shuning uchun ijodkorning ruhiy-psixologik evolutsiyasini avtobiografik asarlar misolida tadqiq etmoqdamiz.

Tahlil va natijalar. Avtobiografiyada o‘z “men”ining tarixi sifatida muallifning ilk xotiralari, xarakterning shakllanishi haqidagi fikrlari, shaxsning yaxlitligi yoki ziddiyatliligi haqidagi mulohazalari muhim ahamiyat kasb etadi:⁵ “Bizning o‘z-o‘zimizni anglashimiz nimadan boshlanishini hech kim eslamaydi, men ham eslolmayman. Faqat shuni taxmin qilamanki, bu barcha uchun ranglar va shakllarda adashishni to‘xtatib, ba’zi narsalarni kuzatish va eslab qolishni boshlagan paytdan boshlanadi. Boshqacha aytganda, bizning “men”imiz va “men emas”imiz ikkita alohida dunyoga: ichki va tashqi, ruhiy va moddiy dunyoga asos solgan paytdan boshlanadi”.⁶ XIX asr avtobiografik nasrida hikoyachining o‘tmishdagi “men”i izchil ravishda muallif ichki nigohining obyekt sifatida talqin etila boshlaydi, bu esa izchil o‘z-o‘zini obyektivlashtirish jarayonidan dalolat beradi.⁷ Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosa qildikki, avtobiografiya turli adabiy an’analarining tutashgan nuqtasida vujudga kelganligi sababi u madaniy va falsafiy dunyoni yagicha ifoda etmoqda. Xususan, mazkur janr orqali kitobxon ijodkor “men”ining ruhiy kechinmalarini his etish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Shuningdek, kitobxonga ijodkor bilan birgalikda ijtimoiy-madaniy, ma’naviy, ruhiy-psixologik ulg‘ayish imkoniyatini berdi. Bu esa avtobiografiya orqali ijodkorning ruhiy-psixologik rivojlanish jarayonini o‘rganishga yo‘l ochib beradi.

Avtobiografik matnning poetikasi badiiy tuzilmaning asosiy elementlari bilan belgilanadi, ular orasida quyidagilar ajralib turadi:

1. Makon-zamon munosabatlari – voqealar dinamikasini aks ettiruvchi va ularning hikoya qilish vaqt qatlamlari bilan bog‘liqligini ko‘rsatuvchi xronotopni tashkil etish usullari.

2. Subyekt tashkiloti – matndagi turli nuqtai nazar va rollarning o‘zaro ta’siri.

3. Muallif-hikoyachi obrazi – muallif shaxsiyatini uning narrativi orqali ifodalash, bu uning o‘zini anglashi va hayotiy tajribasini talqin qilish xususiyatlarini ochib berishga imkon yaratadi.

¹Левицкий Л.А. Мемуары. Литературный энциклопедический словарь. Под общ. ред. В.М.Кожевникова, П.А. Николаева, М., “Сов. энциклопедия”, 1987, с. 216.

²Нюбина Л.М. Воспоминание и текст. Смоленск, СГПУ, 2000, с. 13.

³Елизаветина Г.Г. Последняя грань в области романа. Русская мемуаристика как предмет литературоведческого анализа. “Вопросы литературы”, 1982, № 10, с. 148, 154–159.

⁴Елизаветина Г.Г. «Последняя грань в области романа». Русская мемуаристика как предмет литературоведческого анализа. “Вопросы литературы”, 1982, № 10, с. 148, 154–159.

⁵Самофалова Е.А. Жанровые признаки семейной хроники в женской мемуарно-автобиографической прозе второй половины XIX века. Дис. ... канд. филол. наук, Курск, 2015, с. 219; с. 24.

⁶Полонский Я.П. Старина и моё детство. Проза. М., 1988, с. 272.

⁷Самофалова Е.А. Жанровые признаки семейной хроники в женской мемуарно-автобиографической прозе второй половины XIX века. Дис. ... канд. филол. наук, Курск, 2015, с. 219; с. 24.

Shunday qilib, qo'llanilayotgan yondashuv avtobiografik bayonning badiiy tuzilmasini har tomonlama tahlil qilishni ta'minlaydi, uning mazmuni va estetik jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, jahon adabiyotshunoslarining turli xil yondashuvlari va tadqiqatlari avtobiografik asarlarning xilma-xil ranglarini ochib berdi. Zamonaviy adabiyotshunoslik zargarlari ham hanuz yuqoridagi ilmiy tushunchalarning ilmiy asoslarini tadqiq etish bilan band. Keyingi avlod adabiyotshunoslik vakillarining vazifalari ham avtobiografik asarlarning mazmun xususiyatlarini kengroq ochib berish bo'lib qolaveradi. Chunki har bir ilmiy mavzu ulkan ummondirki, uning kashf etilmagan qo'riqlari bisyor. Avtobiografik asarlarning gnoseologik tadqiqi ham har doim o'zining bir muncha uzoq va tahlilga molik tomonlari bilan bizni o'ziga tortaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Зарецкий Ю.П. История субъективности и история автобиографии, важные обновления. Неприкосновенный запас. 2012, № 3 (83), с. 218–232; 228 с.
- (2). Левицкий Л.А. Мемуары. Литературный энциклопедический словарь. Под общ. ред. В.М.Кожевникова, П.А.Николаева. М., "Сов. энциклопедия", 1987, с. 216.
- (3). Ньюбина Л.М. Воспоминание и текст. Смоленск, СГПУ, 2000, с. 13.
- (4). Елизаветина Г.Г. «Последняя грань в области романа»: Русская мемуаристика как предмет литературоведческого анализа. "Вопросы литературы", 1982, № 10, с. 148, 154–159.
- (5). Самофалова Е.А. Жанровые признаки семейной хроники в женской мемуарно-автобиографической прозе второй половины XIX века. Дис. ... канд. филол. наук, Курск, 2015, с. 219; с. 24.
- (6). Полонский Я.П. Старина и моё детство. Проза. М., 1988, с. 272.
- (7). Самофалова Е.А. Жанровые признаки семейной хроники в женской мемуарно-автобиографической прозе второй половины XIX века. Дис. ...канд. филол. наук, Курск, 2015, с. 219; с. 24.

Ho'janova Uringul Smayilovna (O'zbekiston, Toshkent, UzDJTU; hojanovauringul01@gmail.com)

MAJOZIY O'XSHATISHNING FUNKSIYALARI

***Annotatsiya.** Tavsiya qilinayotgan maqolaning maqsadi – majoziy o'xshatish lingvistik hodisa sifatida o'rganishda kognitiv yondashuvdan foydalanish tajribasi va uning funksiyalari hamda ularning kognitiv jarayonlar (kontseptsiyalash va tasniflash). Asosiy e'tibor turli fanlarni birlashtirgan muhim muam-molarga hamda turli sohalarda kognitiv yondashuvni rivojlantirishning*

***Kalit so'zlar:** mantiqiy o'xshatish, o'xshatish agenti, o'xshatish referenti, ritorik figura, tasviriy va baholash funksiyalar, satirik funksiya, aforistik funksiya.*

Ходжанова Урингуль Смайиловна (Узбекистан, Ташкент, УзГУМЯ; hojanovauringul01@gmail.com)

ФУНКЦИИ ОБРАЗНОГО СРАВНЕНИЯ

***Аннотация.** Цель предлагаемой статьи – обобщить на основе краткого обзора опыт использования когнитивного подхода к изучению языковых явлений в качестве образного сравнения и его функции и их взаимосвязи с когнитивными процессами (прежде всего, концептуализацией и категоризацией) в отечественной и мировой науке, дать общее представление о современном состоянии. В центре внимания находятся ключевые проблемы, решение которых объединяет разные дисциплины, а также современные тенденции развития когнитивного подхода в разных научных областях, фундаментальных и прикладных исследованиях.*

***Ключевые слова:** логическая аналогия, имитационный агент, референт аналогии, риторическая фигура, образная и оценочная функции, сатирическая функция, афористическая функция.*

Khojanova Uringul Smayilovna (Uzbekistan, Tashkent, UzSWLU; hojanovauringul01@gmail.com)

FUNCTIONS OF IMAGINATIVE COMPARISON

***Annotation.** The target of the proposed article – to summarize on the basis of a brief review of the experience of using the cognitive approach to the study of linguistic phenomena as simile and its functions and their relationships with cognitive processes (first of all, conceptualization and categorization) in domestic and world science. The focus is on key problems, the solution of which unites different disciplines, as well as current trends in the development of cognitive approach in different scientific fields, fundamental and applied research.*

***Key words:** logical analogy, imitation agent, analogy referent, rhetorical figure, figurative and evaluative functions, satirical function, aphoristic function.*

Kirish. Gumanitar fanlar taraqqiyotidagi hozirgi bosqichni xarakterlash uchun, eng avvalo, tadqiqot-chilarning insonning kognitiv faoliyatiga va uning natijalariga e'tibor qaratish lozim. Tilshunoslikda o'x-

shatish mantiqiy kategoriya va tasviriy vosita sifatida ajralib turadi. O'xshatish tushunchasi tabiatan juda ko'p qirralidir, u ham mantiqiy jihatdan va tarkibiy jihatdan (qiyosiy semantikada), ham ifoda jihatdan (semantik tuzilishi) jihatidan o'rganiladi. Tuzilishi nuqtayi nazaridan o'xshatish lingvistik birlik sifatida boshqa til hodisalaridan o'ziga xos konstruktiv xususiyatlari bilan farq qiladi. Turli tadqiqotchilar o'z ishlarida qiyosiy konstitutsiyalarining nomlarini turlicha nomlaydilar, masalan "prototip, tasvir, modul", "referent, agent, asos-manba", "obyekt, subyekt, xususiyat", "obyekt, tasvir, bog'lovchi xususiyat" va boshqa. Ushbu ishda quyidagi nomlardan foydalaniladi qiyosiy konstruksiyaning tarkibiy elementlari: o'xshatish obyekti, o'xshatish etaloni, o'xshatish uchun asos. Ushbu atamalarni lug'at talqinidan olingan. Shunday qilib, "obyekt" tushunchasi lug'atda S.I.Ojegov lug'atida "obyekt – bizdan tashqarida va mustaqil ravishda mavjud bo'lgan bizning ongimizdagi narsa, biron bir faoliyatga yo'naltirilgan hodisa, obyektidir" [123;354-b.]. "Etalon" deganda "biror narsaning o'lchov namunasi" [744-b.], "asos–bu hodisalar, tushunchalar taqsimlanadigan muhim belgi" deb tasvirlanadi [372-b.]. Taqqoslash obyekti uchun sinonim nom sifatida, shuningdek, "birinchi taqqoslash" atamasi, etalon uchun esa "ikkinchi taqqoslash" atamasi ham qo'llaniladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Majoziy o'xshatish har bir san'at asarining rassom tomonidan voqelikni obrazli bilish va aks ettirish natijasida dunyoga kelgan ijod mahsulidir. Badiiy matn tadqiqot obyekti sifatida ko'plab tilshunoslarning e'tiborini tortgan. Jahon tilshunosligida V.F.Gumboldt, F.de Sos-syur, A.A.Potebnya, E.B.Benevist, I.B.Sapir, B.L.Uorf, V.V.Vinogradov, B.A.Larin, G.O.Vinokur, K.R.Yakobson, V.V.Vinogradova, I.R.Galperin, N.M.Shanskiy, O.I.Moskalskaya, A.N.Vasilyeva, A.A.Potebnya, L.Y.Maksimov, A.I.Efimov, G.O.Vinokur, V.M.Jirmunskiy, Y.M.Lotman, Lukin, Shanskiy. L.A. Novikov kabi olimlar tomonidan olib borilgan badiiy matn borasidagi tadqiqotlarga asosiy manba vazifasini bajarib kelmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotimiz obyekti majoziy o'xshatish bo'lib, kognitiv modellashtirish metodidan foydalangan holda badiiy matnning "chuqur mazmuni"ni yoritish uchun qo'llanildi.

Tahlil va natijalar. O'xshatishning yangilik omiliga ko'ra, an'anaviy va individual o'xshatishlarga ajraladi. Mantiqda o'xshatish teng tushunchalar o'rtasida bolib, hissiy idrokdan ko'ra ko'proq mantiqiy aqlga tayanadi, shuning uchun ma'noning ravshanligi bilan ajralib turadi. Mantiqiy o'xshatishni tasvirlash uchun ingliz yozuvchisi Jeffrey Ashfordning "The anger of Fear" asariga murojaat qilaylik:

They had planned for everything but rain and its consequences and now the water, like liquid ice, rolled down their hunched and shivering backs (Jeffrey Ashford. The anger of Fear (101-b.).

Berilgan misolda suv-suyuqlik suyuq muz bilan o'xshatilgan bo'lib, teng tushunchalar, ya'ni shakl-shamoili bir-biriga yaqin tushuncha bilan tasvirlangan. Ushbu misol mantiqiy o'xshatishni o'z ichiga oladi, chunki bu erda bir hil obyektlar ularning muhim xususiyatlariga ko'ra taqqoslanadi, o'xshatish faqat o'xshashlikni o'rnatish bilan cheklanadi va qo'shimcha assotsiatsiyalarni keltirib chiqarmaydi. Majoziy o'xshatish, ma'lum qoidaga binoan, turli xil tabiat obyektlari va hodisalarini taqqoslash orqali yaratiladi. Bunday holatlarda o'xshatish bo'rttiriladi va hissiy baholash ko'pincha ratsional bahodan ustun turadi. Majoziy o'xshatish ehtimollik, imkoniyat, taxminiylik semantikasini yaratadi. Bunda faktlarni yetkazishga emas, balki ularga bo'lgan munosabatni ifodalashga qaratilgan va uning qiymati g'oyani eng ifodali va tajamkor tarzda yetkazishdir.

Wheat profits soared, but growing wheat took time. And the miners were 'holdin' up their milk like some stubborn cow", as the old-timers put it (J.Masters Bacher. When morning comes again. 67-bet).

Yuqoridagi misolda o'xshatish agenti jonli predmet (*stubborn cow*), aktiv fe'l holdin' up– to cause to be late or to cause to happen at a later time (Longman Dictionary of English Language) ma'nosi asar qahramoni – Efreym fermerlarni bug'doyning yuqori narxda ushlab turilishlarini 'buzog'iga sut saqlab turuvchi qaysar sigir'ga o'xshatadi.

Majoziy o'xshatish voqelikning bir sinfiga tegishli, aksincha, har xil sinfga tegishli obyektlarni taqqoslashga ham asoslanishi mumkin. N.D.Arutyunova obrazini yaratishda turli sinflarga mansub obyektlarni o'xshatish obraz hosil qilishda keng imkoniyat yaratadi yordam beradi, agar obyektning ixtisoslashuvi uning tashqi ko'rinishini o'zgartirish bilan birga bo'lsa, turli funksional subklasslar vakillarini o'zaro taqqoslash majoziy o'xshatish bo'ladi deb hisoblaydi [Arutyunova. 1999:281]. Ushbu fikrning isboti sifatida biz J.Masters Bacherning "When morning comes again" romandan parcha keltiramiz:

Efrain and Roberta were talking nonstop about handpresses, newsprint, printer's ink, and the temporary building for the weekly publication which would become a daily in no time, they predicted, spouting their lines like well trained actors on stage (J.Masters Bacher. "When morning comes again". 209-b.).

O'xshatish referenti va inson: A – Efrain and Roberta, B – well trained actors, aktiv fe'l spouting – to speak a lot, in a way that is boring or annoying for other people (Longman Dictionary of English Lan-

guage) ma'nosi qahramonlarning qo'l mehnati bilan yaratilgan gazeta, bosma gazeta, tipografiya siyohi va kunlik gazeta bosmaxonasi haqida to'xtamay bashorat qilayotgan va gaplashayotgan lahzalarni yaqqol ochib berishda muallif o'xshatish uslubidan foydalangan va o'quvchida yaqqol tasavvur uyg'ota olgan.

O'xshatish elementlarining bog'lanishiga ko'ra doimiy-turg'un (ana'naviy) va muallif o'xshatishlarga bo'linadi. Turg'un o'xshatish frazeologik kombinatsiyalar tarkibida bo'ladi.

"Turg'un o'xshatishlar ma'lum bir til jamoasining har bir a'zosiga ma'lum va tanish bo'lgan va an'naga ko'ra, avloddan avlodga o'tadigan" tasviriy vositalarga aytiladi (Chernyshova. 1970;50-b.). Tasvirlari ushbu tilda so'zlashuvchilar tomonidan tan olinadi va referent va agent o'rtasidagi aloqa avtomatik ravishda o'rnatiladi. Bunday taqqoslashlar faqat genetik jihatdan ritorik figuradir, ammo uning barqaror lug'at ma'nosida frazeologik birlik vazifasini bajaradi (Lotman. 1999;55-b.). Ular kundalik nutqda ham, badiiy nasrda ham intensivlashtiruvchi sifatida keng qo'llaniladi. Turg'un o'xshatishga misol keltiramiz:

You can't feed me that one. She and me are like Romeo and Juliet and there isn't a balcony can hold me back (J.Ashford. "The anger of Fear". 10-b.).

Muallif asar qahramonining kuchli muhabbati va ularning sevgisiga hech narsa to'siq bo'lolmasligini ifodalashda turg'un o'xshatishdan foydalanadi: *like Romeo and Juliet – constantly falling in love and professing his feelings in a poetic manner, much like the character from Shakespeare's Romeo and Juliet* (Oxford Dictionary of English Idioms).

Turg'un o'xshatishlar individual – muallif o'xshatishlar bilan taqqoslanadi. Muallif dunyo haqida subyektiv mualliflik qarashlarini aks ettiradi, "umumiy qabul qilingan va individual tasvirlarni farqlash qiyinchiliklar,, avvalambor, o'tish davri hodisalarining mavjudligi bilan bog'liq" (Kovtun. 1978–57-b.). Muallif o'z asarida nutqning erkin elementlardan foydalanadi va ba'zan turg'un o'xshatishlardan ham foydalanadi: *Quilp, who was as strong as a lion, easily kept his until the boy was tugging at it with his utmost power, when he suddenly let it go and sent him reeling backward, so that he fell violently upon his head.* (Ch.Dickens. The old curiosity shop. 59-b.).

She produced confidences and estrangements, **like a ghost** rumoured, perhaps seen (Elizabeth Bowen. Friends and relations. 70-b.).

Ushbu misollarda muallif turg'un o'xshatishni qahramonlarning ko'rinishi, holatini tasvirlashda foydalangan.

Just tell me what's the trouble, then. I'm always out to help the coppers. Ever Ready, like the batteries (J.Ashford. The anger of Fear. 114-b.).

Asar qahramonining fuqarolik pozitsiyasini tasvirlashda avtor xotirasidagi kutilmagan o'xshatishdan foydalanadi. Obrazga yorqin effect–jilo beradi. Referentning ruhiy holatini batareyalarga o'xshatadi.

O'xshatishning stilistik ta'rifini I.R.Galperin quyidagicha ta'riflaydi: "Stilistikada o'xshatilayotgan narsa va hodisalar turli xususiyati jihatidan turli sinflarga tegishli bo'ladi, ammo ba'zi bir xususiyatlari o'xshatishga ma'naba bo'ladi" [I.Galperin. 1958;167-b.].

Quyidagi "A - f – B - C"- o'xshatishning tuzilishi mazmuni turli yo'llar bilan uzatish formulasidir. "f" komponentining mavjudligi yoki yo'qligiga qarab, to'liq yoki qisqartirilgan bo'lishi mumkin. Qisqartirilgan taqqoslashlar murakkab tuzilma bo'lib, o'quvchi yetishmayotgan komponentni kontekstdan o'zi mustaqil ravishda aniqlashga to'g'ri keladi. O'xshatishning qisqartirilgan usuliga misol keltiramiz:

A f B

Fell, standing in as night duty officer, was for once looking flustered (J.Ashford. The anger of Fear 112-b.).

Asar qahramoni o'zining qo'rquvdagi holatini sergak yoki qo'rqsada ko'rsatmaslikka harakat qilgan kechki navbatchi ofitserning holati bilan o'xshatgan. Natijada turli xil assotsiatsiyalarni keltirib chiqarishi mumkin: qo'rquv yoki hadik. *"looking flustered* –qattiq hayajonlangan ma'nosi o'xshatishni yakunlaydi.

Quyida o'xshatishning barcha stilistik elementlari mavjud misolni ko'rib o'tamiz. O'xshatish referenti ot so'z turkumi bilan ifodalangan – *booking and general area*, o'xshatish agenti atributiv ot bilan ifodalangan – *car park*, o'xshatish asosi – *litter-strewn, as.....as* bog'lovchisi bilan bog'langan:

A as C as B

The booking and general area was large and almost as litter-strewn as the car-park; there were newsagent and florist stalls, shut and sguttered, a bar and a snack-bar, shut and in darkness, and a row of vending machines, several of which had 'Out of order' signs.

O'xshatish tarkibiy qismlarining tartibini o'zgartirish muayyan o'zgarishlarga olib keladi: ushbu odatiy munosabatlarning o'zgarishi dekodlashda keskinlikni kuchayishiga olib keladi va shunga mos ra-

vishda yanada kuchli ekspressiv effektlarni yaratadi” [V.L.Naer. 2000;5-b.]. O‘xshatishning stilistik modifikatsiyalarini batafsil ko‘rib chiqamiz:

A like B as C

Her thoughts fled by like water, as elusive, spinning their own shadow (Elizabeth Bowen. Friends and relations.115-b.).

Asar qahramonining anglab bo‘lmas tarqoq fikrlar oqimini suv – ot so‘z turkumi bilan, suvning xususiyatlarini spinning, elusive – sifat bilan ifodalaydi.

C, as if A, like B

Wordlessly, she resisted, even when he whispered “darling” over and over as if the words were torn like ragged little scraps from a bolt of cloth (J.Masters. Bacher. When morning comes again. 220-b.).

Wordlessly – words were torn like ragged little scraps o‘xshatish asosining prepozitiv joylashuviga misol bo‘ladi va so‘zlarning hayajonli – titroqqa soluvchi ta‘sirini ta‘kidlash uchun ishlatilgan.

E.Bovenning “Mrs. Dalloway”, o‘xshatishning boshqa tarkibiy imkoniyatlarini namoyish etadi:

A, C³ like B³

She was hidden like a corncrake, distant like a cuckoo, close like a nesting swallow under the roof. (E.Bowen. Friends and relations.110-b.).

Berilgan misolda muallif birvarakayiga 3 ta asos va 3 ta agentdan atipik (noodatiy) tarzda foydalanган. Ushbu belgi tinish belgilarini qo‘yish orqali parchaga ma‘lum bir ritm beradi. O‘xshatishning stilistik usuli badiiy matnda turli funksiyalarni bajaradi. Ular orasida tasviriy va baholash funksiyalari, satirik funksiyasi, aforistik funksiyasi. O‘xshatishni qabul qilishning ko‘rsatilgan funksiyalarini misollar bilan ko‘rib o‘tamiz:

Tasvirlovchi funksiyasi. *Mansion-in-the-Wild must be preserved with its rich, mellow wood, colored rugs glowing against polished floors, and its multipaned windows – like compound eyes – keeping watch day and night* (J.M.Bacher. When morning comes again. 33-b.).

Muallif saroyni havfsiz murakkab tuzilmaga egaligini tasvirlash niyatida *multipaned windows* ko‘p oynali derazalarni *compound eyes* murakkab tuzilgan ko‘zlarga o‘xshatadi.

Baholash funksiyasi. *You look like a million pounds’, he said* (J.Ashford. The anger of Fear. 16-b.). O‘xshatishning stilistik usuli muallifning tasvirlangan belgiga asar personajiga ijobiy munosabatini ko‘rsatadi.

Satirik effekt yaratish funksiyasi. *A turf of black hair stood on top the perfect head like an exclamation mark as if the wide-open dark eyes were dismayed at the world around her* (J.Bacher. When morning comes again. 114-b.).

J.Batcher romanidagi asar qahramonining satirik tasviri o‘xshatish elementlarida aksini topadi. Vaqt va makonda o‘z o‘rnini aniqlay olmagan nima bo‘layotganini tushunmay karaxt bo‘lib qolgan holatini undov belgisi-*exclamation mark* bilan izohlaydi.

Aforistik funksiyasi. *I expect it will be difficult for you – perhaps even as difficult as our life together in the empty quarter’* (J.Ashford. The anger of Fear. 20-b.).

Ushbu misolda J.Ashford asar qahramonlarining tushkun holatini jamiyatda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar bilan bog‘laydi. Ularning turg‘un turmush tarzining o‘zgarishiga olib keladigan vaziyatni qisqa va aforistik shaklda ifodalaydi. Ko‘rib turganingizdek, o‘xshatish, bir qarashda, oddiy bo‘lib ko‘ringani bilan murakkab va keng qamrovli stilistik usuldir.

Xulosa va takliflar. Ushbu misollardan ko‘rinib turibdiki, mantiqiy va majoziy o‘xshatishni farqlash ba‘zan qiyin vazifadir. O‘xshatilayotgan obyektlar va hodisalarning heterojenlik (turli xil toifaga mansub) mezoni o‘xshatish tasvirini aniqlashda har doim ham hal qiluvchi ahamiyatga ega emas. Shu munosabat bilan, shuni esda tutish kerakki, “o‘xshashlik to‘g‘risidagi hukm taassurotlar asosida chaqiriladi, shuning uchun o‘xshashlik aldamchi bo‘lishi mumkin”. O‘xshashlik vaqtinchalik hamda konstant-doimiy bo‘lishi mumkin” [Arutyunova. 1999;275-b.]. Maqolada o‘xshatishning semantik maydoni tahlil qilinib, lingvistik xususiyatlari yoritib berildi. O‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligidagi semantik maydon nazariyasi borasidagi izlanishlar va ularning ilmiy natijalari haqida izlanishlar va nazariy fikrlar ko‘paysa, kelajakda kognitiv tilshunoslik rivojiga katta hissa qo‘shgan bo‘lar edik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Исабеков С.Я. Картина мира во фразеологических единицах неродственных языков. Актуальные проблемы межкультурной коммуникации и перевода. Алматы, 2001.

(2). Spears R.A. Phrases and Idioms. A practical Guide to American English Expressions. NTC Publishing Group, 1998, p. 305.

(3). <https://slovarozhegova.ru/ozhegov.php>

Abdullayeva Guliston Sultanovna (tadqiqotchi)
MUTRIB XONAXARABIY SHE'RIYATI VA JADIDCHILIK

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX oxiri – XX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan Mutrib Xonaxarobiyning ma'rifatparvarlik, taraqqiyparvarlik ruhida yozilgan she'rlari tahlilga tortiladi. Shoirning yangicha o'qitish tizimi, hurriyat, ozodlik masalalari, yoshlar ma'rifati mavzusidagi she'rlarining g'oyaviy yo'nalishi, tasvir ko'lami, badiiyati qisqacha tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: Mutrib Xonaxarobiy, Xorazm, adabiy muhit, ma'rifatparvarlik, taraqqiyparvarlik, maktab, ta'lim, maorif, yoshlar, hurriyat, mavzu, g'oya, badiiyat, mahorat.

ПОЭЗИЯ МУТРИБА ХОНАХАРОБИ И ДЖАДИЗМ

Аннотация. В данной статье анализируется поэзия Мутриба Хонахароби, жившего в Хорезме в конце XIX – начале XX века, в частности его стихи, проникнутые идеями просвещения и прогресса. Исследуется художественность, идейная направленность стихотворений о новой системе обучения, независимости, вопросах свободолюбия и просвещении молодежи.

Ключевые слова: Мутриб Хонахаробий, Хорезм, литературная среда, просветительство, прогрессивность, школа, обучение, просвещение, молодежь, свобода, тема, идея, художественность, мастерство.

MUTRIB KHANAKHARABI'S POETRY AND JADIDISM

Annotation. This article analyzes the poems written in the spirit of enlightenment and progressivism by Mutrib Khanakharabi, who lived in Khorezm in the late 19th – early 20th centuries. The poet's ideological direction, scope of images, and artistry of his poems on the topics of new education system, issues of freedom, freedom, and youth enlightenment are briefly explored.

Key words: Mutrib Khanakharabi, the literary environment of Khorezm, enlightenment, progress, school, education, youth, freedom, theme, idea, artistry, skill.

Kirish. XIX asr oxiri – XX asr boshlari Xorazm adabiy muhiti o'zbek adabiyoti tarixida munosib o'ringa ega. Bu adabiy muhitda bir qancha iste'dod egalari kamolga yetdiki, ularning iqtidor ko'lami turlicha edi. Ular nafaqat mumtoz adabiy an'analar ta'sirida ijod qildilar, balki yangi zamon voqeligidan kelib chiqib ham yetuk asarlar yaratdilar. Ana shunday ijodkorlardan biri Mutrib Xonaxarobiy edi. U XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi tarixiy sharoitdan kelib chiqib ijod qilar ekan, bir qancha ijtimoiy, ma'rifiy muammolarni qalamga oldi. Ta'lim tizimidagi muammolar xususida, yangicha taraqqiyotga intilmayotgan xalq ahvoli haqida qayg'urdi. Erk, ozodlik, hurriyat, yoshlar masalalari xususida she'rlar yozdi. Bu asarda davr muammolari hozirjavoblik bilan yoritilgani bilan ham dolzarblik kasb etadi. Mazkur she'rlarni yangicha mezonlar, istiqloq mafkurasi asosida o'rganishning ilmiy ahamiyati benihoya kattadir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mutrib Xonaxarobiy ijodi borasida, uning shoirlik iqtidori xususida Ahmad Tabibiy, Hasanmurod Laffasiy, Po'latjon Qayyumiy, Bobojon Tarroh Xodim tazkiralari ma'lumot beriladi [1;136–140-b.]. Adabiyotshunos M.Pirnazarov Mutrib Xonaxarobiy hayot yo'lini [2], matnshunos S.Madrimova shoir adabiy merosiga doir qo'lyozma va toshbosma manbalarni tadqiq etgan [3]. Tilshunos A.Allaberganova shoir asarlarining lingvopoetikasini o'rgangan [4]. Shuningdek, O.Sharofiddinov, N.Mallayev, M.Pirnazarov maqolalarida ham Mutrib hayoti, ijodi xususida muxtasar ma'lumotlar keltiriladi [5;28-b.]. Biroq yuqoridagi tadqiqotlarda shoirning ma'rifatparvarlik, taraqqiyparvarlik mavzusidagi she'rlari tahliliga keng o'rin berilmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu kichik tadqiqot ishi davomida qiyosiy-tarixiy, struktural, germe-nevtik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Mutrib Xonaxarobiy (1860–1923) ijodida yangicha ma'rifatparvarlik targ'ibiga keng o'rin ajratilgan. Uning bu mavzudagi she'rlarida yangi davr nafasi sezilib turadi. G'oya ifodasida da'vat ruhi yetakchi, fikrni aniq-lo'nda bayon qilish ustuvor. Ilmning nihoyasi farovonlik, xorlik ko'rmaslik ekanligi o'quvchiga oson tushunilsin uchun, shuningdek, XX asr boshlaridagi umumiy da'vatkorlikka mos ravishda qalamga olingan. Bu shoirning, yetishib kelayotgan ma'rifatparvarning, jadidning yangiliklardan boxabarligidan darak beradi:

...Ey xaloyiq, bo'lsa farzanding agar,
Ber muallimg'a oni qilmay hazar.

*Chunki, umri necha chandon o'lg'usi,
Muruvvat, hurmat farovon o'lg'usi –*

*Kim, oni ilm-u hunar xor etmagay,
Hech birovga dunyoda zor etmagay.*

*Mutribo, bo'lsang suxandin lojaram,
O'qumoqni odat etgil dam-badam [6].*

Mutrib Xonaxarobiyning shunday she'rlari borki, ular to'lig'icha ilm-ma'rifat, maktab-maorif targ'ibiga bag'ishlangan. Shuningdek, davr yangiliklari, hurriyat ulug'langan she'rlarida ham maktab ochish, yoshlarga ilm berish masalalari qalamga olinadi:

*Muallimlar ochib maktab, berib yoshlarga ogohlik,
Olarga bildirurg'a ilmini jonlar nisor o'ldi [6].*

To'lig'icha yangicha ma'rifatparvarlik ruhida yozilgan ilm egallashga da'vat ruhi yetakchilik qilgan she'ri "Ko'ngluma bir turfa so'z keldi ravon..." deb boshlanadi. Shoir hunarsiz, ilmsiz odamdan foyda yo'qligini, u odob-ikrom nima ekanligini bilmasligini, bunday kishi xor-zor bo'lishi, xalq orasida e'tibori bo'lmasligini qalamga oladi:

*Behunar, beilm odamdin ne sud,
Bilmas ul odobi, ikromi, surud.*

*Dahr aro bo'lg'usi doim xor-zor,
Bo'lmag'ay xalq ichra onda e'tibor...*

*Ey xaloyiq, sol quloq oqil bo'lib,
Qolmangiz bebahra chun g'ofil bo'lib.*

*Bersa maktabga kishilar yoshlarin,
Ko'rgay ul sog'-u sarafroz boshlarin [6].*

Mutrib o'z davrida yangi ochilgan maktablarga tajribali, "ilmda yakto" muallimlar kelganini olqishlaydi. Yangi ochilgan maktablarni esa jannatga qiyoslaydi. Muallimlar yoshlarni tarbiya qilib, oliy maqomga olib chiqqanidan shodlanadi shoir. Mutrib muallimda yuqoridagi kabi sifatlar borligini olqishlaydi va ular ikki olamda ham manfaat topishini ko'tarinki ruhda bayon etadi:

*Ilm aro yakto muallimlar kelib,
Jannatoso necha maktablar ochib.*

*Yoshlarni tarbiyat birla mudom,
Ayladi har birisin oliy maqom.*

*Bo'lsa har kimsa muallim bu sifat,
Topgay ikki olam ichra manfaat [6].*

Ilm-ma'rifat, maktab-maorif targ'ibida Mutribning "Ey xaloyiqlar" radifli she'ri o'ziga xosdir. Shoir odatdagiday farzandlarni muallimlarga berishga da'vat qiladi. Ilm-u hunar o'rgansa yaxshi ekanligini tasvirlaydi.

Biroq shoir ifodalaydigan fikrning o'ziga xosligi shundaki, u bilim oluvchi farzandning olim bo'lib, xalq orasida shuhrat topishini istaydi. Bunday kishiga mag'rib-u mashriq qadrdon bo'lishini sharaflaydi:

*Agar farzanding olim bo'lsa, xalq ichra topib shuhrat,
Onga mag'rib bila mashriq qadrdon, ey xaloyiqlar.*

*Alardin ham bori insonga yetgay manfaatlarkim,
Biling ul daryoyi ummon ilmdan, ey xaloyiqlar [6].*

Mutrib Xonaxarobiy ijodining boshlarida mumtoz adabiy an'analar asosida she'rlar yozdi. 1915-yildan boshlab uning she'riyatida yangiliklar kuzatildi. Ayniqsa, 1920-yillardagi she'riyatida ilm-ma'rifat, maktab-maorif targ'ibi asosiy o'rinni egalladi. She'rlarida yangicha ma'rifatparvarlik g'oyalari birinchi o'ringa chiqdi.

Mutrib Xonaxarobiy davr o'zgarishlarini olqishlaydi. Yaxshi davrlar kelganini, yurtning barcha joylarida noz-ne'matlar ko'pligini, farovonlik yuz berganini yozadi. Qari-yu yosh osoyish topgani, ko'ngli shodlangani, aksincha, qalbi ozorlanmaganidan, ba'zi g'am chekkan ellar shod-xandon bo'lganidan quvonadi:

*Bilinglar, ey xaloyiq, sizga bu yaxshi davrondur,
Tamomi yurtimizda noz-u ne'matlar farovondur.*

*Topib osoyishi pir-u juvon, ozurdadil bo'lmay,
Bari mahzun o'lan ellar damodam shod-u xandondur [7].*

Mazkur she'r 1921-yilda yozilgan. 1920-yilda Xiva xoni Said Abdullaxon taxtdan ag'darilgan. Bu to'ntarish natijasida xalqning turmush tarzida nisbatan osoyishtalik, iqtisodiy hayotida sal bo'lsa-da, oldga siljish ro'y bera boshlagani shoirni quvontirgan bo'lishi, tabiiy. Boshqaruvida yangiliklar yuzaga kelgan. Bu masalaga bag'ishlangan qurultoy bo'lib o'tgan. Shahar Ijroiya qo'mitasi tuzilgan. Mazkur tuzilmalar Mutrib nazdida xalq mushkulini oson etuvchi idoralar sifatida tasvirlanadi. Xonlik boshqaruvidan aziyat chekkan kishilar uchun ushbu yangi tuzilmalar, albatta, mushkulkushod bo'lib tuyulishi tabiiy edi:

*Xudoyim rahm etib bizga, birodarlar bo'lib yor-u,
Ko'ring emdi sitamgarlarni, sargardon-u hayrondur.*

*Bo'lub qurultoy-u Ijroiya qo'mita shahar aro barpo,
Bu davlat fayzidin bizlarg'a har mushkullar osondur...*

Mutrib bu shodliklar ortidagi aziyatlarni ham mushohada qilgan, albatta. Xalqning, xon-u amaldorlarning g'aflatga cho'mganidan ta'sirlangan. Abdurauf Fitrat "Najot yo'li" asarida shunday yozadi: "Hayotning (yakkama-yakka) kurash maydonida va jahon xalqlari orasida islom olamining farsax-farsax orqada qolganligini bayon qilishga ehtiyoj yo'qdur. Biz, turkistonliklar esa boshqa islom jamiyatlariga nisbatan dunyoyi jahon parishonlikka tushib yo'limizdan adashganimiz. Ajabo, bu parishonlikning sababi nedur?... Millat va vatanlari uchun qayg'urgan bir toifa bu parishonlikni ilmsizlik va tanballik oqibati deb biladi. Haqiqatan ham, tushkunlik va xarobligimizning sabablaridan biri ilmsizlik va harakatsizliqdir" [11;27-b.]. Mutrib Xonaxarobiy bu holatni yaxshi anglagan. Ijtimoiy hayotda bo'lgan she'rda tasvirlangan kabi o'zgarishlarni Fitrat ta'kidlagan illatlarning yechimi deb o'ylagan va yangi davrni shu bois ham zo'r ilhom bilan madh etgan.

Mutrib Xonaxarobiy davr yangilanishlari xususidagi fikrlarni davom ettirar ekan, yurtdoshlarini g'aflat uyqusidan uyg'onib, bedorlikni, izlab topib bo'lsa-da, hamisha hushyorlikni odat qilishga undaydi. Shuningdek, o'zni boshqalarga kerakligini his etishga chorlaydi. Yurt xizmatga chorlasa, hatto joning bila tayyorligingni ko'rsat, deya nasihat qiladi. Har band yakunida esa bu kun – Xorazm mamlakatining obodlik ayyomi, yurtimizda yaxshilik, bunyodkorlik ayyomi, deya shodligini izhor qiladi:

*Xobi g'aflatni qo'yub, bedorlig'ni pasha et,
Just-u jo' aylab yana hushyorlig'ni pasha et.
O'zni toki barchag'a darkorlig'ni pasha et,
Bo'lsa xizmat, jon bila tayyorlig'ni pasha et.
Yurtimizg'a yaxshiliq bunyodliq ayyomidir,
Kishvari Xorazmning obodliq ayyomidir.*

Shoir farovon kunlar kelganiga shukrona etishni so'rar ekan, xalqlarni bir balodan qolganligini, hatto o'limdan qolganligini, bunda yuz ming oh-u fig'ondan, sog'lik-salomatlikda yomon fikrlardan qolganligini e'tirof etadi. Bu band nihoyasida ham bu ayyom Xorazmning obodlik kuni deya quvonchini she'rga solidi:

*Shukr eting, ey xalqlarkim, bir balodin qoldingiz,
Qo'llarida necha tiyg'i jonsitondin qoldingiz,
Kunda yuz ming martaba oy-u fig'ondin qoldingiz,
Xo'b salomatlik aro fikri yomondin qoldingiz.
Yurtimizg'a yaxshiliq bunyodliq ayyomidir,
Kishvari Xorazmning obodliq ayyomidir.*

Xulosa. Mutrib Xonaxarobiy ijodining dastlabki davrida mumtoz adabiy an'analar asosida ijod qildi. Uning 1915-yillardan keyingi ijodida ilm-ma'rifat, yangicha o'qitish tizimi, yoshlar kamoloti masalalari keng targ'ib qilindi. Uning hurriyat haqidagi masnaviysida yangi davr g'oyalari targ'ib qilingan "O'ldi", "Ey xaloyiqlar", "O'lmanglar", "Sevining" radifli g'azal, musaddas, qasidalar shoirning hozirjavob va is-

te'dodli ijodkorligini ko'rsatadi. Shu bilan birgalikda, u Xorazm jadidchilik maktabining faol a'zolaridan biri hamdir. Shoir jadidchilik g'oyalarining yoyilishida, yangi maktablar ochilishida jonbozlik ko'rsatgan

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Tabibiy. Majmuayi muxammasoti ash-shuaroyi Feruzshohiy. Qo'lyozma, O'zRFA SHI, №1134; Laffasiy Hasanmurod. Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai hollari. Tazkira. O'zRFA SHI qo'lyozmalar fondi №12561. Qayyumiy P. Tazkirayi Qayyumiy. III jildlik. III jild, Toshkent, O'zRFA Qo'lyozmalar instituti, 1998, 599–600-betlar; Bobojon Farroh Xodim. Xorazm navozandalari. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994, 136–140-betlar.
- (2). Pirnazarov M. Mutrib Xonaxarobiyning ijodiy yo'li. Filol. fan...nomz...diss., Samarqand, 1973.
- (3). Madrimova S. Mutrib Xonaxarobiy va uning adabiy merosi. Filol. fan... falsafa d-ri (PhD) diss., Toshkent, 2021.
- (4). Allaberganova A. Mutrib Xonaxarobiy she'riyati lingvopoetikasi. Filol. fan... falsafa d-ri (PhD) diss., Urganch, 2024.
- (5). Sharafiddinov O. Yillar va yo'llar. Adabiyotimizning yarim asri. Toshkent, Badiiy adabiyot, 1967, 172-bet; Mallayev N. Klassik adabiyot boyliklarini chuqur o'rganaylik va keng ommalashtiraylik. "O'qituvchi", 1957, 12-mart soni; Pirnazarov M. Obodlig' ayyomlar. "Guliston", 1957, 7-son, 28-bet.
- (6). Mutrib Xonaxarobiy. "Xorazm xabarlar" gazetasi, 1921-yil 26-sentabr, 24-son.
- (7). "Xorazm xabarlar" gazetasi, 1921-yil 23-sentabrdagi soni
- (8). Mutrib Xonaxarobiy. "Xorazm xabarlar" gazetasi, 1921-yil 10-sentabr, 19-son.
- (9). Mutrib Xonaxarobiy. "Xorazm xabarlar" gazetasi, 1921-yil 26-sentabr, 24-son.
- (10). Yuqoridagi manba.
- (11). Odob-axloq kitobi. Abdurauf Fitrat. Najon yo'li. Toshkent, "Yoshlar" nashriyoti, 2023, 27-bet.
- (12). "Xorazm xabarlar" gazetasi, 1921-yil 4-noyabr soni.

Abdullayeva Feruza Baxodir qizi (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti Koreyashunoslik oliy maktabi erkin tadqiqotchisi; e-mail: feruza.abdullayeva.1997@mail.ru)
XX ASR BIRINCHI YARMI KOREYS ROMAN JANRI BADIYYATI

***Annotatsiya.** Ma'lumki, roman adabiyotda katta hajmli asardir. Janr ko'lami va miqyosi jihatidan o'z ichiga ko'plab masalalar, turfa taqdirlar, davrdagi ko'plab muammolarni qamrab olish xususiyatiga ega. Mazkur maqolada koreys adabiyotida roman janrining paydo bo'lishi hamda taraqqiyot jarayoni ko'rib chiqiladi va tahlil qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** pxesol, sosol, tush, motiv, realizm, trilogiya, urush, front, ziddiyat, fojia.*

Абдуллаева Феруза Баходировна (Высшая школа корееведения, независимый исследователь; e-mail: feruza.abdullayeva.1997@mail.ru)

ПОЭТИКА ЖАНРА РОМАНА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

***Аннотация.** Роман считается большим по объему повествовательным произведением. Благодаря своему жанру и масштабу, он затрагивает множество сюжетных линий, разнообразных персонажей с их сложными судьбами и актуальными для своего времени проблемами. В данной статье на примере корейских романов рассматривается возникновение и эволюция жанра романа в корейской литературе.*

***Ключевые слова:** пхэсол, сосоль, сон, мотив, реализм, трилогия, война, фронт, конфликт, трагедия.*

Abdullayeva Feruza (Freelance researcher at the Higher School of Korean Studies, Tashkent State University of Oriental Studies; e-mail: feruza.abdullayeva.1997@mail.ru)

FIRST HALF OF XX CENTURY KOREAN NOVEL GENRE LITERATURE

***Annotation.** It is well known that the novel is a literary work of significant length. Due to its broad scope and scale, it has the capacity to encompass numerous issues, diverse destinies, and various challenges of its time. This article examines and analyzes the emergence and development of the novel genre in Korean literature, based on novels written in the Korean language.*

***Keywords:** pxaesol, sosol, dream, motive, realism, trilogy, war, front, conflict, tragedy.*

Kirish (Introduction). Adabiyotshunoslik fanida roman janrining paydo bo'lishi haqida turli qarashlar mavjud. Jumladan, arab adabiyotshunos olimasi M. Akbarova: "Roman yangi davr adabiyotida epik janrning katta ko'rinishi hisoblanadi" [1;40-b.], deb fikr bildirgan bo'lsa, jadid harakatining faol targ'ibotchisi Abdurauf Fitrat: "Hayotning belgisi bir davrini keng suratda tasvir etib yozilg'on asarga "ro'mon" deyiladi...Ro'monlarda asarning qahramoni, yo qahramonlari qaysi zamonda, qaysi muhitda, qaysi jamiyatda

yashag'an bo'lsalar, shularning urf-odat, qonun, tilak, havas, orzu, kamchilik, axloq, e'tiqodlari ingichka, ham keng suratda tasvir etiladi.

Tomosha asarlarda ko'rganimiz "to'lalik, birlik, to'g'rilik" kabi shartlarning ro'mon bilan hikoyada ham bo'lishlari lozimdir. Rivoya asarlari orasida eng muhim o'run ro'monlarga berilgandir, biroq adabiyotning eng og'ir, eng qiyin sho'basini ham ro'mon yozmoqdir" [7,8;20–21-b; 11–88.], deb ta'rif beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Roman janri har bir millat adabiyotining takomil darajasini ko'rsatadi. Bugungi kunda yetakchi janrga aylangan, millat adabiyotining qiyofasini o'zida aks ettirgan roman koreys nasrida XVII–XVIII asrda vujudga keldi. Mif-asotirlardan boshlangan, pxeol adabiyotida taraqqiyot yo'liga kirgan, o'rta asr qissalarida takomillashgan nasriy janrlar ichida roman zamonlar osha barcha adabiy oqimlarda namoyon bo'ldi.

Koreys adabiyotshunosligida sotsol turkumiga kiruvchi epik asarlar kichik, o'rta va katta kabi tur-larga ajratiladi. Insonni turli rakurslarda aks ettirishda katta hajmli asarlar – romanlarning ahamiyatini ta'kidlash lozim. Koreys romanlarida ko'tarilgan muammolar bugungi kunda ham zamon bilan hamnafas, o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Zero, "...bu janrning imkoniyatlari cheksiz, shunga yarasha romannavis bo'lish mas'uliyati ham benihoya katta. Romanning ana shunday beqiyos imkoniyatlaridan foydalana olish layo-qatiga ega bo'lgan, uning zahmatlariga dosh bera oladigan, roman yukini yelkasida ko'tarishga qodir shi-joatli, chin iste'dod sohibigina bu janrda muvaffaqiyat qozona oladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, mana, ikki asrdan oshdiki, hech kim, hatto, manamen degan nazariyachi olimlar ham bu janrning hamma birdek tan oladigan ta'rifini bera olgani yo'q, berolmaydi ham. Qarangki, keyingi ikki yuz yil davomida jahon adabiyoti, adabiy tanqidchiligidagi eng qizg'in bahs-munozaralar ham ayni shu janr, uning namunalari, ijodkorlari tevaragida kechgan" [4;32-b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mumtoz davr koreys nasrida pxeol adabiyoti hamda Kim Si Sipning yangi tasvir vositalari bilan boyitilgan hikoyalari insonni badiiy aks ettirish jihatidan davr talabi ehtiyojini qondirmadi. Shu sababli ijtimoiy masalalarni yoritish, davr va zamon munosabatlarini aks ettirish uchun katta hajmli asarlar – romanlarga ehtiyoj tug'ildi. Dastlab, yoritilgan romanlar qo'lyozma tarzida yoki bibliografik ishlarda uchraydi. Shuningdek, ayrim manbalarda qayd etilishicha, qo'lyozma tarzidagi romanlarni xonadon ichkarisida yashaydigan ayollar qayta ko'chirishgan. Bunga ayol dastxati bilan yozilgan "Ikki bilakuzukning g'aroyib uchrashuvi" romani misol bo'la oladi [5;127-b.].

Koreys tiliga moslashtirilgan Xitoy adabiy tili venyanda yaratilgan ilk koreys romanlarining muallif-lari hamda yaratilish sanasi noma'lum. Shu sababli ularning aynan qachon yozilganini aniqlash mushkul. Ammo, saroy amaldori, siyosiy arbob, Koreya xaritasini tuzishda faol ishtirok etgan adib Kim Manjun qala-miga mansub romanlarning yaratilish sanasi XVII asrning oxiri–XVIII asrning birinchi o'nyilligiga to'g'ri keladi. Shu sababli yozuvchi qalamiga mansub romanlar koreys nasrida yaratilgan ilk romanlar tarzida e'ti-rof etiladi.

Kim Manjuning ilk romanlari koreys xalqi ruhiyatini o'zida ifoda etgan, mazkur davr xalq hayotini keng ko'lamda qamrab olgan asar kabi talqin qilindi: "XVII–XVIII asr koreys adabiyotining eng muhim badiiy yutuqlaridan biri yangi nasriy janrning, aniqrog'i, nafaqat insonni badiiy aks ettirishga yangicha yon-dashuv bilan farq qiluvchi, balki ijtimoiy fosh qiluvchi tendensiyalari bilan alohida ajralib turuvchi roman janrining yuzaga kelishi hisoblanadi" [6; 152-b.].

Muallif tomonidan uch roman yozilgan bo'lib, bu romanlarni shartli ravishda quyidagi tarzda guruh-lashtirish mumkin: 1. "Sa xonimning janub bo'ylab sargardonliklari" – tarixiy roman. 2. "To'qqiz kishining bulutli tushi" – ma'rifiy roman. 3. "Yun xonim haqida" – avtobiografik roman.

O'zbek adabiyotshunos olimi M.Qo'shjonovning "Tarixiylik, davr ruhi hamma realistik asarlarda ham bo'lishi kerak. Ammo, shunday asarlar borki, ularda realizmning bu xususiyati davr uchun tipik bo'l-gan tarixiy shaxslar xarakterini yaratish orqali ifodalanadi. Bunday asarlarda davr ruhi, eng avvalo, tarixiy shaxslar xarakteriga bog'liq bo'lib qoladi" [9; 39-b.], degan fikrlari Kim Manjuning "Sa xonimning janub bo'ylab sargardonliklar" romani mazmun-mohiyatiga to'la mos keladi. Muallif o'zi yashagan davr saroy hayoti hamda qirol faoliyatini yoritish orqali oila va jamiyat o'rtasida parallel o'tkazadi: "...asar podshoh-ning oila boshlig'i sifatidagi roli haqidagi konfutsiychilik tasavvuri nuqtayi nazaridan yozilgan. Bunda pod-shohga mavjud konfutsiychilik me'yorlari va qoidalariga rioya etish, shu tariqa, mamlakatda tinchlik va barqarorlikni ta'minlash vazifasi yuklanadi. Asarda oila va davlat ishlari bir-biri bilan bog'langan, chunki davlat – katta oila, agar oilada tartib bo'lmasa, bu o'z-o'zidan davlatda ham tartibsizliklarga olib keladi, degan g'oya yetakchilik qiladi" [6;155-b.]. Bu yerda podshoh obrazi Li sulolasi davrida davlatni boshqar-gan qirol Sukjonning prototipidir.

Bugungi kunda Seul universiteti kutubxonasida asl nusxasi saqlanib qolgan “To‘qqiz kishining bulutli tushi” romani adib amal qilgan hayotiy qoidalarga tamoman zid keladi. Aniq – matematika, astronomiya, geografiya kabi fanlar bilan shug‘ullangan, iqtisod, ta’lim, maorif masalalari tashvishi bilan yashagan, Xitoy madaniyati va tiliga qarshi kurashgan, ona tilining otashin yalovbardori, harbiy ishlar qo‘mondoni lavozimida ishlagan yozuvchi o‘zi a‘zo bo‘lgan firqa hokimiyatdan chetlashtirilgandan so‘ng surgunga jo‘natildi. Surgundan qaytib kelmagan adibning avvalgi qarashlariga zid mazmunda yozilgan roman barchani hayratda qoldirdi. Zero, “Kim Manjun insonning vazifasi va uning ijtimoiy faolligi mazmuni haqidagi savolga javobni buddizmda topdi” [6;75-b.].

Romanda tasvirlayotgan voqea-hodisalar tushda kechadi, asar kompozitsiyasidagi tush motivi esa yozuvchining jamiyatga bo‘lgan munosabatini, falsafiy qarashlarini aks ettiradi. Insonning cheksiz istak mayllarini tush motivi orqali badiiylashtirgan adib, saroydagi fitnalar, surgun, atrofidagi odamlarning o‘limga mahkum etilishi, nafsni qondirish yo‘llarini boshqa bir olamda ko‘rsatadi.

“Yun xonim haqida” roman yozuvchida adabiyotga mehr uyg‘otgan onasiga bag‘ishlangan. Adibning otasi vatanini manjur bosqinidan ozod qilish uchun kurashda halok bo‘lgan. Onasi Yun xonim to‘ng‘ich va kichik o‘g‘liga o‘zi tarbiya bergan. Romanda adib onasining ota o‘limidan so‘ng qimmatbaho kiyimlar va sovg‘alardan voz kechib, farzandlariga ilm berish uchun bor-budini sarflaganini alohida e‘tirof etadi. Shu bilan birga, adib farzandlarining ilm yo‘lida erishgan har bir muvaffaqiyati uchun ziyofatlar uyushtirgan onaning matonati oldida o‘zining chuqur minnatdorchiligini bildiradi. Farzandining siyosiy jarayonlardan voz kechib, ilm yo‘liga kirishini istagan ona o‘giti – “To‘qqiz kishining bulutli tushi” romanda ro‘yobga chiqadi.

Kim Manjundan so‘ng mumtoz davr koreys adabiyotshunosligida roman janrida yaratilgan asarlar kuzatilmaydi. Deyarli uch asrlik tanaffusdan so‘ng kitobxonlar ommasiga XX asrga kelib g‘arb, yapon va rus adabiyoti ta’sirida yozilgan yangi tipdagi romanlar taqdim etildi. Bu davrga kelib mamlakatda yapon mustamlakachilariga qarshi partizanlar harakati ketayotgan edi. Partizanlar orasida inqilobiy qo‘shiqlar, kichik komediyalar, satirik pesalar mashhur bo‘ldi. Kuchli ta’qiqlarga qaramay, chuqurlashib borayotgan kurashlarga homahang tarzda adabiyotda inqilobiy mavzulardagi hikoya va qissalar salmog‘i oshdi. Ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar ijod ahli oldiga yangi mavzular bilan birga faol kurashchilarning umumlashma obrazini yaratish vazifasini qo‘ydi. Zero, kichik hikoya shakli bularning barchasini o‘ziga sig‘dira olmasdi [10; 91-b.].

XX asr boshida mamlakatda sodir bo‘lgan qator ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy o‘zgarishlar koreys adabiyotida adabiy janrlarning shakl va mazmun jihatdan o‘zgarishiga turtki berdi. Koreys nasriy janrida, avval, hikoya va qissa, so‘ng, romanlar mavzui, unda ko‘tarilgan masalalar birmuncha erkinlashdi, ona tiliga bo‘lgan e‘tibor kuchaydi. Mamlakatning tarixiy taqdiri va ma’naviy-ma’rifiy sohalarida yuzaga kelgan qator muammolar yangi tipdagi nasriy asarlar uchun manba vazifasini o‘tadi.

Bu davrga kelib o‘z haq-huquqi uchun kurashayotgan xalq, ishchi va dehqonlarning mazlum hayotini o‘zida aks ettirgan Li Gianning “Vatan” (1934), “Bahor” (1940), Kan Kyon Ening “Bashariyat muammosi” (1934), Xon Myon Xining “Im Kok Chon afsonasi” (1939) kabi tarixiy romanlari chop etildi.

Li Gianning “Vatan” romani 1933–1934-yillar davomida “Koreys qaydlari” gazetasida bobma-bob chop ettirildi. Romanda qishloqning qashshoq ijarachi dehqoni hamda olis shahar zavodida ishlaydigan ishchilarning hayoti parallel tarzda chiziladi. Muallif qashshoqlik, yo‘qsillik hamda boylik o‘rtasidagi kurash oqibatida oddiy insonlar ongining o‘rishini tasvirlash asnosida qulchilikka qarshi kurashning vujudga kelganini ko‘rsatadi. Roman janubiy koreyalik tanqidchilar tomonidan realizm yo‘nalishida yozilgan yapon istilosi davrining eng sara asarlari qatoriga kiritildi [11;412-b.]. Yozuvchi ijodini ilmiy tahlilga tortgan rus olimasi V.V.Ivanova ham mazkur romanni adib ijodida “ahamiyatga molik roman” [2;94-b.], deb e‘tirof etadi.

Kan Kyon E “Bashariyat muammosi” romanida mustamlaka davrida ishchi va dehqonlarning umumlashma obrazini chizadi. Mustamlaka sharoitida mazlum, itoatli xalqning rohat ko‘rmasa-da, vaziyatga moslashib tinimsiz mehnat qilishida – koreys xalqi ruhiyatini o‘zida aks ettirgan azaliy xan kategoriyasi ko‘zga tashlanadi. Yozuvchining bu asarini o‘qigan adiba Pak Vanso o‘zining “Shuncha shinganing gulini kim yegan?” romanida o‘z mulohazalarini shunday ifodalaydi: “Kan Kyon Ening romani ruhiy jihatdan chuqur ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa-da, ishtaham qochib, bir necha kun hech narsa yeya olmadim. Romanda bolaning boshiga yiringli yara toshgan sabab dori vositasi sifatida sichqon terisini shilib, xuddi telpakdek kiydirib qo‘yishadi. Oxir-oqibat bolaning boshida butunlay lichinkalar g‘ujg‘on o‘ynaydigan bo‘lib qoladi. Garchi men ham et kuysa darrov tvenjang (soyadan tayyorlangan pasta) surkaydigan muhitda o‘sgan bo‘lsam-da, bu yoqimsiz va qo‘rqinchli hikoyadan ko‘nglim ozidi” [14;201-b.].

Mashhur yozuvchi Yom Sansop murakkab va ziddiyatlarga to'la zamon – yapon anneksiyasi davrida yashab ijod qildi. Avval hikoya janrida ijod qilgan adibning “Uch avlod” romani uning eng salmoqli adabiy yutuqlaridan biri sifatida tan olindi. Roman trilogiyadan iborat bo'lib, uning har bir qismi o'z nomiga ega: “Faqat senga og'ir deb o'ylaysanmi?” “Birinchi mojar”, “Ovoza”.

Romanning har uch qismi yagona syujet chizig'iga bo'ysundirilgan, ammo, asar kompozitsiyasida bayon etiluvchi voqealar o'rtasida vaqt jihatidan izchillik mavjud emas. Yom Sansopning aksariyat asarlari kabi, bu roman voqealari ham poytaxt shahar – Seulda kechadi. Janubiy koreyalik adabiyotshunos Kim Chong Yun shu nuqtayi nazardan Yom Sansopni rus adibi Dostoyevskiy bilan qiyoslaydi: “Dostoyevskiy o'zi tug'ilib o'sgan shahar – Peterburgni o'z asarlarining manzarasiga aylantirganidek, Sansop ham o'zi tug'ilgan va yashagan Seulni o'zining deyarli barcha asarlarining manzarasiga aylantirdi” [15;24-b.].

Poytaxtning o'rta sinfiga mansub muallif mamlakat tarixini, azaliy qadriyatlarini yaxshi bilgan, seulliklarga xos shevaning o'ziga xos jihatlaridan xabardor bo'lgan, o'z navbatida, bundan o'z asarlarida unumli foydalangan. Yozuvchi oilaning uch avlod vakili misolida 20-yillar koreys jamiyati tasvirini mohirona chizadi. Davr nafasi, unga xos xususiyatlar roman qahramonlari xatti-harakatlari va voqealar ortidagi tarixiy manzara tasvirida, shuningdek, romanning bosh mojarosida bo'rtib namoyon bo'ladi.

Zamonaviy adabiyot rivojiga ulkan hissa qo'shgan yozuvchi I Te Junning “Dehqon yerlari” romani dehqonlar hayoti bilan uzviy bog'liq bo'lib, unda Shimoliy Choson davlatida amalga oshirilgan yer islohoti masalasiga muallifning munosabati aks ettirilgan. Roman syujetini harakatga keltiruvchi, dehqon obrazini turli rakurslarda ochib beruvchi, davr haqida fikr uyg'otuvchi ramz bu – yer.

Roman 17 bobdan iborat bo'lib, 1–12-boblar yapon mustamlakasi davridagi yer, ijarachi dehqon, yer egalarning dehqonlarga o'tkazgan tazyiqi, dehqon zahmatlari masalasiga qaratilgan. Romanning qolgan 13–17-boblarida mamlakatning ozodlikka erishgan yillari, ijtimoiy maqomi o'zgargan dehqon, yer islohoti muammolari yoritilgan. Yozuvchi bir umr yollanma ishchi bo'lgan dehqonning haqiqiy yer egasi sifatida o'z maqomini anglab yetmagani, yer islohoti mazmun-mohiyatini tushunmaganini feodal qoloqlik hamda yapon istibdodi davri bilan uzviy bog'laydi. Romanning tuguni ham haqiqiy yer egasiga aylangan dehqonning endi faqat qorin to'ydirish g'amidan uzoqlashib, yerdan foydalanish muammosiga duch kelishi bilan boshlanadi. Roman tashqaridan boshqarilayotgan ochiq siyosat haqidagi asar sifatida ham yuqori baholandi [16;373-b.].

Muallif romanda sotsialistik mafkura ta'sirida tortib olingan yerlar, mulk, yakka tartibdan umumga o'tish jarayonida oddiy dehqon duch kelgan muammolar zamiriga yangi tuzumning salbiy jihatlarini berkitadi. Bu yozuvchining jamoaviy tartibda ishlashga o'tish davriga bergan bahosidir.

1945-yil mamlakat mustaqillikka erishganidan so'ng turmushning an'anaviy shakllarini tubdan o'zgartirish, jamiyatni ijtimoiy qayta qurish muammolari butun keskinligi bilan yuzaga chiqdi. Tabiiyki, yozuvchilar oldida bu murakkab jarayonni badiiy aks ettirish muammosi turardi. 1945–1950-yillar oralig'ida hikoya va qissa janri keng taraqqiy etgan holda, roman janri taraqqiyoti biroz sustlashdi. Bu qisqa davr ichida ijtimoiy taraqqiyot g'oyalari bilan sug'orilgan qator asarlar paydo bo'ldi. 1950-yillarga kelib mamlakatda mafkuraviy kurash keskinlashdi, bu koreys adabiyotiga ham ta'sir o'tkazdi.

Murakkab tarixiy vaziyat va mafkuraviy bo'shliq sabab ijodkorning estetik tamoyili, g'oyaviy qarashlari ham o'zgardi. 1950–1953-yillarda bo'lib o'tgan qondoshlar urushi koreys xalqiga qaqshatqich zarba berdi. Ikki xil mafkura ostida bo'lingan mamlakat hududida qolib ketgan aka-ukalar, opa-singillar, ot-onalar boshidan og'ir, judoli kunlar o'tdi. Tabiiyki, ijod ahli o'z e'tiborini fuqarolar urushi, uning salbiy oqibatlari masalasiga qaratdi. Xvan Sunvon jang maydonida ijod qilgan sanoqli yozuvchilar qatorida turadi. Adib qalamiga mansub qator asarlar, jumladan, “Qamoqdagi daraxtlar”da inson ruhiy iztirobi, “Tog'lar”, “Hayot”da esa tirik qolish uchun harakat, “Yomg'ir”da urush maydonida vahshiylashgan inson qiyofasi aks ettiriladi [12].

Davrning mashhur yozuvchilaridan bo'lgan Cho Chonne 6 yil uzluksiz va samarali izlanishlar natijasi o'laroq “bo'lingan millat” muammosiga bag'ishlangan “Txebek cho'qqisi” romanini taqdim qildi. To'rt qismdan iborat roman o'zida 1948–1953-yillar mamlakatda sodir bo'lgan voqealarni mujassam etadi. Romanda bosh va ikkinchi darajali ko'plab qahramonlar ishtirok etadi, ammo yozuvchi e'tiborini azaliy aka-uka obrazlari o'ziga tortadi. Romanda tasvirlangan voqea-hodisalar Cho Chonne hayotiga yaqin, ya'ni urush ishtirokchisi sifatida yozuvchi urush voqealarini yorqin bo'yoqlarda, hayotiy obrazlarda ko'rsata oldi. Urush maydonida, aniqrog'i, janub va shimol askarlari hayotini yoshlar, aka Yom Sanchin, uka Yom Sangu dunyoqarashlari orqali tasvirlashda adib mahorati ko'zga tashlanadi. Aka chap qanot, uka o'ng qanot vakili sifatida kurashadilar. Aniq qiyofaga ega aka-uka obrazlari o'z yoshi va saviyasi darajasida harakat qiladilar.

Muallif aka-uka munosabatlarida davr ziddiyati va inson qiyofasini haqqoniy ochib berishga muvaffaq bo'lgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and Methodology). Fuqarolar urushining keng ko'lamdagi tasviri Chxve Inxunning "Maydon" romanida bo'rtib ko'zga tashlanadi. Roman koreys badiiy olamida yangi sahifa ochilishiga sabab bo'ldi. Mamlakat hayotidagi to's-to'polonlar fonida inson ruhiyati mahorat bilan ochib berilgan. Xalq turmush tarziga ham jismonan, ham ruhiy zarba bergan urush ishtirokchi ko'zi orqali tasvirlanadi. Frontda tarjimon sifatida faoliyat yuritgan muallif romanda shimol va janub mafkurasiga tanqidiy yondashadi. "Maydon" romani chop etilgandan so'ng adib adabiyot olamida mashhurlikka erishdi hamda qator adabiy mukofotlar sovrindori bo'ldi. Romanda aks ettirilgan "mafkuraviy jang" o'quvchini chuqur tafakkur olamiga g'arq etadi. Frontda – mamlakatning janub va shimol hududida urush jarayonlarida ishtirok etgan yozuvchi o'zi guvoh bo'lgan voqealarni ro'yi-rost qog'ozga tushirdi. Bu haqida yozuvchining o'zi shunday yozadi: "...“Maydon” romaniga keladigan bo'lsak, men mazkur asarni yaratishda badiiy mahoratimdan ko'ra ko'proq hayotiy tajribamga tayandim" [13].

Yozuvchining mazkur romani mamlakat tarixining eng fojiali yillariga bag'ishlangan. Roman bosh qahramonining 38-parallel chizig'ining har ikki tarafida izlagan, afsuski, topilmagan erkinlik, ozodlik va tenglik *maydon* so'zida o'z ifodasini topadi. Asarda muallif tomonidan qo'llanilgan "*maxfiy xona*" ("밀실"), "*maydon*" ("광장"), "*moviy maydon*" ("푸른 광장"), "*betaraf mamlakat*" ("중립국") kabi ramziy ma'no tashuvchi iboralar romanning badiiy-g'oyaviy mazmunini anglatadi. "Maydon" romani dunyoning qator tillari, ingliz, fransuz, ispan, nemis tillariga tarjima qilindi.

Harbiy mavzuda qalam tebratgan yozuvchi Pak Un Ger qalamiga mansub "Vatan" romanida shimoliy Koreya hududiga ko'chib o'tgan ijodkorning qarashlari, nafasi sezilib turadi. Shimoliy Koreya mafkurasi asosida yoritilgan asarda qo'shni davlatlar, ya'ni, Shimoliy va Janubiy Koreyaning o'rtasida yuzaga kelgan ziddiyat obyektiv tasvirlanadi. Sobiq Ittifoq koreysshunos olimlari o'rinli e'tirof etganlaridek: "Yozuvchining diqqat markazida xalq ozodligi uchun har qanday qahramonlikka tayyor turgan inson turadi" [3;111-b.]. Yozuvchi roman sarlavhasiga olib chiqqan *vatan* so'zi zamirida bir haqiqat yotadi, ya'ni, Koreyaning barcha hududi har bir fuqaro uchun tug'ilib o'sgan zamin, bu zaminni tark etish, tashlab ketish mumkin emas. Bu yerga kindik qon to'kilgan. Mafkuraviy bo'linish davri fojialarini ko'rsatish orqali, inson tafakkuridagi nosog'lom qarashlar tanqid qilinadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, koreys adabiyotida roman janriga asos solinganiga salkam uch asr vaqt o'tdi. Ilk romanlarda oila va jamiyat masalalari parallel chizildi, o'zlikni anglash muammosi yuzaga chiqdi. Ikki asrlik tanaffusdan so'ng yaratilgan romanlarda turli sujet chizig'iga asolanib, vaziyatni real tasvirlash xos bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Акбарова М.Х. Эволюция жанров. Т., 2009.
- (2). Иванова В.И. Новая проза Кореи. М., 1987.
- (3). История Кореи (с древнейших времен до наших дней). В 2-томах, М., 1974.
- (4). Норматов У. Роман кўзгусида миллат тақдири. XX аср ўзбек адабиёти масалалари. Ўзбекистон Республикаси давлат мукофоти соҳиби, Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Н.Ф.Каримов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами, Тошкент, "Фан", 2012.
- (5). Петрова О.П. Описание письменных памятников корейской культуры. М., "Наука", 1963.
- (6). Сайдазимова У.Т. XVII–XVIII асрлар корейс насрининг маънавий-эстетик концепциялари. Филол. фанл. д-ри дисс., Тошкент, 2018.
- (7). Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Адабиёт ҳавасмандлари ҳам муаллимлари учун қўлланма, Тошкент –Самарқанд, 1926, нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев Т., "Ўқитувчи", 1995.
- (8). Фитрат А. Танланган асарлар. 4-жилд, Т., "Маънавият", 2006.
- (9). Қўшжонов М. Танланган асарлар. Т., "Шарк", 2018.
- (10). Chung Chong-wha. Modern Korean Literature. Ananthology 1908–1965, London, 1995.
- (11). Small dictionary of Korean literature. Seoul, 2000.
- (12). Im Hon-yong, Hwang Sun-won. Who's who in Korean literature – Seoul, Hollym, 1996.
- (13). Choi In-hoon. The flame in my mind has never died down for the past 48 years. Jeong Yang-hwan Staff Reporter The Dong-a Ilbo. November 20, 2008.
- (14). 박완서. 그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까. – 서울: (주) 도서출판 세계사, 2012.
- (15). 한국문학에서 뽑은 작품. – 서울, 2000.
- (16). 김재영. 농토연구. 상허학회, 상허학보. – 제1집. 1993.

JURNALISTIKA

Atajanov Xurmet Abdimuratovich (Qoraqalpoq davlat universiteti “Jurnalistika” kafedrasini dotsenti;
hurmet_05@mail.ru)

MINTAQAVIY MEDIAMAKON MASALALARI

Annotatsiya. Muallif mediamakon tushunchasini mintaqaviy jihatdan o‘rganishga harakat qilgan. Mintaqa nima va mintaqaviy jurnalistikaning asosiy mavzu yo‘nalishlari, mintaqada mediamakonning shakllanishiga ta‘sir qiladigan omillar har tamonlama tahlilga olingan.

Kalt so‘zlar: mediamakon, mintaqaviy jurnalistika, jurnalistika janrlari, hudud, mintaqaviy matbuot, ekologik muammolar.

Атажанов Хурмет Абдимуратович (доцент кафедры Журналистика Каракалпакского государственного университета; hurmet_05@mail.ru)

ВОПРОСЫ РЕГИОНАЛЬНОЙ МЕДИА СРЕДЫ

Аннотация. Автор попытался изучить понятие медиа среды в региональном аспекте. В статье проанализированы вопросы, что такое регион, основные тематические направления региональной журналистики, факторы влияющие на развитие медиа среды в регионе.

Ключевые слова: медиа среда, региональная журналистика, регион, жанры журналистики, региональная печать, экологические проблемы.

Atajanov Khurmet Abdimuratovich (Associate Professor, Department of Journalism, Karakalpak State University; hurmet_05@mail.ru)

ISSUES IN THE REGIONAL MEDIA ENVIRONMENT

Annotation. The author tried to study the concept of the media environment from a regional perspective. The article analyzes what a region is, the main thematic areas of regional journalism, factors influencing the development of the media environment in the region.

Key words: Media environment, regional journalism, region, genres of journalism, regional press, environmental problems.

Kirish (Introduction). Bugungi kunga kelib jurnalistika nazariyasi har xil aspektlarda o‘rganilib, ilmiy xulosalar chiqarilib kelmoqda. Jurnalistika janrlari, media sohalari va boshqa mavzuli yo‘nalishlar har tomonlama o‘rganilgan. Ammo media va jurnalistikaning mintaqaviy rivojlanishi, xususiyatlari, O‘zbekistonda ma‘lum hudud misolida kam o‘rganilgan. Shu qarashdan olib qaraydigan bo‘lsak, jurnalistikaning ma‘lum bir mintaqaga xususiyatni ko‘lamida o‘rganish dolzarb hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mintaqaviy (region) jurnalistika deganimiz nima va u qanday maqsatlarni qo‘yadi, asosiy xususiyatlariga e‘tibor qaratmasdan oldin mintaqaga so‘zining ma‘nosiga e‘tibor qaratishimiz to‘g‘ri bo‘lsa kerak.

Mintaqa (region – davlat, viloyat) katta hududiy birlik (masalan, tabiiy, iqtisodiy, siyosiy va boshqalar). Mintaqaviy – ma‘lum bir mintaqaga tegishli bo‘lganligi (tuman, viloyat, davlat, bir qator davlatlar guruhi) [1].

Siyosiy adabiyotlarda mintaqaga – bu o‘ziga xos siyosiy ko‘rinish, har xil siyosiy shaklga ega bo‘lishi mumkin [2]. Mintaqaning falsafiy ma‘nosi – bu faqatgina shu hududga xos bo‘lgan mentalitet, fikr yuritish obrazi, dasturlar, dunyoqarash xos bo‘lgan o‘zgacha dunyo hisoblanadi [3].

Agar mintaqaga atamasiga teranroq tushuntirish beradigan bo‘lsak, ko‘pgina tahlillarni keltirib o‘tishimiz kerak. Ammo maqsadimiz mintaqaviy jurnalistikaning xususiyatlariga to‘xtab o‘tishdan iborat. Ya‘ni, mintaqaviy jurnalistika – bu o‘ziga xos hududga ega bo‘lgan mintaqada bo‘lib o‘tayotgan o‘zgarishlar bilan yangiliklarni yoritib boradigan jurnalistika sifatida ta‘kidlab o‘tishimiz mumkin. Qator olimlar atamaga nazariy asos yaratishga harakat qilishgan. Masalan, olim Y.A.Kornilovning fikricha, «mintaqaviy jurnalistika bu hududiy yoki milliy etnik xususiyatga ega ko‘rsatuvlar bilan nashrlarda ko‘zga tashlanadi, ya‘ni, ular mintaqaga ko‘lamidagi axborot bilan auditoriyaning talablarini qondiradi» [4].

Rossiyalik olim, Ural mintaqaviy matbuoti bo‘yicha tadqiqot olib borgan B.N.Kirshin mintaqaviy matbuot bo‘yicha quyidagi fikrni bildiradi: «Bu umumiy milliy axborot vositalari tizimi asosini tashkil qiladi. Eng yaxshi mintaqaviy nashrlar o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Bu gazetalarning o‘quvchilar auditoriyasi doimiy ravishda o‘z hududiga bog‘liq materiallarga bo‘lgan qiziqishi bilan o‘z xususiyatiga ega bo‘ladi» [5].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Maqolada, asosan, tipologik analiz, kontent, tarixiy analiz metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Demak, mintaqaviy jurnalistika ma'lum bir hududta shakllangan va shu mintaqaga uchun ahamiyat kasb etadigan, ya'ni, ushbu mintaqaning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va odamlarning yashash tarzini bilan bog'liq bo'lgan axborotlarni auditoriyaga yetkazib beradigan obyekt hisoblanadi. Ammo bizning tahlillarimiz keng bo'lishi uchun global atamasi bilan solishtirib tahlil qilingan ishlarga e'tibor qaratdik. Nimaga deganda hozirgi paytda global jarayonlar lokal, ya'ni, mintaqaviy jarayonlarga ta'sir qiladi va bir-birini qo'llab-qo'vvatlab turadi.

R. Roberson mahalliy va mintaqaviy matbuotning global axboriy makondagi roli bilan joyiga e'tibor berib, global jarayonlarning ortishi bilan lokal jarayonlarning roli oshganligini ta'kidlab o'tadi [7]. Y.O. Arbatskiy esa lokal ommaviy axborot vositalari ko'pchilik holatda umumiy qiziqishga qaraganda shaxsiy qiziqishga e'tibor qaratish kerakligini aytadi [8].

Xohlagan jurnalistik tizim jamiyatda bo'layotgan jarayonlarni tahlili qilib boradigan va ma'lum darajada ta'sir qiladigan kuch hisoblanadi. Shunday ekan, mintaqaviy jurnalistikaning asosiy maqsadi sifatida ushbu hududning axboriy makonini shakllantirish hisoblanadi. Shuning uchun ham ommaviy axborot vositalari mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan yangiliklarni umumiy davlat ko'lamiga olib chiqish kanali ham. Axboriy makoni bu umumiy jarayonlar bilan axboriy tizimlar hisoblanadi.

Axboriy makoni davlatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy va jamiyatning boshqa sohalari bilan ommaviy kommunikatsiyaning texnologik imkoniyatlarining oshishi bilan o'zgarib boradi. Ta'kidlab o'tadigan bo'lsak, eski sovet davrida chekka hududlarda axboriy makoni kommunistik g'oyaga bog'liq bo'lgan tushunchalar atrofidagi axborotlar soni ko'p bo'ldi. Mustaqillikning dastlabki yillari esa milliy qahramonlar bilan milliy g'urur, milliy qadriyatlar bilan bog'liq axborotlar soni ortib bordi.

T.V. Zakupen axboriy makonni axborot, axborot manbalari infoduziomasi bilan qamrab olingan hudud ekanligiga urg'u beradi va undagi barcha subyektlar ushbu axborotni olish va uni yetkazib berishda birday imkoniyatlarga ega [9]. Y.P. Proxorov esa axborot makonni ommaviy axborot vositalari ish olib boradigan makon deb tushunadi va ular axborot manbalarini boshqaradi va egalik qiladi [10].

Ma'lum bir hudud o'z xususiyatlari, milliy, madaniy normalari orqali ijtimoiy va siyosiy muammolarga bo'lgan munosabatni shakllantiradi. Hudud kommunikatsion makoni sifatida ushbu xususiyatlarni shakllantiradi va ularni o'z lokal medialari orqali ko'pchilikka yetkazib beradi.

Shunday tendensiyani Qoraqalpog'iston mediasida bozoridagi mustaqillikning dastlabki yillarida ko'rish mumkin bo'ldi. Qoraqalpoq xalqining milliy mentaliteti, milliy dasturlari bilan milliy adabiyoti, milliy o'zligi tushunchalari mintaqaviy mediada o'z aksini topa boshladi. Milliy qahramonlar bilan milliy tarix, qoraqalpoq xalqining bir nechta asrlar davomida shakllangan tarixiy identivligi masalalari mahalliy medialarning asosiy mavzuli yo'nalishiga aylandi. Masalan, taniqli qoraqalpoq faylasufi J. Bozorboyev «Bizning bobolarimiz eng boshida o'z farzandlariga ota-bobolarining kim bo'lganligini bilishni o'rgatishgan. Ularda ota-bobolarimiz ishlari bilan maqtanish sezgilarini shakllantirishgan» [11]. Bu faqat bitta misol, bundan boshqa Alloyor Do'snazarov kim bo'lgan? Salmen eshon qanday inson bo'lgan edi, uning karomati haqiqatmi? degan savollar qoraqalpoq auditoriyasini qattiq qiziqitirgan.

Qoraqalpog'iston axborot makonida bunday masalalarning joy olishiga nima sabab bo'lgan ekan? Bunga bir nechta faktorlar sabab bo'lganligi aniq:

– birinchidan, ittifoq parchalanmasdan oldin bir nechta respublikada milliy nizolar kelib chiqdi. Millatlarni bog'lab turgan yelim ketdi. Har bir millat o'z kelib chiqishi bilan tarixini teran tadqiq qila boshladi;

– ikkinchidan, auditoriya umumittifoq axborotlaridan bezib boshlagandi. Auditoriyani ko'proq lokal masalalar qiziqitira boshladi;

– uchinchidan, xalqda uyg'ona boshlagan milliy ong, o'z tarixi bilan o'tmishini yoritib boradigan kontentlarga talab ortib bordi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Qoraqalpog'iston auditoriyasi uchun ekologiya masalasi eng dolzarblardan hisoblanadi. Nimaga deganda, hudud xalqining hayoti Orol dengizi bilan va uni suv bilan ta'minlab turgan Amudaryoning holati bilan chambarchas bog'liq.

Mintaqadagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy holat iqtisodiy mavzuga, muammoga bo'lgan talab oshirib yuboradi. Bunga bir nechta sabab bor:

– birinchidan, ekologik muammo xalqning hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib qoldi. Masalan, «Erkin Qoraqalpoqstan» gazetasida chop etilgan «Aral hám qurilis. Yamasa Qoraqalpoqstanda turaq joylar nege tez tozadi?» mavzusidagi maqolada ekologik muammo sababli yerlarning sho'rlanishi xalq tomonidan qurilayotgan uylarning yemirilishiga olib kelayotganligi ta'kidlanadi. Demak, ekologik muammo fuqarolarning hayot tarzida ta'sir qila boshlagan;

– ikkinchidan, ekologik muammo xalqning ko‘chib ketishiga, Orol dengizi atrofidagi yashab kelayotgan xalq dengizning chekina boshlashi bilan ichki hududlar va boshqa respublikalarga ko‘chishga majbur. Bu ham mahalliy medialarning asosiy mavzuli yo‘nalishiga aylandi;

–uchinchidan, ekologik, ya’ni, Orol dengizi bilan bog‘liq xo‘jalik yuritish korxonalarining yopilishi ushbu hududda yashayotgan fuqarolarning yashash tarziga, oila kelayotgan daromad manbasiga ta’sir qildi.

Demak, hududning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va boshqa sohalarida bo‘layotgan muammolar va o‘zgarishlar ushbu mintaqaning axborot makoni shakllanishiga ta’sir qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Большая советская энциклопедия (1970–1977 гг.). Электрон нусхада, М., 2003, с. 234.
- (2). Декларация о регионализме в Европе. Цит. по: Коваленко Е.Г. Региональная экономика и управление, учеб. пособие, СПб., “Питер”, 2005, с. 21–22.
- (3). Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм: XV – XVIII вв. [http://www. Auditorium.ru/books/2021/goto.cgi-13+283+ brod.htm](http://www.Auditorium.ru/books/2021/goto.cgi-13+283+ brod.htm).
- (4). Корнилов Е.А. Классификация социокультурных моделей журналистики. Вестн. Моск. ун-та, сер. 10. “Журналистика”, 1999, № 1.
- (5). Киршин, Б.Н. Концепция региональной российской газеты (на примере «Челябинского рабочего»). Б.Н.Киршин. Автореф.дис. ... канд. филол. наук, 10.01.10. Екатеринбург, 2006, с. 3.
- (6). Киршин, Б.Н. Концепция региональной российской газеты (на примере «Челябинского рабочего»). Б.Н.Киршин. Автореф.дис. ... канд. филол. наук, 10.01.10. Екатеринбург, 2006, с. 3.
- (7). Арбатская, Е.О. Имеет ли значение глобализация? Е.О.Арбатская. “Журналистика” в 2004 г., СМИ в многополярном мире. Сб. материалов науч.-практ. конференции, ч. 1, М., 2005, с. 340; с. 50–52.
- (8). Арбатская, Е.О. Имеет ли значение глобализация? Е.О.Арбатская. “Журналистика” в 2004 г., СМИ в многополярном мире. Сб. материалов науч.-практ. конференции, ч. 1, М., 2005, с. 340; с. 55.
- (9). Закупень Т.В. Правовые и организационные аспекты формирования информационного пространства государств – участников СНГ. М., 1998, с. 2.
- (10). Прохоров Е.П. Журналистика и демократия. М., 2001, с. 20.

Abdusattorov Shahboz Shavkat o‘g‘li (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti mustaqil izlanuvchisi)

AGRAR JURNALISTIKA: ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA IJTIMOIIY-IQTISODIY AHAMIYATI

Аннотация. Ushbu maqolada agrar jurnalistikaning shakllanishi va rivojlanish jarayonlari, qishloq xo‘jaligi mavzularining ommaviy axborot vositalarida yoritilish tendensiyalari hamda innovatsion yondashuvlar tahlil qilingan. Axborot texnologiyalari, ekologik xavfsizlik va multimediali materiallardan foydalanish orqali agrar mavzularni yanada samarali yoritish yo‘nalishlari ko‘rsatib berilgan. Shu bilan birga, O‘zbekiston televideniyasidagi tajribalar va xorijiy OAV amaliyoti solishtirilib, sohani rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Калит so‘zlar: agrar jurnalistika, qishloq xo‘jaligi, ommaviy axborot vositalari, innovatsion yondashuvlar, multimediali materiallar, ekologik xavfsizlik, axborot texnologiyalari.

АГРАРНАЯ ЖУРНАЛИСТИКА: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация. В данной статье анализируются процессы формирования и развития аграрной журналистики, тенденции освещения сельскохозяйственных тем в средствах массовой информации, а также инновационные подходы. Особое внимание уделено использованию информационных технологий, экологической безопасности и мультимедийных материалов для более эффективного освещения аграрных вопросов. Рассматривается опыт телевидения Узбекистана и зарубежных СМИ, а также даются рекомендации по развитию данной сферы.

Ключевые слова: аграрная журналистика, сельское хозяйство, средства массовой информации, инновационные подходы, мультимедийные материалы, экологическая безопасность, информационные технологии.

AGRICULTURAL JOURNALISM: MODERN APPROACHES AND SOCIO-ECONOMIC SIGNIFICANCE

Annotation. This article analyzes the formation and development of agricultural journalism, the trends in covering agricultural topics in mass media, and innovative approaches. Special attention is given to the use of information technologies, environmental safety, and multimedia materials to improve the

effectiveness of agricultural coverage. The practices of Uzbekistan's television and international media are compared, and recommendations for the further development of the field are provided.

Keywords: *Agricultural journalism, agriculture, mass media, innovative approaches, multimedia materials, environmental safety, information technologies.*

Kirish (Introduction). Agrar jurnalistika – qishloq xo‘jaligini yoritishga ixtisoslashgan soha bo‘lib, uning shakllanishi XX asrning o‘rtalariga borib taqaladi. Yo‘nalishning tarixiy ildizlari qishloq xo‘jaligi siyosati, fermerlar ehtiyojlari va ilmiy tadqiqot ishlanmalar haqidagi axborotni keng jamoatchilikka yetkazishga qaratilgan [1]. XX asrda jadal sanoatlashtirish va global oziq-ovqat ta‘minotidagi muammolar agrar jurnalistikani alohida sohaga aylantirdi. Ayniqsa, ilmiy va murakkab yondashuvni talab qiluvchi muammolar bu yo‘nalishda maxsus bilimga ega jurnalistlarning paydo bo‘lishiga zamin yaratdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Dastlabki bosqichda agrar jurnalistika davlat tomonidan boshqariladigan nashrlar va radioeshittirishlar orqali shakllangan. Masalan, sobiq Sovet Ittifoqida agrar siyosatni targ‘ib qilish uchun maxsus gazeta va jurnallar nashr etilgan bo‘lsa, AQSH va Yevropa davlatlarida agrar masalalarni yoritishda tijorat telekanallari va gazetalarning roli katta edi. Ushbu medialar qishloq xo‘jaligi yangiliklarini yetkazish, fermerlar tajribasini targ‘ib qilish va ilmiy ishlanmalarni ommalashtirishda asosiy manba bo‘lib xizmat qilgan.

Mavzu bo‘yicha deyarli tadqiqot olib borilmagan. O‘zbekistonlik olimlardan M.Xudoyqulov, N. Abduazizova, F.Nesterenko, Q.Ernazarov, Y.Mamatova tomonidan yozilgan asarlarda mavzuning ayrim xususiyatlari o‘rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotni o‘tkazish davomida tahlil, kontent tahlil, qiyosiy tahlil, so‘rovnoma, kuzatuv, umumlashtirish kabi ilmiy usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Hozirgi vaqtda agrar jurnalistika Yevropa mamlakatlari, AQSH, jumladan, O‘zbekistonda ham professional yo‘nalish sifatida rivojlanmoqda. Mamlakatimizda agrar mavzuni yorituvchi nashrlar kengayib, alohida telekanal ham ish boshladi. AQSH va Yevropada axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan agrar jurnalistika yangi bosqichga ko‘tarildi, onlayn platforma va blokklar orqali agrar soha yangiliklarini tezkor tarzda keng jamoatchilikka yetkazish imkoni kengaydi. Shu tariqa, agrar jurnalistika nafaqat an‘anaviy axborot vositalari, balki raqamli platformalarda ham muhim o‘rin egalladi.

O‘zbekiston televideniya sinigining “Qishloq hayoti” ko‘rsatuvi qishloq xo‘jaligi masalalarini keng yorituvchi asosiy platformalardan biri hisoblanadi. Ko‘rsatuvda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksporti, fermerlik muammolari, zamonaviy texnologiyalar va ekologik yondashuvlar kabi dolzarb mavzular yoritiladi. Biroq ko‘rsatuvda ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan:

- **Auditoriyani jalb qilishdagi qiyinchiliklar.** Ayrim holatlarda mavzularning yetarlicha qiziqarli tarzda yoritilmasligi bois tomoshabinlar diqqatini tortmaydi.

- **Innovatsion yondashuv yetishmasligi.** Smart texnologiyalar va sun‘iy intellekt mavzulariga yetarlicha e‘tibor qaratilmasligi kuzatiladi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun:

1. Ko‘rsatuvda interaktiv segmentlarni joriy qilish.
2. Innovatsion texnologiyalarni amalda ko‘rsatish uchun ekspertlar ishtirokidagi maxsus chiqishlar tashkil etish.

3. Yosh auditoriyani jalb qilish uchun raqamli platformalarda qisqa videolavhalar tayyorlash kabi choralar ko‘rish mumkin.

Shunday qilib, qishloq xo‘jaligi mavzularini yanada dolzarb va qiziqarli yoritish orqali tomoshabinlar auditoriyasini kengaytirish va sohani ommalashtirishga erishish mumkin. Televideniya qishloq xo‘jaligi mavzularini yoritishda dolzarb muammolarni bartaraf etishning samarali yo‘llaridan biri xalqaro tajribalarni o‘rganish va ulardan foydalanishdir. Masalan, AQSH va Yevropada agrar masalalarga ixtisoslashgan teleko‘rsatuvlar texnologik innovatsiyalarni ommaviylashtirishda katta rol o‘ynaydi. Bunday tajriba O‘zbekistonda “Qishloq hayoti” kabi ko‘rsatuvlar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Kelgusida agrar mavzularni yoritish samaradorligini oshirish uchun:

- **Auditoriya tahlili.** Tomoshabinlarning talab va qiziqishlarini o‘rganish orqali kontentni yanada dolzarbroq qilish.

- **Multimediali yondashuv.** Televideniya, internet va ijtimoiy tarmoqlarda kontentni sinxron yoritish orqali ko‘proq auditoriyaga yetib borish.

- **Ixtisoslashgan jurnalistlarni tayyorlash.** Agrar mavzularni chuqur tushunadigan va zamonaviy jurnalistik ko‘nikmalarga ega mutaxassislarni tayyorlashga e‘tibor qaratish.

• **Innovatsion ko‘rsatuv formatlari.** Masalan, qishloq xo‘jaligi mavzulariga bag‘ishlangan hujjatli filmlar, tok-shoular va interaktiv dasturlarni ishlab chiqish.

Shunday qilib, televideniya qishloq xo‘jaligi masalalarini keng va sifatli yoritish orqali nafaqat tomoshabinlar auditoriyasini kengaytirish, balki agrar sohaning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishiga ko‘maklashish mumkin. Bu yondashuv mamlakatning agrar siyosatini ommaviylashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

Zamonaviy agrar jurnalistika internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali qishloq xo‘jaligi masalalarini tezkor, interaktiv va keng auditoriyaga yetkazishda muhim vosita sifatida foydalanmoqda [1]. O‘zbekistonda ham qishloq xo‘jaligi mavzularini yorituvchi maxsus veb-sayt va ijtimoiy media kanallari rivojlanib bormoqda. Masalan, fermerlar va tadbirkorlar uchun maxsus mobil ilovalar orqali bozordagi narxlar, agrotexnik tavsiyalar va ekologik xavf-xatarlar haqida ma’lumot yetkazilmoqda.

Innovatsion taklif sifatida:

• **Platformalararo integratsiyani kuchaytirish.** Teleko‘rsatuvlarni ijtimoiy tarmoqlar bilan bog‘lash orqali auditoriyani kengaytirish.

• **Interaktiv efirlar.** Jonli muloqotlar va onlayn savol-javob formatidagi dasturlarni ko‘paytirish.

• Agrar bloglar va ekspertlarning ijtimoiy tarmoqlardagi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash orqali mavzuni kengroq yoritish.

Multimediali materiallar – agrar jurnalistika samaradorligini oshirishning muhim vositalaridan biri. Ovozli va videokontentlar yordamida qishloq xo‘jaligiga oid mavzularni jozibali va tushunarli shaklda tomoshabinlarga yetkazish imkonini beradi. Ayniqsa, fermer xo‘jaliklarida qo‘llanilayotgan texnologiyalarni amalda ko‘rsatish orqali auditoriyani jalb qilish o‘z samarasini bermoqda [2].

• **Interaktiv videolar.** Smart texnologiyalarni qo‘llash usullari yoki ekologik innovatsiyalarni tushuntiruvchi qisqa va ko‘rgazmali videolar tayyorlash.

• **Podkast formatidagi ko‘rsatuvlar.** Fermerlar va ekspertlar bilan suhbatlarni audioformatda tayyorlab, ijtimoiy tarmoqlarda tarqatish.

• **Virtual turlar.** Fermer xo‘jaliklari, ekologik loyihalar yoki zamonaviy texnologiyalar qo‘llanilayotgan dalalarga virtual ekskursiyalarni tashkil qilish agrar jurnalistika rivojida muhim rol o‘ynaydi.

Qishloq xo‘jaligi barqarorligi va ekologik xavfsizlik mavzulari bugungi kunda global jurnalistikaning asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. O‘zbekistonda suv resurslarini tejash, tuproq unumdorligini saqlash va ekologik mahsulotlar yetishtirish masalalari dolzarbligini saqlab qolmoqda [3]. Ushbu mavzularni yoritish orqali jamiyatda ekologik madaniyatni rivojlantirish va atrof-muhitni muhofaza qilishga e’tiborni oshirish mumkin:

• Barqaror rivojlanishga oid maxsus dasturlarni tashkil qilish.

• Hujjatli filmlar orqali ekologik xavf-xatarlar va ularning yechimlari haqida ma’lumot berish.

• Ekologik xavfsizlik bo‘yicha xalqaro ekspertlarning fikrlarini yoritib borish.

Agrar jurnalistikada innovatsion yondashuvlar qishloq xo‘jaligi masalalarini keng jamoatchilikka yetkazishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Axborot texnologiyalari, multimediali materiallar va ekologik masalalarga alohida e’tibor qaratish orqali ushbu yo‘nalishni yangi bosqichga olib chiqish mumkin. Shuningdek, ushbu yondashuvlar auditoriya qiziqishini oshirish bilan birga, agrar sohaga ko‘maklashish imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Milliy telekanalarda qishloq xo‘jaligi masalalarini yoritishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, **“Qishloq hayoti”**, **“Dehqonlar uchun maslahatlar”**, **“Yer va suv resurslari”** kabi ko‘rsatuvlar orqali fermer xo‘jaliklarining muammolari, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish masalalari hamda ekologik xavfsizlik bo‘yicha ma’lumotlar berib boriladi. Ushbu dasturlar aholining agrar sohaga bo‘lgan qiziqishini oshirish va fermerlarning ko‘nikmalarini takomillashtirishga xizmat qilmoqda.

Xorij televideniyaesida esa agrar mavzularni yoritishning texnologik va ijodiy jihatlari ko‘zga tashlanadi. Masalan, AQSHdagi **“AgDay”** va **“Farm Journal”** kabi ko‘rsatuvlar sun’iy intellekt, ekologik dehqonchilik, va qishloq xo‘jaligida global tendensiyalarni keng yoritadi. Yevropada esa ekologik barqarorlikka qaratilgan dasturlar, masalan, **“Green Farming TV”** orqali organik mahsulotlarni yetishtirish va bozorlarga chiqarish bo‘yicha tavsiyalar taqdim etiladi. Xorij tajribasi O‘zbekiston televideniyaesida innovatsion formatlarni joriy etishda namuna bo‘lishi mumkin.

Bugungi kunda agrar mavzudagi ko‘rsatuvlar aholining qishloq xo‘jaligiga oid bilimlarini oshirish, fermerlar uchun amaliy maslahatlar berish va qishloq xo‘jaligidagi dolzarb muammolarni muhokama qilish vazifasini bajaradi. O‘zbekiston televideniyaesidagi agrar ko‘rsatuvlarning tahliliy jihatlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- **Axborotning dolzarbligi.** Mavjud muammolar va ularning yechimlariga qaratilgan mavzular tanlanadi.

- **Ekspert yondashuvi.** Har bir dasturda sohaga oid ekspertlarning fikrlari yoritiladi.

- **Tushunarli format.** Ovozli va vizual materiallardan foydalanib, mavzular keng ommaga tushunarli tarzda taqdim etiladi.

Biroq ayrim holatlarda, tahliliy chuqurlik yetishmasligi yoki zamonaviy texnologiyalar haqida yetarli ma'lumot berilmasligi kuzatilmoqda. Bunday kamchiliklarni bartaraf etish uchun xorijiy tajribalarni o'rganib, amaliyotga joriy qilish maqsadga muvofiqdir.

Shu o'rinda savol tug'iladi. Xo'sh, agrar jurnalistika nima uchun kerak?

Qisqacha qilib aytganda, agrar jurnalistika qishloq xo'jaligi sohasidagi dolzarb masalalarni keng jamoatchilikka yetkazish orqali nafaqat axborot uzatish, balki ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal qilishga ko'maklashuvchi muhim vositadir. Masalan:

- **Axborot yetkazish.** Fermerlar, agronomlar va qishloq xo'jaligi sohasi vakillariga zamonaviy bilim va texnologiyalar haqida ma'lumot berish.

- **Jamiyat ongini shakllantirish.** Agrar sektorning ahamiyati, ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanish masalalari haqida jamoatchilikni xabardor qilish.

- **Muammolarni yoritish.** Suv resurslarining tanqisligi, tuproq unumdorligini saqlash va mahsulotlarning eksportiga oid muammolarni omma muhokamasiga olib chiqish.

- **Innovatsiyalarni targ'ib qilish.** Smart texnologiyalar, sun'iy intellekt va ekologik usullardan foydalanish imkoniyatlarini keng targ'ib etish.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, agrar jurnalistika qishloq xo'jaligining dolzarb masalalarini yoritish orqali nafaqat fermerlar uchun, balki butun jamiyat uchun ham axborot manbasi va tahliliy platforma vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, sohaning strategik rivojlanishi uchun yo'nalish ko'rsatadi.

Agrar jurnalistika qishloq xo'jaligi sohasidagi masalalarni keng jamoatchilikka yetkazishda muhim vosita bo'lib, u nafaqat axborot uzatish, balki jamiyatning iqtisodiy va ekologik barqarorligini ta'minlashda ham katta ahamiyatga ega. Ushbu maqolada agrar jurnalistikaning rivojlanishi, soha bilan bog'liq yangiliklar va innovatsion yondashuvlar ko'rib chiqildi. Zamonaviy texnologiyalar, axborot vositalari, ekologik xavfsizlik va ijtimoiy masalalar barchasi agrar jurnalistikaning ahamiyatini oshiradi va qishloq xo'jaligiga bo'lgan ijtimoiy e'tiborni orttiradi.

Asosiy tavsiya sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1. **Innovatsion yondashuvlar.** Agrar jurnalistika sohasida innovatsion yondashuvlarni joriy etish uchun axborot texnologiyalaridan keng foydalanish zarur. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va multimediali vositalar yordamida qishloq xo'jaligi mavzulari tezkor va interaktiv tarzda yoritilishi kerak. Bu, ayniqsa, yoshlar va keng jamoatchilikka qishloq xo'jaligi sohasidagi yangiliklar va o'zgarishlarni yetkazishda samara beradi.

2. **Ekologik xavfsizlik va barqarorlik.** Qishloq xo'jaligi sohasida ekologik xavfsizlik, barqaror rivojlanish va ekologik texnologiyalarni yoritish uchun OAVda alohida e'tibor qaratilishi kerak. Bu nafaqat tabiiy resurslarni saqlash, balki agrar sektorda ekologik barqarorlikni ta'minlashga ham yordam beradi.

3. **O'zbekiston medialarining roli.** O'zbekiston medialari agrar jurnalistikaning rivojlanishiga o'zining katta hissasini qo'shishi zarur. Buning uchun agrar mavzular bo'yicha maxsus ko'rsatuvlar, tahliliy dasturlar va multimediali materiallar ishlab chiqilishi lozim. Bunday yondashuvlar nafaqat aholi o'rtasida qishloq xo'jaligi siyosatini yoritishda yordam beradi, balki fermerlar va qishloq xo'jaligi mutaxassislarini rag'batlantiradi.

4. **Yosh jurnalistlarni tayyorlash va rag'batlantirish.** Agrar mavzular bo'yicha ixtisoslashgan jurnalistlarni tayyorlash va ularni rag'batlantirish zarur. Jurnalistika fakultetlarida agrar soha bo'yicha maxsus kurslar, amaliyot dasturlari va xalqaro agrar seminarlarga qatnashish imkoniyatlarini yaratish kerak. Shuningdek, yosh jurnalistlar uchun agrar mavzular bo'yicha tanlovlar va grantlar tashkil qilish orqali ularni qo'llab-quvvatlash muhim.

Agrar jurnalistika qishloq xo'jaligi va ekologik barqarorlik masalalarini yoritish orqali ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal qilishga katta hissa qo'shadi. O'zbekiston ommaviy axborot vositalari agrar jurnalistikani rivojlantirishda innovatsion yondashuvlar va zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etish orqali bu sohani yanada kuchaytirishi kerak. Yosh jurnalistlar va ixtisoslashgan mutaxassislar agrar mavzularni yoritishda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, agrar jurnalistika sohasining rivojlanishi faqat OAVning hara-

katlari bilan cheklanmasdan, keng jamoatchilik va davlatning qo'llab-quvvatlashi orqali amalga oshirilishi lozim.

Shundagina, agrar jurnalistika jamiyatning qishloq xo'jaligi sohasiga bo'lgan e'tiborini oshirish bilan birga, mamlakatning iqtisodiy va ekologik barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bois O'zbekiston ommaviy axborot vositalari ushbu sohani rivojlantirishga zamonaviy yondashuvlarni tatbiq etishi, yosh jurnalistlarni agrar mavzularga jalb qilishi va xalqaro tajribani o'zlashtirishi zarur. Bu esa qishloq xo'jaligi siyosatini ommalashtirish va aholining ongida ekologik madaniyatni shakllantirish uchun muhim qadam bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Abdullayev M. O'zbekistonda agrar islohotlarni ommaviy axborot vositalarida yoritish tajribasi. T., O'zMU, 2021.
- (2). Brown P., Smith, T. Agricultural Journalism. A Global Perspective. London, Taylor & Francis Group, 2019.
- (3). Mirzayev B. O'zbekiston qishloq xo'jaligida innovatsiyalar va ularning axborot vositalarida aks etishi. T., "Fan va texnologiyalar", 2023.
- (4). Jones M. (2021). The Role of Multimedia in Agricultural Communication. Journal of Agricultural Media, 12(1), p. 23–36.

Atamuratov Rasuljon (Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, ped.f.f.d (PhD);
rasul_atamuratov@mail.ru)

**O'QUV JARAYONIDA IMMERSIV TA'LIM TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING
PEDAGOGIK AHAMIYATI**

***Annotatsiya.** Maqolada ta'lim jarayoniga immersiv ta'lim texnologiyalarni tatbiq qilish har qachongidan ham jadallashib borayotganligi, o'quv materiallarini interaktiv va realistik qilish orqali ta'limning samaradorligini oshiruvchi texnologiyalar sifatida ularning pedagogik ahamiyati hamda ulardan foydalanish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar natijalarining tahlillari keltirilgan.*

***Kalit so'zlar:** immersiv texnologiyalar, immersiv ta'lim, innovatsion texnologiyalar, ta'lim jarayoni, virtual voqelik, to'ldirilgan voqelik.*

Атамуратов Расулжон (доцент, Ташкентский государственный университет Узбекского языка и литературы)

**ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИММЕРСИВНЫХ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ**

***Аннотация.** В статье обсуждается растущая значимость применения иммерсивных образовательных технологий, а также результатов педагогической информации и научных исследований как технологий, повышающих качество образования за счет придания интерактивности и реалистичности учебным материалам.*

***Ключевые слова:** иммерсивные технологии, иммерсивное образование, инновационные технологии, образовательный процесс, виртуальная реальность, дополненная реальность.*

Atamuratov Rasuljon (Associate Professor of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature)

**PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF USING IMMERSIVE EDUCATIONAL
TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS**

***Annotation.** The article discusses growing importance of the application of immersive educational technologies as well as the results of pedagogical information and scientific research as technologies that increase education by making educational materials interactive and realistic.*

***Keywords:** immersive technologies, immersive education, innovative technologies, educational process, Virtual Reality, Augmented Reality.*

Kirish. Yangi asrda jahon hamjamiyati rivojlanishining muhim omili axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hisoblanib, ilmiy texnika taraqqiyoti insoniyat va jamiyat moddiy ehtiyojlarini qondirish uchun ulkan imkoniyatlar yaratdi. Bioinformatika, geoinformatika, telemeditsina, raqamli iqtisodiyotning paydo bo'lishi dunyoda sohalar tobora raqamli texnologiyalarga o'zaro bog'liq bo'lib borayotganidan dalolat beradi. 2030-yilgacha ta'limda axborot texnologiyalarining o'rni haqida UNESKOning Ta'limda axborot texnologiyalari instituti (UNESCO IITE) tomonidan ishlab chiqilgan dasturda ta'lim sifatini oshirish axborot texnologiyalari orqali erishish alohida e'tirof etilib, unda o'quvchilarni o'qish va o'rganishlari uchun yetarli shart-sharoitlar yaratish hamda ta'limdagi har bir jarayonida axborot texnologiyalarini samarali qo'llash bugungi kunning asosiy vazifalaridan biri sifatida ilgari surilgan.

O'quvchilarning axborot-kommunikativ, raqamli kompetensiyalarini shakllantirishda virtual borliqning didaktik imkoniyatlaridan samarali foydalanish, umumta'lim fanlarini o'qitish jarayonida qo'llashga mo'ljallangan immersiv texnologiyalar asosidagi raqamli ilovalarni ishlab chiqish, informatika o'qituvchilarining immersiv texnologiyalar elementlarini yaratish va foydalanishga doir ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston va xorijiy davlatlar ta'lim muassasalarida immersiv texnologiyalardan foydalanish kun sayin oshib bormoqda. Ilmiy lug'atlarda immersivlik (ing. immersive – sho'ng'ish) sun'iy ravishda yaratilgan raqamli dunyoda mavjud bo'lgan insonning his-tuyg'ularining yaxlit birikmasi sifatida izohlanadi. Insonning o'zini virtual voqelikda his qilishi hamda har qanday manipulatsiya: turli rakursdan ko'rish, yorug'likni boshqarish, obyektlarni yaqin va uzoqlashtirish, ularning o'lchamlarini oshirish va kamaytirishni amalga oshirishi mumkin.

O'quv jarayonida virtual ta'lim texnologiyalarni joriy etish va uning samaradorligini oshirishning pedagogik shart-sharoitlari [1], elektron ta'limni rivojlantirish, elektron axborot-ta'lim resurslari hamda dasturiy qobiqlarni yaratish va qo'llash imkoniyatlari [6], umumta'lim maktablari uchun virtual ta'lim vositalarini dasturiy yaratish va ularni ta'lim amaliyotiga joriy etish [5] tadqiq qilishgan. Mustaqil Davlatlar

Hamdo'stligi mamlakatlari olimlari ta'lim jarayonida immersiv texnologiyalarni qo'llash xususiyatlari [11], o'quv materialini vizualizatsiya qilishda immersiv texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari [10], virtual o'quv muhitining fikrlashga sezilarli ta'siri, o'quvchining kognitiv jarayonlari va ijodkorligi [12], immersivlik parametrlari kommunikatsiyaning hech qaysi turiga xos bo'lmagan namoyish effekti o'ziga xosligi ko'rib chiqilgan [9].

Immersiv ta'lim texnologiyalari – bu ta'lim oluvchini sun'iy ravishda yaratilgan muhit – virtual voqelikka sho'ng'ishga yordam beradigan dasturiy va texnik vositalar to'plami. Shuningdek, ko'plab tadqiqotlarda *immersive teaching* tushunchasi tez-tez uchraydi, bu ta'limda qo'llaniladigan virtual olamlarning imkoniyatlarini har tomonlama o'rganishni tavsiflaydi.

Chaykovskiy va Izotova immersiv ta'lim texnologiyalari orqali inkluziv ta'limni kengaytirish imkoniyatlari bo'yicha tadqiqotida standart ta'lim tizimlarini takomillashtirishga qo'shimcha ravishda, virtual voqelik vositalari imkoniyati cheklangan o'quvchilarni o'quv va kasbiy faoliyatining integratsiyalashuviga katta hissa qo'shishini ta'kidlagan [8]. Bu immersiv tajribalar nomoddiy tushunchalarga asoslangan murakkab yoki mavhum mavzular uchun xotirani yaxshilash bilan birga, motivatsiya va hissiy rohatlanishni oshiradi [7]. Xorijiy manbalarda virtual texnologiyalarni yaratish, ularning ta'limiy funksiyalari, tajribaviy ta'limning muhim tarkibiy qismi ekanligi [3], o'quv jarayoniga VR/AR texnologiyalarini joriy etishning amaliy jihatlari [4] va immersiv ta'limning didaktik asoslari [13], konsepsiyalar va dasturlar ishlab chiqish masalalari tadqiq etilgan. Ba'zi tadqiqotchilar immersiv texnologiyalar o'quv muhitini yaxshilashi va ta'lim tizimini imkoniyatlarini kengaytirishi mumkinligi bilan birga, immersiv texnologiyalar o'quv jihozlari yaxshilash uchun qimmatli vosita ekanligi, shuningdek, virtual o'qitish o'qituvchilar uchun katta tajriba maydoni bo'lib xizmat qilish va o'z kasbiy mahoratini oshirishga imkon beradi [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozishda o'quv immersiv texnologiyalar bo'yicha ilmiy va uslubiy adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish, tadqiqot maqsadi va vazifalariga muvofiq keluvchi anketa, suhbat, pedagogik kuzatish, sintez qilish va loyihalash, tahliliy jadvallarni tuzish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Har bir inson dunyoni his etish va idrok qilish tizimlari orqali angelaydi, ya'ni axborotni insonga yetkazishda sezgi organlaridan foydalanadi. Immersiv texnologiyalar deganda barcha his-tuyg'ulardan foydalangan holda insonning atrofdagi voqelikda his etishi uchun vositalar va usullar to'plami tushuniladi. Bunda obyektiv tabiiy voqelikni sezgi organlari yordamida idrok etish o'rnini maxsus interfeys, kompyuter grafikasi va ovoz vositasida sun'iy yaratilgan kompyuter axboroti egallaydi. Inson miyasidagi neyronlar virtual elementlarga haqiqiy dunyo elementlariga javob bergani kabi javob beradi. Shuning uchun inson virtual muhitni idrok etadi va virtual olam ichra sodir bo'layotgan voqealarga haqiqatda sodir bo'layotgan voqealar singari munosabatda bo'ladi.

Binobarin, immersiv texnologiyalardan foydalanishning asosiy maqsadi ta'lim jarayonini takomillashtirish, o'quv jarayonini muayyan jarayon va hodisalarning mohiyati va mazmunini yanada batafsilroq tushuntirish imkonini beruvchi yangi texnologiyalar bilan boyitishdan iborat. Buning natijasida o'quvchilarni rag'batlantirish, bilim sifatini oshirish va ijodiy, tanqidiy ko'nikmalarni rivojlantirish, yanada real, interfaol va hayajonli vaziyatlar yaratish orqali o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshirish, istalgan joyda va istalgan vaqtda o'qish imkoniyati yaratiladi.

Immersiv ta'lim quyidagi texnologiyalardan bir yoki bir nechtasini qo'llaydi:

Virtual voqelik (VR) – sezgi (ko'rish, eshitish va sezish) organlari orqali sun'iy dunyoni anglash axborot muhiti; axborotni foydalanuvchi ongiga yetkazish imkonini beruvchi dasturiy va texnik vositalar to'plami.

To'ldirilgan voqelik (AR) – har qanday qurilma ekrani orqali har qanday raqamli ma'lumot (rasm, video, matn, grafika va h.k.)ni proektsiyalash.

Aralash voqelik (MR) haqiqiy va virtual olamlarning obyektlari birgalikda mavjud bo'ladigan real vaqtda, virtual uzluksizlikning bir qismi sifatida o'zaro ta'sirlashadigan texnologiya.

3D immersiv ta'lim – bu 360 darajali, immersiv yoki sferik video bo'lib, tomshabinni har tomonlama ko'rish imkonini bera oladigan, real muhitni yozib oladigan panoramali kameralar hamda kompyuter grafikasi yordamida yaratiladi. Ular ikki xil turda bo'ladi: monoskopik va stereoskopik.

Immersiv ta'lim dasturlari LMS (elektron ta'lim muhitlari) bilan birlashtirilishi mumkin, bu yerda immersiv o'quv sessiyasi ma'lumotlari tahlillari universitetning LMSga yuboriladi va boshqa talabalar ma'lumotlari orasida saqlanadi. Bundan tashqari, o'qituvchilar o'z fanlaridagi amaliy tajriba va AR/VRning ijobiy misollarini o'rganish orqali tegishli ta'lim mazmunini ishlab chiqishlari muhim.

Immersiv ta'lim texnologiyalarining o'quv jarayonidagi afzalliklarini aytib o'tadigan bo'lsak, bular: *Xarajatlarni tejash*. O'quv jarayonida uskunalari, laboratoriya xonalari, kerakli xomashyolar va bosh-

qa qurilmalar yetishmasligi sababli ko'pgina tajribalarni amalga oshirish mumkin emas. Immersiv texnologiyalaridan foydalanib, o'quvchilar uydan chiqmasdan turli xil tajribalar o'tkazishlari, haqiqiy tajriba kabi kerakli natijalar olishi mumkin. Bu orqali ta'limga ajratiladigan mablag'larni sezilarli ravishda kamaytirishga erishish mumkin.

Xavflarni oldini olish. Real tajribalar yoki turli vazifalar ko'pincha har xil xavflar bilan bog'liq bo'lganligi sababli amalga oshirilmay qoladi. Immersiv muhitda o'quvchilar turli xil xavf-xatarlar bilan bog'liq bo'lgan tajribalarni ishonchli bajarishlari mumkin. Masalan, parvoz simulatori o'quvchilar xato qilganda samolyot halokati natijasida yuzaga keladigan jiddiy baxtsiz hodisalarning oldini olishga yordam beradi.

Makon va vaqt chegarasizligi. Immersiv texnologiya yordamida butun koinot bo'ylab sayohatlar tashkil etishi, atom zarralarini kuzatish, yillar, hatto zamonlar osha virtual sayohatlarni amalga oshirishi mumkin.

Bir so'z bilan aytganda, "Immersiv texnologiyalar ta'limda ishlatiladigan metod, yuqori texnologiyali didaktik o'qitish vositasi va axborotlarni anglashni ta'minlaydigan ta'lim texnologiyasidir".

Immersiv texnologiyalarining afzalliklari bilan bir qatorda, bizning fikrimizcha, bir qator muammolar ham mavjud: 1) dasturiy va texnik ta'minot vositalarini muntazam yangilab turish zarurati; 2) foydalanuvchilarning salomatligi va xavfsizligi uchun xatarlar; 3) texnologik muammolar.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, immersiv texnologiyalar ta'limda ulkan salohiyatga ega, chunki ular o'quv dasturidagi mavzularni interaktivlashtiradi va o'rganishni osonlashtiradi. Shuningdek, ta'lim oluvchining shaxsiy xususiyatlari, o'zlashtirish qobiliyatlari, motivi, axborotlarni idrok qilishi, mavhum tushunchalar anglashi va tizimlashtirishi asosida bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirishga qaratilgan samarali vositadir. Bunday texnologiyalarni o'quv jarayonida qo'llash o'quvchilarning kreativ fikrlashini o'stirish bilan birga ularning raqamli texnologiyalarga qiziqishini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). A.R.Kadirjanovich, A.N.Isayevna, P.G.Gulomjonovna and P.S.Botir qizi, "Improving the Methodology of Teaching Specialized Subjects in The Preparation of Future Computer Engineering on The Basis of Innovative Technologies". 2023 8th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Burdur, Turkiye, 2023, pp. 125–130.
- (2). Abdallah, A.K., & Musah, M.B. (2021). Effects of teacher licensing on educators' professionalism: UAE case in local perception. *Heliyon*, 7 (11).
- (3). Jantjies M., Moodley T., Maart R. Experiential learning through Virtual and Augmented Reality in Higher Education Proceedings of the 2018 International Conference on Education Technology Management.
- (4). Jumani A.K., Siddique W.A., Laghari A.A. [et al.] Virtual Reality and Augmented Reality for Education / Multimedia Computing Systems and Virtual Reality. pp. 189–210.
- (5). K.Z.Turdiyeva, K.M.Abdijabborovna and A.R.Kadirjanovich. "Theoretical Basis for Creating a Virtual-Educational Museum". 2022, 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Diyarbakir, Turkey, 2022, pp. 1–4.
- (6). M.Fayziyeva. Raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim platformasini yaratish va amaliyotga joriy etish. *Ped.fan.dok...dis.avtoref.*, T., CHDPU, 2023, 72-bet.
- (7). Morimoto, J., and Ponton, F. (2021). Virtual reality in biology: could we become virtual naturalists? *Evol. Educ. Outreach*. 14, 1–13. doi: 10.1186/s12052-021-00147.
- (8). Tchaikovskiy, D.S., and Izotova, V.F. (2020). The impact of AR and VR technologies on the educational process. *Inf. Technol. Educ*. 3, 316–319.
- (9). Андрюхина Л.М. Технологии телеприсутствия – новая антропологическая платформа развития образования.
- (10). Давыдова Д., Гильванов Г.Р., Кукушкина Я.В., Романова И.Ю. Иммерсивные технологии в высшем образовании. *Известия Петербургского университета путей сообщения*. СПб., ПГУПС, 2023, Т., 20, вып. 1, с. 120–132.
- (11). Паскова Анна Александровна (2022). Особенности применения иммерсивных технологий виртуальной и дополненной реальности в высшем образовании. *Вестник Майкопского государственного технологического университета*, 14 (3), с. 83–92.
- (12). Селиванов В.В., Селиванова Л.Н. Эффективность использования виртуальной реальности при обучении в юношеском и взрослом возрасте. *Непрерывное образование, XXI век*.
- (13). Шапиров К.В. Дидактика смешанной реальности. *Виртуальная реальность современного образования: идеи, результаты, оценки VRME 2018, материалы Международной Интернет конференции (Москва, 8–11 окт. 2018 г.)*, М., МПГУ, 2019, с. 101.

Jovliyev Baxtiyor Xolbayevich (Qarshi shahridagi Osiyo Texnologiyalar universiteti katta oqituvchisi; baxtiyordilorom@mail.ru),

Rajobov O'rol Mamatovich (Qarshi shahridagi Osiyo Texnologiyalar universiteti katta oqituvchisi; pedagogika fanlari nomzodi; Radjabov.u@gmail.com)

BOLALARDA XUDBINLIKNING SHAKLLANISHI

Annotatsiya. Maqolada xudbinlik salbiy axloqiy sifat ekanligi, nafsga, hirsga asoslanligi, insofsizlik, berahmlik kabi illatlarda namoyon etilishi, xudbinlar o'zlarining manfaati uchun hech narsadan tap tortmasligi yoritib berilgan. Shuningdek, maqolada Z.Freydning xudbinlik haqidagi fikrlari, shimpanze misolida olib borilgan ilmiy tajribalarning ma'lumotlari keltirilgan, bolada xudbinlik shakllanishining oldini olish uchun takliflar berilgan.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭГОИЗМА У ДЕТЕЙ

Аннотация. В статье показано, что эгоизм является отрицательным нравственным качеством, что он основан на похоти, жадности и проявляется в таких пороках, как бессовестность, жестокость и что эгоистичные люди не остановятся ни перед чем ради собственной выгоды. Также в статье приведены мысли З.Фрейда об эгоизме, сведения о научных экспериментах, проведенных с использованием шимпанзе, и рекомендации по профилактике формирования эгоизма у детей.

Ключевые слова: эгоизм, инстинкт, альтруизм, психоанализ, «Я».

FORMATION OF EGOISM IN CHILDREN

Annotation. The article shows that egoism is a negative moral quality, that it is based on lust, greed and manifests itself in such vices as shamelessness, cruelty, and that egoistic people will stop at nothing for their own benefit. The article also presents Z.Freud's thoughts on egoism, information about scientific experiments conducted using chimpanzees, and recommendations for preventing the formation of egoism in children.

Keywords: egoism, instinct, altruism, psychoanalysis, "I".

Kirish (Introduction). Xudbinlik (egoizm), avvalo, o'zini-o'zi saqlashning tabiiy instinkti sifatida paydo bo'lganligini e'tirof etish lozim. U salbiy axloqiy sifat bo'lib, manfaatparastlik va shaxsiyatparastlikni o'z ichiga oladi. Xudbinlar o'zlarining manfaati uchun hech kimni, hech bir jamoani, hech qanday jamiyatni tan olmaydi. Xudbinlik nafsga, hirsga asoslanib, o'zini adolatsizlik, insofsizlik, berahmlik kabi illatlarda namoyon etadi.

Xudbinlikni shaxsning o'ziga bo'lgan muhabbati bilan chalkashtirmaslik lozim. Imom G'azzoliy insonning o'ziga, o'zining a'zolariga, salomatligiga bo'lgan muhabbatini birinchi o'ringa qo'yadi. Uningcha, bu muhabbat Alloh, ota-ona, qarindosh-urug', do'st-birodar, muhtoj, ehtiyojmandlar xizmatida bo'lishga imkon yaratuvchi vosita hisoblanadi.

Oliyjanoblik (altruizm) – boshqa odamlarga yordam berish va evaziga hech narsa talab qilmasdan, ularga g'amxo'rlik qilish istagi bo'lib, hammaning ham qo'lidan kelavermaydi, lekin insonning o'ziga bo'lgan muhabbati, boshqalarda ham o'ziga shunday muhabbat borligini inkor etmaslik kerak, bu qoida buzilgan joydan xudbinlik boshlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Xudbinlik haqidagi ma'lumotlar psixoanaliz asoschisi Z.Freydning "Tushlar ta'biri" deb nomlangan birinchi yirik fundamental asarida berilgan, unda bolaning ruhiyatini tushunish bilan bog'liq bir qator fikrlar bilan bir qatorda, yosh bolalarning o'ta xudbin ekanligi aytib o'tilgan. Freyd, o'z ma'ruzalarida "Bola mutlaqo xudbindir, u o'z ehtiyojlarini kuchli his qilib, ularni qondirishga, ayniqsa, raqiblariga, boshqa bolalarga, ayniqsa, aka-uka va opa-singillariga qarshi kurashadi", deb yozgan. Shuningdek, "Bolaning aka-uka va opa-singillarining o'limiga bo'lgan istagini xudbinlik deb izohlagan. Shu bilan birga, u bolalik davrida ham "kichkina xudbinda u o'zining xohish-istagidan voz kechib, boshqa odamlarning xohish-istagini inobatga olishga moyillik uyg'onishiga" umid qilish uchun asos bor, degan fikrni bildirgan.

Z.Freyd xuddi shu fikrni, keyinchalik, "Psixoanalizga kirish" asarida "Bola, birinchi navbatda, o'zini sevadi va faqat keyinroq boshqalar uchun o'z "MEN"ining bir qismini qurbon qilishni o'rganadi. Hatto u boshidanoq yaxshi ko'radigan odamlarni ham, faqat ularga muhtoj bo'lgani uchun hurmat qiladi, bu ham xudbinlik asosida bo'ladi. Faqat keyinroq hurmat-izzat, yaxshi ko'rish kabi tuyg'ular uning xudbinligidan mustaqil tarzda shakllana boradi.

Shunday qilib, Z.Freyd "bola o'zini-o'zi yaxshi ko'rishi, hurmat qilishiga asoslangan fikrlash tizimi" bilan tug'iladi, deb hisoblaydi, chunki uning xohish-istagi o'ziga qaratilganligi, go'yo hayotining boshida

odamni uning atrofidagi olamdan ajratib turadi, uni faqat o'zi bilan shug'ullanishga undaydi. Demak Z. Freydning fikriga ko'ra, odam xudbin bo'lib tug'iladi, deyishimiz mumkin. O'smirlik davrida, u o'zining xohish-istagidan voz kechib, boshqa odamlarning xohish-istagini inobatga ola boshlaydi. Keyinchalik, xohish-istak yana o'z egasini topa boshlaydi va birlamchiga o'xshash, ammo boshqa ko'rinishda takrorlanadigan ikkilamchi "o'zini-o'zi yaxshi ko'rish, hurmat qilishga asoslangan fikrlash tizimi"ni keltirib chiqaradi, va u yana xudbinga aylanadi.

Demak, Z. Freydning fikricha, bolada "Men atrofimdagi odamlarni qanchalik ko'p yaxshi ko'rsam, o'zimni shunchalkam yaxshi ko'rib qolaman, aksincha, men o'zimni qanchalik ko'p yaxshi ko'rsam, odamlarni shunchalik kam yaxshi ko'raman", degan fikr bo'ladi. Ijtimoiy hodisa sifatida yaxshi ko'rish asosida xohish-istak yotib, qayerga yo'naltirilganiga qarab, biz o'zimizni yoki boshqalarni yaxshi ko'ramiz.

Z. Freyd jamiyat shaxsga bir tomonlama rivojlanish beradi, odamdagi o'zining xohish-istagidan voz kechib, boshqa odamlarning xohish-istagini inobatga olishini yo'q qiladi va uni xudbinga aylantiradi, deb hisoblagan va inson tabiatan xudbin ekanligini juda keng talqin qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Psixologiyada xudbinlik (egoizm) va oliynoblik (altruizm) kabi tushunchalar bo'yicha ilmiy tajribalardan olingan ma'lumotlar yetarli bo'lib, quyida bunday tajribalarning ayrimlarini misol qilamiz.

Odamsimon maymun shimpanze qafasga solingan va uning qarshisiga ikkita quti qo'yilgan. Shimpanzalar oldidagi qutilarning biriga banan solingan, ikkinchisi esa bo'sh. Tajriba davomida bir kishi qutilarga yaqinlashib, maymun unga ko'rsatgan qutini ochadi. Agar ko'rsatgan qutida banan bo'lsa, uni maymunga beradi, agar ko'rsatgan qutida banan bo'lmay, u bo'sh bo'lsa, demak, u banansiz qoladi.

Ushbu tajribada ishtirok etgan maymunlar banan bor qutiga ishora qilishlari kerakligini juda tez angladilar va kerakli qutini ko'rsatishni mashq qildilar. Shunday qilib, bir odam kiradi, maymun unga banan solingan qutini ko'rsatadi, qutini ochadi va unga qutidagi bananni beradi. Keyin tadqiqotchilar tajribani murakkablashtirdilar: maymunlar oldida bir emas, ikki kishi, ya'ni biri "yaxshi", ikkinchisi esa "yomon" kishi paydo bo'ldi. "Yaxshi" odam qafas oldiga kelgach, shimpanze unga banan solingan qutini ko'rsatdi, va u bananni oldi. Ammo "yomon" odam bilan hamma narsa boshqacha edi: maymun unga banan solingan qutini ko'rsatganida, u bu mevani oldi va maymunga bermasdan, uning ko'zicha bananni yeb qo'ydi.

Albatta, maymunlar nima bo'layotganini tezda angladilar va bunga chora izlay boshladilar. "Yaxshi" odam kirib kelganda, maymunlar banan solingan qutini ko'rsatdilar. "Yomon" odam kirib kelganda, maymunlar o'zlarini banan solingan qutini, umuman, bilmagandek ko'rsatishdi. Boshqacha aytganda, banan uchun kurash boshlandi. Ammo tajribaning davomida sakkizta maymun ishtirok etdi va shu sakkiztadan bittasi odamsimon maymun – shimpanza edi. Uning eksperimental vaziyatdagi xatti-harakati boshqa maymunlarning xatti-harakatlaridan sezilarli darajada farq qildi. "Yaxshi" odam kirganida, u boshqa shimpanzalar singari banan solingan qutiga ishora qildi. Ammo "yomon" odam paydo bo'lganda, u qarindoshlari kabi passiv betaraflikni ko'rsatmadi. U yana qutiga ishora qildi, lekin banansiz qutiga!

Yuqoridagilardan ko'rinish turibdiki, tajribada qatnashgan barcha maymunlar ma'lum harakatlarni altruistik emas, balki xudbinlik sabablargia ko'ra qilgan. Ammo maymunlarning eng aqllisi xudbinlikning eng yuqori darajasiga erishdi – u nafaqat o'zi uchun, balki uchinchi tomonning zarar ko'rishi uchun qildi.

Maymun, ongning eng arzimasi asoslarini egallashi bilanoq, birinchi navbatda, aldashni o'rgandi. Bu esa, ba'zi ilonlar beixtiyor va o'ylamay, ov qilish maqsadida o'zini o'lgandek qilib ko'rsatayotgan yoki yirtqichni inidan nasli bilan chalg'itish uchun qushlar qanoti shikastlangandek ko'rsatayotgan yolg'on emas. Yolg'on, yolg'on, ayyorlik – bular uchun primatlarning miyasining ko'payishi tufayli intellektual qobiliyatlardan foydalanila boshlandi. Albatta, bu yerda hamma narsa hali ham juda ibtidoiy va murakkab emas, lekin bu yaxshi – oldinda yana ko'p narsalar bo'ladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Xudbinlik – o'zi uchun, o'z manfaati uchun kurash sifatida shakllangan va o'z-o'zini saqlash instinktining bunday namoyon bo'lishida qoralanadigan va uyatli narsa yo'q. Agar hayvon yashash uchun kurashmasa, uning butun turlari nobud bo'ladi. Shunday qilib, tirik mavjudotlar yashash uchun kurashadi, shuning uchun u tirik qo'lgan.

Bola xudbin bo'lib o'smasligi uchun nima qilish kerak? Ota-onalar yosh bolaning qanday odam bo'lib o'sishi, nimalarga erishishi, qanday hayot yo'lini tanlashi to'g'risida ko'p o'ylaydilar. Shuningdek, ular farzandining qanday shaxsiy fazilatlariga ega bo'lishi va bu fazilatlar uning keyingi hayotini va boshqa odamlar bilan muloqotini yengillashtirishi uchun nimalar qilish kerakligini ham o'ylashadi.

Nima uchun bolalar xudbin bo'lishadi? Yosh bolalarga qarasangiz ularning hammasini xudbin deb o'ylaysiz. Har biri o'yinchoqlarni o'z tomoniga tortishga harakat qiladi, hammasi ham aynan shu arg'imchoqda uchgisi keladi. Aslida, bolalar xudbin emas, lekin maktabgacha bo'lgan yoshda ularning hammasi

manman bo'ladilar. Bu o'sishning va rivojlanishning me'yoriy bosqichi hisoblanadi. Keyinchalik, o'smir yoshiga kelib, tarbiya va shaxsiy fazilatlar kuchi ta'sirida bolalar yoki xudbin, yoki g'amxo'r, yoki ikkalasini ham o'zida birlashtiruvchi shaxs bo'lib yetishadilar.

Nimalar bolada xudbinlik shakllanishiga olib keladi? Bola shaxsi ahamiyatining mubolag'a qilinishi. Sababsiz maqtamang, bolaning haqiqiy yaxshi fazilatlarini to'g'risida esa jim turmang. Bolaga o'z pragmatik nuqtai nazarini va o'z istaklarini majburlab o'tkazish motivatsiyani va hayotga qiziqishni kamaytiradi.

Zarur ishlarni bolalar o'rniga bajarish ularni o'z tashabbuslaridan mahrum qiladi. Axloqiy me'yorlar deklaratsiyasida ota-onalarning shaxsiy o'rnatish ko'rsatishi. Bunday holatda fikrlarning ichki to'qnashuvi tufayli bolalarning axloqiy tasavvurlari noaniq bo'lib qoladi.

Bolalarni sotib olish. Uydagi ishlar, maktabdagi baholar uchun to'lov. Bunday vaziyatda bola o'zining qiliqlariga emas, balki ularning narxlariga qiziqqa boshlaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Bolada xudbinlik belgilarini sezsangiz yoki ularning oldini olmoqchi bo'lsangiz, u holda nima qilish kerak? Bir necha maslahat beramiz.

Mayda g'amxo'rliklarni to'xtatish (uxlab qolmasligi uchun ertalab uyg'otish; zarur ishlarini eslatish; dars tayyorlayotganda yonida o'tirish va shunga o'xshash).

Bolaga mustaqil tanlash va qaror qabul qilishga imkoniyat bering.

Uyda uni o'z-o'ziga emas, boshqalar uchun ham xizmat qilishga o'rgating.

Faqat o'zining ishlari bilan emas, balki do'stlarining yutuqlari bilan ham qiziqing. Uning do'stlariga bo'lgan ijobiy baholariga rag'bat bildiring.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). A. Курпатов. Быть эгоистом. Универсальные правила 176 печатных страниц, 2012,
- (2). Фрейд Зигмунд, Толкование сновидений. Из серии Философия в кармане. "Эксмо", 2021, 560 с.
- (3). Д.И.Довбун, Н.И. Козлов. Дискуссия о эгоизме. 2022. <https://psychologos.ru/articles/view/diskussiya-o-egoizme.-d.i.-dovbun--n.i.-kozlov>
- (4). B. Jovliyev, M. Mavlyanov. Imkoniyati cheklangan bolalarga mashg'ulot o'tish xususiyatlari. "Ilm sar-chashmalari" jurnali, 2024-yil 5/2-son, 76–79-bet.
- (5). Jamolova, L.A., Cho'liyev, I.N., & Jovliyev, B.X. (2024). Me'yoridan ko'p ovqatlanishning organizm antropometrik ko'rsatkichlariga ta'siri. Miasto Przysto'sci, 214–220-betlar.
- (6). Jovliyev, B.X., & Quldoshov, J.L. Sportchilarning chiniqishini baholashda funksional sinamalardan foydalanish. Министерство высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан, каракалпакский государственный университет имени Бердаха, факультет биологии, 33. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to'plami 2-qism 33-36-bet, 2022-yil 30- iyun.
- (7). Rajobov O'.M., Jovliyev, B.X. Imkoniyati cheklangan bolalarga mahalliy tendensiyalar asosida umumiy ta'lim berish xususiyatlari. QarshiDU BT xalqaro konferensiya, 2024-yil 26–27-aprel, 214–220-betlar.

Ilmurodova Dilobar Hamzayevna (ilmiy izlanuvchi, Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Qarshi filiali, o'qituvchi, Qashqadaryo, O'zbekiston; dilobar.ilmurodova@mail.ru)
**GUMANITAR FAN O'QITUVCHILARINING AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA
TEKNOLOGIYALARI SOHASIDA NAZARIY BILIMLARINI BAHOLASH METODIKASI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv asosida gumanitar fan o'qituvchilarining axborot-kommunikativ hamda AKT kompetensiyalari, ularning nazariy bilimlarini baholash bo'yicha ishlab chiqilgan darajalar asosida monitoring qilish uchun metodik tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim, axborot-kommunikativ kompetensiya, AKT kompetensiyasi, monitoring, baholash darajalari.

Илмуродова Дилобар Хамзаевна (научный исследователь Каршинского филиала ТУИТ имени Мухаммада аль-Хорезми, Кашкадарьинской области, Узбекистан; dilobar.ilmurodova@mail.ru)
**МЕТОДИКА ОЦЕНКИ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ УЧИТЕЛЕЙ ГУМАНИТАРНЫХ
ДИСЦИПЛИН В ОБЛАСТИ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ**

Аннотация. В статье представлены методические рекомендации по проведению мониторинга информационно-коммуникативной и ИКТ-компетентности педагогов системы гуманитарного образования на основе разработанных уровней оценки их теоретических знаний, основанных на компетентностном подходе

Ключевые слова: образование, компетентностно-ориентированное образование, информационно-коммуникационная компетентность, ИКТ компетентность, мониторинг, уровни оценки.

Ilmurodova Dilobar Khamzaevna (Karshi branch of TUIT named after Muhammad al-Khorezmi of the, Kashkadarya region, Uzbekistan; dilobar.ilmurodova@mail.ru)

METHODOLOGY FOR ASSESSING THE THEORETICAL KNOWLEDGE OF HUMANITIES TEACHERS IN THE FIELD OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Annotation. This article presents methodological recommendations for monitoring the information-communicative and ICT competencies of teachers in the humanities education system, based on the developed levels for assessing their theoretical knowledge, based on a competency-based approach.

Keywords: education, competency-based education, information and communication competence, ICT competence, monitoring, assessment levels.

Kirish (Introduction). Bugungi kun ta'lim sharoitida o'qituvchilarda umummadaniy, fan va maxsus kompetensiyalarni shakllangan bo'lishi muhim masalalardan biri hisoblanadi. O'qituvchisi AKT kompetensiyasi kasbiy faoliyatda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish qobiliyati, jumladan, asosiy kompyuter savodxonligi, kasbiy muammolarni hal qilishda AKTdan foydalana olish qobiliyatidir. Bugungi kunda ta'limni axborotlashtirish jamiyatni axborotlashtirish jarayonining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, u ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash, saqlash, tarqatish va ulardan foydalanish maqsadlarida birlashtirilgan usullar, orqali axborotni taqdim etish, uni tinglovchiga zamonaviy o'qitish vositalaridan foydalangan holda yetkazish qobiliyati o'qituvchining intellektual va hissiy-axloqiy madaniyatining sifat jihatidan yangi darajasini ta'minlaydi, uzluksiz o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini tarbiyalashga bo'lgan ichki ehtiyojni yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). AKT kompetensiyasini tushunish o'qituvchida quyidagi ko'nikma va qobiliyatlarga ega bo'lishi nazarda tutiladi:

– axborotni taqdim etish – kerakli ma'lumotlarni aniqlash va tegishli tarzda taqdim etish uchun AKT vositalaridan foydalanish qobiliyati;

– axborotga kirish – internet vositalari va xizmatlaridan hamda shu maqsadda dasturiy ta'minotdan foydalangan holda, ma'lumotlarni qidirish, to'plash yoki chiqarib olish imkoniyati;

– axborotni tanqidiy baholash – axborotning sifati, ahamiyati, foydaliligi, samaradorligi, shuningdek, uning ishonchligi, ilmiy xususiyati va maqsadli yo'naltirilganligi to'g'risida xulosa chiqarish qobiliyati;

– axborot yaratish – axborotni sharhlash va taqdim etish qobiliyati (ma'lumotlarni umumlashtirish, taqqoslash va taqqoslash), asosiy ofis dasturlari yordamida axborotni yaratish (moslashtirish, loyihalash, ishlab chiqish) va axborotni elektron shaklda formatlash qobiliyati;

– aloqa va axborot almashinuvi – AKT muhitida axborotni to'g'ri uzatish qobiliyati [5].

A.A.Elizarov AKT kompetensiyasini bilim, ko'nikma va tajriba to'plami sifatida tushunadi. Aynan shunday tajribaning mavjudligi, muallifning fikriga ko'ra, kasbiy funksiyalarni bajarishda hal qiluvchi ahamiyatga ega [1]. Shu bilan birga, bir qator olimlar (T.S.Panina, S.A.Dochkin, Y.V.Kletsov)ning zamonaviy o'qituvchining kasbiy faoliyatidagi axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi haqidagi fikrlari mavjud [2]:

– o'qituvchining fanlarini o'qitish jarayonida, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining vositalari hamda usullaridan foydalangan holda kasbga doir muammolarni hal qila olish qobiliyati;

– kasbiy faoliyat davomida AKTning zamonaviy vositalaridan foydalanish bo'yicha erishilgan yutuqlarining darajasini aks ettiruvchi xususiyat, shaxsiy sifatlar;

– AKTning zamonaviy vositalaridan foydalanish bilan kasbiy va pedagogik faoliyatda yuzaga kelgan vaziyatlarni to'g'ri baholay olish va samarali bo'lgan qarorlarni qabul qilish.

E.K.Henner asarlarida axborot kompetensiyasi deganda informatika va axborot texnologiyalari bo'yicha o'qitish va o'z-o'zini o'rganish jarayonida shakllangan bilim, ko'nikma va malakalar majmuyi, shuningdek, pedagogik faoliyatni amalga oshirish qobiliyati tushuniladi. Shunga muvofiq axborot kompetensiyasi uch komponentdan iborat: bilish, foydalana olish, o'quv faoliyatini tashkil etishda qo'llay olish hisoblanadi [3].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchi faoliyatining mazmunini aks ettiruvchi o'qituvchilarning AKT kompetensiyalarini monitoring qilish o'qituvchining kasbiy faoliyatini o'rganish sohasidagi faol rivojlanayotgan tadqiqot yo'nalishlaridan biridir [6].

O'qituvchining AKT kompetensiyasini tahlil qilish axborotlarni tanlash, ularni qayta ishlash, yaratish, joylashtirish hamda axborot va ta'lim jarayonlarida aloqani tashkil etish kabi operatsion komponentlarni aniqlashga imkon berdi.

Gumanitar fan o'qituvchilarining axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida nazariy bilimlarini baholash darajalarini quyidagicha keltirishimiz mumkin:

–zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari haqida nazariy ma'lumotlarni egallash, nazariy ma'lumotlar negizida AKT savodxonligi bo'yicha bilim, ko'nikma va malaklarni rivojlantirish, ushbu ko'nikmalarni didaktik tamoyillarini bilish, nazariy ma'lumotni amaliyotda qo'llay olish darajasini baholash. Ushbu baholash tizimida nazariy, amaliy, kognitiv baholash darajalarini e'tiborga olish;

–axborot texnologiyalari haqida nazariy materiallarni egallaganlik darajasini aniqlash uchun quyi pog'onali testlardan foydalaniladi;

–axborot texnologiyalari vositalari bilan amaliy ishlash ya'ni texnik va dasturiy vositalar, tarmoq texnologiyalari, internet tarmog'i, web texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalarini egallaganlik darajalarini aniqlash uchun mavzular doirasidagi topshiriqlardan foydalanilganda o'rta darajadagi baholash amalga oshiriladi;

–quyi va o'rta darajada baholash doirasidagi bilim va ko'nikmalarni malakaga aylantirilgan holda, o'z fanlarining portfoliosini yaratganlarida baholashning yuqori darajadagi pog'onasiga erishiladi [6].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Gumanitar fan o'qituvchilarining AKT malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligi hamda kompetentligiga qo'yiladigan malaka talablarida o'qituvchilar uchun umumiy bo'lgan kompetensiyalar qatorida berilgan AKT va mediasavodxonlik kompetentligining ko'rsatkichlari keltirilgan, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

– ta'lim muassasasini axborotlashtirish g'oyalarini ilgari surish, AKT madaniyatini rivojlantirish va ushbu g'oyalarni amalga oshiruvchi ta'lim muhitini shakllantirishni ta'minlash;

– AKTdan foydalangan holda o'quvchilarning ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan ta'lim strategiyalarini joriy etishga ko'maklashish;

– ta'lim jarayonida AKTdan foydalanishning ijtimoiy, huquqiy va axloqiy normalari ahamiyatini tushunish, ulardan xavfsizlikni ta'minlagan holda foydalanish va ushbu yo'nalish bo'yicha tegishli yo'riq-nomalarni ishlab chiqish;

– ta'lim mazmuniga mos bo'lgan AKTni o'qitish vositasi sifatida ta'lim jarayoniga integratsiya qilishning turli samarali strategiya va yondashuvlarini rejalashtirish, ilgari surish va qo'llab-quvvatlash;

– maktab boshqaruvida va fanlarni o'qitish jarayoni faoliyatini takomillashtirish va samarali tashkil etishda AKT vositalarini joriy etilishini ta'minlash;

– ta'lim muassasa faoliyatini va o'quvchilar kompetensiyasini baholashning samarali usullarini joriy etishda axborot texnologiyalaridan foydalanish;

– ommaviy axborot vositalaridagi mediakontentni tushunish, mediasavodxonlik elementlarini o'zida mujassam etgan holda, ularni o'quvchilarda shakllantirish yo'llarini bilish;

– turli xil shakllarda va vositalar orqali axborotlarni tahlil etish, baholash, boshqarish va yangi ma'lumotlarni yaratish.

Ushbu darajalarga to'liq javob berish uchun gumanitar fan o'qituvchilarida AKT kompetensiyalarini shakllantirish va bilimlarni baholash uchun portfoliodan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Taklif etilayotgan portfolio quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi nazarda tutiladi:

– shaxsiy ma'lumotlar;

– aktdan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish uchun tizimlashtirilgan nazariy va metodik materiallar;

– o'qituvchilar tomonidan tayyorlangan (belgilangan mavzular asosida) elektron-didaktik mahsulotlar (matn, taqdimotlar, videodars va hokazo);

– o'qituvchilar erishgan yutuqlar.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, ta'lim muassasalarida tahsil olib, o'sib kelayotgan yoshlarni zamonaviy axborot texnologiyalari asri talablari darajasidagi yetuk kadrlar etib tayyorlashda avvalombor ta'lim berayotgan o'qituvchilarning o'zida nafaqat fanlari doirasidagi bilim va ko'nikmalari, balki AKT savodxonligi bilimlariga ham ega bo'lmog'i, egallangan bilim va ko'nikmalardan samarali foydalana olishi lozim.

Shunday qilib, taqdim etilgan AKT kompetensiyasini baholash metodologiyasi gumanitar fan o'qituvchilarini axborot texnologiyalaridan foydalanish natijalarini baholash imkonini beradi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, AKT kompetensiyasini muvaffaqiyatli rivojlantirish portfoliodan o'qituvchilar foydalanishlari jarayonida izchil amalga oshiriladi, ular o'quv jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish tajribasini o'zlashtiradilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Базовая ИКТ компетенция как основа интернет-образования учителя. Тезисы доклада А.А.Елизарова на конференции RELaRN-2004 июнь 2004 г., Ассоциация RELARN.

(2). Панина Т.С., Дочкин С.А., Клецов Ю.В. Уровни информационно-коммуникационной компетентности педагогических работников [электронный ресурс]. <http://www.belpc.ru/kriqpo/index.php>

(3). Хеннер Е.К. Структурирование и формализация требований к компьютерной грамотности и ИКТ-компетентности субъектов системы непрерывного образования. Информатизация образования и науки. 2009, № 2, с. 71–85.

(4). Хеннер Е.К., Шестаков А.П. Информационно-коммуникационная компетентность учителя: структура, требования и система измерения. “Информатика и образование”, 2004, № 12, с. 5 – 9.

(5). Ев Якушина. “Народное образование”, ИКТ-компетентность: что нужно знать и уметь учителю. 2013, №1, с. 184–187.

(6). Hamzayevna I.D. Kasb-hunar maktablari ijtimoiy fanlar o‘qituvchilari akt kompetensiyasilarini baholashda yondashuvlar. Kasb-hunar ta’limi мундарижа, с. 50.

Sattorova Feruza Elmurodovna (Samarqand davlat Chet tillar instituti katta o‘qituvchi, PhD, doktorant)
CHET TILI TA’LIMIGA KOGNITIV YONDASHUV HAQIDA MULOHAZALAR

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada til o‘rganishda va o‘qitishda qo‘llash mumkin bo‘lgan kognitiv yondashuv haqida asosiy ma’lumotlar berilib, bu yondashuvning til o‘zlashtirishga yordami, shuningdek, til o‘rganish va tilni o‘zlashtirish tushunchalar o‘rtasidagi farqlar haqida mulohazalar berilgan. Til ta’limida bu yondashuvdan foydalanish til va undan foydalanish o‘rtasida vujudga keladigan bo‘shliq – pragmatik interferensiyani bartaraf etishga ko‘maklashishi mumkinligi haqida fikr yuritiladi.*

***Kalit so‘zlar:** kognitiv yondashuv, kommunikativ yondashuv, til o‘rganish, til o‘zlashtirish, pragmatik interferensiya.*

Сатторова Феруза Элмуродовна (Самаркандский государственный институт иностранных языков, старший преподаватель, PhD, докторант)

СООБРАЖЕНИЯ О КОГНИТИВНОМ ПОДХОДЕ К ИНОСТРАННОЯЗЫЧНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ

***Аннотация.** В статье представлен обзор когнитивного подхода к изучению и преподаванию языка, его вклад в овладение языком, а также приведены различия между концепциями изучения языка и овладения языком. Думается, что использование этого подхода в языковом образовании может помочь устранить разрыв между языком и его использованием – прагматическую интерференцию.*

***Ключевые слова:** когнитивный подход, коммуникативный подход, изучение языка, овладение языком, прагматическая интерференция.*

Sattorova Feruza Elmurodovna (Samarkand State Institute of Foreign languages Senior teacher, PhD, doctorant)

THE COGNITIVE APPROACH TO FOREIGN LANGUAGE EDUCATION: OVERVIEW

***Annotation.** This article provides an overview of the cognitive approach to language learning and teaching, its contribution to language acquisition, and the differences between the concepts of language learning and language acquisition. It is thought that the use of this approach in language education can help to eliminate the gap between language and its use, in other words, elimination of pragmatic interference.*

***Key words:** cognitive approach, communicative approach, language learning, language acquisition, pragmatic interference.*

Kirish. Ma’lumki, hozirgi globallashuv davrida sodir bo‘layotgan to‘xtovsiz yangiliklar va rivojlantirish til ta’limiga talablarning tobora oshishiga olib kelmoqda, bunda har tomonlama malakali kadrlarni yetkazib berish, o‘quvchi-talabalarning sohalari bo‘yicha eng so‘nggi bilimlarni o‘zlashtirishi, pirovardida ularning kelajakda ko‘proq imkoniyatlarga ega bo‘lishi maqsad qilingan. Xususan, “O‘zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari tog‘risidagi” PQ 5117-qaror turli soha mutaxassislarining salohiyatini oshirish va xorijiy tilni talab darajasida o‘rganganlarni moliyaviy rag‘batlantirish kabi harakatlar orqali yurtimiz yoshlarini chet tillarini o‘rganishga ruhlantirish ko‘zda tutilgan edi. Afsuski, “dunyo mamlakatlarida ingliz tilini bilish darajasini baholovchi eng yirik reyting–EF English Proficiency Index 2024-yilgi hisobotiga ko‘ra, yurtimiz aholisi ingliz tilini bilish bo‘yicha eng past mamlakatlar qatorida qolmoqda” [1]. Til o‘rganish uchun yaratilayotgan imkoniyatlarga qaramay, til bilish darajasining pasayishiga bizga ma’lum bo‘lmagan juda ko‘p omillar bo‘lishi mumkin, lekin ingliz tili o‘qituvchisi sifatida nuqtayi nazarimiz til o‘rganish uchun sarflanadigan mehnat va vaqt talabi o‘rganuvchilar sonining kamayishiga olib kelmoqda. Jumladan, til ta’limini

haqiqiy ingliz tili soʻzlashuvchilari bilan taʼminlash mushkul hisoblangan Oʻzbekiston kontekstida ingliz tilida “tabiiy”, til egalari kabi muloqot kompetensiyasini egallash birmuncha mushkul boʻlib tuyuladi. Bu mulohaza ona tilisi ingliz tili boʻlmagan oʻzbek oʻqituvchilari uchun ingliz tilini oʻqitish va oʻrgatish boʻyicha tajribalarini qayta koʻrib chiqish uchun muhim talab boʻlib xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Avvalo, til taʼlimida muhim hisoblangan “til oʻrganish” va “til oʻzlashtirish” tushunchalari oʻrtasidagi farqlarni va ularning oʻziga xos xususiyatlarini aniqlab olish muhimdir. Bunda til oʻzlashtirish nevropsixologik jarayon boʻlib, tilni “tabiiy” oʻrganishni taqozo etadi, boshqacha aytganda, bolalar ona tili va ikkinchi tilni rasmiy taʼlimlarsiz oʻzlashtiradi. Til oʻrganish jarayoni esa rasmiy yoki mustaqil taʼlim olish orqali amalga oshirilib, aqliy mehnat va yodlashni talab qiladi. Kra-shen maʼlum bir tilda muloqot qilish qobiliyati shakllanishida bu ikki tushunchaning nazariy asoslarini haqi-da soʻz yuritib, tilga moslashish, uni qabul qilish va boshqarishda (muallif – foydalanishda) 2 ta model mavjud boʻlib, tilni ongsiz ravishda oʻrganish til oʻzlashtirish va bilish jarayonini taqozo qiladigan til oʻrganish jarayonlaridir. Uning fikricha, til oʻzlashtirishni biz grammatik shakllar, sintaktik qoliqlar va boshqa oʻzaro bogʻliq tilshunoslik tushunchalardan bexabar va xoli tarzda amalga oshirsakda, tildan munosib foydalanishga tabiiy intilish bor. Aksincha, til oʻrganish modelida esa biz oldindan rejalashtirilgan aniq maqsad orqali oʻrganilayotgan tilning barcha grammatik va boshqa oʻziga xos qoidalarini yaxshi bilish orqali erishamiz [2;18-b.].

Quyidagi jadvalda biz til oʻzlashtirishdagi tabiiy bosqichlar va til oʻrganishda qoʻllaniladigan strategiyalarning qiyosiy tahlilini keltirish orqali til oʻrganishda bosib oʻtilishi kerak boʻlgan “xarita”ni taqdim etamiz:

Til oʻzlashtirish bosqichlari	Til oʻrganish strategiyalari
–tugʻilishdan 11-oylik chaqaloq boʻlguncha chiqariladigan erta ovoz chiqarishlar (yigʻlash, qichqirish va gʻoʻngʻirlash); –1,5 yoshgacha bir soʻzdan foydalanish; –2.5 yoshdan boshlab ikki soʻzdan foydalanish bosqichi; –gaplar tuzish bosqichi (soʻzlarni birlashtirish).	–qidirish (nimani oʻrganish); – tayyorgarlik (shakllar ustida mashq qilish); –foydalanish (oʻrganilgan shakllarni qoʻllashga urinish); –muloqot qilish (tildan turli vaziyatlarda foydalanish); – kognitiv strategiyalar (leksemalarni aniqlash, qidirish va saqlash); – metakognitiv strategiyalar (oldindan baholash, rejalashtirish va koʻrib chiqish); –hissiy strategiyalar (his-tuygʻularni va munosabatlarni uygʻunlantirish); –ijtimoiy strategiyalar (oʻrganuvchilar oʻzaro muloqotda tanlagan harakatlar ketma-ketligini oʻz ichiga oladi); –kompesatsion strategiyalar (kontekst va ishoralarga qarab taxmin qilish) – yodlash strategiyalari.

Til oʻrganishdagi strategiyalar qatori, haqiqatan ham, bu jarayonning ogʻirligini, kishidan mashaqqatli va tizimli harakat qilish zarurligini koʻrsatadi. Til oʻzlashtirish esa tabiiy va oʻziga xos jarayon boʻlib, chegaralab yoki taqiqlab boʻlmaydi, shuning uchun ijtimoiy muhit taʼsirida kuzatish va taqlid qilish orqali bi-lim ongsiz ravishda egallanadi. A.A.Leontev birinchi va ikkinchi chet tilini oʻzlashtirishdagi xususiyatlarni quyidagicha izohlaydi. Ikkinchi chet tilini oʻrganishni boshlagan odam yoshga qarab turli xil psixologik xususiyatga ega. Ikki tilli oilalar uchun birinchi til bilan ikkinchi tilni oʻzlashtirish parallel sodir boʻladi. Ikkinchi chet tili maktabgacha yoshda oʻrganishni boshlash ham samarali boʻladi, bola bu davrda hech qanday fonetik va grammatik qoidalarsiz ikkinchi tilni toʻgʻridan toʻgʻri egallashni boshlaydi. Chet tilini birinchi til uchun umumiy boʻlgan malakalar asosida oʻrganishni boshlaydi. Ona tilini oʻrganish kichik mexanizmdan yaʼni pastdan yuqoriga tomon oʻrganib nutqning barqarorligiga erishiladi. Chet tilini oʻrganish esa ixtiyoriy til birliklarini yuqoridan pastga tomon tanlov asosida oʻrganish yuzaga keladi. Koʻpincha, chet tili taʼlimida bu mexanizm eʼtibordan chetda qoladi” [3;128-b.]. Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, siz tillararo interferensiya turlarini aniqlashda faqat bu hodisaning manbasi va taʼsir doirasi bilan qoniqmaysiz. Bu yerda tilda sodir boʻladigan buzilishning tabiatini hal qilishda ikki tilli kishining roli muhim ahamiyatga ega. Ushbu koʻrinishda “yuqori darajada farqlanuvchi” tillararo interferensiya, “farqlar” (deffirensiatsiya) va “farqlarni qayta talqin qilish” kabi uch turdagi interferensiyani ajratish mumkin. Differensiatsiya atamasi bu chet tilidagi xususiyat ona tilida yoʻqligi yoki aksincha holatni anglatadi. Farqlarni qayta talqin qilish esa maʼlum tildagi farqlanuvchi xususiyatini ona tilidagi yoki chet tilidagi oʻrindoshi bilan almashtirishni anglatadi. Bunday interferensiyalar tilning turli sathlarda uchragan hodisalar boʻlsa-da, ularni koʻproq prag-

matik muammolar ildizi deb hisoblaymiz. Zero, pragmatik adabiyotlar tahlili, hozirgi davrda grammatik salbiy transformalardan ko'ra pragmatik muvaffaqiyatsizliklar kommunikatsiyada to'siqlarga ko'proq sabab bo'lyapti. Bundan tashqari, "konseptual tizimdagi nomutanosiblik til sohiblarining hayot tajribasidagi farqlar bilan bog'liq" [4;206-b.] degan mulohazalar ham tillararo interferensiyaga va suhbatdoshlarning o'zaro bir-birlarini tushunish faoliyatiga ham salbiy ta'sir etishi mumkinligini e'tirof etmaslikning iloji yo'q.

Tadqiqot metodologiyasi. Masalan, turli tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, biror-bir taklifni rad etish uchun haqiqiy ingliz *I would love, but...* deb rad etishning "yumshoq yo'li"ni tanlasa, ingliz tilini chet tili sifatida qo'llovchi ko'plab insonlar oddiyroq va to'g'ridan to'g'ri *Sorry I have other plans for that day* deya javob berishni ma'qul ko'rishadi. Bunga sabab ularning ochiqdan ochiq rad etish me'yoriy hisoblangan jamiyatda voyaga yetganliklari ehtimoldan xoli emas. Ikkinchidan, chet tilida so'zlovchida bunday diskursiv koeziyadan *-I would love to...* dan foydalanish ko'nikmasi shakllanmaganligi bo'lishi mumkin. Uchinchidan, so'zlovchining ona tilida bunday qurilmaning mavjud emasligi ham pragmatik nomutanosiblikka yetaklashi mumkin.

Ammo tajribali o'qituvchi tilni o'zlashtirishdagi duch kelinadigan bunday qiyinchiliklarni yumshatish uchun til o'zlashtirishda muhim bo'lgan ijtimoiy muhitga yaqin sharoitni til ta'limiga olib kirish kerak. Shunday imkoniyatni beradigan ta'limga kognitiv yondashuvni umumiy tadqiqini ushbu maqolada ko'rib chiqamiz. Bu yondashuv til ta'limida vaziyatlarni ingliz tilida so'zlashuvchilarga odatiy bo'lgan muhitga ko'ra hayotiy muloqot qoidalariga muvofiq modellashtirish bilan shug'ullanadi. Garchi kommunikativ yondashuv o'quvchilarning ehtiyojiga, tildan vazifaviy foydalanishga, o'quvchilarning kommunikativ qobiliyat va ko'nikmalariga e'tibor qaratsada, bu yondashuv bugungi kunning globallashtirish talablariga yetarlicha javob bermaydi. Natijada yangi yondashuvlarga va ularning mavjud yondashuvlar bilan uyg'unlashuviga ehtiyoj ortmoqda. Bu esa ta'limning barcha bog'inlarida chet tili ta'limidagi muammolar mazmunini ongli o'rganish orqali ba'zi bir maqsadli ko'nikmalarni shakllantirishda muhim sanaladi. Til ta'limi bo'yicha mutaxassislar fikricha ushbu turdagi o'quv muhitini yaratishda kognitiv tilshunoslik yutuqlaridan samarali foydalanish mumkin. Zero, professor Sh. Safarov ta'kidlaganidek, "bilim olish va saqlash, uni amalda qo'llash va uzatish manbai va nihoyat, uni shakllantiruvchi vosita bo'lgan til tizimi kognitiv tahlil obyekti ekanligiga hech qanday shubha yo'q" [4:11-b.]. Kognitiv yondashuv til ilmi qoidalarini tushunish asnosida mazmunli o'rganish va mazmunli amaliyotga urg'u beradi [5:25-b.]. Bu yondashuvning asosiy g'oyasi o'quv jarayonida bilimlarni egallashga, aniqlashga, xulosa chiqarishga, tuzilishiga va uning birliklarini tizimli ravishda tartibga solish, saqlash va qo'llashga mo'ljallangan. Kognitiv yondashuvda idrok etish jarayoni ma'lumotlarni tajriba, his-tuyg'u va fikrlash orqali miyaga singdirishdir. Bu fikrlash, eslab qolish, o'rganish va foydalanishni o'z ichiga oladi. Ta'limda kognitiv yondashuv mavjud bilimlar bilan yangi ma'lumot va tushunchalar o'tasidagi bog'liqlikni tushunishga, axborotni analiz (tafsilotlari bilan o'rganish) va sintez (qayta qurish)ga yordam beradi. Natijada bunday jarayon xotirani mustahkamlaydi va eslab qolish jarayonini yuqori darajada oshiradi. Kognitiv ta'lim bilishning barcha shakllarini, jumladan, xotira, psixolingvistika, fikrlash, tushunish, idrok etish va qo'llashni qamrab oladi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi vaqtda keng qo'llanib kelayotgan chet tili ta'limida kommunikativ yondashuv til o'rganuvchilarning turli maqsadlari va kasbiy muhit talablarini qondirishga intilmoqda. Ammo til ta'limidagi yangi talablar va o'qitishni takomillashtirish uchun kommunikativ va kognitiv paradigmalari sintezini amalga oshirish xorijiy tillarni o'zlashtirish jarayonini tezlashtirishga xizmat qiladi. Ularning integratsiyasi o'quvchilarni o'rganilayotgan tildagi lisoniy bilimlarni ongli ravishda egallashga va o'quv va fan sohasidagi mazmuniy bilimlarni kommunikativ vaziyatga bog'liq ravishda qo'llashga yordam beradi. Shunday qilib, kommunikativlikning asosiy yo'nalishi bo'lgan tilni bilish, muloqot qila olish kompetensiyasi, til ko'nikmalari, nutqning ravonligi va aniqligi, til boyligi va xilma-xilligi tilni deduktiv o'qitish usuli kognitiv yo'nashidagi metalingvistik ongga asoslangan kognitiv qobiliyat, bilimlarni tizimlashtirish malakasi, konseptual ravonlik, foydalanilayotgan tilning kontekstga mosligi, pragmatik adekvatlik va induktiv texnikalar bilan takomillashtiriladi. Bunda o'qituvchilar yangi pedagogik texnologiyalar joriy qilish bilan o'quvchilar uchun interaktiv, haqiqiy va qiziqarli o'qitish muhitini yarata oladi. Kognitiv yondashuvga asoslangan texnologiyalar ma'lumotlarni moslashtirish, birlashtirish, guruhlash, umumlashtirish, fikrlash, xulosa chiqarish kabi mashqlarga asoslanishi kerak. Tilni o'rgatishda o'qituvchilar foydalanishi mumkin bo'lgan ko'plab kognitiv strategiyalar mavjud. Biroq o'quvchilarning fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatiga ko'ra, ularning aqliy jarayonlarini rivojlantirishga muhim e'tibor qaratish lozim. Masalan, o'quvchilar yangi lug'atlarni takrorlay olish, lingvistik tuzilmani tartibga solish, kontekstdan ma'noni taxmin qilish va va ularning inikosini miyasida aks ettirish kabi harakatlarni amalga oshira oladi. Talabalar to-

monidan olib boriladigan ushbu tadbirlar o'quvchilarga tilni faol o'zlashtirish va qayta ishlashga imkon beradi .

Xulosa va takliflar. Xullas, til – belgilar tizimiga asoslangan muloqot shakli. Ammo tilni tushunarli qiladigan omil bu tildan ma'lum bir jamiyatda qabul qilingan me'yorlarga asosan muloqotga kirisha olish qobiliyatini egallashdir. Ingliz tili chet tili hisoblanadigan O'zbekiston sharoitida o'quvchilar bu tilning lingvistik, madaniy va tarixiy kelib chiqishi bo'yicha tajribaga ega emaslar. Bundan tashqari, ular ingliz tilini faqatgina o'quv xonalarida qo'llash bilan cheklanadilar. Shuningdek, o'quvchilarning ingliz tilidagi mavjud bilimlari va darsda o'zlashtirilgan yangi bilimlar o'rtasida aloqadorlik, ko'pincha, uzilib qolgan. Talabalarining til haqidagi bilimlarini shakllantirishdagi to'siqlarni yumshatishga til ta'limiga kognitiv yondashuv orqali erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). <https://kun.uz/news/2024/11/13>
- (2). Kenneth R.Rose, Gabriele K. Pragmatics in language teaching. Cambridge, Cambridge University Press, 2001, p. 18.
- (3). Петровская Л.А. Теоретические и методологические проблемы социально-психологического тренинга. М., МГУ, 1982, с. 128.
- (4). Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Ж., “Сангзор”, 2006, 92-бет.
- (5). Safarov Shaxriyor. Til nazariyasi va lingvometodologiyasi. Monografiya, T., “BAYOZ”, 2015, 216-bet.
- (6). Boers F., Lindstromberg S. Cognitive linguistic approaches to teaching vocabulary and phraseology. Berlin, Mouton de Gruyter, 2008, p. 25.
- (7). Kasper Gabriele. Pragmatik transfer. Second Language Research, Volume 8(3), 2001, p. 207.
- (9). Krashen S.D. Second Language Acquisition and Second Language Learning. Oxford: Pergamon, 1981, p. 18.

Begimova Gulshoda Jahon qizi (Qarshi Muhandislik-iqtisodiyot instituti “Xorijiy tillar” kafedrasida assistenti; e-mail: begimovagulshoda84@gmail.com; UO'K 8.81.81-13.81'23)

INGLIZ TILINI O'QITISHDA MEXATRONIKA YO'NALISHI TALABALARINING PRODUKTIV KO'NIKMALARINI INTERFAOL-AXBOROT MUHITIDA TAKOMILLASHTIRISH SHARTLARI

***Annotatsiya.** Ingliz tilini mexatronika yo'nalishi talabarlari uchun o'qitishda produktiv ko'nikmalarini takomillashtirishda interfaol-axborot muhitidan foydalanish zamonaviy ta'lim jarayonining asosiy talablaridan biridir. Bu yo'nalishda talabalar nafaqat tilni bilishlari, balki o'z sohalari bilan bog'liq texnik atamalar va tushunchalarni ingliz tilida aniq va to'g'ri ifodalashni o'rganishlari kerak.*

***Kalit so'zlar:** mexatronika, produktiv ko'nikma, interfaol metod, integratsiya, motivatsion yondashuv.*

Бегимова Гулшоода Жаҳон кызы (Каршинский Инженерно-экономический институт, ассистент кафедры иностранных языков; e-mail: begimovagulshoda84@gmail.com)

УСЛОВИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОДУКТИВНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ПО МЕХАТРОНИКЕ В ИНТЕРАКТИВНО-ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЕ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

***Аннотация.** Использование интерактивно-информационной среды в обучении английскому языку студентов по направлению «мехатроника» является одним из ключевых требований современного образовательного процесса. В этом направлении студенты должны не только овладеть языком, но и научиться точно и правильно выражать технические термины и понятия, связанные с их профессиональной областью, на английском языке.*

***Ключевые слова:** мехатроника, продуктивные навыки, интерактивный метод, интеграция, мотивационный подход.*

Begimova Gulshoda Jahon qizi (Karshi Engineering-Economics Institute Assistant at the Department of Foreign Languages; e-mail: begimovagulshoda84@gmail.com)

CONDITIONS FOR IMPROVING THE PRODUCTIVE SKILLS OF MECHATRONICS STUDENTS IN AN INTERACTIVE-INFORMATION ENVIRONMENT IN TEACHING ENGLISH

***Annotation.** The use of an interactive information environment to enhance productive skills in teaching English to students of mechatronics is one of the main requirements of the modern educational*

process. In this field, students need to not only know the language but also learn to accurately and correctly express technical terms and concepts related to their specialty in English.

Keywords: *mechatronics, productive skills, interactive method, integration, motivational approach.*

Kirish. Muhandislikning zamonaviy dunyo qurilishida katta ta'sir ko'rsatayotgan sohalaridan biri bu, albatta, "Mexatronika muhandis"ligidir. Mexatronikaga ko'plab ta'riflar mavjud bo'lib, ularning askariyati mexanika, elektronika va kompyuter texnologiyalarining integratsiyasini tushuntiradi. Mexatronika muhandisi – mexatronik tizimlarni ishlab chiqish va boshqarish qobiliyatiga ega bo'lgan, mamlakat sanoatini rivojlantirish orqali dunyo standartlariga mos ishlab chiqarish darajasiga erishishga hissa qo'shadigan mutaxassisdir.

Qanday qilib mexatronika muhandisi uchun sanoat rivojlanishining ortib borayotgan talablari va mutaxassis uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni qondiradigan mexanik va elektron muhandislik, kompyuter va avtomatik boshqaruv bilimlarining muvozanatini yaratish mumkin? Ushbu maqolada ushbu va boshqa savollarga javoblar taqdim etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mamlakatimizda ko'zga ko'ringan yetuk olimlardan O'.Hoshimov, I. Yoqubov, J.J.Jalolov, I.M.Tuxtasinov, J.F.Yo'ldoshev va boshqa olimlarning xorijiy tillarni o'qitish bo'yicha ilmiy ishlari mavjud. Nofilologik oliy ta'lim muassasalari talabalarini chet tiliga o'qitish metodikasi va produktiv ko'nikmalarni rivojlantirish masalalari bilan bog'liq bir qator tadqiqotlar ham o'rganildi [1; 320-b.]. Jumladan, B.Xoliyorov, F.M.Rashidova, B.G.Kulmatov, F.Sh.Alimov, S.Nazarova, D.M.Isroilova ishlarida ushbu masalalar ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etilgan [2;21–22-b.]. Oliy o'quv yurtlarining mexatronika yo'nalishlari talabalarida produktiv ko'nikmalarni rivojlantirish, nofilologik oliy ta'limi paradigmalarining o'zgarishi va pedagogikada shaxsga yo'naltirilgan ta'limga o'tish, har bir talabaning intellektual qobiliyatini hisobga olish hamda interfaol vositalar orqali produktiv ko'nikmalarni rivojlantirish zarurati tadqiqotimiz mavzusini belgilab berdi. Interfaol-axborot muhitida o'qitish, asosan, talabalar va o'qituvchi o'rtasidagi muloqotga asoslanadi. Bunda quyidagi interfaol texnologiyalar qo'llaniladi:

1. Onlayn platformalar: Zoom, Google Classroom, Moodle va boshqa o'quv platformalari orqali talabalar ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazishlari, o'zaro va o'qituvchi bilan savol-javob qilishlari mumkin.

2. Simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar: mexatronika yo'nalishidagi texnik bilimlarni o'zlashtirish uchun talabalarga maxsus virtual laboratoriyalar va simulatsiyalar taqdim etiladi. Bu usullar talabalarga real texnik holatlarni ingliz tilida tushuntirish va ularga yechim topishga yordam beradi.

3. Veb-resurslar va multimedia vositalari: texnik lug'atlar, audio va video materiallar, texnik maqolalar va hisobotlar orqali o'quv jarayoni interfaol tarzda tashkil etiladi. Bu o'quv resurslari til ko'nikmalarini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega [3;309-b.].

Produktiv ko'nikmalar (gapirish va yozish) interfaol o'quv muhitida quyidagi usullar orqali rivojlantirilishi mumkin:

– yozma ko'nikmalar: texnik ingliz tilida qisqa texnik eslatmalar, hisobotlar yoki prezentatsiyalar tayyorlash orqali. Bunda talabalar o'z g'oyalarni aniq va to'g'ri ifodalashga o'rganadilar;

– og'zaki ko'nikmalar: texnik prezentatsiyalar qilish, loyiha himoyalash va guruhli muhokamalar orqali talabalar o'z fikrlarini erkin ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladilar;

– vaziyatli topshiriqlar va rolli o'yinlar: talabalarga texnik masalalarni ingliz tilida muhokama qilish va ularga yechim topishga qaratilgan rolli o'yinlar va topshiriqlar beriladi. Bu talabalar uchun shaxsiy hamda kasbiy vaziyatlarda tilni qo'llash ko'nikmasini rivojlantiradi.

Muhokama. Mutaxassislar tanlagan soha yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda, ingliz tili o'qitish jarayonida kerakli interfaol texnologiyalarni qo'llash bo'lajak kadrlarni til o'rganish imkoniyatlarini yanada oshiradi. Bunda muqobillik usullaridan ham foydalanish mumkin ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ya'ni boshqa davlatlarning ta'lim tizimidagi muqobil uslublar, masalan, CLIL (Content and Language Integrated Learning – Mazmun va tilni integratsiyalashgan o'qitish) uslubini qabul qilish yo'li bilan talabalarda til o'rganish imkoniyatlarini kengaytirish, produktiv ko'nikmalarni shakllantirishda interfaol metodlardan turli kombinatsiyalarda foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi deb o'ylaymiz. Uslubiyotchi olimlarimizdan J.Jalolov ta'kidlaganlaridek, talabalar matn mazmunini obrazga kirib ifodalash orqali yoki matnda aks etgan voqelikni, unda ishtirok etayotgan personajlar fikrlari bayoni orqali tushunishlari yanada osonroq amalga oshadi hamda o'z fikr-mulohazalarini suhbat mavzusiga qo'shimcha tariqasida bayon etishi, talabalarda lug'at boyligini ortishiga, ingliz tilida to'g'ri fikrlashlariga yordam beradi [4;152-b.].

Ushbu maqola orqali ingliz tilini interfaol-axborot muhitida o'qitish natijasida talabalar texnik sohada ingliz tilidagi bilimlarini amaliyotda qo'llash ko'nikmasiga ega bo'lishadi. Til o'rganishda ko'zlangan maqsadga erishish uchun ushbu ko'nikmalar har birining o'rni katta. Shunday ekan, ularni o'zlashtirish va rivojlantirish bugungi kunning zaruriy vazifalaridan biri bo'lib qoladi. Tinglab tushunish va o'qish passiv (qabul qiluvchi) ko'nikmalar hisoblanadi, chunki ular yordamida til materiali ijod qilinmaydi, aksincha, ular o'zgalardan tomonidan ijod qilingan materialni qabul qilib olishga yordam beradi. Gapirish bilan yozish esa aktiv (ijod qiluvchi) ko'nikmalar hisoblanadi, chunki bunda o'quvchilar o'z fikrlarini og'zaki yoki yozma gaplar shaklida til materiali yordamida ifodalaydilar. Shunday qilib, aktiv va passiv ko'nikmalar, bir paytning o'zida, namoyon bo'lmaydi. Gapirishdan oldin tinglash, yozishdan oldin o'qish talab qilinadi (yoki aksincha). Tinglab tushunish (listening) – bu o'rganuvchi tomonidan eshitish ko'nikmasining yaxshi o'zlashtirilishi hisoblanadi. Tinglab tushunish ko'nikmasi orqali o'quvchilar o'zlarining eng yaxshi taraflarini shakllantiradi. Tinglab tushunish eshitish qobiliyatini yuksaltiradi. Ingliz tili darslarida quyidagi usullar orqali eshitish ko'nikmasini yaxshilash mumkin [5;103–104-b.]:

1. Guruh o'yinlari (Mock).
2. Audio o'yinlar (Li-li).
3. Video o'yinlar (Cinema class).
4. O'z-o'ziga gapirish (I and you).

Natija. Tinglab tushunishni o'zlashtirish til o'rganuvchilarning real hayotiy vaziyatlarda muloqotga kirishib o'rganishi darajasiga ko'tarildi. Bugungi axborot vositalari yuksak taraqqiy etgan davrda bizning Vatanimizda ham ingliz tilida tinglab tushunish ko'nikmalarini shakllantirish va mahoratlarini rivojlantirishda auzantik materiallardan keng foydalanish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Tinglab tushunishni o'rganishga qaratilgan topshiriqlarning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- muvaffaqiyatli tinglab tushunish til (vaziyat)ni to'la tushunishni ta'minlaydi;
- ravon va bexato gapirishga xizmat qiladi;
- o'quvchilarning nutq vaziyatiga to'g'ri baxo berishga yordam beradi;
- o'quvchilarning suhbatdoshi bildirayotgan fikrlariga munosib javob berish ko'nikmalarini shakllantiradi;
- mazmuni to'la anglab yetishga yordam beradi;
- yangi materialda berilayotgan yangi tushuncha va mazmuni o'zlashtirishda foydali;
- mavjud bilim va ko'nikmalarni mustahkamlashga yordam beradi;
- suhbatdoshining ishonch va hurmatiga erishishga yordam beradi [6;553-b.].

Til va nutq hodisalari umumiylik-xususiylik, mohiyat-hodisa, invariant variantlilik tushunchalari bilan uzviy bog'lanadi. Umumiylik va xususiylik dialektikasi to'g'risida gapirganda, Gegelning bir iborasini eslash o'rinlidir. Biz gilos, olma, o'rikni yeymiz, hech qachon mevani yeya olmaymiz. Yoki V.M.Solnsev ta'kidlaganidek, yilqi ichidagi qaysi otni boshqa otga nisbatan invariant deb hisoblash mumkin. Tabiiyki, hech qaysisini, faqat ularning bittasini «namuna» deb e'tirof etish mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, gapirish (speaking) – ushbu ko'nikma bevosita muloqot orqali shakllanuvchi ko'nikma bo'lib, bu ko'nikma suhbat qurish orqali amalga oshadi. Asosan, bu ko'nikma grammatikani tushungan holda amalga oshiriladi. So'zlovchilar audiolarni qo'yib, tinglashni kuchaytirishlari mumkin. Bu usul orqali ularning lug'at tizimi rivojlanadi. Bu voqealarning ko'pchiligi real hayotiy vaziyatlaridir. Ular shulardan foydalanadilar. Zamonaviy o'qituvchilar til muammosini hal qilishi uchun, o'quvchilarning nutqiy malakalarini oshirishi uchun quyidagi o'yin va yo'llarni qo'llaydilar: Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, ingliz tili o'rganuvchisi mana shu yuqoridagi to'rtta ko'nikmani o'zlashtirishiga ko'zlangan maqsadiga erisha oladi, o'zi uchun ham foydali saboqni olgan bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Xotamov J.S. “Ingliz tilini o'qitishda innovatsion texnologiyalar”. Uchinchi renessans: ilm-fan va ta'lim taraqqiyoti istiqbollari. Dekabr 2021, 320-bet.
- (2). Xoliyorov B.H. “Qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan yo'nalishlarda ingliz tilini o'qitishda leksik kompetensiyasini rivojlantirish”. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi, Samarqand, 2021, 21–22-betlar.
- (3). Рашидова Ф.М. Совершенствование концептуально-методических основ внедрения в систему непрерывного образования Узбекистана (на примере английского языка). Дисс. док.пед.наук, Т., 2017, с. 309.
- (4). J.Jalolov. Chet til o'qitish metodikasi. Toshkent, “O'qituvchi”, 2012, 152-bet.
- (5). Greenalls and M.Swan. 1986. Effective Reading. Cambridge. Cambridge University Press, p. 103–104.
- (6). Begimova G.J. “Leksik sath birliklari tavsifi”. “NamDU Ilmiy axborotnomasi”, 2024, 5-son, 553-bet.

Kunduz Karimova (Urganch davlat universiteti dotsenti v.b.; e-mail:q_karimova@mail.ru)
**BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'RGANILADIGAN NOSTANDART MASALALARNING
TA'LIMIY, TARBIYAVIY VA AXLOQIY AHAMIYATI**

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinflarda matematika fanini o'qitishda nostandart masalalarning o'rni yoritilgan. Nostandart masalalar bilan ishlashning boshlang'ich sinflarda o'quvchilar uchun nafaqat matematik bilimlarini oshirishga, balki ularni axloqiy va ijtimoiy jihatdan shakllantirishga ham xizmat qilishi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, o'quvchi, nostandart masala, usul, metod, yechim, matematik tafakkur, ko'nikma, fikr, axloq, tarbiya.

УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ И ПРАВСТВЕННАЯ ЗНАЧИМОСТЬ НЕСТАНДАРТНЫХ ВОПРОСОВ, ИЗУЧАЕМЫХ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация. В статье освещается роль нестандартных вопросов в преподавании математики в начальных классах. Выявлено, что работа с нестандартными задачами служит учащимся начальных классов не только для повышения их математических знаний, но и для их нравственного и социального становления.

Ключевые слова: начальный класс, ученик, нестандартная задача, прием, метод, решение, математическое мышление, навык, мысль, мораль, воспитание.

THE EDUCATIONAL, DEVELOPMENTAL, AND MORAL SIGNIFICANCE OF NON-STANDARD PROBLEMS STUDIED IN ELEMENTARY GRADES

Annotation. The article discusses the role of non-standard problems in teaching mathematics in primary school classes. It reveals that working with non-standard problems not only enhances students' mathematical knowledge but also contributes to their moral and social development.

Keywords: primary school, student, non-standard problem, method, technique, solution, mathematical thinking, skill, thought, ethics/morals, upbringing.

Kirish (Introduction). Ertangi kun egalari bo'lgan bugungi kun yoshlarini kuchli bilimga ega qilib tarbiyalash, o'quv muassasalarida zamon talablariga mos sifatli ta'limni ta'minlash, o'quvchi-yoshlarni har jihatdan yetuk qilib voyaga yetkazishda dastlabki tushunchalarni berish, o'quvchilarning dunyoqarashini to'g'ri rivojlantirish masalasi maktab o'qituvchilari zimmasiga ulkan mas'uliyatni yuklaydi. Davlatimizda yosh avlodning ta'lim-tarbiyasiga alohida e'tibor hamda g'amxo'rlik qilish davlat siyosati darajasida qaralmoqda. Shu maqsadda mamlakatimizda zamonaviy ta'lim berish maqsadida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda.

Hozirgi kunda o'quvchilarni jamoaviy va yakka tartibda ishlash, mustaqil o'qib o'rganish, ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish, o'quvchilar barcha qobiliyatini yuzaga chiqarish maqsadida ta'lim sohasida yangiliklar yaratish borasida ilmiy tadqiqotchi olimlar tomonidan ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bugungi kun o'quvchilariga matematikaga oid nostandart masalalarni, ularning turlari va yechish usullarini o'rgatuvchi, ularga bunday masalalar to'g'risida aniq ma'lumotlar beruvchi, o'quvchilarning kreativ qobiliyatini o'stiruvchi topshiriqlardan foydalanish maqsadida darsliklar, qo'llanmalar, monografiyalar nashr etish, bo'lajak o'qituvchilarning bu sohadagi bilimlarini rivojlantirish, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini o'stirishga yo'naltiruvchi o'quv va sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish faoliyatiga oid metodik ko'rsatmalar, qo'llanmalar yaratish metodist olimlarimiz oldiga qo'yilgan, hal qilinishi kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb masalalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Bugungi kun o'qituvchisi zamon bilan hamnafas bo'lishi bilan birga qobiliyatli, o'z ishining ustasi, mohir notiq va ijodkor bo'lishi talab qilinadi.

O'qituvchining pedagogik qobiliyatini tahlil qilgan N.V.Kuzmina shunday yozadi: "Talim-tarbiyada ro'y beradigan ko'pgina kamchiliklar o'qituvchi o'z pedagogik qobiliyatining amaliy yo'nalishlarini yaxshi bilmasligi, iste'dodning o'qituvchida yo'qligi natijasida ro'y beradi. Maxsus qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchilar faqat o'zlari egallagan kasbiy yo'nalishlari bo'yicha muayyan faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullanadilar" [5;179-b.].

O'qituvchining o'quvchilarga bilim berishi yuksak darajada muvaffaqiyatli bo'lishi uning pedagogik qobiliyati qanchalik yuqori darajada ekanligiga bog'liq. Maktab o'qituvchisining faoliyati yosh avlodni ma'naviy barkamol, yetuk shaxs darajasida tarbiyalashda va yangi bilimlarni chuqur singdira olishida namoyon bo'ladi. Buning muvaffaqiyati esa, albatta, o'qituvchining pedagogik qobiliyatiga bog'liq. O'qituvchi qobiliyati o'qitish faoliyati jarayonida shakllanib va rivojlanib boradi. Buning uchun o'qituvchida intilish, layoqat, zehn, qiziqish va matonat bo'lishi kerak.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini fanlarga oid qiziqishlarini orttirishning eng maqbul usuli bu fanga oid noodatij topshiriqlardan va savol-javoblardan foydalanishdir. Matematika fanida bunday masalalar no-standart masalalar deyiladi. Ko'pgina tadqiqotchilar nostandart vazifalarga ta'rif berganlar, ammo aniqroq va umumiy ta'rif L.M.Fridman tomonidan berilgan: "Nostandart masalalar – matematika kursida ularni yechishning aniq dasturini belgilovchi umumiy qoidalar va qoidalar mavjud bo'lmagan masalalardir" [6:45-b.]. Bunday masalalar o'quvchilarda ijodiy fikrlash va matematik tafakkurni rivojlantirish uchun mo'ljallangan. Shuningdek, nostandart vazifa deganda o'quvchi uni yechish usulini bilmagan vazifalar tushuniladi va bunday masalalarni hal qilishda o'rganilgan bilimlarga tayanish talab qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Nostandart masalalar boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning matematik tafakkurini, ijodkorligini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Bu masalalar odatdagi matematik masalalardan farqli ravishda, o'quvchilardan yanada ijodiy yondashuv va nostandart yechim usullarini talab qiladi. Ushbu masalalar orqali o'quvchilar muammolarni turli burchaklardan ko'rish, mantiqiy fikrlash va tasavvurini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Nostandart masalalar boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning ta'limiy rivojlanishida juda katta ahamiyatga ega. Ushbu masalalar o'quvchilarning matematika fani bo'yicha ko'nikmalarini chuqurlashtiradi va ularning umumiy aqliy rivojlanishiga yordam beradi. Quyida nostandart masalalarning ta'limiy jihatlari batafsil berilgan:

1. Matematik tafakkurni rivojlantiradi. Nostandart masalalar o'quvchilarning matematik tafakkurini rivojlantirishda katta rol o'ynaydi. Ular odatdagi masalalardan farqli o'laroq, o'quvchilardan ijodiy va mantiqiy fikrlashni talab qiladi. Bu masalalar o'quvchilarning sonlar, geometrik shakllar, qiyoslash va hisoblash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Nostandart masalalar yechishda o'quvchilar turli xil matematik tushunchalarni o'zlashtiradi va ularni amalda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. Muammolarni mustaqil hal qilish ko'nikmasini shakllantiradi. Nostandart masalalar muammolarni hal qilish ko'nikmasini rivojlantirishga qaratilgan. O'quvchilar o'z oldilariga qo'yilgan masalalarni tahlil qilish va ularga yechim topish uchun turli strategiyalarni qo'llaydilar. Bu masalalar o'quvchilarga yangi sharoitlarga moslashish, muammoni har tomonlama ko'rib chiqish va yechim topishda ijodkorlik bilan yondashishni o'rgatadi. Bunday mashg'ulotlar orqali o'quvchilar muammolarni tahlil qilish va ularga o'ziga xos yondashish orqali turli yechimlarni topishga o'rganadilar.

3. Mustaqil fikrga ega bo'ladi va o'ziga bo'lgan ishonch ortadi. Nostandart masalalar orqali o'quvchilar mustaqil ravishda masalalarni yechishga va o'z bilimlarini sinab ko'rishga o'rganadilar. Bu esa ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. O'quvchilar nostandart masalalarni hal qilishda o'zlarining yondashuvlarini sinab ko'rish va yechimlarni mustaqil topish orqali qiyinchiliklarga bardosh berishni o'rganadilar.

4. Ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Nostandart masalalar o'quvchilardan oddiy yondashuvlardan tashqari ijodiy yondashuvlarni qo'llashni talab qiladi. O'quvchilar nostandart masalalarni hal qilishda o'z fantaziyalarini va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini ishga soladilar. Bu esa ularning matematik va umumiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

5. Mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi. Nostandart masalalar mantiqiy fikrlashni rivojlantirish uchun muhim vosita hisoblanadi. O'quvchilar bu turdagi masalalarni yechishda o'zlarining mantiqiy ketma-ketliklarini aniqlash, muammoni tahlil qilish va to'g'ri xulosalar chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Bu ularga nafaqat matematikada, balki boshqa fanlar va hayotiy vaziyatlarda ham mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini qo'llashga yordam beradi.

6. Darslarni qiziqarli tashkil qilish uchun yordam beradi. Nostandart masalalar darslarni qiziqarli va interaktiv qilishga yordam beradi. O'quvchilar odatij masalalarni hal qilishdan ko'ra nostandart masalalar bilan shug'ullanishni yanada qiziqarli deb hisoblaydilar. Bu ularda matematikaga nisbatan qiziqishni oshiradi va fanga bo'lgan e'tiborni kuchaytiradi. Qiziqarli va murakkab masalalarni yechish orqali o'quvchilar matematikani chuqurroq o'rganishga qiziqadilar, bu ularning ta'limiy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

7. Matematik bilimlarni hayotda tatbiq qila oladi. Nostandart masalalar, ko'pincha, hayotij vaziyatlarga asoslangan bo'lib, bu o'quvchilarga matematikani kundalik hayotda qo'llashni o'rgatadi. Masalan, oddij savdo qilish, buyumlarni taqqoslash yoki har xil vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish kabi masalalar o'quvchilarga matematikani amaliyotda qo'llashni o'rgatadi.

8. Matematik kompetensiyalarni rivojlantiradi. Nostandart masalalar yordamida o'quvchilar matematik kompetensiyalarni rivojlantiradilar, ya'ni, ular masalalarni tahlil qilish, reja tuzish, muammolarni hal qilish va yechimlarni tekshirish ko'nikmalarini o'zlashtiradilar. Bu kompetensiyalar, keyinchalik, murakkab matematik tushunchalarni o'zlashtirish uchun zamin yaratadi.

Nostandart masalalar boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun juda foydali bo'lib, ularning matematik tafakkuri, mustaqil va ijodiy fikrlash, mantiqiy tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu masalalar ta'limiy jarayonni qiziqarli qilish bilan birga, o'quvchilarning shaxsiy va aqliy rivojlanishiga ham katta hissa qo'shadi.

Nostandart masalalar boshlang'ich sinflarda o'quvchilar uchun tarbiyaviy va axloqiy jihatlari katta ahamiyatga ega. Bunday masalalar o'quvchilarning nafaqat matematik bilimlarini oshirishga, balki ularni axloqiy va ijtimoiy jihatdan shakllantirishga ham xizmat qiladi. Quyida nostandart masalalarning boshlang'ich sinflardagi tarbiyaviy va axloqiy jihatlari haqida batafsil ma'lumot keltiramiz:

Tarbiyaviy jihatlari:

1. Mantiqiy tafakkurni rivojlantiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga nostandart masalalar bilan ishlashni o'rgatish bolalarni tanqidiy va mantiqiy fikrlashga undaydi. Bu esa ularda har qanday muammolarni o'ziga xos tarzda ko'rib chiqib o'rganish va faqat o'zigagina xos bo'lgan ijodkorlik bilan yondashish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu turdagi masalalarni yechish jarayonida o'quvchilar o'z fikrlarini tartibga solishga, tizimlashtirishga va bir maqsad sari ishonch bilan intilishga o'rganadilar.

2. Hayotda turli muammolarni mustaqil hal qilish ko'nikmasini shakllantiradi. O'quvchilar nostandart masalalar bilan ishlashda turli muammolarni ijobiy hal qilish yo'llarini izlaydi. Bu ularni hayotda duch keladigan turli muammolarni sabr-toqat bilan, aql bilan, eng mukammal tarzda hal qilishga o'rgatadi. Muammoni yechish uchun sabr qilish va turli yo'llarni sinab ko'rish muhim tarbiyaviy xususiyat bo'lib, bu hayotda juda muhimdir.

3. Mustaqil fikrga ega bo'lish orqali o'ziga bo'lgan ishonch ortadi. Nostandart masalalar bilan ishlash o'quvchilarga mustaqil ravishda fikr yuritish va qaror qabul qilish imkoniyatini beradi. Bu esa ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. O'quvchilar masalani o'zlari mustaqil hal qilishni o'rgangan sari o'zlarini mustaqil va mas'uliyatli his qiladilar. Bu esa o'z-o'ziga ishonch tuyg'usining shakllanishi uchun muhimdir.

Aхлоqiy jihatlari:

1. Jamoa bilan ishlash ko'nikmasi shakllanadi. Nostandart masalalar, ko'pincha, guruhda yechiladi. Bu esa o'quvchilarni bir-biriga yordam berishga, hamkorlik qilishga, jamoa bilan ishlashga o'rgatadi. Guruhda ishlash orqali o'quvchilar o'zaro muloqot qilish, bir-biriga hurmat ko'rsatish va boshqalarni tinglash va ularning fikrini hurmat qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa ijtimoiy va ahloqiy tarbiya jihatidan juda muhimdir.

2. Mehnatsevarlik va qiyinchiliklarga bardoshlilik shakllanadi. Nostandart masalalarni hal qilish qiyin va masalani hal qilish jarayonida juda ko'p xatoliklar kuzatilishi mumkin. Bu jarayon bolalarda mehnatsevarlik va qiyinchiliklarga bardoshlilik, qat'iyatlilik, boshqalar fikrini oxirigacha eshita olish kabi fazilatlarini rivojlantiradi. Bu esa ularni kelajakdagi qiyinchiliklarga tayyorlaydi va ijtimoiy jihatdan bardoshli inson bo'lib yetishishida yordam beradi.

3. To'g'ri so'zlash va o'zaro hurmat hissi ortadi. Masalalarni hal qilish jarayonida nostandart yondashuvlar bilan ishlash o'quvchilarni o'z yechimlarini tekshirish va adolatli ravishda tanqid qilishga o'rgatadi. Bunday jarayon ularda to'g'ri so'zlashga va boshqalarning fikriga hurmat bilan yondashish kabi axloqiy fazilatlarini rivojlantiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Shunday qilib, boshlang'ich sinflarda nostandart masalalarni hal qilishda o'quvchilar, ko'p hollarda, muvaffaqiyatsizlikka uchraydilar. Ammo bu muvaffaqiyatsizlikning o'quvchilar uchun foydali tomonlari mavjud bo'lib, bu ularni sabrli bo'lishga, qiyinchiliklarni qanday qabul qilishga va ularni qanday hal qilishga o'rgatadi. Bu axloqiy jihatdan muhim, chunki hayotda ham muvaffaqiyatsizliklar va qiyinchiliklar bo'lishi mumkin. Bu jarayonda qiyinchilikni yengish uchun sabr va matonat talab etiladi.

O'quvchilarda nostandart masalalarni yechish orqali muammolarga ijodiy yondashish ko'nikmalari rivojlanadi. Bu ularning hayotda ham kutilmagan muammolarni har xil ijobiy yo'llar bilan hal qilish qobiliyatini shakllantiradi, bu juda muhim axloqiy fazilatdir.

Nostandart masalalarni yechishga o'rgatishning boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matematik tafakkurni shakllantirishi, tarbiyaviy va axloqiy jihatlari aniqlangan bo'lib, bu masalalar bolalarni mustaqillikka, to'g'ri so'zlikka, sabrlikka, hamkorlikka, o'zgalarga yordam berishga va ijodkorlik kabi fazilatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu esa ularning yetuk shaxs bo'lib rivojlanishiga katta hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Фридман Л.М. Изучаем математику. Кн. для учащихся 5–6 кл. общеобразовательных учреждений.

М., «Просвещение», 1995, 255 с.

(2). Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. В.В.Давыдов. М., «Интор», 1996, с. 56.

(3). Rauxhanov Sh.R., Qosimov F.M. O'quvchi ijodiy faoliyatini oshirishda mantiqiy topshiriqlarning roli. To'plam. O'qitishning pedagogik-psixologik asoslari. Muammo va istiqbollar. Buxoro, 2002, 198-bet.

(4). E.G'.G'oziyev. Psixologiya. Toshkent, «O'qituvchi», 2008, 351-bet.

(5). Фридман, Л.М. Как научиться решать задачи [текст]. Л.М.Фридман, Е.Н.Турецкий. М., «Просвещение», 1984, 175 с.

(6). В.У.Ягудайев. Аjoyib sonlar olamida. Toshkent, «Oqituvchi», 1973, 230-bet.

(7). Karimova K.R. The Content and Essence of the Concept of Logical Problem in Primary Education. International Journal on Integrated Education. Volume 5, Issue 1, Jan, 2022, p .219–223.

(8). Mamatov M.Sh., Mamadjanova M.K. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tafakkur qilish qobiliyatlarini rivojlantirishda mantiqiy masalalarni o'rni va ahamiyati. «Xalq ta'limi», Toshkent, 2020, 5-son, 56–60-betlar.

Esanova Sarvinoz Uktamovna (Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti «Maktabgacha ta'lim» kafedrasida o'qituvchisi; e-mail: esanovas@mail.ru),

Tangirova Ruhshona (Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti «Maktabgacha ta'lim» yo'nalishi talabasi; e-mail: tangirovar@bk.ru)

XALQ HUNARMANDCHILIGIGA OID KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

***Annotatsiya.** Har bir xalqning kundalik hayotida xalq hunarmandchiligi namunalari muhim ahamiyat kasb etadi. Xalq hunarmandchiligi xalqning tarixiy qadriyatlarini o'zida aks ettiruvchi bebaho hazinadir. Ushbu maqolada xalq hunarmandchiligiga oid ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish, uning pedagogik imkoniyatlari borasida fikr-mulohazalar keltirilgan. Shuningdek, talabalarda xalq hunarmandchiligiga oid bilimlarni rivojlantirishning yo'nalishlari tahlil qilingan.*

***Kalit so'zlar:** xalq hunarmandchiligi, pedagogika, ijtimoiy kompetensiya, ta'lim-tarbiya, amaliy san'at.*

Эсанова Сарвиноз Уктамовна (Институт предпринимательства и педагогики Денова, преподаватель кафедры дошкольного образования; esanovas@mail.ru),

Тангирова Рухшона (Институт предпринимательства и педагогики Денова, студентка дошкольного образования; tangirovar@bk.ru)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ, СВЯЗАННЫХ С НАРОДНЫМИ ПРОМЫСЛАМИ

***Аннотация.** Образцы народных промыслов играют важную роль в повседневной жизни каждого народа. Народные промыслы – бесценное сокровище, отражающее исторические ценности народа. В данной статье представлены взгляды на развитие социальных компетенций, связанных с народным ремеслом и его педагогическими возможностями. Также были проанализированы направления развития знаний учащихся о народных промыслах.*

***Ключевые слова:** народные промыслы, педагогика, социальная компетентность, образование, практическое искусство.*

Esanova Sarvinoz Uktamovna (Institute of Entrepreneurship and Pedagogy Denau, Teacher of the Department of Preschool Education; e-mail: esanovas@mail.ru),

Tangirova Rukhshona (Institute of Entrepreneurship and Pedagogy Denau, Student of Preschool Education e-mail: tangirovar@bk.ru)

PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING COMPETENCES IN FOLK CRAFTS

***Annotation.** Examples of folk crafts play an important role in the daily life of every nation. Folk crafts are a priceless treasure that reflects the historical values of the people. This article presents views on the development of social competencies related to folk crafts and their pedagogical possibilities. The directions of development of students' knowledge about folk crafts were also analyzed.*

***Key words:** folk crafts, pedagogy, social competence, education, practical art.*

Kirish (Introduction). Mamlakatimizda umumta'lim maktablarida «Texnologiya» fanining joriy etilishi yoshlarni mehnatga o'rgatish, bilimli avlodni shakllantirish va ularni rivojlanayotgan ijtimoiy va bozor sharoitlariga moslashtirishga prinsipial jihatdan yangi yondashuvlarni aniqlashtirishga xizmat qiladi. Bugungi kunda har tomonlama rivojlangan, kreativ fikrlaydigan talabalarni tarbiyalash maktab ta'limining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Bu esa maktab o'quvchilarini tayyorlash sifatini sezilarli darajada oshirish, ularning mustaqil ijodiy faoliyatga tayyorligini shakllantirish, o'smirlarda ijodiy mehnatga bo'lgan ehtiyojni qondirish va o'z salohiyatlarini ro'yobga chiqarishni taqozo etadi. Zamonaviy maktab ya-

ngi mazmun va yangi pedagogik texnologiyalarni izlash, ishlab chiqish va amaliyotga joriy etishni tashkil etuvchi ijodiy laboratoriya bo'lishi lozimligi davr talabiga aylanib bormoqda. U o'quvchilarning o'zini shaxs sifatida anglashidan boshlab, ijtimoiy yetuklik va kasbiy rivojlanishgacha bo'lgan uzluksiz ta'lim jarayonini ta'minlashi kerak.

Ko'p asrlar davomida dekorativ-amaliy san'at va xalq hunarmandchiligi bolalarni ma'naviy va ijodiy tarbiyalash vositalaridan biri bo'lgan hamda pedagogik katta tarbiyaviy ta'sir ko'rsatib kelgan. Dunyoning boshqa hech bir mamlakatida bizning yurtimiz kabi turli xil xalq hunarmandchiligi sohalari mavjud emas. Chuqur tarixga ega bo'lgan xalq hunarmandchiligi an'analari asrlar davomida rivojlanib, takomillashib kelmoqda, naqsh va bezaklar texnologik mahorat bilan birga avloddan avlodga o'tib bormoqda.

Xalq hunarmandchiligi jamiyatning ma'naviy hayotidan ko'chirilgan, yetuk shaxsni tarbiyalashda ishtirok etuvchi, uning ijtimoiy tajribasini shakllantiruvchi an'analari, yangilik va me'yorlarni zamonaviy madaniyatda o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Talabalarga xalq madaniyatining mohiyatida mujassam bo'lgan urf-odatlar, xalq og'zaki ijodi, amaliy san'at va xalq hunarmandchiligining milliy o'ziga xosligini ko'rsatish zarur. San'at o'quvchi shaxsiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, intellekt faollashadi, his-tuyg'ular barqarorlashadi. Bolalarni ijod bilan tanishtirish yuksak ma'naviyatli shaxsni shakllantirishning eng to'g'ri yo'lidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Xalq hunarmandchiligiga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari masalasi bo'yicha bir qator olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Ular qatoriga N.G.Alekseev [3], S.Gruzenberg [4], K.Dunker [2], Y.L.Lvova [5], A.Nekrasova kabilarni alohida qayd etish joiz. Ushbu tadqiqotchilar o'z izlanishlari orqali xalq hunarmandchiligining pedagogik jihatlari, o'quvchilarning kreativ tafakkurini shakllantirishdagi rolini asoslab berishga harakat qilganlar.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Xalq hunarmandchiligiga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari mavzusiga bag'ishlangan mazkur maqolada ilmiy tadqiqotning pedagogika fanlari sohasida qo'llaniladigan analiz, sintez, kuzatish, induksiya, deduksiya kabi metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Xalq badiiy hunarmandchiligi hamunalaridan pedagogik jarayonlarda professional foydalanish va bolalarning estetik tarbiyasi XV asrda boshlangan. U umuminsoniy qadriyatlarga va ularni avloddan avlodga yetkazish usullariga katta ta'sir ko'rsata oldi. XX asrning 20-yillarida sovet pedagogika fani, xalq ta'limi, jumladan, o'quvchilarga estetik tarbiya berish amaliyotiga asos solingan. 1918-yil oktabrda e'lon qilingan "Yagona mehnat maktabining asosiy tamoyillari" hujjatida shunday deyilgan edi: "Umuman olganda, estetik tarbiya ba'zi bir soddalashtirilgan bolalar san'atini o'rgatish emas, balki hissiyotlar va ijodiy xususiyatlarni tizimli ravishda rivojlantirishni anglatishi kerak. Bu elementdan xoli mehnat va ilmiy ta'lim ruhsiz bo'lar edi, chunki hayot quvonchi mehnat va ilmning oliy maqsadidir" [4;18-b.].

Pedagogikaning xilma-xil tarbiyaviy maqsadlarida: estetik tarbiya va tabiat vositalari, ijtimoiy foydali mehnat va san'atning barcha turlari orqali tarbiyalash katta o'rin egallaydi.

Taniqli psixolog P.P.Blonskiy o'quv materialini qadimgi xalq dunyoqarashining xususiyatlarini saqlab qolgan bolalik xususiyatlariga yaqinlashtirish lozimligiga alohida urg'u beradi. "Biz, – deb yozadi P.P. Blonskiy, – bolani o'rgatishda, bolaning ongi bizga qaraganda xalqqa va qadimiylikka yaqinroq ekanligini doimo yodda tutishimiz kerak. Shuning uchun ham o'rganishning boshlang'ich nuqtasi bolalar, xalq va qadimiy san'atdir" [2;107-b.].

Bugungi globallashuv sharoitida maktab umuminsoniy qadriyatlarni e'tibordan chetda qoldirmasdan, o'quvchilarni o'z xalqining tarixiy ildizlari va an'alariga, millatlararo munosabatlarga, diniy bag'rikenglikka, o'z xalqining tarixiy ildizlariga g'amxo'rlik qilishga o'rgatuvchi madaniyat markaziga aylanishi lozim. Bugungi kunda o'qituvchining vazifasi yosh avlodni bu borada oldingi ajdodlar tomonidan yaratilgan xalq hunarmandchiligi namunalarini o'zlashtirish asosida ma'naviy va moddiy qadriyatlarni yaratishga tayyorlashdir. An'analari xalq, millat taraqqiyotining ma'naviy asoslarini jamlab, g'oyaviy-axloqiy, mehnat va estetik madaniyatning eng yaxshi yutuqlarini o'zida mujassamlashtiradi. Ularga qo'shilish orqali navqiron avlod falsafiy, psixologik, g'oyaviy-axloqiy-estetik mazmuni o'ziga singdiradi, milliy o'ziga xoslikni, tevarak-atrofdagi voqelikni o'zgartirishga ijodiy munosabatni shakllantiradi.

Shu nuqtayi nazardan ham keyingi yillarda xalq hunarmandchiligi namunalaridan shaxsning barkamol rivojlanishining uzviy qismi va eng muhim omili sifatida foydalangan holda badiiy-estetik tarbiya nazariyasi va amaliyoti muammolariga e'tibor kuchaymoqda. Shu sababli hozirgi vaqtda umumta'lim maktabining asosiy e'tiborini milliy ta'limni rivojlantirish va milliy maktabni tiklash muammolarini ishlab chi-

qishga qa-ratish kerak. Ammo bu o'tmishga qaytishni anglatmaydi. Bular milliy madaniyatni ijodiy o'zgar-tirishni amalga oshiradigan va o'quvchilarni zamonaviy ijtimoiy-madaniy sharoitlarga moslashtiradigan metodlar asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir. Bugungi kunga kelib ,O'zbekistonda har bir yosh avlod vakilini ona xalqining qadriyatleri va an'alarining tashuvchisi sifatida shakllantirish, uning kamolotiga ko'maklashish respublika ta'lim muassasalarining eng muhim vazifasi hisoblanadi [3;98-b.].

Bugungi kunda o'quvchilarning xalq hunarmandchiligiga oid kompetensiyalarni rivojlantirish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. Bolaning xalq amaliy san'atining madaniy ahamiyati va xususiyatlari haqidagi g'oyalarini shakl-lantirish.

2. "Texnologiya" fani tarkibida xalq hunarmandchiligi namunalari bilan bog'liq bo'lgan mavzularni chuqurlashtirilgan tartibda tashkil etish.

3. Badiiy hunarmandchilikning ayrim turlari bo'yicha amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga alohida ahamiyat qaratish.

4. Xalq hunarmandchiligining obrazli motivlarini namoyish qilish, bu orqali o'quvchilarda badiiy tasvirni yaratish qobiliyatini rivojlantirish.

5. Ijodkorlikning turli shakllari orqali bolaning o'zini namoyon qilish qobiliyatini rivojlantirish [5; 14-b.].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xalq hunarmandchiligi asosida maktab o'quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish holatini o'rganar ekanmiz, biz ushbu faoliyat turining samarali bo'lishi bevosita o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligiga bevosita aloqador degan xulosaga keld-ik. Umuman aytganda, o'quvchilarning xalq hunarmandchiligiga oid kompetensiyalarini rivojlantirish ular-ni kelgusida mehnatsevar, o'z xalqning tarixi, moddiy-ma'naviy qadriyatlarini hurmat qiluvchi, ularni ya-nada rivojlantirishga harakat qiluvchi shaxs bo'lib shakllanishlarida poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10–11-sinflari o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. 30.12.2021. Lex.uz.

(2). Duncker K. Zur Psychologie des produktiven Denkens. Berlin, Springer, 1935.

(3). Алексеев Н.Г., Юдин Э.Г. О психологических методах изучения творчества. Проблемы научного творчества в современной психологии. М., 1971.

(4). Грузенберг, Сергей. Книжные знаки. М., "Художественная печать", 1924, 21 с.

(5). Львова Ю.Л. Творческая лаборатория учителя. Из опыта работы. 2-е изд., перераб. и доп., М., "Просвещение", 1985, 158 с.

Xudayberganova Nargisa Qurbonbayevna (Urganch Ranch Texnologiya universiteti "Pedagogika va aniq fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi) BO'LG'USI O'QITUVCHINING INNOVATSION FAOLIYATINI TASHKIL QILISHNING USUL VA VOSITALARI

***Annotatsiya.** Maqolada bo'lg'usi o'qituvchi faoliyatidagi innovatsion yondashuvlar va ularning usul vositalari haqida fikr yuritilgan. Bo'lg'usi o'qituvchi innovatsion faoliyatining asosiy belgilaridan biri bo'lgan ijodkorlik, yangiliklarni o'zlashtirib borish bilan birga, ularni o'z faoliyatida qo'llashi va peda-gogik jamoa o'rtasida targ'ib qila olishi nazarda tutiladi.*

***Kalit so'zlar:** o'qituvchi, faoliyat, innovatsiya, innovatsion faoliyat, pedagogik mahorat, kasbiy ma-horat, muomala madaniyati.*

Худайбергано́ва Наргиса Курбанбаевна (Ургенч Ранч технологический университет, кафедра «Педагогика и точные науки», старший преподаватель)

ОРГАНИЗАЦИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МЕТОДЫ И ИНСТРУМЕНТЫ

***Аннотация.** В статье рассматриваются инновационные подходы к работе будущего учи-теля и их методы. Креативность является одной из основных характеристик инновационной дея-тельности будущего учителя при изучении нового и использовании его в своей работе. Предполага-ется, что он умеет это применять и пропагандировать в педагогической среде.*

***Ключевые слова:** педагог, деятельность, инновация, инновационная деятельность, педаго-гическое мастерство, профессиональное мастерство, культура обращения.*

Khudayberganova Nargisa Kurbanbaevna (Urgench Ranch Technological University “Pedagogy and Exact Sciences” senior lecturer of the department)

ORGANIZING INNOVATIVE ACTIVITIES OF A FUTURE TEACHER. METHODS AND TOOLS

***Annotation.** The article discusses innovative approaches to the work of future teachers and their methods. Creativity is one of the main characteristics of the innovative activity of a future teacher; when learning something new and using it in his work, it is assumed that he knows how to apply and promote it. among the teaching staff.*

***Keywords:** teacher, activity, innovation, innovative activity, pedagogical skills, professional skills, culture of treatment.*

Kirish (Introduction). Bugun O‘zbekistonning yangi qiyofasini kashf qilish, bevosita ta‘lim jarayonining amalga oshishi bilan bog‘liq ekanligini tushunishimiz, ta‘lim jarayoniga jiddiy e‘tibor qaratish lozimligini taqozo etadi. Bu borada davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev: “Biz ta‘lim va tarbiya tizimining barcha bo‘g‘inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o‘zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz” deb alohida ta‘kidlashi ta‘lim tizimini har qachongidan ham dolzarb ekanligini ko‘rsatadi (1). Zamonaviy ta‘lim tizimida innovatsion faoliyat muhim o‘rin tutadi. Bulg‘usi o‘qituvchi, ya‘ni o‘qituvchilarning kelajagi, o‘zining professional faoliyatida innovatsion yondashuvlarni qo‘llash orqali ta‘lim jarayonini samarali tashkil qilishlari kerak. Bunday yondashuvlar o‘quvchilarning qiziqishini oshirishi, ularning ijodiy fikrlashini rivojlantirishi va ta‘limning sifatiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatish uchun zarur hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlili (Literature review). Bunda ko‘plab olimlar zamonaviy ta‘lim metodlari, innovatsion texnologiyalar va pedagogik usullar bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan. Jumladan, A. Abdullayev “Innovatsion ta‘lim texnologiyalari” asarida innovatsion ta‘lim metodlari, ularning samaradorligi va o‘quvchilarning faolligini oshirish usullari haqida so‘z boradi. Rajabov Sh. “Pedagogik innovatsiyalar”, Pedagogikadagi inovatsiyalarning rivojlanishi, ularning ta‘lim jarayonidagi o‘rni va ahamiyati haqida, Saidov F. “Ta‘limda informatsion texnologiyalarni joriy etish” Sharipov A. “Kritik fikrlash va ijodiy yondashuv”. “O‘quvchilarda kritik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun pedagogik usullar”. Nasimov R. “Innovatsion pedagogika”. Innovatsion pedagogik yondashuvlarning nazariy asoslari va amaliyotdagi ifodalanihi kabi jihatlari o‘rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasiga (Research Methodology). Tadqiqotning maqsadi va vazifalarini belgilab olishni nazarda tutadi, ular:

- innovatsion faoliyatning mohiyatini aniqlashi;
- o‘qituvchilar innovatsion metodlarni qanday qo‘llashi;
- innovatsion vositalarni tahlil qilish kabilarni nazarda tutadi.

Yuqorida keltirilgan fikrlar ta‘lim-tarbiya jarayonida innovatsion yondashuvlarni tatbiq qilishni talab etadi. Shu o‘rinda o‘qituvchining faoliyatida innovatsiya muhim o‘rin egallaydi. Mazkur vaziyatda bo‘lg‘usi o‘qituvchining innovatsion faoliyatga tayyorlash vazifasi yuzaga keladi. Bo‘lg‘usi o‘qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlashda duch kelinadigan qiyinchiliklarni hisobga olish va ularni bartaraf etish lozim. “O‘qituvchining innovatsion faoliyati haqida gapirganda, bu faoliyatning ilmiy-metodik o‘ziga xosligi haqidagi savol paydo bo‘ladi. Bu faoliyatning imkoniyatlari ta‘lim tizimi ko‘lamida innovatsion g‘oyalar, loyihalar, texnologiyalarni joriy qilishda va shaxsni rivojlantirishda namoyon bo‘ladi” [5;174–176-b.]. Bu esa muayyan faoliyat jarayonida quyidagi imkoniyatlarni o‘zida jamlaydi:

- o‘qituvchi o‘z sohasiga oid yangiliklardan xabardor bo‘lishi;
- o‘zining faoliyatida yangiliklarni samarali qo‘llay olishi;
- o‘qituvchining jodkorlik va kommunikativ qobiliyatini rivojlanganligi.

O‘qituvchilarning yangilikni o‘zlashtirishga tayyorgarligining mezonlari esa o‘qituvchi motivatsiyasi, malaka tayyorgarligi, pedagogik tajriba-sinov ishlarini amalga oshirish borasidagi bilim va malakalari, innovatsiya yo‘lidagi to‘siqlarni bartaraf eta olish mahorati bilan belgilanadi. “Innovatsion faoliyatga tayyorlash jarayonida maqsad aniq, puxta belgilanib, bo‘lg‘usi o‘qituvchining oldingi faoliyatini tashxislash asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq” [3;108-b.].

Bo‘lg‘usi o‘qituvchilarda innovatsion faoliyat shakllanishida quyidagi omillar asosiy ekanligi ma‘lum bo‘ladi:

- yangilikka nisbatan ichki ehtiyoj va qiziqishning yuzaga kelishi;
- o‘qituvchilarda yangilik kiritish uchun pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil qilishda zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmaga ega bo‘lishi;

–o‘qituvchi pedagogik faoliyatida yangilikni qo‘llay olish mahoratiga egaligi;
–o‘qituvchidagi ijodkorlik va izlanuvchanlik, o‘quvchilar va pedagogik jamoa orasida ko‘tarinki kayfiyatni yaratish sifatlarining mavjudligi.

Shu o‘rinda innovatsion faoliyat natijasi nimada ko‘rinadi, uning belgilari qanday? degan savol tug‘ilishi, tabiiy. Ya‘ni, innovatsion dasturlar qanday ishlanadi? Yangi g‘oyalarni rivojlantirish va yaratishda qanday metodlardan foydalanish lozim? degan savollarga ham javob berish lozim.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Bu shuni ko‘rsatadiki, innovatsion metodlar va vositalar orqali o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning faolligi, ijodiy qobiliyatlari va mustaqilliklari oshadi.

–zamon talablariga mos yangiliklarni tatbiq qilish, o‘qitish samaradorligini oshishiga hissa qo‘shadi. Bo‘lg‘usi o‘qituvchilarning innovatsiyalardan foydalanishi kasbiy faoliyatning sifatini ta‘minlaydi. Ular quyidagilarda namoyon bo‘ladi.

- muayyan faoliyatni maqsadini aniqlashda;
- turli vaziyatlarni to‘g‘ri baholab, tezkorlik bilan xulosaga kelishida;
- o‘z sohasiga kreativ yondashishida;
- mutaxassislik malakasini puxta egallaganligida.

O‘qituvchi faoliyatida innovatsialarni tatbiq eta olish ko‘nikmasini shakllanganlik darajasi muayyan talablarga mos bo‘lishi lozim, bular:

– har bir o‘qituvchi innovatsion-pedagogik texnologiyalarni qo‘llay olish mahoratini yaxshi egallashi;

–o‘qituvchi shaxsi kerakli metodlarni o‘rinli rejalashtirishi va uni amalda samarali qo‘llay olishi ko‘nikmasiga ega bo‘lishi;

–o‘qituvchidagi ijodkorlik, izlanuvchanlik, o‘quvchilar va pedagogik jamoasi orasida ko‘tarinki kayfiyatni yarata olish sifatleri mavjudligida;

–mualliflik konsepsiyalarini yarata olish mahoratiga egaligi kabilarda namoyon bo‘ladi. O‘qituvchi innovatsion faoliyatining ilmiy-metodik ta‘minlanishi muhim ahamiyatga ega. “Pedagogik jamoaning innovatsion salohiyati ta‘lim tizimi ko‘lamida innovatsion g‘oyalar, loyihalar, texnologiyalarni joriy qilishda va ularni rivojlantirishda namoyon bo‘ladi” [2;158-b.].

O‘qituvchining yangilikni o‘zlashtirib olishga tayyorligi o‘ziga xos mezonlarga ega bo‘lib, ular quyidagilarda o‘z ifodasini topadi:

- o‘qituvchining yangilik haqidagi ma‘lumotlarga egaligi;
- o‘qituvchining malakaviy tayyorgarligi;
- sohaga oid bilim ko‘nikmaga ega bo‘lishi;
- innovatsiyalarni qo‘llashga to‘sqinlik qiladigan muammolarni hal qila olish qobiliyatiga ega bo‘lishi kabilar.

Xulosa va takliflar (Conclusion Recommendations). Yuqoridagilardan kelib chiqib, xulosa va takliflarimiz, bayon etilgan mulohazalarga asoslanib, quyidagi xulosaga kelish mumkin. Innovatsion faoliyat bir necha bosqichlarda tarkib topadigan faoliyat bo‘lib, o‘zining nazariy va amaliy asoslariga ega bo‘lgan pedagogik faoliyatning alohida bosqichi. Innovatsion faoliyatga tayyorlashda pedagoglar psixologik tayyorgarligini oshirish, ularning shaxsiy imkoniyatlarini namoyish etishga yo‘naltirish muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu tadbirlar malaka oshirish jarayonida amalga oshirilishi lozim.

Ta‘lim oluvchida ta‘lim va bilimga bo‘lgan ishtiyoqni kuchaytirishga, mustaqil ishlashni, o‘z kasbiga hurmat va iftixor, insoniy qadr-qimmat tuyg‘usini shakllantirish innovatsion faoliyatga tayyorlashdagi asosiy omil hisoblanadi. Innovatsion faoliyat deganda, yangi g‘oyalar, yondashuvlar amalga oshirish jarayoni tushuniladi. Bu faoliyat tadqiqot va rivojlantirish yangi texnologiyalarni joriy etish, mavjudlarini yaxshilash yoki bozor talablariga mos ravishda yangi yechimlar taklif etishni o‘z ichiga oladi. Innovatsion faoliyat, shuningdek, raqobatbardoshlikni oshirish, iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash va jamiyatning turli sohalarida ijobiy o‘zgarishlarni amalga oshirishga yordam beradi. Bo‘lg‘usi o‘qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlash muhim jarayon bo‘lib, bu ularning pedagogik malakalarini oshirish va zamonaviy ta‘lim tizimiga moslashishlariga yordam beradi.

Bugungi kunda bo‘lg‘usi o‘qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlash o‘qitishning sifat va samaradorligini oshiradi. Bunday sharoitda faqat bu borada ma‘lum tajribaga ega, yangilikka intiluvchan o‘qituvchilar misolida kutilgan natijaga erishish mumkin. Shu bilan birga, bo‘lg‘usi o‘qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlashda jamoadagi psixologik muhit, jamoa a‘zolarining qanchalik darajada dunyo ta‘lim bozoridagi yangiliklardan xabardor bo‘lishi masalaning muhim tomoni hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Sh.M.Mirziyoyev. "Qonun ustunorligi va inson manfaatlarinn ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi" mavzusidagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 2016-yil 8-dekabr, 243-son.
- (2). Ангеловский К. Учителя и инновации. Книга для учителя. Перевод с македонского В.П.Диденко. М., "Просвещение", 1991, с. 158.
- (3). Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. Рига, НПЦ Эксперимент, 1995, 108 с.
- (4). Леонтьев А.Н. Наука и человечество. 2 т., М., "Знания", 1963, 366 с.
- (5). U.A.Sapayev. Innovatsion ta'lim muhitini shakllantirishda texnik oily ta'lim muassasalari bilan ishlab chiqarish korxonalarining integratsiyasi. "Ilm sarchashmalari", 2022, 9-son, 174–176-betlar.

Kutliyeva Feruzaxon Yusupovna (Urganch Innovatsion universiteti, "Pedagogika va boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasini o'qituvchisi; UrDU mustaqil tadqiqotchisi; e-mail: feruzahonkutlieva@gmail.com)
BOSHLANG'ICH SINFI O'QITUVCHILARINING O'Z-O'ZINI RIVOJLANTIRISH QOBILİYATINI SHAKLLANTIRISH VA TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolaning maqsadi boshlang'ich sinfi o'qituvchilarining o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasini takomillashtirishning ilmiy-pedagogik asoslarini o'rganish, shuningdek, ushbu jarayonga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlashdir. Maqola, boshlang'ich sinfi o'qituvchilari uchun o'z-o'zini rivojlantirishning zarurligi va uning o'quvchi ta'limi sifatini oshirishdagi o'rni haqida chuqur tahliliy yondashuvni taklif etadi.*

***Kalit so'zlar:** kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish, kompetensiya, kasbiy mahorat, takomillashtirish, ilmiy va pedagogik asoslar, professional.*

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

***Аннотация.** Целью данной статьи является изучение научно-педагогических основ повышения компетентности саморазвития учителей начальных классов, а также определение факторов, влияющих на этот процесс. В статье предлагается углубленный аналитический подход к вопросу о необходимости саморазвития учителя начальных классов и его роли в повышении качества образования учащихся.*

***Ключевые слова:** профессиональное саморазвитие, компетентность, профессиональные навыки, совершенствование, научно-педагогические основы, профессионал.*

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF SELF-EDUCATIONAL COMPETENCE OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS

***Annotation.** The purpose of this article is to study the scientific and pedagogical foundations of increasing the self-development competence of primary school teachers, as well as to determine the factors influencing this process. The article offers an in-depth analytical approach to the issue of the need for self-development of a primary school teacher and his role in improving the quality of student education.*

***Keywords:** professional self-development, competence, professional skills, improvement, scientific and pedagogical foundations, professional.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi o'qituvchilardan nafaqat o'quvchilarga bilim berish qobiliyatini, balki boshlang'ich sinfi o'qituvchilarining uzluksiz kasbiy mahoratiga yuqori o'sish talabini ham qo'yadi. Bunday o'sishning asosiy jihatlaridan biri bu o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasini takomillashtirishdir. O'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasini takomillashtirish kasbiy o'sishning ajralmas qismiga aylandi va o'qituvchilarning yangi bilim, texnologiyalarni mustaqil izlash, tushunish, qo'llash qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi. Shu nuqtayi nazardan, ushbu kompetensiyani rivojlantirishga nafaqat uslubiy yondashuvlarni, balki boshlang'ich sinfi o'qituvchilarida uni shakllantirishning amaliy jihatlarini ham ko'rib chiqish zaruratini keltirib chiqaradi.

O'z-o'zini rivojlantirish va o'z ustida ishlash tartibini amalga oshirish zaruratining asosiy sababi, zamonaviy ta'lim tizimi ideal sifatida bo'lishini ta'minlashdir. Bu esa bizdan o'qituvchilarni professional darajada tayyorlash zaruratini yuzaga keltiradi. Zero, ular, keyinchalik, bolalarni o'z-o'zini rivojlantirishga to'g'ri yo'naltira oladilar, chunki ular bolaning ichki, yashirin iste'dodlarini faollashtirishga yordam berishlari mumkin. Har yili o'quvchilar bilan to'g'ri ishlashni aniqlaydigan ko'proq yangi usullar paydo bo'lgan-

ligi sababli, o'qituvchi pedagogikadagi asosiy o'zgarishlardan xabardor bo'lishi va rivojlanish qoidalarini bilishi uchun ushbu aniq ma'lumotlarni o'rganishi kerak. Bugungi kunda o'qituvchining o'zini-o'zi o'qitishning ahamiyati va zarurligini belgilaydigan standartlar mavjud bo'lib, o'qituvchining o'zini-o'zi rivojlantirishi uning yuqori kasbiy mahoratini shakllantirishda muhim bosqich ekanligi ayon bo'ladi.

O'z-o'zini rivojlantirishning mohiyati intellektual mehnat texnikasi va madaniyatini o'zlashtirish, muammolarni hal qilish, nafaqat shaxsiy o'zini-o'zi takomillashtirish, balki kasbiy o'zini takomillashtirish ustida ham mustaqil ishlashdir. Ma'lumki, o'quvchilarga beriladigan bilim poydevori boshlang'ich ta'limda qo'yiladi. Ushbu bosqichda inson ongi va dunyoqarashini rivojlantirish uchun asos bo'lgan bilimlar ham beriladi. Shunga ko'ra, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ma'naviy-axloqiy va kasbiy yetukligi ular tarbiyalayotgan o'quvchilarning har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Agar shaxsiyatning barcha nozikliklari va xususiyatlari haqida oldindan bilmasak, hech qanday rivojlanish bo'lmaydi. O'z-o'zini bilish shaxsni o'rganish uchun eng muhim manba hisoblanadi. Faqatgina inson o'z tajribasi, hayotiy tanlovi va xatti-harakatlari asosida o'zining eng aniq qiyofasini yaratishga qodir. Har qanday sohada, shu jumladan, professional sohada rivojlanish qiyinchiliklar mavjud. Bu qiyinchiliklardan chiqishda esa professional o'qituvchi sifatida har bir pedagog o'ziga xos uslubi bilan ajratib turadigan o'ziga xos shaxsiy qobiliyatlarga ega. Gap shundaki, odamlar shaxsning o'zini-o'zi anglash orqali hayotning har qanday yo'nalishida yanada mustaqil taraqqiyotga erisha oladi. Xuddi shu narsa kasbiy rivojlanish uchun ham amal qiladi. Agar inson o'z qobiliyat va imkoniyatlarini bilsa, u ularga ishonadi va o'z ishida ulardan oqilona foydalanish yo'llarini izlab topadi. Shuningdek, shaxsiy imtiyozlarni, nafaqat obro'-e'tibor, daromad, balki zavq keltiradigan sohada yanada takomillashtirish uchun ham aniqlash muhimdir. Darhaqiqat, insonning o'zini-o'zi anglashi va kasbiy mahorati bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki shaxs o'zining tanlagan yo'lida faqat ma'lum bir vazifaning muayyan yutuqlari bilan amalga oshirishi haqiqatdir. Bu esa insonning "Qalb kasbi" deya atalmish o'z-o'zini rivojlantirishning tub asosi bo'lib xizmat qiladi.

Kasbiy o'z-o'zini rivojlantirishsiz shaxsiy o'sishga erishish juda qiyin bo'ladi. Shuning uchun dastlabki yillarda bo'lajak o'qituvchi o'zini ishlashga ko'niktirishi juda muhimdir. Pedagogik tajriba 1–3 yilda hosil bo'lsa, pedagogik mahorat esa 3–7 yilda, tajriba maktabi esa 7–10 yilda hosil bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi vaqtda o'quv, malaka oshirish kurslari o'qituvchini o'z-o'zini rivojlantirishning muhim va asosiy bosqichi va o'ziga xos usuli hisoblanadi. Bunday kurslar odatda ta'lim muassasasi rahbari tomonidan o'tkaziladi. Shuningdek, har bir o'qituvchi o'z-o'zini rivojlantirish dasturini yaratishi kerakligini ko'rsatadigan standartlar mavjud. Shuningdek, o'qituvchi o'z-o'zini rivojlantirish jarayonida foydalanadigan adabiyotlarni ko'rsatib, o'z faoliyatining xulosalarini belgilaydi. Ko'rinib turibdiki, zamonaviy o'qituvchining asosiy vazifasi kelajakda malaka va umumiy kasbiy mahorat darajasini oshirish uchun asos bo'lishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarni chuqur o'rganishdir. O'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirishi davlat ta'lim standartini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan pedagogik kompetensiyalarni doimiy ravishda yangilashga, ta'lim faoliyatining kompetensiyalar shaklida universal ko'nikmalarni to'liq o'zlashtirishga qaratilgan bo'lib, "Ta'lim to'g'risida"gi qonunga muvofiq, talabalarning o'quv jarayonini aniq va malakali ravishda amalga oshirishga qaratilgan [1].

Yosh o'qituvchining o'quv jarayonini malakali va samarali tashkil etishga imkon beruvchi psixologik usullardan foydalanishni o'rganishi, bolalarni kamsitish emas, balki ularni o'z maqsadlari sari qat'iy yo'naltirishi muhim ahamiyatga ega. Yuqori malakali o'qituvchilar bilan samarali muloqotda bo'lgan yosh o'qituvchi asta-sekin hurmatli, zamonaviy, faxriy va malakali o'qituvchiga aylanadi.

T.P.Terentyeva o'zining ilmiy ishida o'qituvchining kasbiy kompetensiyasiga kiruvchi kompetensiyani ikki guruhga ajratdi: "individual" va "umumiy". Individual (shaxsiy) kompetensiya bu o'qitilayotgan fan bo'yicha zarur bo'lgan maxsus kompetensiya, aniq mutaxassislariga va ularning maxsus bilimlari va tajribasiga qo'yiladigan talablar tizimi. Umumiy kompetensiya bu o'quv jarayonining har bir ishtirokchisi o'zlashtirishi kerak bo'lgan refleksli, kommunikativ, umumiy pedagogik, texnologik kompetensiyadir [2]. O'z-o'zini rivojlantirish yosh o'qituvchining muvaffaqiyatli kasbiy faoliyatiga to'g'ri yo'l va kasbiy o'zini-o'zi takomillashtirish shakllaridan biridir. O'z navbatida, o'qituvchining kasbiy o'zini-o'zi takomillashtirish bu tashqi ijtimoiy talablarga, kasbiy faoliyat shartlariga va shaxsiy rivojlanish dasturiga muvofiq, uning kasbiy malakasini oshirish va kasbiy muhim fazilatlarini rivojlantirishning ongli, maqsadli jarayoni.

J.X.Salxanova kompetensiyani natijaga yo'naltirilgan ta'lim tizimida shaxs bilimining mezonini deb hisoblaydi. Muallif o'z ishida "kasbiy kompetensiya" deganda o'z kasbiy bilimlari, ko'nikmalari, shaxsiy qobiliyatlari darajasi, kasbiy mahorat darajasini doimiy ravishda oshirish istagi, o'z ishiga ijodiy va mas'uliyatli yondashish bilan tavsiflangan guruh sifatida ta'riflaydi [3].

O‘z-o‘zini rivojlantirish yosh o‘qituvchining muvaffaqiyatli kasbiy faoliyatining ishonchli usuli va kasbiy o‘zini takomillashtirish shakllaridan biridir. O‘z navbatida, o‘qituvchining kasbiy o‘zini-o‘zi takomillashtirish bu tashqi ijtimoiy talablar, kasbiy faoliyat shartlari va shaxsni rivojlantirish dasturiga muvofiq, uning kasbiy malakasini oshirish va kasbiy muhim fazilatlarni rivojlantirishning ongli, maqsadli jarayoni.

Sorokina T.M. bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi uchun kasbiy kompetensiya tuzilmasi modernizatsiyasini ishlab chiqqan. Uning tadqiqotida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasi tushunchasi uning kasbiy tayyorgarligining dinamik, protsessual tomoni, kasbiy o‘shirish xususiyatlari, kasbiy o‘zgarishlar, motivatsion va faoliyatga asoslangan xarakteristikasi sifatida talqin etiladi. U kasbiy kompetensiyani bo‘lajak o‘qituvchining bosqichma-bosqich kasbiylashuv hodisasi deb biladi. Shu bilan birga, “kompetentlik” tushunchasi, uning nuqtayi nazari bo‘yicha, yetuk o‘qituvchining kasbiy faoliyatini ko‘proq belgilaydi [4].

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasini samarali rivojlantirishning eng muhim psixologik sharti bu, asosan, bo‘lajak o‘qituvchining psixologik tayyorgarligini professionalashtirish tufayli o‘quv va kasbiy xususiyatga ega bo‘lgan o‘quv faoliyatining o‘zgarishidir [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining o‘z-o‘zini rivojlantirish kompetensiyasini shakllantirish va takomillashtirish murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, kompleks yondashuvni talab qiladi. Muhim jihat bu o‘qituvchilarning ichki motivatsiyasi va butun kasbiy hayoti davomida o‘rganishga tayyorligi. Shu nuqtayi nazardan, nafaqat o‘qituvchilarning tashabbuslari, balki ta‘lim tashkilotlari va davlat tuzilmalari tomonidan o‘z-o‘zini rivojlantirish uchun sharoit yaratish ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. O‘z-o‘zini rivojlantirish muvaffaqiyatining asosiy omillaridan biri bu ta‘lim muassasalari tomonidan qo‘llab-quvvatlash bo‘lib, u nafaqat o‘quv materiallari bilan ta‘minlash, balki o‘qituvchilar tajriba almashishi va maslahatlar olishi mumkin bo‘lgan professional jamoalarni tashkil etishni ham o‘z ichiga olishi kerak. Bundan tashqari, o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayonini tashkil qilish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muhimligini ta‘kidlash kerak. Ta‘lim jarayonlarini raqamlashtirish o‘qituvchilar uchun yangi imkoniyatlar, jumladan, onlayn kurslar, bilim almashish platformalari va professional vositalardan foydalanish imkoniyatini ochadi.

O‘qituvchining o‘z-o‘zini rivojlantirish kompetensiyasi bu o‘qituvchiga yangi bilimlarga bo‘lgan ehtiyojni mustaqil ravishda aniqlash, kasbiy faoliyati sifatini yaxshilash uchun ma‘lumotlarni izlash, o‘zlashtirish va ulardan samarali foydalanish imkonini beradigan bilim, ko‘nikma va ko‘nikmalar to‘plamidir. Bu nafaqat o‘z-o‘zini o‘rganish qobiliyati, balki bilimlarni tizimlashtirish, o‘z ta‘lim loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish, shuningdek, ta‘lim amaliyotida innovatsion yondashuvlarni qo‘llash qobiliyatidir.

Tahlil va natijalar. O‘qituvchilar duch keladigan asosiy muammolar o‘z-o‘zini rivojlantirishga tayyorgarlikning yetarli emasligi, vaqt yetishmasligi, shuningdek, mavjud ta‘lim dasturlari doirasida kasbiy o‘shirishning cheklanganligi bilan bog‘liq. Bundan tashqari, ko‘plab o‘qituvchilar ta‘lim tashkilotlari tomonidan tizimli qo‘llab-quvvatlashni talab qiladigan eng yangi pedagogik texnologiyalar va usullarni mustaqil ravishda o‘zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelishmoqda. Ilmiy-pedagogik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining o‘z-o‘zini rivojlantirish zarurligini anglash, yangi bilim, ko‘nikma va usullarni mustaqil ravishda o‘zlashtira olish qobiliyati kabi keng ko‘lamli tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi. Bu jarayonning asosiy omillari motivatsiya, o‘z faoliyatini mustaqil tashkil eta olish, shuningdek, zamonaviy ta‘lim resurslaridan foydalanishdir.

Xulosa. O‘z-o‘zini rivojlantirish boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy rivojlanishining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ta‘lim sifatiga bevosita ta‘sir qiladi. O‘z-o‘zini rivojlantirish kompetensiyasini shakllantirish va takomillashtirish tizimli yondashuvni, shu jumladan, o‘qituvchilarning shaxsiy motivatsiyasini va ularning salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishni talab qiladi. Ta‘lim muassasalari va ta‘limni boshqarish organlari bu jarayonni har tomonlama qo‘llab-quvvatlab, o‘quv dasturlarini amalga oshirish, tajriba almashish uchun resurslar, vaqt va imkoniyatlar taqdim etishi zarur. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining o‘z-o‘zini rivojlantirish kompetensiyasini takomillashtirish ta‘lim sifatini oshirish va zamonaviy ta‘lim muammolari sharoitida samarali ishlashga qodir o‘qituvchilarni tayyorlash yo‘li muhim qadamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- [1]. O‘zbekiston Respublikasining ta‘lim to‘g‘risidagi qonuni. <https://lex.uz/docs/-5013007>
- [2]. Терентьева Т.П. Формирование профессионально-педагогической компетентности у будущих учителей изобразительного искусства на основе полихудожественного подхода. Дис.... канд. пед. наук, Спец. 13.00.08. «Теория и методика профессионального образования». Т.П.Терентьева, Чебоксары, 2014, 151 с.

[3]. Салханова Ж.Х. Компетентность и компетенции. Моногр. Ж.Х.Салханова, Алматы, Казах. нац. ун-т им. Аль-Фараби, 2013, 178 с.

[4]. Лидия Ярмолович, Элеонора Урунбасарова (Алматы, Казахстан). Особенности развития профессиональной компетентности у будущих учителей начальных классов. <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1801>

[5]. Т.М.Сорокина. “Развитие профессиональной компетенции будущего учителя начальной школы в условиях многопредметной вузовской кафедры”, 2010, 128 с.

Rahimova Indira Quadrat qizi (Urganch davlat universiteti Ta’lim va ta’rbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi tayanch doktorantura 1-bosqich talabasi; irakhimova123@gmail.com)
ILMIY TADQIQOTLARDA KUZATILADIGAN PLAGIAT PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

***Annotatsiya.** Plagiat akademik yozuvda, ayniqsa, yangi tadqiqotchilar uchun jiddiy muammo hisoblanadi, chunki ular bu axloqiy qoidabuzarlikni bilmagan holda sodir etishlari mumkin. Ushbu tadqiqot plagiat va uning keng tarqalgan turlarini chuqur o’rganadi hamda undan qochish uchun amaliy usullar va maslahatlar taqdim etadi. Plagiatga ta’rif berish, to’g’ri iqtibos keltirish bo’yicha yo’l-yo’riqlar ko’rsatish va axloqiy yozish amaliyotlarining ahamiyatini ta’kidlash orqali, ushbu tadqiqot yangi tadqiqotchilarga akademik halollikni saqlash va o’z sohalarida bilimlarni rivojlantirishga hissa qo’shish uchun zarur vositalarni taqdim etishni maqsad qiladi. Tadqiqotning o’ziga xos hissasi shundaki, u yangi tadqiqotchilarga plagiatning oldini olish bo’yicha aniq ko’rsatmalar berishga qaratilgan.*

***Kalit so’zlar:** plagiat, manbaa, mozaik plagiat, parafraza, antiplagiat dasturlar, iqtibos.*

Рахимова Индира Кудратовна (Ургенчский государственный университет, специальность теории и методики обучения и воспитания, базовая докторантура, студентка 1 курса; irakhimova123@gmail.com)

ПЛАГИАТ, НАБЛЮДАЕМЫЙ В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ, КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

***Аннотация.** Плагиат является существенной проблемой в академической письменности, особенно для начинающих исследователей, поскольку они могут совершить это нравственное нарушение, не зная об этом. Данное исследование глубоко изучает плагиат и его распространенные виды, а также предоставляет практические методы и советы по его избеганию. Подчеркивая важность определения плагиата, инструктажа по правильному цитированию и практике нравственного письма, данное исследование направлено на предоставление новым исследователям необходимых инструментов для поддержания академической честности и содействия развитию знаний в своей области. Отличный вклад исследования заключается в том, что оно направлено на предоставление новым исследователям конкретных рекомендаций по профилактике плагиата.*

***Ключевые слова:** плагиат, источник, мозаичный плагиат, парафраза, антиплагиатные программы, цитата.*

Rahimova Indira Kudrat kizi (Urgench State University Theory and Methodology of training and education Basic doctoral 1st-year student; irakhimova123@gmail.com)

PLAGIARISM IN SCIENTIFIC RESEARCH AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

***Annotation.** Plagiarism is a serious problem in academic writing, especially for new researchers, as they may commit this ethical violation without knowing it. This study deeply examines plagiarism and its common types, and provides practical methods and advice for avoiding it. By emphasizing the importance of ethical writing practices, providing guidance on how to describe plagiarism, and providing proper citation, this study aims to provide new researchers with the necessary tools to maintain academic integrity and contribute to the development of knowledge in their field. The distinctive contribution of the research is that it aims to provide new researchers with specific guidelines for the prevention of plagiarism.*

***Keywords:** plagiarism, source, mosaic plagiarism, paraphrase, antiplagiarism programs, quotation.*

***Kirish.** Dunyoda yuz berayotgan globallashuv jarayonda ilm-fanga e’tibor tobora ortib bormoqda. Ilm-fan rivoji uchun ko’plab dunyo universitetlari olimlarni qo’llab-quvvatlash yo’lida turli xil grantlar va stajirovkalarni taqdim qilishmoqda. Shu o’rinda olimlar muayan bir muammo ustida ish olib borib, unga kerakli yechimlar topishmoqda va o’z yutuqlari bilan ilmiy yozuv orqali ham bo’lishishmoqda. Afsuski, bunday maqolalardan fikr keltirishda ko’plab yosh olimlar ko’chirmachilikka yo’l qoyishmoqda desak, muholag’a bo’lmaydi. Bu, albatta, maqoladan iqtibos olayotgan olimning plagiat, ya’ni ko’chirmachilik qonunlarini bilmasligidan dalolatdir.*

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Plagiat akademik dunyoda yaxshi ma'lum va tobora kengayib borayotgan muammodir. Ba'zi jurnallar uchun bu, haqiqatan ham, jiddiy muammo bo'lib, nashr etilgan gazetalarning uchdan bir qismi plagiatdan iborat [1;1-b.]. Plagiatlik ilmiy hamjamiyat uchun jiddiy muammo sifatida qaralayotganini hisobga olgan holda, nimani plagiat deb hisoblash kerakligi haqida batafsil tushuncha berish dolzarb masalaga aylanib bormoqda.

Ilmiy yozuvda muqobilik o'zi nima deganda, ko'pchilikni xayoliga aynan "plagiat" tushunchasi kelishi tabiiy hol, plagiat atamasi, asli, qanday tushunchada kelishiga turli xil ta'riflar mavjud. Longman English Advanced Dictionary (ingliz tili lug'ati)da ta'kidlanichicha, plagiatlik bu boshqa bir olimning ishini, g'oyasini va so'zlarini o'zining so'zlaridek bayon qilish va iqtibos keltirmaslik deb ta'riflanadi. Plagiatlik bu ilm sohasidagi o'g'rilik deb mashhur bo'lgan atamalardan biri hisoblanadi. Merriam-Webster lug'ati esa plagiatni quyidagicha ta'riflaydi: a) o'zgalarning g'oyalari yoki so'zlarini o'zining sifatida o'g'irlash va foydalanish; b) manbalardan tavsifsiz foydalanish; d) adabiy o'g'irlik; e) ba'zi g'oyalarni o'z va yangi sifatida taqdim etish, bu g'oya allaqachon boshqa manbada mavjud.

Plagiatning, ko'pincha, ilmiy tadqiqotlar bilan bog'liq holda muhokama qilinishi bejiz emas. Plagiat musiqa, adabiyot, san'at va dizayn sohalarida ham dolzarb masala, bu hodisa, asosan, boshqa shaxsning aqliy mehnat mahsulini o'zlashtirib, uni o'zining deb ko'rsatish bilan bog'liq. Bu jarayon boshqa insonning intellektual ishini o'zining qilib ko'rsatishni anglatadi [1;4-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada ilmiy yozuv ko'nikmalarini oshirishda plagiat tushunchasiga e'tibor qaratilgan, bunda tavsifiy metoddan foydalanilgan. Metod orqali plagiatning asl mohiyati, plagiat turlari va plagiatdan qochish usullari to'liq yoritib berilgan.

Tahlil va natijalar. Plagiatning turlari. Plagiat ilmiy noto'g'ri xulq-atvorning bir ko'rinishi bo'lib, boshqa shaxsning yoki o'zining oldingi nashrlaridan olingan g'oyalar yoki so'zlarni o'zlashtirib, asl muallif va nashrni tegishli tarzda ko'rsatmasdan, bunday asarni chop etishga urinishdir. Albatta, plagiat faqatgina bir yo'l bilan chegaralanib qolmaydi, uning ham turlari mavjud. Plagiatning turlari quyidagicha:

Ataylab qilingan plagiat va tasodifiy plagiat. Ataylab qilingan plagiat muallif butun matn, paragraf yoki ma'lumotlarni ataylab ko'chirib o'zining sifatida taqdim etganida sodir bo'ladi. Tasodifiy plagiat esa muallif bunday tadqiqotlardan xabardor bo'lmaganda, yozma etika haqida xabardor bo'lmaganda yoki qanday iqtibos keltirishni bilmaganda sodir bo'ladi va shuning uchun o'xshash maqolani taqdim etadi.

Misol uchun, *asl nusxa*: Jismoniy shaxslar umumiy quvvati 1 kVtdan ortiq QTEM qurilmalari o'rnatganda imtiyozlar har bir obyekt bo'yicha bir marotaba qo'llanadi.

Plagiat: Quyosh pannellarini har bir xonadonda o'rnatish hozirgi zamon energiyasini tejashning bir usulu hisoblanadi. Jismoniy shaxslar ham umumiy quvvati 1 kVtdan ortiq QTEM qurilmalari o'rnatganda imtiyozlar har bir obyekt bo'yicha bir marotaba qo'llanadi.

To'g'ridan to'g'ri plagiat. Plagiatning eng keng tarqalgan shakli "nusxa ko'chirish-kesib qo'yish" yoki "to'g'ridan to'g'ri" yozish deb nomlanuvchi matn bo'lib, unda to'liq jumlar, paragraflar, jadvallar yoki hatto rasmlar qanday bo'lsa shundayligicha o'zgarishsiz takrorlanadi.

Misol uchun, *asl nusxa*: "Deduktiv yondashuv (qoidaga asoslangan) qoidani taqdim etishdan boshlanadi va undan keyin qoida qo'llaniladigan misollar keltiriladi. Induktiv yondashuv (qoida-kashfiyot) qoida xulosa qilinadigan ba'zi misollar bilan boshlanadi" – Tornburri, 1999.

Plagiat: Deduktiv yondashuv (qoidaga asoslangan) qoidani taqdim etishdan boshlanadi va undan keyin qoida qo'llaniladigan misollar keltiriladi. Induktiv yondashuv (qoida-kashfiyot) qoida xulosa qilinadigan ba'zi misollar bilan boshlanadi.

Manba. Plagiatning bu turi bibliografiyani o'qimasdan yoki o'zaro havola qilmasdan, oldingi maqoladagi iqtiboslardan foydalanish kiradi.

Plagiat: Qachonki tadqiqot predmeti tadqiqotchining subyektiv nuqtayi nazari obyektga nisbatan aniq belgilab olingan bo'lsa, "jarayon" sifatida aniqlashtirish mumkin. E.V.Berejnovaning tadqiqot ishi obyektini "pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarini kasbiy tayyorlash jarayoni", tadqiqot predmeti esa "kasbiy tayyorgarlik jarayonida talabalarda metodologik madaniyatni shakllantirish tarzida belgilangan.

Bu misol shuni ko'rsatadiku, muallif Berejnovning tadqiqoti qayerdan olinganini qayd etmagan va manbaa noma'lum.

Mozaik plagiat. Bu holat yangi muallif oldingi maqola matnini ishlatib, so'zlar yoki jummalarni almashtirish, qayta tartiblash yoki boshqacha ifodalash orqali unga yangi ko'rinish berishga harakat qilganda, ammo asl muallifga iqtibos keltirmaganda yuz beradi.

Misol uchun, *asl nusxa*: Bugungi kunda o'smirlar oldingi avlodlar boshdan kechirmagan noyob muammoga duch kelmoqda. Ijtimoiy tarmoq platformalaridan foydalanishning ko'payishi ularning ruhiy faro-

vonligiga ta'siri haqida xavotir uyg'otdi. So'nggi tadqiqotlar ijtimoiy tarmoqlarga sarflanadigan vaqt va o'smirlarning umumiy farovonligi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatdi.

Plagiat. Bugungi kunda o'smirlar oldingi avlodlar duch kelmagan o'ziga xos qiyinchiliklarni boshdan kechirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlardan tobora ko'proq foydalanish yoshlar farovonligiga ta'siri haqidagi tashvishlarni keltirib chiqarmoqda. Bu esa ekran oldida o'tkazilayotgan vaqtning ruhiy salomatlikka ta'sirini keng ko'lamda o'rganishga turtki bo'lmoqda. Tadqiqotlar haddan tashqari ko'p ekran vaqti va ruhiy salomatlik o'rtasida bog'liqlik mavjudligini ko'rsatmoqda. Natijada yoshlar xavotir va tushkunlik kabi his-tuyg'ularni boshdan kechirmoqda.

O'z-o'zidan plagiat. O'z-o'zidan plagiat muallif avval nashr etilgan maqola, kitob, hissa qo'shilgan bob yoki jurnaldagi tadqiqotiga yangi ma'lumotlar qo'shib, uni birinchi maqolani eslatmasdan yoki oldingi nashriyotdan ruxsat olmasdan, yangi ish sifatida taqdim etishi holatiga aytiladi. Bu holat muallif o'z avvalgi ishiga yangi tadqiqot natijalarini qo'shib, uni yangi asar sifatida ko'rsatganda yuz beradi.

Plagiatning oldini olish usullari. Mualliflar hech qanday bosma manbalardan nusxa ko'chirmay, matnni o'z so'zlari bilan yozish va zarur bo'lganda, manbani ko'rsatish orqali plagiatdan osonlikcha yiroq bo'lishi mumkin. Albatta, ilmiy faoliyatda fikrlar faqat maqola muallifiga tegishli bo'lishi va boshqa olimlarni fikri bilan qiziqmaslik, maqolani ishonchsizligidan dark beradi. Boshqa olimlarning fikridan mohirona foydalanilsa bu ilmiy ishni yanada professionallashtiradi. Quyida plagiatdan qochish usullari keltirib o'tiladi:

Xulosalash. Xulosa – bu boshqa odamning fikrlari yoki g'oyalarini o'z so'zlari bilan qisqacha bayon qilishdir. Xulosa, odatda, asl nusxadan qisqaroq bo'ladi. Boshqa odamlarning g'oyalari, dalillari yoki xulosalarini umumlashtirishda, manbalarni albatta keltirish kerak.

Parafraza. Parafraza – bu boshqa shaxsning fikrlari yoki g'oyalarini o'z so'zlaringiz va gap tuzilishingiz bilan qayta ifodalashdir. Parafraz, odatda, asl matn bilan taxminan bir xil uzunlikda bo'ladi. Parafrazada qo'shtirnoqlardan foydalanish shart bo'lmasa-da, manbani, albatta, ko'rsatish, ya'ni qavs ichida yoki izohda keltirish lozim. Agar boshqa muallifning g'oyasi ayniqsa yaxshi ifodalangan bo'lsa, uni so'zmaso'z keltirish va iqtibos belgilaridan foydalanish kerak.

Iqtibos keltirish. Iqtibos va foydalanilgan adabiyotlar ilmiy yozuvning muhim qismi hisoblanadi. U nafaqat plagiatning oldini oladi va originallikni ta'kidlaydi, balki yangi g'oyalarning qanday shakllanishi, mavjud g'oyalardan qanday farq qilishi yoki ular bilan qanday muvofiq kelishini ham yoritib beradi. Iqtibos matnda boshqalarning asarlariga ishora qilish usulidir.

Foydalanilgan adabiyotlarni tashkillashtirish. Har bir iqtibosda foydalanilgan axborot manbasi haqida qo'shimcha ma'lumotlarni taqdim etuvchi tegishli havola bo'lishi kerak. Bunga ijodkorning ismi, nashr sanasi, asar nomi, nashriyot tafsilotlari va agar onlayn kiritilgan bo'lsa, URL kirishi mumkin. Havolalar, odatda, ma'lumotlar ro'yxatining oxirida joylashtiriladi.

Akademik yozuvning yaxlitligi va sifati uchun manbalarga havola qilish va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatini kiritish muhim ahamiyatga ega. Buning sabablari:

- o'qish doirasini ko'rsatib, maqolaga bo'lgan ishonchni kuchaytiradi;
- o'quvchiga argumentlar qanday shakllantirilganligini va boshqalarning g'oyalari bilan qanday muloqotga kirishilganligini ko'rsatadi;
- o'quvchiga foydalanilgan asl manbalarni ko'rish imkonini beradi; ular havola orqali ishda muhokama qilingan g'oyalar haqida ko'proq ma'lumot olishlari yoki har qanday fakt va raqamlarni tekshirishlari mumkin;
- qaysi g'oyalar yozuvchiga tegishli va qaysilari boshqalardan olinganligini aniq ko'rsatiladi;
- adabiyotlarga havola berish plagiatdan saqlanishga yordam beradi.

Anti-plagiat dasturlar. XXI asrda inson kuchini qadrlashga katta imkoniyatlar va sharoitlar mavjud bo'lib, bu sun'iy intellekt yordamida biror-bir masalaga yechim topish imkonini beradi. Shunday imkoniyatlardan biri bu hech kimning ko'magisiz programmalar orqali ishni plagiat foizini aniqlab berish imkoniyatidir. Anti-plagiat.uz, turnitin.com va turli xildagi anti-plagiat dasturlari izlanuvchiga vaqtini tejashga yordam beradi va ishni tekshirgan xolda plagiatdan xolis bo'lishga undaydi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot akademik yozuvdagi plagiat tushunchasini chuqur o'rganib, yangi tadqiqotchilarga beixtiyor plagiatdan qochish uchun amaliy strategiya va tavsiyalar taqdim etdi. Plagiatning ta'rifi va keng tarqalgan turlarini muhokama qilish orqali tadqiqotchilar o'z ishlarida to'g'ri iqtibos keltirish va manbalarni ko'rsatishning ahamiyatini yaxshiroq anglashlari mumkin. Tadqiqotda ko'rsatilgan strategiyalar, xususan, aniq ma'lumotlarni qayd etish, iqtibos keltirish uslublarini tushunish va plagiatni aniqlash dasturlaridan foydalanish, tadqiqotchilarga axloqiy yozish amaliyotlarini qo'llab-quvvatlash va ilmiy halollik-

ni saqlashga yordam berishga qaratilgan. Ushbu tadqiqotning qiymati shundaki, u yosh olimlarni akademik yozuvning murakkabliklarini yengishga va plagiatning oldini olishga yo'naltiruvchi aniq ko'rsatmalar berishga qaratilgan. Axloqiy yozuv amaliyotini targ'ib qilish va to'g'ri manba ko'rsatishning ahamiyatini ta'kidlash orqali tadqiqotchilar o'z sohalarida bilimlarni rivojlantirishga hissa qo'shishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Jan, Y. Chinese journal finds 31% of submissions plagiarized. Buyuk Britaniya, Nature, 2010, 153-bet.
- (2). Roka, Yam. Plagiarism. Types, Causes and How to Avoid This Worldwide Problem. Nepal, Nepal Journal of Neuroscience, 2017, 2–6-betlar.
- (3). Holli, O., Scott, S., Elson, D. Five Simple Rules to Avoid Plagiarism. Buyuk Britaniya. Annals of biomedical engineering, 2013, 1–2-betlar.
- (4). Helgesson, G., Eriksson, S. Plagiarism in research. Niderlandiya, Medicine Health Care and Philosophy. 2015, 91–101-betlar.
- (5). Elov B., Murodbekova Sh. Matnlarni plagiatga tekshirish dasturiy ta'minotini yaratish. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti "Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbol-lar" xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, Toshkent, 2022, 261-bet.

Saydazimov Kamol Tulkunovich (Toshkent Pediatriya tibbiyot instituti "Ijtimoiy fanlar, pedagogika va psixologiya" kafedrasida katta o'qituvchisi)

YOSHLAR DUNYOQARASHIDA BAHO VA NORMALARNING EMPIRIK TAHLILI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada Yoshlar dunyoqarashida baho va normalar shakllanishining empirik tahlili amalga oshiriladi. Yoshlar ongida ijtimoiy va madaniy omillarning ta'siri, qadriyatlar iyerarxiyasi va ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalarning ahamiyati o'rganiladi. Shuningdek, yoshlar o'rtasidagi qadriyatlar va normalarning o'zgaruvchanligi, ularning ijtimoiy jarayonlarga ta'siri muhokama qilingan.*

***Kalit so'zlar:** yoshlar dunyoqarashi, baho va normalar, empirik tahlil, qadriyatlar, ijtimoiy normalar, madaniy omillar, ijtimoiy jarayonlar.*

Сайдазимов Камол Тулкунович (старший преподаватель кафедры "Социальные науки, педагогика и психология" Ташкентского педиатрического медицинского института)

ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЦЕННОСТЕЙ И НОРМ В МИРОВОЗЗРЕНИИ МОЛОДЕЖИ

***Аннотация.** В данной статье проводится эмпирический анализ появления ценностей и норм в мировоззрении молодежи. Изучено влияние социальных и культурных факторов, иерархии ценностей и значения норм, регулирующих социальные отношения, на сознание молодежи. Также обсуждалось изменение ценностей и норм среди молодежи и их влияние на социальные процессы.*

***Ключевые слова:** мировоззрение молодежи, ценности и нормы, эмпирический анализ, ценности, социальные нормы, культурные факторы, социальные процессы.*

Saydazimov Kamol Tulkunovich (Senior Lecturer of the Department of Social Sciences, Pedagogy and Psychology at Tashkent Pediatric Medical Institute)

EMPIRICAL ANALYSIS OF VALUES AND NORMS IN THE WORLDVIEW OF YOUTH

***Annotation.** This article provides an empirical analysis of the emergence of values and norms in the worldview of young people. The influence of social and cultural factors, the hierarchy of values and the meaning of norms regulating social relations on the consciousness of young people has been studied. Changing values and norms among young people and their impact on social processes were also discussed.*

***Key words:** Worldview of youth, values and norms, empirical analysis, values, social norms, cultural factors, social processes.*

Kirish (Introduction). Bugun O'zbekiston Respublikasida yoshlar jamiyatning eng faol qatlami sifatida ijtimoiy jarayonlarda muhim o'rin tutadi. Ularning dunyoqarashi, qadriyatlari va normalari jamiyatning umumiy ma'naviy va madaniy rivojlanishini belgilab beradi. Shu bois yoshlar ongida shakllanadigan baho va normalarni tahlil qilish zamonaviy ijtimoiy ilmiy tadqiqotlarda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Yoshlar dunyoqarashi ko'plab omillar ta'sirida shakllanadi, jumladan, oila muhiti, ta'lim, madaniyat, ommaviy axborot vositalari va raqamli muhitning ta'siri asosiy o'rin tutadi. Bugungi globallashuv sharoitida madaniy ta'sirlar va axborot manbalari xilma-xil bo'lib, ular yoshlarning dunyoqarashiga nisbatan ko'proq ta'sir o'tkazmoqda. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar va zamonaviy axborot texnologiyalari yoshlarning jamiyatdagi qadriyatlar va normalarni qabul qilish yoki qayta shakllantirish jarayonida muhim rol o'ynaydi.

Sotsiologik tadqiqotlar yoshlar o'rtasida qadriyatlarning o'zgaruvchanligini ko'rsatadi. Jumladan, yoshlar, ko'pincha, individga yo'naltirilgan qadriyatlarni – shaxsiy erkinlik, ijodkorlik va individuallikni

ustun qo'yadilar. Buning sababi, globallashuv jarayonlari va raqamli kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishidir.

Qadriyat baholanovchi obyekt qanday bo'lishi kerakligi haqida subyektning fikri bilan obyektning o'zi o'rtasidagi munosabat orqali ifodalanadi. Agar obyekt unga qo'yiladigan talablarga mos bo'lsa, ya'ni qanday bo'lishi kerak bo'lsa, shunday bo'lsa, "yaxshi" (ijobiy qimmatga ega) deb qabul qilinadi. Talabga javob bermaydigan obyekt esa "yomon" (salbiy qimmatga ega) deb baholanadi [2;87-b.].

Normalar ijtimoiy tartibni saqlab qolishda muhim mexanizm bo'lib, ular jamiyatdagi o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtirib turadi. Yoshlar, ko'p hollarda, normalarni tanqidiy ravishda qabul qiladilar, ularni yangi sharoitlarga moslashtiradilar yoki rad etgan holda, yangi normalarni shakllantiradilar. Bunday jarayon ijtimoiy o'zgarishlarning asosi sifatida namoyon bo'ladi.

Baholash jarayonida yoshlar shaxsiy va jamoaviy manfaatlarni uyg'unlashtirishga harakat qiladilar. Masalan, ular bir vaqtning o'zida, o'z mustaqilligini saqlab qolishga va jamoa bilan aloqalarni mustahkamlashga intilgan holda, turli holatlarga mos ravishda qarorlar qabul qiladilar. Bunday dixotomiya yoshlar dunyoqarashidagi o'ziga xosliklarni belgilab beradi. Shuningdek, yoshlar o'rtasidagi qadriyatlar va normalarning shakllanishi jamiyatdagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlar bilan uzviy bo'lgan. Iqtisodiy barqarorlik va siyosiy holat yoshlar ongidagi baho va normalarni mustahkamlashga yoki ularning o'zgarishiga ta'sir qiladi. Masalan, iqtisodiy imkoniyatlar va ijtimoiy kafolatlar yuqori bo'lgan jamiyatlarda yoshlar an'anaviy qadriyatlarga e'tiborli bo'lib, ijtimoiy normalarga ko'proq moslashadilar.

Jamiyatning axloqiy hayoti deb kishilarning ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishda, ijtimoiy-siyosiy va huquqiy faoliyatida, oilasida va kundalik turmushida yuzaga keladigan munosabatlar; ularning xulq-atvori, yurish-turishi; adolat, sadoqat, burch, baxt kabi bir qator tushunchalarda ifodalanadigan munosabatlarning majmuyiga aytiladi [3;280-b.].

Yoshlar dunyoqarashini chuqurroq o'rganish jamiyatning ma'naviy va madaniy salohiyatini mustahkamlash uchun muhimdir. Bu jarayonda ta'lim va tarbiya tizimining roli katta ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy ta'lim yoshlarni tanqidiy fikrlashga, ijtimoiy va shaxsiy mas'uliyatni anglashga o'rgatishi lozim. Shuningdek, yoshlarning ijtimoiy jarayonlardagi faol ishtirokini ta'minlash uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratish muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tahlil yoshlar dunyoqarashida baho va normalarning shakllanish jarayonini yanada chuqurroq anglash uchun imkoniyat beradi. Bu esa jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlarni samarali boshqarishga ko'maklashadi. Yoshlar dunyoqarashi jamiyatning barqaror rivojlanishida muhim rol o'ynashi sababli, uni chuqur o'rganish ilmiy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega. Yoshlar ongida shakllanadigan baho va normalar nafaqat shaxsiy qarorlarga, balki ularning jamiyatdagi ijtimoiy rollarini bajarishga ham ta'sir ko'rsatadi. Ushbu jarayonda madaniy an'analar, globallashuv va texnologik rivojlanish kabi omillarning o'zaro ta'siri yoshlarning dunyoqarashida muhim o'rin tutadi.

Birinchidan, yoshlar ongida qadriyatlar iyerarxiyasining shakllanishi ijtimoiy ta'sirlar natijasida sodir bo'ladi. Oila tarbiyasi yoshlar uchun birinchi ijtimoiy muhit sifatida ularning qadriyatlarini aniqlaydi. Tarixiy va madaniy an'analar esa jamiyatdagi umumiy qoidalarni saqlab turishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, yoshlar, ko'pincha, o'zlariga xos "yangi qadriyatlar"ni yaratadilar, ular ijtimoiy va shaxsiy manfaatlarni uyg'unlashtiruvchi mexanizm vazifasini o'taydi.

Odamlarning turli hayot shakllarida ifoda etiladigan, qadrlanuvchi obyektlar subyektivlik pozitsiyasidan kelib chiqadi. Hozirgi kunda monogam hayot kechirish ma'qullaydiganlar lageri monogam hayot kechirayotganlarni ma'qullashi uchun emas, balki o'zlari shu pozitsiyada bo'lganliklari uchundir [4;82-b.].

Ikkinchidan, raqamli axborot vositalari va internet muhiti yoshlar dunyoqarashiga keskin ta'sir ko'rsatmoqda. Zamonaviy yoshlar o'zlarining axborot manbalari sifatida ijtimoiy tarmoqlardan keng foydalanadilar, bu esa ularning normalarga munosabatini o'zgartirishga olib keladi. Masalan, global ommaviy axborot vositalari orqali yetkaziladigan universal qadriyatlar mahalliy an'analar bilan qarama-qarshilikka tushishi mumkin. Bu holat yoshlarning shaxsiy qadriyatlarini shakllantirishda ixtilofli vaziyatlarni keltirib chiqaradi.

Uchinchidan, yoshlar orasida individualizmga bo'lgan qiziqish o'sib bormoqda. Bu jarayon shaxsiy maqsadlar, manfaatlar va erkinlikni qadrlash orqali namoyon bo'ladi. Lekin, bir vaqtning o'zida, jamoaviylik va ijtimoiy mas'uliyat kabi qadriyatlar ham saqlanib qolmoqda. Bunday dixotomiya yoshlarning ijtimoiy rollarini to'g'ri belgilash uchun imkoniyat yaratadi.

To'rtinchidan, yoshlar ongidagi normalarning shakllanishi iqtisodiy va siyosiy sharoitlarga bevosita bo'lgan. Masalan, siyosiy barqarorlik mavjud bo'lgan joylarda yoshlar ko'proq ijtimoiy me'yorlarga mos

bo'lishga moyil bo'ladilar. Shu bilan birga, iqtisodiy tanglik va siyosiy notinchlik sharoitida yoshlar mavjud normalarni rad etib, yangi qoidalar yaratishga harakat qiladilar.

Psixologik jihatdan yoshlar baholash jarayonida emotsional va ratsional yondashuvlarni uyg'unlash-tirishga harakat qiladilar. Ular, ko'pincha, shaxsiy manfaatlarni ijtimoiy vazifalar bilan birlashtiruvchi qarorlar qabul qiladilar. Bu jarayonda ta'lim va tarbiya tizimi yoshlar ongida axloqiy me'yorlar va ijtimoiy munosabatlarga doir tushunchalarni mustahkamlashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, yoshlar dunyoqarashini o'rganish nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishi uchun, balki jamiyatdagi barqarorlik va ijtimoiy birdamlikni ta'minlash uchun ham zarur. Mazkur tadqiqotlar orqali yoshlarning ijtimoiy normalar va qadriyatlarini chuqurroq anglashga va ularning ijtimoiy faolligini rag'batlantirishga imkon beradigan tavsiyalar ishlab chiqilishi mumkin.

Yoshlar ongida shakllanadigan baho va normalar jamiyatdagi o'zaro munosabatlar tizimini tartibga solishda muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, zamonaviy jamiyatda axborot oqimining kuchayishi va global madaniyat ta'siri yoshlarning dunyoqarashini shakllantirish jarayonida yangicha tendensiyalarni keltirib chiqarmoqda. Mazkur jarayonda shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlarining o'zaro ta'siri yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, shaxsiy qadriyatlarga bo'lgan e'tibor o'sishi bilan birga, jamiyatga xos an'anaviy qadriyatlarining ahamiyatini saqlab qolish ehtiyoji ham sezilarli darajada oshmoqda. Yoshlar o'z mustaqil qarorlarini qabul qilish jarayonida shaxsiy manfaatlarini ustuvor, deb biladilar, biroq jamiyatdagi ijtimoiy me'yorlar bilan bo'lgan cheklovlarni ham inobatga oladilar. Bunday muvozanat yoshlarning shaxsiy va ijtimoiy o'zaro munosabatlarda o'ziga xos yondashuvlarini shakllantiradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ta'lim jarayonida yoshlar ongidagi baho va normalarning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadigan omillardan biri – bu pedagogik yondashuvlar va o'quv muhiti. Mukammal ta'lim tizimi nafaqat bilim berish, balki yoshlar ongida ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Buning uchun ta'lim muassasalarida amaliy mashg'ulotlar, ijtimoiy loyihalar va axloqiy muhokamalar tashkil etilishi muhim. Bu jarayon yoshlarning ijtimoiy normalarga hurmat bilan qarashini ta'minlaydi va shaxsiy qadriyatlarini mustahkamlaydi.

Shuningdek, yoshlar ongida axborot texnologiyalarining ta'siri kundan kun sezilarli bo'lib bormoqda. Zamonaviy yoshlar axborotni, asosan, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalar orqali qabul qiladilar. Bu axborot manbalaridagi turli xil kontent yoshlarning qadriyatlar iyerarxiyasiga ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan turli madaniy trendlar yoshlarning an'anaviy me'yorlar bilan yangi, global qadriyatlar o'rtasida tanlov qilishlariga olib keladi. Bu holatda yoshlarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, ularning ongidagi noxolis ta'sirlarning oldini oladi. Jamiyatdagi iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar ham yoshlar ongidagi normalar va qadriyatlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, barqaror iqtisodiy sharoitlar yoshlarning ijtimoiy normalarga ijobiy munosabatini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, siyosiy notinchlik yoshlarning mavjud normalarni qayta ko'rib chiqishga va ularni o'ziga shaklda qabul qilishga undaydi. Bunday jarayonlarda yoshlar o'z dunyoqarashini qayta shakllantirib, shaxsiy va ijtimoiy masalalarga yondashuvlarini o'zgartirib boradi. Eng muhimi, yoshlar o'rtasidagi ijtimoiy-axloqiy tarbiya jarayonlarini samarali yo'lga qo'yish orqali jamiyatda barqarorlik va birdamlikni ta'minlash mumkin. Bu jarayonda ta'lim, axborot texnologiyalari, madaniy tadbirlar va faoliyatdagi integratsiya muhim ahamiyatga ega.

Shaxsning shakllanishi ikki tomonlama jarayonni o'zida aks ettirib, unda kundalik muloqot jarayoni, insonlar o'rtasida fikr, mulohazalar bilan almashinish, chuqur munozaralar alohida ahamiyatga ega [5; 43-b.].

Jamiyat va davlat yoshlarning ijtimoiy rollarini aniq belgilab berishi va ularni rag'batlantirish uchun aniq strategiyalar ishlab chiqishi zarur. Qisqa qilib aytganda, yoshlar dunyoqarashida baho va normalarning empirik tahlili zamonaviy jamiyatning ma'naviy rivojlanishi va barqarorligini ta'minlashda o'ta muhim o'rin tutadi. Bu jarayonda yoshlar qadriyatlari va normalarini chuqur o'rganish, ularni tanqidiy baholash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish zarur. Bunday yondashuv jamiyatda madaniy va ijtimoiy integratsiyani mustahkamlashga ko'maklashadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yoshlar dunyoqarashida baho va normalarning shakllanishi jamiyatning ma'naviy, madaniy va ijtimoiy barqarorligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Yoshlar ongidagi qadriyatlar va normalarning shakllanishiga turli omillar – oila tarbiyasi, ta'lim, madaniyat, iqtisodiy va siyosiy muhit, shuningdek, raqamli axborot vositalari ta'sir ko'rsatadi. Bu omillar o'zaro bo'lganlikda yoshlarning dunyoqarashidagi individual va ijtimoiy qadriyatlarining uyg'unlashuvini belgilaydi. Tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, yoshlar o'z qadriyatlarini shakllantirish jarayonida an'anaviy va zamonaviy ta'sirlar o'rtasida muvozanat saqlashga harakat qiladilar. Ularning ongida

shaxsiy erkinlikka intilish bilan birga, jamoaviy mas'uliyat va ijtimoiy hamjihatlikni qadrlash sezilarli darajada saqlanib qolmoqda. Ayniqsa, raqamli muhitdagi axborot manbalari yoshlarning dunyoqarashiga ta'sir etuvchi asosiy vositalardan biriga aylangan. Yoshlar dunyoqarashidagi qadriyatlar va normalarni chuqurroq o'rganish, ularni tarbiyalash va ijtimoiy jarayonlarga jalb etishda zamonaviy yondashuvlarni ishlab chiqish zarur. Ta'lim va tarbiya jarayonida yoshlarni tanqidiy fikrlashga, ijtimoiy mas'uliyatni anglashga o'rgatish, shuningdek, ularning ijtimoiy rollarini aniqlashtirish jamiyatning umumiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, yoshlar dunyoqarashini shakllantiruvchi qadriyatlar va normalarni o'rganish nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishi uchun, balki jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlik va ma'naviy tiklanish uchun ham ulkan ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotlar natijalari yoshlarning ijtimoiy faolligini rag'batlantirish, ularning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va barqaror jamiyat qurishga qaratilgan chora-tadbirlarni belgilashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Sh.M.Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston", T., 2017, 486-bet.
- (2). A.A.Ивин. Основания логики оценок. Москва, 2015.
- (3). J.Y.Yaxshilikov, N.E.Muxammadiyev. Falsafa. Darslik, Samarqand, 2021.
- (4). Макеева Л.В. Объективность ценностей и проблема реализма. История философии. Вып. № 5, с. 46.
- (5). К.Х.Ханазаров. К проблеме философии языка. "Узбекистан", Т., 2007, с. 133.

Umarova Zebiniso Nizom qizi (Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti; znjurayeva@gmail.com) CHET TILI O'QITISH JARAYONIDA MADANIYATNING O'RNI HAMDA UNI AMALDA QO'LLASH YO'LLARI

Annatsiya. Madaniyat chet tili o'qitish jarayonida eng asosiy konseptlardan biri hisoblanadi. Biroq ko'p hollarda madaniyat chet tili darslarida o'qituvchilar tomonidan grammatika va so'z boyligi si-ngari turli texnika va metodlar yordamida alohida e'tibor bilan o'rgatilmaydi. Ushbu maqolada chet tili o'qituvchilari uchun madaniyat va uning o'ziga xos xususiyatlarini turli texnika va mashqlar yordamida o'qitish, XXI asr o'quvchisining kommunikativ qobiliyatini shakllantirish kabi masalalar muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: til, madaniyat, chet tili o'qitish jarayoni, zamonaviy metodologiya, kognitiv, ta'limiy va tarbiyalovchi maqsad, madaniy kapsula, madaniy klaster, madaniy assimilyator, baholash.

РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ И ПУТИ ЕЕ ПРАКТИЧЕСКОГО ПРИМЕНЕНИЯ

Аннотация. Культура является одним из важнейших понятий в процессе обучения иностранному языку. Однако во многих случаях культура не преподается преподавателями на уроках иностранного языка с особым вниманием, используя различные приемы и методы, например, грамматику и лексику. В данной статье рассматриваются такие вопросы, как культура преподавания и ее особенности для преподавателей иностранного языка с помощью различных приемов и упражнений, формирующих коммуникативную способность студента XXI века.

Ключевые слова: язык, культура, процесс обучения иностранному языку, современная методика, познавательная, учебно-воспитательная цель, культурная капсула, культурный кластер, культурный ассимилятор, оценка.

THE ROLE OF CULTURE IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE, AND WAYS TO APPLY IT IN PRACTICE

Annotation. Culture is one of the most important concepts in foreign language teaching. However, in general, culture is not taught by teachers with attention using techniques and methods, such as grammar and vocabulary. This article examines some matters and specific features of teaching culture with the help of effective techniques and exercises forming communicative skills of the student of 21st century.

Key words: language, culture, process of foreign language teaching, modern methodology, cognitive, educational and behavioural objective, cultural capsule, cultural cluster, cultural assimilator, evaluation.

Kirish. Har bir jamiyatning turmush tarzi, taraqqiyoti, qadriyatlari va an'analarini belgilab beruvchi omillardan biri bu uning o'ziga xos madaniyatidir. Madaniyat aynan bir jamiyatda yashovchi insonlarning

moddiy hamda ma'naviy boyliklarini o'zida qamrab olgan, ularning o'tmishi, buguni va kelajagini ko'rsatib beradigan vositadir. Bizga ma'lumki, "madaniyat" so'zi arab tilidan olingan bo'lib, "madina", ya'ni shahar so'zidan kelib chiqqan. "Madina" so'zi esa shahar yoki shaharlik kishining turmush va yashash tarziga xos bo'lgan ijtimoiy va madaniy hayotni anglatadi. Keyinchalik, "madaniyat" so'zi turli til va millatlar o'rtasida keng ma'noda qo'llanilib, insonlar tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklarga nisbatan ishlatila boshlandi. Hozirgi kunga kelib esa ushbu so'z jamiyatning barcha jihatlarini o'zida mujassamlashtirgan tushuncha sifatida e'tirof etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Alohida tadqiqot doirasida o'rganilayotgan ushbu mavzuni yoritishda quyidagi adabiyotlar guruhiga murojaat qilingan:

1. Xorijiy olimlar ilmiy izlanishlari va tadqiqot natijalari.
2. Mustaqillik yillarida yurtimizda amalga oshirilgan ishlar.

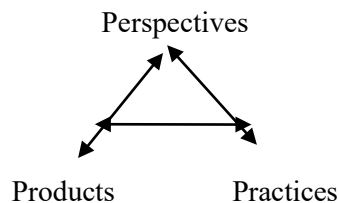
Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot doirasida analiz, sintez, qiyosiy tahlil, empirik-nazariy tadqiqot metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Madaniyat milliy g'oyalardan tashkil topgan bo'lib, qadriyatlarga aloqador hisoblanadi; u o'rganiladi, insonlar orasida targ'ib qilinadi va bir avloddan ikkinchisiga o'tadi, tartibga solinadi va hayot tarzini anglashga ko'maklashadi.¹ Negaki, madaniyat bu juda keng tushuncha bo'lib, insoniyat hayotining barcha jabhalarini o'z ichiga oladi.² Shunga ko'ra, madaniyatning uchta tarkibiy qismi mavjud bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- artifaktlar, ya'ni artifacts – tarixiy ashyolar, yasalgan, ishlab chiqarilgan buyumlar;
- sotsiofaktlar, sociofacts – ijtimoiy munosabatlar, ya'ni jamiyat tomonidan yaratilgan va ularga tegishli bo'lgan tizimlar jamlanmasi;
- mentifaktlar, ya'ni mentifacts – g'oya, aqida va qadriyatlar.³

Yuqoridagi madaniyatning komponentlaridan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, madaniyat faqatgina san'at, musiqa, tarix, rassomchilik, me'morchilik, raqs, adabiyot kabilar bilangina aloqador bo'lmay, balki ijtimoiy qarashlar, odob-axloq qoidalari kabi jamiyatga xos bo'lgan jihatlarni ham qamrab oladi.

Chet tili o'qitish jarayonining madaniyatni o'rgatishda foydalaniladigan texnikalari Z.Mor tomonidan mahsuldorlik va mashqlarga asoslangan hamda muhokamalarga asos bo'ladigan texnikalarga bo'lingan.⁴ Uning ikkinchi guruhida 3P, ya'ni mahsuldorlik, Products, mashg'ulotlar, Practices, yondashuvlar, Perspectivesdan iborat chet tili ta'lim dasturining xalqaro standartlari – National Standards in Foreign Language Education Projectdagi madaniyat uchligi – The Culture Trianglening o'zaro aloqadorligi nazarda tutilgan:

H.Shtern esa texnikalarni 4 guruhga bo'lgan, bunda bilim, qobiliyat, xulq-atvorni rivojlantirish maqsad qilingan va ular quyidagicha tasniflanadi:⁵

1. Madaniy ma'lumotni ta'minlash uchun:
 - o'qituvchining target madaniyat elementi haqidagi qisqacha taqdimoti, ya'ni "cultural aside";
 - aynan target madaniyat haqida taqdimot, ya'ni, "cultural capsule", bunda ikki madaniyatning farqli jihatlari ko'rsatib beriladi, madaniyat elementi ustida muhokama olib boriladi;
 - madaniy klaster, ya'ni, "cultural cluster", 2–3 ta kapsuladan iborat bo'lib, har bir kapsulani o'rganib bo'lgandan so'ng, dramaga o'xshash topshiriqlar orqali izchillashtiriladi.
2. Madaniyat bilan bog'liq bo'lgan muammolarni yechish uchun mo'ljallangan:

¹ Moule J. Cultural Competence. A Primer for Educators. Second edition. Wadsworth: Cengage learning. 2005, p. 90.

² Seelye H.N. Teaching culture. Strategies for intercultural communication (3rd ed.). Lincolnwood, IL: National Textbook Company. 1993, p. 15.

³ Fantini B.C. y Fantini A. Artifacts, sociofacts, mentifacts. In Fantini, A.E. (Ed.). New Ways in Teaching Culture. Alexandria, TESOL, 1997, p. 57–61.

⁴ Moore Z. Culture: How do teachers teach it? In Z. Moore (Ed.), Foreign language teacher education. Multiple perspectives. Maryland: University Press of America. 1996, p. 269–288.

⁵ Stern H.H. Issues and Options in Language Teaching. Oxford: Oxford University Press, 1992.

– target madaniyatga aloqador muammoni o‘z ichiga olgan bir nechta axloqiy voqealardan tashkil topuvchi topshiriqlar, ya’ni cultural assimilator.

3. Axloqiy va aqliy qobiliyatni oshirish uchun.

– bunda talabalar o‘qituvchining yo‘riqnomasiga amal qilgan holda, bir nechta harakatlardan iborat target jamiyatning sahnasini ijro etishadi, bu esa audiomotor unit, deb ataladi.

– sahnalashtirish, ya’ni dramatization;

– minidrama;

– rol orqali biror madaniy holat yoki xarakterni gavdalandirish – role-play.

4. Real hayotda bajariladigan texnikalarga esa chet tilida so‘zlashuvchi kishiga xat yozish, chet tili so‘zlashuvchilarining darsiga kirish va chet el davlatlari va shaharlariga sayohat qilish kabilari kiritilgan.

Chet tili o‘qitish jarayonida madaniyat qay tarzda o‘zlashtirilganligini nazorat qilishda baholash bosqichi muhim hisoblanib, bunda bilim, dunyoqarash, sotsiologiyaviy va axloqiy qobiliyatlar, madaniyat va uning elementlariga bo‘lgan munosabatni aniqlashga ko‘maklashuvchi texnikalar mavjud. Quyida oliy ta‘lim tizimida talabalarning madaniyat haqidagi bilim va malakalarini oshirish uchun bir nechta topshiriq va texnikalardan misollar keltirib o‘tamiz:

– chet tili darslaridagi tinglab tushunish ko‘nikmasini o‘qitishda virtual sayohat, “Virtual Field Trip”-lardan foydalanish vizual o‘rganuvchi o‘quvchilarga samarali ta‘sir ko‘rsatadi. Bunda o‘qituvchi tomonidan target madaniyatga xos muzey, tarixiy inshoot, festival kabilarga onlayn sayohatlar uyushtiriladi. Masalan: London muzeyi, Viktoriya va Albert muzeyi kabilarga. Bunda o‘quvchi ham ma‘lumotlarni eshitadi, ham o‘qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlar, masalan, “Bo‘sh joyni to‘ldirish”, “Muqobil javobni tanlash” kabilarni bajaradi;

– o‘qish darslarida “Collaborative Reading” texnikasini qo‘llash mumkin, bunda o‘qituvchi mavzuga mos matn, hikoya yoki she‘rni o‘quvchilarga taqdim etadi va ulardan kichik guruhlarda o‘qish, muhokama va xulosa qilish, savollar tayyorlash kabilari so‘raladi;

– yozish darslarida chet ellik do‘stiga turli mavzularda xat yozish: uni o‘z davlatiga taklif qilish, undan yordam so‘rash yoki o‘zining hayotida ro‘y berayotgan voqealar haqida hikoya qilib berish kabilarni misol qilsak bo‘ladi. Masalan, “Write a letter to your pen-friend who is from another country. In your letter, describe your favourite holiday and invite your friend to celebrate it”;

– darsda gapirish ko‘nikmasini shakllantirishda “Question Scramble” texnikasidan foydalanish mumkin. Bunda tili o‘rganilayotgan mamlakat madaniyatiga xos bo‘lgan biror-bir ma‘lumot savol tariqasida doskaga yoziladi va shu madaniyatga aloqador so‘zlar beriladi. O‘qituvchi tomonidan so‘zlardan iloji boricha uzun va ma‘noga ega bo‘lgan gaplar tuzish so‘raladi.

Xulosa. Xulosa o‘laroq, ushbu maqolada chet tili o‘qituvchilari til, uning paydo bo‘lish tarixi, grammatikasi, talaffuz va punktuatsiyasi, so‘z ma‘nosi va lug‘at boyligi kabilarni o‘rgatish barobarida, til bilan bog‘liq boshqa faktorlarga ham alohida e‘tibor berishi nazarda tutilgan. Negaki, chet tilini o‘qitish o‘qituvchi va o‘quvchidan faqatgina tilga xos unsurlariga emas, balki uning yaratuvchisi bo‘lgan jamiyatga aloqador barcha xususiyat va faktorlarni o‘rganishni talab qiladi. Masalan, insoniyatning ham moddiy, ham ma‘naviy yaratgan boyliklarini o‘z ichiga olgan madaniyat shular jumlasidandir. Eng asosiysi, chet tili o‘qituvchilaridan talab etiladigan narsa bu madaniyatni shunchaki texnika, metod va yondashuvlar xilma-xilligida o‘tish emas, aksincha, darsning madaniy maqsadi bo‘lgan kognitiv, ta‘sir etuvchi va tarbiyalovchi unsurlaridan foydalanish, o‘quvchilardagi madaniy mahsuldorlik va ko‘nikmalarni shakllantirishga ko‘maklashish hisoblanadi. 1999-yilda tan olingan madaniyat uchligida ham aynan mahsuldorlik, amaliy mashg‘ulotlar va turli yondashuvlardan foydalangan holda madaniyatni o‘rgatish nazarda tutilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Brown H. D. Principles of language learning and teaching. New York, Pearson Education, 2007, 345 p.
- (2). Fantini B.C. Fantini A. Artifacts, sociofacts, mentifacts. In Fantini, A.E. (Ed.). New Ways in Teaching Culture. Alexandria: TESOL, 1997, p. 55–67.
- (3). Fernandez M. Manifestaciones culturales y la ensecanza de un idioma. In Colwell, V.A. (Coord.). La voz del profesor. Sobre la ensecanza de lenguas extranjeras. Universidad de Leyn, Servicio de Publicaciones, 2002.
- (4). Jalolov J.J. Chet til o‘qitish metodikasi. Chet tillar oliy o‘quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik, Toshkent, “O‘qituvchi”, 2012, 432 bet.
- (5). Kramsch C. Context and culture in language teaching. Oxford: Oxford University Press, 1993, 290 p.
- (6). Moule J. Cultural Competence. A Primer for Educators. Second edition. Wadsworth: Cengage learning. 2005, 367 p.

(7). Moore Z. Culture: How do teachers teach it? In Z. Moore (Ed.), Foreign language teacher education. Multiple perspectives, Maryland, University Press of America, 1996, p. 109–128.

(8). Nida E. "Translation and culture". In Fuertes, P.A. (Coord.), 2007.

(9). Seelye H.N. Teaching culture: Strategies for intercultural communication (3rd ed.). Lincolnwood, IL, National Textbook Company, 1993, 353 p.

Doschanova Mohinur Maxsudovna (Urganch davlat universiteti 1-bosqich tayanch doktoranti)
BOSHLANG‘ICH TA‘LIM O‘QITUVCHILARINING KREATIVLIGINI RIVOJLANTIRISHDA
MEDIASAVODXONLIKDAN FOYDALANISH METODIKASI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada boshlang‘ich ta‘lim o‘qituvchilarining kreativligini rivojlantirishda mediasavodxonlikdan foydalanish metodikasi o‘rganilgan. Mediasavodxonlik ta‘lim jarayonida o‘qituvchilarning axborot bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi vosita sifatida ko‘rilgan. Kreativlikni shakllantirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati tahlil qilingan va bu borada samarali metodik yondashuvlar taklif etilgan. Shuningdek, o‘qituvchilarning ijtimoiy va shaxsiy kompetensiyalarini oshirishga xizmat qiluvchi innovatsion yondashuvlar tavsiya etilgan. Tadqiqot natijalari pedagogik jarayonni boyitishda mediasavodxonlikning roli va ahamiyatini ko‘rsatadi.*

***Kalit so‘zlar:** boshlang‘ich ta‘lim, kreativlik, mediasavodxonlik, pedagogik metodika, zamonaviy texnologiyalar, axborot bilan ishlash, ta‘lim jarayoni, innovatsion yondashuvlar, kompetensiyalar.*

**Дошанова Мохинур Максудовна (Ургенчский государственный университет,
базовый докторант 1 степени)**

МЕТОДОЛОГИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕДИАГРАМОТНОСТИ В РАЗВИТИИ
ТВОРЧЕСТВА УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

***Аннотация.** В данной статье изучается метод использования медиаграмотности в развитии творческих способностей учителей начальных классов. Медиаграмотность рассматривалась как инструмент развития навыков учителя по работе с информацией в образовательном процессе. Анализируется значение использования современных информационных технологий в формировании креативности и предлагаются эффективные методические подходы в этом отношении. Также рекомендуются инновационные подходы, служащие повышению социальных и личностных компетенций студентов. Результаты исследования показывают роль и значение медиаграмотности в обогащении педагогического процесса.*

***Ключевые слова:** начальное образование, креативность, медиаграмотность, педагогическая методика, современные технологии, работа с информацией, образовательный процесс, инновационные подходы, компетенции.*

Doschanova Mohinur Maxsudovna (Urganch State University 1st stage basic doctoral student)
METHODOLOGY OF USING MEDIA LITERACY IN DEVELOPING THE CREATIVITY OF
PRIMARY EDUCATION TEACHERS

***Annotation.** In this article, the method of using media literacy in the development of creativity of primary education teachers is studied. Media literacy was seen as a tool for developing teachers' skills in working with information in the educational process. The importance of using modern information technologies in the formation of creativity is analyzed and effective methodical approaches in this regard are proposed. Also, innovative approaches that serve to increase the social and personal competences of students are recommended. The results of the study show the role and importance of media literacy in enriching the pedagogical process.*

***Key words:** primary education, creativity, media literacy, pedagogical methodology, modern technologies, working with information, educational process, innovative approaches, competencies.*

***Kirish.** Bugungi kunda ta‘lim sohasida zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarni joriy etish, o‘qituvchilarning kasbiy malakasini oshirish, ayniqsa, ularning kreativlik qobiliyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta‘lim jarayonida axborot texnologiyalari va mediasavodxonlikni samarali qo‘llash o‘qituvchilarning ijodkorlik salohiyatini oshirishga xizmat qiluvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Boshlang‘ich ta‘lim bosqichi esa bolalarda ijodiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishning boshlang‘ich nuqtasi sifatida alohida o‘rin tutadi.*

Mediasavodxonlikning ahamiyati nafaqat o‘quv jarayonida axborot bilan ishlashni o‘rgatish orqali cheklanadi, balki o‘qituvchilarning o‘z kasbiy faoliyatida kreativ yondashuvlarni joriy etishida ham muhim rol o‘ynaydi. O‘qituvchilar mediasavodxonlik asosida yangi pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirib, dars-

larni interaktiv va samarali tarzda tashkil eta oladilar. Bu esa nafaqat o'quvchilarni o'qitishda, balki ularning mustaqil fikrlash va ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirishda ham muhimdir.

Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining kreativligini rivojlantirishda mediasavodxonlikdan foydalanishning metodik asoslari, uning ahamiyati va samaradorligi ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, mediasavodxonlikni o'qituvchilarning kundalik amaliyotiga joriy etishning pedagogik va texnologik imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Metodika. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining kreativligini rivojlantirishda mediasavodxonlikdan foydalanish bo'yicha samarali metodik yondashuvlarni ishlab chiqish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Tayyorlov bosqichi:

– mediasavodxonlik darajasini baholash. O'qituvchilar orasida maxsus savolnomalar va testlar orqali ularning mediasavodxonlik ko'nikmalari darajasi aniqlanadi. Bu orqali mavjud muammolar va rivojlantirilishi zarur bo'lgan jihatlar aniqlanadi;

– ta'lim resurslarini tanlash. Zamonaviy o'quv dasturlari, interaktiv vositalar va multimedia materiallari o'quv jarayoniga integratsiya qilish uchun tayyorlanadi.

2. O'qitish bosqichi:

– mediasavodxonlik treninglari. O'qituvchilar uchun maxsus o'quv kurslari tashkil qilinadi, unda ommaviy axborot vositalaridan foydalanish, ma'lumotlarni tahlil qilish, taqdimotlar yaratish va raqamli vositalar bilan ishlash ko'nikmalari o'rgatiladi;

– kreativlikni rivojlantirish usullari. O'qituvchilarga kreativlikni rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlar va metodikalar taklif etiladi. Masalan, turli pedagogik o'yinlar, interaktiv darslar va loyiha faoliyatlari orqali kreativ yondashuvlar shakllantiriladi;

– axborot texnologiyalaridan foydalanish. Elektron o'quv dasturlari, raqamli platformalar va onlayn ta'lim vositalari dars jarayonida faol qo'llaniladi. Masalan, bolalar uchun ta'limiy videokontent, qulay grafik vizualizatsiyalar va elektron kitoblar yordamida ijodiy fikrlash rivojlantiriladi.

3. Amaliy qo'llash bosqichi:

– darslarda mediasavodxonlikni integratsiya qilish. O'qituvchilar dars jarayonida ommaviy axborot vositalaridan foydalanadi. Bu o'quvchilarning darsga qiziqishini oshirib, mavzularni yanada tushunarli qilishga yordam beradi;

– loyiha faoliyatlari. O'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun loyiha asosida ta'lim tashkil etiladi. Masalan, "Mediamanzara yaratish" kabi ijodiy loyihalar orqali o'quvchilar axborotni qayta ishlash va uni taqdim etish bo'yicha ko'nikmalarini shakllantiradilar;

– refleksiv baholash. Har bir darsdan so'ng o'quvchilarning kreativligi va mediasavodxonlik darajasi o'qituvchi tomonidan baholanadi. Shu bilan birga, o'quvchilar o'z faoliyatlari bo'yicha fikr-mulohazalar bildirishlari rag'batlantiriladi.

4. Monitoring va takomillashtirish bosqichi:

– natijalarni tahlil qilish. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining kreativligi va mediasavodxonlik ko'nikmalari rivojlanish darajasi muntazam ravishda tahlil qilinadi;

– metodikani rivojlantirish. Tadqiqot natijalari asosida metodikaga qo'shimcha taklif va tavsiyalar kiritiladi, uning samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi yangi yondashuvlar ishlab chiqiladi.

Ushbu metodika boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining ijodiy salohiyatini oshirish va mediasavodxonlikni pedagogik jarayonda samarali qo'llash uchun kompleks yondashuvni taqdim etadi. Bu, o'z navbatida, ta'lim sifati va o'quvchilarning rivojlanish darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili (sharhi). Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining kreativligini rivojlantirishda mediasavodxonlikdan foydalanish mavzusiga oid ilmiy-adabiy manbalar kreativlik, mediasavodxonlik, va zamonaviy pedagogik yondashuvlarning mohiyatini chuqur yoritib beradi. Ushbu soha bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mediasavodxonlik nafaqat ta'lim jarayonining interaktivligini oshirish, balki o'qituvchilarning ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ham asosiy vosita hisoblanadi.

Kreativlik va uning rivojlantirish usullari haqida yozilgan G.M.Torrance [4;178-b.], E.P.Guilford [1; 79-b.] kabi tadqiqotchilarning ishlari kreativlikni shaxsning muammolarni yechish, yangi g'oyalarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish qobiliyati sifatida tavsiflaydi. Ularning tadqiqotlarida o'qituvchilar uchun kreativ yondashuvlarni shakllantirish zarurligi alohida qayd etiladi. Kreativlikni rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarning ahamiyati muhim o'rin tutadi.

Mediasavodxonlik masalasida R.Hobbs [2;96-b.], P.Freire [3;49-b.] kabi olimlarning ishlari muhim nazariy asoslarni taqdim etadi. R.Hobbs mediasavodxonlikni shaxsning ommaviy axborot vositalari bilan

muloqot qilish, axborotni tahlil qilish va undan samarali foydalanish ko'nikmalari sifatida ta'riflaydi. Ushbu ko'nikmalar o'qituvchilarning dars jarayonida axborotni innovatsion yondashuvlar bilan taqdim etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

O'zbek olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar orasida N.A.Musurmonova [5;25-b.], U.T. Qurbonov [8;46-b.], va O.A.Toshpulatov [6;39-b.] kabi olimlarning ishlari e'tiborga molikdir. Ularning tadqiqotlarida mediasavodxonlikning ta'lim jarayoniga integratsiyasi va uning o'qituvchilarning professional rivojlanishidagi o'rni keng yoritilgan. Shuningdek, kreativlikni rivojlantirishda multimedia vositalari va axborot texnologiyalaridan foydalanish usullari batafsil o'rganilgan.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlar bo'yicha xalqaro miqyosdagi tadqiqotlar ham ushbu mavzuning dolzarbligini tasdiqlaydi. Xususan, UNESCO [7] tomonidan mediasavodxonlik va axborot savodxonligini rivojlantirishga bag'ishlangan dasturlar o'qituvchilar uchun zamonaviy ta'lim metodikasining muhim qismi ekanligini ko'rsatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mediasavodxonlik va kreativlikni rivojlantirish o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ularning kombinatsiyasi boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining professional kompetensiyalarini oshirishda yuqori samaradorlikni ta'minlaydi. Shu bois ushbu masalani keng qamrovli o'rganish va pedagogik metodika shaklida amaliyotga tatbiq etish bugungi kun ta'limi uchun dolzarb vazifa hisoblanadi.

Muhokama. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining kreativligini rivojlantirishda mediasavodxonlikdan foydalanish pedagogik jarayonni yangicha yondashuvlar bilan boyitib, zamonaviy ta'lim talablariga javob berishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mediasavodxonlik nafaqat o'qituvchilarning axborotga ishlov berish qobiliyatlarini oshiradi, balki ular tomonidan o'quvchilarga ijodiy muhit yaratishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Mediasavodxonlikni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish orqali o'qituvchilarda quyidagi ko'nikmalar shakllanishiga erishiladi:

1. Axborot bilan ishlash. O'qituvchilar ommaviy axborot vositalaridan axborotni saralash, tahlil qilish va ta'limiy resurslarga aylantirish imkoniyatini kengaytiradi. Bu esa kreativ dars jarayonlarini tashkil etish uchun muhim ahamiyatga ega.

2. Innovatsion vositalardan foydalanish. Zamonaviy texnologiyalar, xususan, raqamli platformalar, multimedia ilovalari va vizual vositalar kreativ ta'lim muhitini shakllantirishda o'qituvchilarga yordam beradi. Masalan, dars jarayonida interaktiv vositalardan foydalanish o'quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi.

3. Ijodiy muammolarni hal etish. Mediasavodxonlik kreativlikni rivojlantirishda yangi imkoniyatlar yaratadi, chunki o'qituvchilar turli xil pedagogik usullar va multimedia materiallari orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rag'batlantiradi.

Muhokamalar jarayonida aniqlangan asosiy masalalardan biri bu mediasavodxonlik bo'yicha maxsus o'quv dasturlarining yetishmasligidir. O'qituvchilarga mediasavodxonlikni rivojlantirish bo'yicha metodik ko'rsatmalar va treninglarning tashkil etilishi bu boradagi muammolarni hal etishga yordam beradi. Shu bilan birga, mediasavodxonlikni amaliyotga joriy etishda mavjud resurslar va infratuzilmaning yetarli darajada emasligi ham muammoli jihatlar sifatida qayd etilgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mediasavodxonlik va kreativlik bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularni rivojlantirish boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishga katta hissa qo'shadi. Shu bois mediasavodxonlikni o'qituvchilar tayyorgarlik dasturlariga joriy qilish, yangi texnologiyalarni ta'lim jarayonida keng qo'llash va metodik yondashuvlarni boyitish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Muhokama davomida ilgari surilgan yondashuvlar boshlang'ich ta'limda ijodiy va samarali ta'lim muhiti yaratishda foydalanishga imkon beradi, bu esa o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi va o'quvchilarning ta'lim jarayonidagi faolligini oshiradi.

Natijalar. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining kreativligini rivojlantirishda mediasavodxonlikdan foydalanishning o'rganilishi quyidagi natijalarga olib keldi:

Kreativlikning o'sishi. Mediasavodxonlik asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni o'qituvchilarni yangicha fikrlash va ijodiy yondashuvga undadi. Interaktiv vositalar va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish o'qituvchilar faoliyatida yangi g'oyalar va metodlarni ishlab chiqishga imkon berdi.

Pedagogik samaradorlikning oshishi. Mediasavodxonlikni rivojlantirish orqali o'qituvchilar o'quv jarayonida zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirdi va foydalanishga muvaffaq bo'ldi. Bu esa darslarni qiziqarli, interaktiv va samarali tashkil etishga xizmat qildi.

Axborot resurslari bilan ishlash ko'nikmalarining shakllanishi. O'qituvchilar o'quv jarayonida axborotni izlash, tanlash, qayta ishlash va taqdim etish bo'yicha ko'nikmalarga ega bo'lishdi. Bu nafaqat ularning ijodiy faoliyatini rivojlantirdi, balki o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirdi.

Kreativlikni qo'llab-quvvatlash uchun mediavositlardan foydalanish mexanizmi. Raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish natijasida o'qituvchilar darslarda turli vizual, audiovizual va interaktiv materiallardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishdi. Bu jarayon o'quvchilarning yangi bilimlarni qabul qilish jarayonini yengillashtirdi va samaradorligini oshirdi.

Mustaqil o'qitish va o'z-o'zini rivojlantirish. Mediasavodxonlik o'qituvchilarning mustaqil o'qitish faoliyatini takomillashtirish uchun muhim omil sifatida namoyon bo'ldi. Ular zamonaviy onlayn platformalar, ta'lim resurslari va dasturlardan foydalanish orqali o'z malakalarini mustahkamlash imkoniga ega bo'ldilar.

O'qituvchi va o'quvchi o'rtasida interaktiv aloqani rivojlantirish. Mediasavodxonlik o'qituvchilarni o'quvchilar bilan samarali kommunikatsiya o'rnatishga rag'batlantirdi. Bu esa nafaqat o'qituvchilarning ijodiy salohiyatini, balki ularning o'quvchilarga bo'lgan ta'sirini ham kuchaytirdi.

Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining kreativligini rivojlantirishda mediasavodxonlikdan foydalanish samarador pedagogik mexanizm sifatida o'zini oqladi. Mediasavodxonlik vositalaridan foydalanish orqali nafaqat o'qituvchilarning ijodiy qobiliyatlari rivojlandi, balki ta'lim jarayonining sifati va qiziqarliligi sezilarli darajada oshdi. Shu bilan birga, o'qituvchilar zamonaviy ta'lim jarayonining talablariga moslashish imkoniyatiga ega bo'lib, ijodiy yondashuvlari orqali yosh avlodning keng qamrovli rivojlanishiga ijobiy hissa qo'shdilar.

Xulosa. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining kreativligini rivojlantirishda mediasavodxonlikdan foydalanish bugungi kun ta'lim tizimida dolzarb vazifa hisoblanadi. Mediasavodxonlik o'qituvchilarga zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion vositalardan samarali foydalanish imkonini berib, ularning ijodiy salohiyatini oshirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi.

Mediasavodxonlikning ahamiyati. Bu o'qituvchilarni axborot bilan ishlash, uni tahlil qilish va pedagogik maqsadlarda qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. Natijada ular dars jarayonini yanada interaktiv va samarali tashkil eta oladilar.

Kreativlikni rivojlantirish usullari. Mediasavodxonlik o'qituvchilarning o'z pedagogik faoliyatida kreativ yondashuvlarni qo'llash, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rag'batlantirish va yangi bilimlarni yaratish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Amaliy natijalar. O'qituvchilar tomonidan mediasavodxonlik vositalarining samarali qo'llanilishi ta'lim jarayonining sifatini oshirib, o'quvchilarda mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvlarni shakllantiradi.

Shunday qilib, boshlang'ich ta'limda mediasavodxonlikdan foydalanish, o'qituvchilarning ijodkorligini rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri ekanligini tasdiqlaydi. Buning uchun maxsus metodik dasturlarni joriy qilish, o'qituvchilarga mediasavodxonlikni o'rgatishga qaratilgan treninglar tashkil etish, shuningdek, zamonaviy texnologik resurslarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish tavsiya etiladi.

Ushbu yondashuvlarning muvaffaqiyatli joriy etilishi nafaqat o'qituvchilarning, balki ta'lim oluvchilarning rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatib, ularni zamonaviy jamiyat talablariga tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Guilford, J.P. (1967). *The Nature of Human Intelligence*. McGraw-Hill.
- (2). Hobbs, R. (2011). *Digital and Media Literacy. Connecting Culture and Classroom*. Corwin Press.
- (3). Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. Seabury Press.
- (4). Torrance, E.P. (1988). *The Manifesto for Children's Creativity*. Creative Education Foundation.
- (5). Musurmonova, N.A. (2020). Mediasavodxonlikning pedagogik jarayondagi ahamiyati. *Ta'lim va tarbiya*, 12(1), p. 23–28.
- (6). Toshpulatov, O.A. (2022). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'qituvchilar kreativligidagi o'rni. *Pedagogika nazariyasi va amaliyoti*, 7(4), 34–41-betlar.
- (7). UNESCO. (2013). *Global Media and Information Literacy Assessment Framework*. Paris, UNESCO Publishing.
- (8). Qurbonov U.T. (2021). Boshlang'ich ta'limda ijodiy yondashuvlar. "O'zbekistonda ta'lim sifatini oshirish", jurnal, 8(3), 45–50-betlar.
- (9). Madraximovich, K.E. (2020). Improving the methodological training of primary school teachers on the basis of innovative approaches. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*. Vol, 8(7).

(10). Xudoynazarov, E.M. (2019). Didactic possibilities of oral exercises in forming initial classes pupils' mathematical thinking activity. Eastern European Scientific Journal, Ausgabe. Germany (1–2019), 249 p.

(11). Khudoynazarov E. (2023). Boshlang'ich ta'limda mantiqiy fikrlashini rivojlantirishning ahamiyati. "Молодые ученые", 1(13), с. 32–37.

**Avazov Sherimmat (Toshkent davlat Pedagogika universiteti, pedagogika fanlari nomzodi, professor;
avazov-sh@mail.ru),**

**Yadgarova Sadokat Kenjabayevna (Urganch davlat universiteti o'qituvchisi;
sadokatvadgarova5@gmail.com)**

TABIIY FANLARNI O'QITISHDA MAKTAB O'QUVCHILARINING EKOLOGIK KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH BOSQICHLARI

***Annotatsiya.** Maqolada tabiiy fanlarni o'qitishda o'quvchilarning ekologik ko'nikmasini shakllantirish bosqichlari, ekologik ko'nikmalarni shakllantirish turli usullar va yondashuvlar yordamida amalga oshirilish yo'llari yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** ekologik ko'nikma, ekotizim, ekologik ta'lim, ekologik tarbiya, ekologik savodxonlik, ekologik o'yin.*

Авазов Шериммат (Ташкентский государственный педагогический университет, кандидат педагогических наук, профессор; avazov-sh@mail.ru),

**Ядгарова Садокат Кенжабаевна (Ургенчский государственный университет, преподаватель;
sadokatvadgarova5@gmail.com)**

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ШКОЛЬНИКОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК.

***Аннотация.** В статье описаны этапы формирования экологических навыков студентов при преподавании естественных наук, пути формирования экологических навыков с помощью различных методов и подходов.*

***Ключевые слова:** экологический навык, экосистема, экологическое образование, экологическое воспитание, экологическая грамотность, экологическая игра.*

**Avazov Sherimmat (Tashkent state pedagogical university Candidate of pedagogical sciences, professor;
avazov-sh@mail.ru),**

Yadgarova sadokat (Urganch stary university teacher; sadokatvadgarova5@gmail.com)

STAGES OF FORMATION OF ECOLOGICAL SKILLS OF SCHOOLCHILDREN IN TEACHING NATURAL SCIENCES

***Annotation.** The article describes the stages of developing students' environmental skills in teaching natural sciences, and ways of developing environmental skills using various methods and approaches.*

***Key words:** Environmental skills, ecosystem, environmental education, environmental education, environmental literacy, environmental play.*

Kirish. Davlatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlab o'tganidek,¹ oxirgi yillarda "jahon miqyosida yurtimiz haqida so'z ketganda "Yangi O'zbekiston" iborasi tilga olinmoqda. ...[1;2–3-b.]. O'zbekistonda yangi bir uyg'onish – Uchinchi Renessans davriga poydevor yaratilmoqda". Prezidentimizning O'qituvchi va murabbiylar bayramiga bag'ishlangan marosimdagi nutqida ta'kidlanganidek,² ilm-fanga intilish millatimiz qonida, genida borligi, «Yangi O'zbekiston ostonasi maktabdan boshlanadi!» shiori olg'a surilishi, shuningdek, maktab muallimi yangi Uyg'onish davrining besh tayanch ustunidan biri bo'lishi – Uchinchi Renessans uchun poydevor, salohiyat mavjudligini anglatadi. Biroq bugun kunda aniq va tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi murakkab tuzilgani, ularda nazariy bilimlar amaliyot bilan bog'lanmagani, o'quv dasturlarida uzviylik yo'qligi, darsliklar mazmuni va sifati qoniqarsiz ekani e'tirozlarga sabab bo'lmoqda. Bu mamlakatimiz umumiy o'rta ta'lim tizimidagi biologiya va ekologiya ta'limiga ham to'la daxldor bo'lib, masalaning yechimi, birinchi galda, biologiya va ekologiya ilm-fanini yanada rivojlantirish, ayniqsa, biologiya va ekologiya ta'limi metodikasini mazmunan yangilash, pedagogik jarayonga eng samarali texnologik tuzilmani joriy etish bilan bog'liq bo'lib qolmoqda [2;8–9-b.].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasida tabiiy fanlarni o'qitishda, ekologiya va atrof-muhit muhofazasining nazariy asoslarini A.To'xtayev, E.O.Turdiqulov, Sh.Avazov, B.Ziyomuxammedov, X.Tursunov, A.Nigmatov, T.Ergashev, A.Ergashev, Sh.T.Otaboyev, R.U.Beknazarov, Y.G.

¹ "Ўзбекистонда янги бир уйғониш – Учинчи Ренессанс даврига пойдевор яратилмоқда" / <https://yuz.uz/news/ozbekistonda-yangi-bir-uygonish-uchinchi-renessans-davriga-poydevor-yaratilmoqda>

² Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон оstonаси мактабдан бошланади / <https://www.ekogazeta.uz/xabarlar/5399>

Mahmudov, S.X.Fayzulina, D.Yormatovalarning ekologik ko'nikmalarni shakllantirish sohasidagi harakatlari tahsinga loyiqdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tabiiy fanlarni o'qitishda ekologik ko'nikmalarni rivojlantirish – bu insonning atrof-muhitga nisbatan ongli va mas'uliyatli munosabatini shakllantirishga qaratilgan jarayon. Ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishning bir necha bosqichlari mavjud:

1. Boshqaruv va ma'lumot olish bosqichi. Bu bosqichda inson ekologik masalalar haqida umumiy ma'lumotlarga ega bo'ladi. Atrof-muhitning holati, uning muhofazasi va ekologik muammolarni tushunish boshlanadi. Bu bilimlar ekologik ongni oshirishga xizmat qiladi.

2. Tushunish va tahlil qilish bosqichi. Ekologik tizimlar va ularning o'zaro aloqalarini tushunish, ekologik muammolarning sabab va oqibatlarini tahlil qilish, ekologik inqirozlar va inson faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini chuqurroq anglashga qaratilgan bosqichdir.

3. Qaror qabul qilish bosqichi. Bu bosqichda odam ekologik muammolarni hal qilish uchun qarorlar qabul qilishga tayyor bo'ladi. Masalan, ekologik toza mahsulotlarni tanlash, energiya tejash, qayta ishlash kabi amaliy qadamlarga o'tish.

4. Amaliy harakatlar bosqichi. Bu bosqichda ekologik ko'nikmalar amalda qo'llaniladi. Atrof-muhitni asrash, chiqindilarni qayta ishlash, suv va energiya resurslarini tejash kabi harakatlar orqali ekologik maqsadlarga erishish mumkin.

5. Yaratilish va rivojlanish bosqichi. Bu bosqichda inson o'z ekologik ko'nikmalarini rivojlantirishda yangi g'oyalarni ishlab chiqadi va ularni kengaytiradi. U o'z tajribalarini boshqalar bilan bo'lishib, jamiyatdagi ekologik ongni oshirishga hissa qo'shadi [3;101–105-b.].

Ekologik ko'nikmalarni rivojlantirish jarayoni odamning o'zini va atrof-muhitni hurmat qilishni o'rganish, ekologik mas'uliyatni oshirish va atrof-muhitni saqlashga qaratilgan turli amaliyotlarni o'z ichiga oladi.

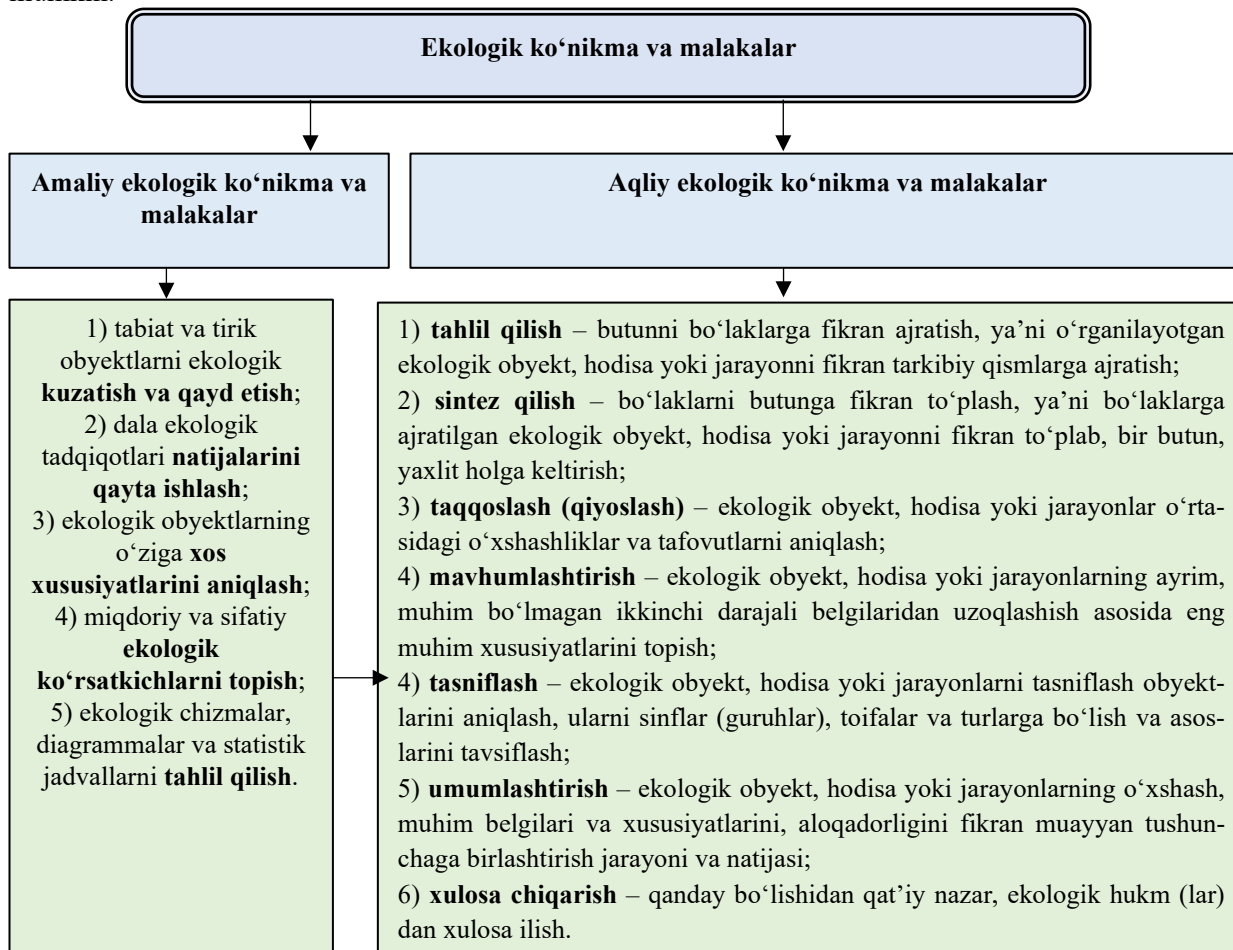
Tahlil va natijalalar. Tabiiy fanlarni o'qitish ekologik ko'nikmalarni shakllantirish turli usullar va yondashuvlar yordamida amalga oshirilishi mumkin. Mana, shulardan ba'zilari:

1. Ta'lim va tarbiya:
 - tabiiy fanlarni o'qitishda, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha ma'ruzalar, seminarlar va mahorat darslari o'tkazish;
 - maktab o'quvchilari va talabalari uchun o'quv dasturlari va kurslarini yaratish.
2. Amaliy mashqlar:
 - ekotizimlarni o'rganish uchun tabiiy hududlarga sayohatlar va ekskursiyalar tashkil etish;
 - ifloslanish va ekotizimlarni tahlil qilish bilan bog'liq laboratoriya ishlarini olib borish.
3. Loyihalar va tadqiqotlar:
 - tabiiy fanlarni o'qitishda, ekologiya va barqaror rivojlanishga oid ilmiy loyihalar va tadqiqotlarda ishtirok etish;
 - obodonlashtirish, ko'kalamzorlashtirish va tozalash bo'yicha loyihalarni amalga oshirish.
4. O'yin usullari:
 - tabiatdagi o'zaro ta'sirlarni va inson faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini tushunishga yordam beradigan ekologik o'yinlar va simulatsiyalarni o'ynash;
 - ekologik mavzularda tanlov va viktorinalar o'tkazish.
5. Munozara va bahslar:
 - tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkonini beruvchi dolzarb ekologik muammolar yuzasidan munozara va munozaralar tashkil etish;
 - guruh muhokamalari orqali barqaror rivojlanish masalalari bo'yicha fikr va yondashuvlarni shakllantirish.
6. Axborot texnologiyalaridan foydalanish:
 - ekologik muammolarni tasvirlash uchun multimedia resurslari, video va interaktiv ilovalardan foydalanish;
 - atrof-muhitga oid mavzularda onlayn kurslar va vebinarlarda qatnashish.
7. Ijtimoiy aloqa:
 - ko'ngillilar harakati va ekologik tadbirlarda ishtirok etish;
 - ekologik tashkilotlar va tashabbuslar bilan hamkorlik qilish.
8. Shaxsiy loyihalarni ishlab chiqish:
 - shaxsiy va jamoat ekologik loyihalarini yaratish va amalga oshirish tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash;

– kuzatishlar kundaliklarini yuritish va atrof-muhitdagi o'zgarishlarni qayd etish.

Turli xil usul va yondashuvlardan foydalanish ekologik savodxonlik darajasini sezilarli darajada oshirish va aholi o'rtasida barqaror ekologik ko'nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi [4;36–39-b.].

O'quvchilarning tabiiy fanlarni o'qitishda ekologik savodxonligi darajasini sezilarli darajada oshirish va barqaror ekologik ko'nikmalarni rivojlantirish uchun turli usullar va yondashuvlardan foydalanish mumkin.

1. Ta'lim dasturlari.

– rasmiy kurslar: ekologiyani maktab va universitet kurslariga integratsiyalash;

– qo'shimcha ta'lim: barcha yosh guruhlari uchun ekologiya bo'yicha kurslar, seminarlar, treninglar tashkil etish.

2. Interfaol usullar.

– o'quv o'yinlari: ekologik simulatsiya va murakkab ekologik tushunchalarni aks ettiruvchi o'yinlardan foydalanish;

– kvestlar va viktorinalar: ekologiyani o'rganishga qaratilgan tadbirlarni interaktiv shaklda o'tkazish.

3. Amaliy mashqlar:

– dala tadqiqotlari: ekskursiyalar, tabiatga sayohatlar, bu yerda ishtirokchilar ekotizimlarni kuzatish va amaliyot orqali o'rganishlari mumkin;

– laboratoriyalarda ishlash: atrof-muhitni tahlil qilish, suv va havo sifatini kuzatish bo'yicha tadqiqotlar o'tkazish.

4. Loyiha faoliyati:

– ijtimoiy loyihalar: atrof-muhitni muhofaza qilish, hududlarni obodonlashtirish yoki tozalash bo'yicha loyihalarni yaratish va unda ishtirok etish;

– individual va guruh loyihalari: ishtirokchilarni atrof-muhitni yaxshilashga qaratilgan o'z tashabbuslarini rivojlantirishga undash.

5. Ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalar.

– onlayn kurslar: masofaviy ta'lim platformalarida ta'lim dasturlarini ishga tushirish;

– virtual jamoalar: ijtimoiy tarmoqlarda ekologik muammolarni muhokama qilish va tajriba almashish uchun guruhlar yaratish [5;52–54-b.].

6. Tashkilotlar bilan hamkorlik.

– NNT bilan hamkorlik: bilim va resurslarni almashish uchun atrof-muhitni muhofaza qilish tashkilotlari bilan o‘zaro hamkorlik;

– davlat-xususiy sheriklik: ekologik xabardorlikni oshirish bo‘yicha davlat organlari bilan qo‘shma tashabbuslar.

7. Targ‘ibot va axborot kompaniyalari.

– ekologik texnologiyalarga startaplar va investitsiyalar: ekologiya sohasidagi tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash;

– axborot materiallarini ishlab chiqish: asosiy ekologik tushunchalar va masalalarni tushuntiruvchi risolalar, plakatlari, videoroliklar.

8. Tadbirlarda ishtirok etish.

– ekologik festivallar va ko‘rgazmalar: odamlar ekologiya sohasidagi yangi texnologiyalar va tashabbuslar bilan tanishishlari mumkin bo‘lgan tadbirlarni o‘tkazish;

– ochiq eshiklar kuni: atrof-muhit ob‘ektlarida yoki ushbu sohada ishlaydigan tashkilotlarda tadbirlar tashkil etish.

9. Munozaralar va muhokamalar.

– forumlar va davra suhbatlari: ekologiya va barqaror rivojlanishning dolzarb masalalari bo‘yicha ochiq suhbatlar o‘tkazish;

– debatlar: yoshlarni ekologik siyosat va innovatsiyalar muhokamalarida ishtirok etishga undash.

10. Shaxsiy javobgarlikni shakllantirish.

– barqaror iste‘mol dasturlari: barqaror iste‘mol va resurslardan oqilona foydalanish tamoyillariga o‘rgatish;

– atrof-muhit xulq-atvori bo‘yicha treninglar: har bir inson o‘z uyida atrof-muhitni muhofaza qilishga qanday hissa qo‘shishi mumkinligi haqida darslar [6;17–20-b.].

Xulosa va takliflar. Integratsiyalashgan yondashuvdan foydalanish va turli usullarni birlashtirish jamiyatning ekologik muammolarga nisbatan ongliroq va mas‘uliyatli munosabatini shakllantiradi, bu esa o‘z navbatida barqaror ekologik ko‘nikmalarni shakllantirishga olib keladi. Ekologiyani o‘rganishga qaratilgan tadbirlarni interaktiv shaklda o‘tkazish.

Shunday ekan, bugungi kunga kelib tabiiy fanlarni o‘qitishda turli ko‘nikmalarni shakllantirish uchun pedagog kadrlar bilim saviyasi, kreativlik potentsiali, ijodkorlik qobiliyati kuchli darajada rivojlangan bo‘lishi va har qanday muammoli vaziyatlarni muhokama qila oladigan ko‘nikmalarni egallagan bo‘lishi shart. Bu vazifalar esa oliy ta‘lim muassasasi tomonidan hal qilinishi lozim bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). "Ўзбекистонда янги бир уйғониш – Учинчи Ренессанс даврига пойдевор яратилмоқда" / <https://yuz.uz/news/o'zbekistonda-yangi-bir-uygonish--uchinchi-renessans-davriga-poydevor-yaratilmoqda>

(2). Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston ostonasi maktabdan boshlanadi./<https://www.ekogazeta.uz/xabarlar/5399>

(3). Avazov Sh. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish. Ekologik o‘lkashunoslik. O‘quv qo‘llanma, T., “Adabiyot uchqunlari”, 2016, 101–105-betlar.

(4). G‘afurov, A.Abdukarimov, J.Tolipova, O.Ishankulov, M.Umaraliyeva, I.Abduraxmonova. Biologiya 11-sinf, Toshkent, «Sharq», 2018, 36–39-betlar.

(5). Avazov Sh. Maktabda ekologik tarbiya. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1992, 52–54-betlar.

(6). To‘xtayev A.S. Ekologiya. Pedagogika institutlarining talabalari uchun o‘quv qo‘llanma, «O‘qituvchi», 2001, 17–20-betlar.

**Umarxo‘jayeva Xilola Sirojiddinovna (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent
Axborot texnologiyalari universiteti)**

**AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI (AKT) TA‘LIM SOHASI
TALABALARINING TINGLAB TUSHUNISH KO‘NIKMALARINI
TAKOMILLASHTIRISHDAGI QIYINCHILIKLAR**

Annotatsiya. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ta‘lim sohasi talabalarining tinglab tushunish malakalarini rivojlantirishda bir qator qiyinchiliklar mavjud. Ushbu qiyinchiliklar, asosan, tala-

balarning tahlilii va tanqidiy tinglash ko'nikmalarining yetarlicha shakllanmaganligi, kommunikatsiya jarayonlarida pasiv ishtirok etishlari, shuningdek, nutq va ma'lumotlarni to'g'ri qabul qilishdagi muammolar bilan bog'liq. Tinglab tushunish ko'nikmasining samarali rivojlanishi uchun maxsus o'quv metodikalari va amaliy mashg'ulotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy tahlil qilish va qaror qabul qilishda tinglash malakalarining o'ziga xos o'rni va ahamiyati e'tiborga olinishi zarur.

Kalit so'zlar: *tinglab tushunish ko'nikmasi, autentik tinglash, texnologiya integratsiyasi, hamkorlikda o'rganish, AKT.*

ТРУДНОСТИ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ СТУДЕНТОВ СФЕРЫ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ (ИКТ)

Аннотация. *Существует ряд трудностей в развитии навыков аудирования у студентов сферы образования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Эти трудности в основном связаны с недостаточной сформированностью у студентов навыков аналитического и критического слушания, пассивным участием в коммуникативных процессах, а также проблемами правильного восприятия речи и информации. Специальные учебные методики и практические занятия имеют важное значение для эффективного развития навыков аудирования. Необходимо учитывать особую роль и значение навыков аудирования при научном анализе и принятии решений.*

Ключевые слова: *навыки слушания, аутентичное слушание, интеграция технологий, совместное обучение, ИКТ.*

Umarkhojyeva Khilola Sirojiddinovna (Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi)

DIFFICULTIES IN IMPROVING THE LISTENING SKILLS OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY (ICT) STUDENTS

Annotation. *There are a number of difficulties in developing students' listening skills in the field of information and communication technologies (ICT). These challenges are primarily related to students' underdeveloped analytical and critical listening skills, passive participation in communication processes, as well as difficulties in accurately perceiving speech and information. Specialized teaching methodologies and practical exercises play a crucial role in effectively developing listening skills. It is essential to consider the particular significance and importance of listening skills in scientific analysis and decision-making processes.*

Keywords: *listening skills, authentic listening, technology integration, collaborative learning, ICT.*

Kirish. *Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ta'lim sohasi talabalarining tinglab tushunish malakalarini oshirishdagi qiyinchiliklar zamonaviy ta'lim jarayonining asosiy muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Ushbu sohada o'quv jarayonlarida tinglab tushunishning samarali rivojlanishi va o'quvchilarni faol tinglovchilarga aylantirish katta ahamiyatga ega. Biroq ko'plab talabalarining tinglash malakalarini oshirishda duch keladigan qiyinchiliklar ularning ta'lim va kasbiy faoliyatida muammolarni yuzaga keltiradi. Maqolada axborot-kommunikatsiya fakulteti talabalarining tinglash malakalarini oshirishdagi asosiy to'siqlar va bu muammolarni bartaraf etish usullari tahlil qilinadi.*

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ta'lim sohasi talabalarining ko'plab hollarda passiv tinglashga moyil bo'lishi ularning samarali o'rganish jarayonini cheklaydi. Passiv tinglashda talabalar faqat eshitish bilan cheklanib, ma'lumotni to'liq va chuqur anglamasliklari mumkin. Bu esa, o'z navbatida, axborotni tahlil qilish va undagi muhim nuqtalarni ajratib ko'rsatish imkoniyatlarini kamaytiradi. Talabalarining faqat tinglash orqali bilim olishga urinishlari, ularning tanqidiy fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga to'siq qiladi.

Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalarining keng tarqalishi talabalarining diqqatini tarqatishi va tezkor ma'lumotlarga tezda kirish imkoniyatini yaratishi, ularning an'anaviy tinglash malakalarini rivojlantirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Multimedia vositalaridan foydalanish, ijtimoiy tarmoqlar va boshqa onlayn platformalar talabalarining qisqa va tezkor ma'lumotlarga o'rganishiga olib keladi. Buning natijasida ular uzoq davom etadigan va murakkab nutqlarni, maxsus ma'lumotlarni tinglashda ko'proq qiyinchiliklarga duch keladilar. Yangi texnologiyalarning ta'sirida, talabalar faqat ma'lumotni tezda qabul qilishga e'tibor berib, uning mazmunini chuqur tahlil qilishni unutishadi. Ayniqsa, o'rganilayotgan tilning murakkabligi, jargonlar yoki o'ziga xos atamalarni tushunmaslik talabalar uchun alohida qiyinchiliklar tug'diradi. Xususan, ingliz tilida o'qiyotgan talabalar uchun texnik va maxsus sohalaridagi ilmiy nutqlarni tushunish yanada murakkab bo'lishi mumkin. Bu muammolarni hal qilish uchun madaniy va lingvistik to'siqlarni yengish va tinglash malakalarini yaxshilashga qaratilgan o'quv metodlarini joriy etish zarur.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Keyingi yillarda til ta'limida AKT ta'lim sohasi talabalarining tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar muhim tadqiqot yo'nalishiga aylandi. AKT vositalarining til ta'limiga integratsiyalashuvi tinglab tushunish darajasini oshirishning yangi imkoniyatlarini ochib berdi.

Tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirish, xususan, AKT ta'lim sohasi talabalarining tinglab tushunish qobiliyatlarini oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar ta'lim metodologiyasi, psixologiya, lingvistika va kommunikatsiya sohalarini o'z ichiga oladi. Ushbu sohada olib borilgan ilmiy ishlar turli yondashuvlar va metodlarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, talabalar tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish usullari bo'yicha chuqur tahlillarni taqdim etadi.

Goh (2000) fikriga ko'ra, tinglab tushunishning eng keng tarqalgan beshta muammosi quyidagilardir: o'quvchilar "eshitganlarini tezda unutadilar, o'zlariga tanish bo'lgan so'zlarni tanimaydilar, so'zlarni tushunadilar, ammo taxmin qilingan xabarni emas, xabarning keyingi qismini e'tiborsiz qoldirib, ma'no haqida o'ylaydilar va eshitilgan so'zlar haqida fikriy tasavvurni shakllantira olmaydilar". Bu elementlar ingliz tilida so'zlashuvchilar uchun eshitishni qiyinlashtiradigan elementlar hisoblanadi.

Bundan tashqari, Indoneziyaning universitetlaridan birida N.Putri (2018) tomonidan o'tkazilgan avvalgi tadqiqotda EFL talabalarini akademik tinglab tushunish mashg'ulotlarida duch keladigan tinglab tushunish qiyinchiliklari o'rganilgan. Tadqiqotga ellik nafar ishtirokchi tanlab olingan va ma'lumotlarni yig'ish uchun anketa va intervyulardan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, notanish leksika, nutq tempi va tegishli uskunalarining yo'qligi talabalar duch keladigan eng muhim muammolar bo'lib qolmoqda. Yuqoridagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu muammolar etiologiyasida tashqi omillar ustunlik qiladi.

N.Sari (2019) "EFL talabalarining tinglab tushunish muammolarini o'rganish" nomli tadqiqotida ma'lumotlarni to'plash uchun kuzatuv, suhbat va hujjatlarni tahlil qilish kabi muqobil yondashuvdan foydalangan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'z tinglab tushunish ko'nikmalariga ishonchsizlik va nutqni eshitib tushunishga yetarli darajada e'tibor bermaslik kabi ichki omillar talabalar duch keladigan eng muhim muammolar hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotlar nofilologik yo'nalish talabalarida tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishning muhimligini ta'kidlaydi va bu ko'nikmalarining ularning ta'lim sohalarida ijobiy natijalarga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi.

Natija va muhokama. Quyidagi tavsiyalar AKT talabalariga tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda duch keladigan ayrim qiyinchiliklarni yengib o'tishda yordam berish maqsadida ishlab chiqilgan:

- tinglash mashg'ulotlari o'quvchilarning ehtiyojlaridan kelib chiqib, o'qituvchilar o'quvchilarga ona tilida so'zlashuvchilar tomonidan aytiladigan tabiiy nutqni yaxshiroq tushunishga yordam beradigan autentik tinglash materiallarini taqdim etishlari kerak;

- o'qituvchilar o'quvchilarning qiziqishini jalb qiladigan va tinglash ko'nikmalari va strategiyalarini egallashga yordam beradigan tinglash topshiriqlarini ishlab chiqishlari kerak. Bunday topshiriqlar nafaqat talabalarining tinglab tushunish darajasini baholashga, balki ularni topshiriqlarni bajarishni optimallashtirish uchun bir qator tinglash strategiyalaridan foydalanishga undashga ham xizmat qiladi;

- o'qituvchilar o'quvchilarga ma'ruzalar, radio yangiliklari, filmlar, teleseriallar, reklamalar va kundalik suhbatlarni o'z ichiga olgan turli xil audiomateriallarni taqdim etishlari lozim. Shuningdek, talabalar suhbatlar va intervyularni qamrab olgan turli xil og'zaki ingliz tiliga duch kelishlari kerak.

Bundan tashqari, o'qituvchilar o'quvchilarini tez va tabiiy nutqning turli shakllarini eshitishga ko'maklashish va ularni ona tili sifatida so'zlashuvchilarning talaffuziga taqlid qilishga rag'batlantirish uchun talaffuz qoidalari bilan tanishtirishi zarur. Shu bilan birga, o'qituvchilar o'z o'quvchilariga boshqa til egalarining talaffuzidan xabardor bo'lishda yordam berishlari kerak. Til egalari o'z aksentlariga ega bo'lganligi sababli talabalar Amerika va Britaniya aksentlari o'rtasidagi farqni tushunishlari kerak.

Xulosa. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)ga ixtisoslashgan talabalarining tinglab tushunish kompetensiyasini oshirish birinchi darajali ahamiyatga ega, chunki bu ularning ham akademik, ham kasbiy kontekstdagi muvaffaqiyatiga hissa qo'shadi. Biroq o'qituvchilar bir qator muammolarni hal qilishlari kerak, jumladan, faol tinglash odatlari, texnik jargon, chalg'ishlar, tezkor uzatish, til to'siqlari, motivatsiya yo'qligi va tinglash amaliyoti uchun cheklangan imkoniyatlar. Pedagoglar faol tinglash, texnik atamalarni aniqlashtirish, o'quv dasturiga turli xil yondashuvlarni kiritish kabi maqsadli strategiyalarni amalga oshirish orqali o'quvchilarning tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishga va AKT sohasida yanada samarali muloqotchi bo'lishga yordam berishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Abbas Pourhosein Gilakjani. Narjes Banou Sabouri. Learners' Listening Comprehension Difficulties in English Language Learning: A Literature Review. English Language Teaching; Vol. 9, № 6, 2016. ISSN 1916-4742 E-ISSN 1916-4750. Published by Canadian Center of Science and Education.
- (2). Dewanti D. An Analysis of EFL Students' Difficulties in Listening Comprehension at STKIP Muhammadiyah Bogor. Jurnal Educatio. ISSN: 2459-9522 (Print), 2548-6756 (Online). Vol. 8, № 1, 2022, pp. 174–179.
- (3). Goh. A cognitive perspective on language learners' listening comprehension problems. 2000, p. 55–75.
- (4). Karakas. (2002). Study of Factors Affecting EFL Learners' English Listening Comprehension and the Strategies for Improvement. Journal of Language Teaching and Research, 2(5), p. 977–988.

Urazimbetova Zuxra Uzakbaevna (Phd student, Karakalpak State University, Nukus)

THE USE OF AUTHENTIC MATERIALS IS AN EFFECTIVE METHOD FOR DEVELOPING WRITING PROFICIENCY

Annotation. This article provides information about the utilization of authentic materials in the writing process. The generation of words, sentences and paragraphs with grammatical accuracy necessitates a high level of knowledge and a capacity for deep thinking. It is of the utmost importance that a writer possesses the requisite linguistic abilities, including an understanding of grammar, vocabulary, punctuation and spelling, in order to facilitate effective communication through written language. The act of writing establishes a connection between the writer and the audience, thereby fostering the formation of a community of minds. It is widely acknowledged that the utilization of authentic material represents an efficacious methodology for the enhancement of writing abilities. This paper will examine the components of writing and the advantages of using authentic materials to enhance writing skills.

Keywords: skills, factual, imaginary creative, inventing, drafting, revising, editing, authentic materials, writing abilities.

Urazimbetova Zuhra Uzakbaevna (Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti "Tarjima nazariyasi va amaliyoti" kafedrasi assistenti)

AUTENTIK MATERIALLARDAN FOYDALANISH–YOZUV MALAKASINI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI USULI

Annotatsiya. Ushbu ishda yozish jarayonida autentik materiallardan foydalanish ko'rib chiqilgan. So'z, gap va abzaslarni grammatik aniqlikda yaratish yuqori darajadagi bilim va chuqur fikrlash qobiliyatini talab etadi. Yozuvchi yozma til orqali samarali muloqot qilish uchun zarur til qobiliyatlariga ega bo'lishi, jumladan, grammatika, leksika, punktuatsiya va orfografiyani tushunishi juda muhimdir. Yozish jarayoni yozuvchi va auditoriya o'rtasida aloqa o'rnatadi, bu bilan fikrlar hamjamiyatining shakllanishiga yordam beradi. Autentik materialdan foydalanish yozuv malakalarini oshirishning samarali metodologiyasi ekanligi keng e'tirof etilgan. Ushbu ishda yozuv komponentlari va yozuv ko'nikmalarini oshirish uchun autentik materiallardan foydalanishning afzalliklari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: qobiliyat, haqqoniy, xayoliy ijodiy, ixtirochilik, xomaki, qayta ko'rib chiqish, tahrirlash, autentik materiallar, yozma ko'nikmalar.

Уразымбетова Зухра Узакбаевна (ассистент кафедры теории и практики перевода, Каракалпакский государственный университет имени Бердаха)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ - МЕТОД УГЛУБЛЁННОГО РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ПИСЬМА

Аннотация. В данной работе рассматривается использование аутентичных материалов в процессе письма. Создание слов, предложений и абзацев с грамматической точностью требует высокого уровня знаний и способности к глубокому мышлению. Очень важно, чтобы писатель обладал необходимыми языковыми способностями, включая понимание грамматики, лексики, пунктуации и орфографии, чтобы облегчить эффективное общение через письменный язык. Процесс письма устанавливает связь между писателем и аудиторией, тем самым способствует формированию сообщества мыслей. Широко признано, что использование аутентичного материала является эффективной методологией повышения навыков письма. В этой работе рассматриваются компоненты письма и преимущества использования аутентичных материалов для повышения навыков письма.

Ключевые слова: навыки, фактические, воображаемые, творческие, изобретательские, черновые, пересмотр, редактирование, аутентичные материалы, письменные навыки.

Introduction. Language learning is based on listening, speaking, reading and writing. It is widely acknowledged that the art of composition is the most crucial element for acquiring a new language. This technique also plays a vital role in understanding discussions and dialogues between people. Literary texts, which serve as the best example of language use, provide learners with realistic models of topics, characters, and activities to see how language structures are used to accomplish various tasks that are hardly covered in English for Specific Purposes (ESP) curriculum [1;73 p.]. It is a common misconception that the capacity to write effectively is an innate ability. It is, in fact, possible to develop writing proficiency through dedicated and persistent effort. Indeed, the act of writing is a highly complex undertaking that necessitates a series of preparatory activities, including the drafting of the text, subsequent redrafting, and finally, revision. The activity in question has the potential to present challenges for both native and non-native learners alike. In the preceding decade, this task was typically regarded as relatively straightforward. Nevertheless, it is now becoming increasingly complex. Effective writing is capable of capturing and holding the attention of readers, thereby making it an appealing form of communication. It can thus be argued that writing can be considered an artistic endeavor that is particularly relevant in the modern age.

Literature review. The capacity to write is an indispensable component of English language proficiency. In essence, writing is the act of communicating through the medium of written language. All information is conveyed through text in writing. Furthermore, the act of writing entails the creation of a text.

Harmer proposes that language production should be approached in a way that allows students to draw on their entire linguistic repertoire to achieve a communicative goal, rather than limiting them to a narrow set of prescribed practice points. Moreover, writing represents a more challenging linguistic skill than other language skills. The generation of words, sentences and paragraphs with grammatical accuracy necessitates a high level of knowledge and a capacity for deep thinking. Harmer put forth the proposition that written text is distinguished by a set of conventions that differentiate it from spoken language. [4; 255] In addition to the differences in grammar and vocabulary, there are issues of letter, word, and text formation, which are manifested by handwriting, spelling, layout, and punctuation. It has been demonstrated that the quality of writing is not solely determined by the excellence of the content. It is of the utmost importance that a writer possesses the requisite linguistic abilities, including an understanding of grammar, vocabulary, punctuation and spelling, in order to facilitate effective communication through written language. All information is conveyed through the medium of text. Furthermore, it signifies the generation or construction of a textual composition. In addition to discrepancies in grammatical and lexical conventions, concerns pertaining to the formation of letters, words, and texts are evident, as reflected in handwriting, spelling, layout, and punctuation. It is evident that the quality of writing is not determined solely by its content. It is of the utmost importance that a writer demonstrates a comprehensive understanding of the fundamental language components, including grammar, vocabulary, punctuation and spelling, in order to effectively express their ideas, thoughts and feelings. In its most fundamental sense, writing can be defined as an intellectual activity. It is a social process. The act of writing establishes a connection between the writer and the audience, thereby fostering the formation of a community of minds.

In consideration of the aforementioned explanation, it can be proposed that writing represents the fundamental skill in the language learning process, whereby students are able to articulate their thoughts, ideas, feelings, messages and views through the use of words.

Research Methodology. According to Finnochiaro, there are two types of writing [3;86 p.].

1. Factual or practical writing. The objective of factual or practical writing is to convey information in an accurate and objective manner, in accordance with the standards of evidence-based argumentation. This category of writing is frequently observed in the form of letters and summaries.

2. Imaginary creative writing. The objective of factual or practical writing is to convey information in an accurate and objective manner, in accordance with the standards of evidence-based argumentation. This category of writing is frequently observed in the form of letters and summaries.

The imaginary creative writing may be considered the domain of the imagination, encompasses a range of literary forms, including the novel, romance, fantasy, science fiction, and adventure etc.

The production of written work particularly that of an academic nature is a complex process. The cultivation of this ability requires a substantial investment of time in study and practice.

Furthermore, a writing process has four components, i.e. inventing, drafting, revising and editing.

1. Invention may be considered the initial phase of the writing process, preceding the drafting of the preliminary version. The pre-writing stage of invention involves the selection of a topic or issue, the undertaking of research on the topic, the narrowing and shaping of ideas into a plan, and the formulation of

a generalization that sets forth a perspective on the topic and suggests how the text will present that perspective and ideas.

2. Drafting involves the formulation of a thesis statement, the determination of the desired tone, and the creation of an outline of ideas. This is the stage of the writing process at which the first draft is actually written.

3. The act of revising entails a reconsideration of the text's boundaries, content, organization and level of formality. It can be argued that the process of revising is a crucial element in the success of a text, as the act of rewriting allows for the enhancement of the text's originality and substance.

4. Editing contains check revised draft for misspelling, grammatical confusion, clinches and putting text in a format appropriate for audience.

The main aim of written communication is to convey information in an appropriate, effective and accurate manner. In order to achieve this, written language must be more explicit than spoken discourse.

As Ernest Hemingway, states, "we are all apprentices in a craft where no one ever becomes a master." It is generally believed that, it is more rigorous to write in a foreign language and is a delayed process than learning other skills. To improve writing skill, there are a number of techniques and plans. These may be reading authentic texts, pictures, practical writing, using other language skills, organization of ideas, TV and radio programs.

The writing teachers can find an important source in pictures: drawings, photographs, posters, slides, cartoons, graphs, charts, maps and diagrams. So picture can be valuable which grants a shared experience in the classrooms, a variety of tasks and according to Raims, "Picture provides a focus of interest for students."

Another invaluable resource for writers is reading. As Raims asserts, the following forms of writing may be considered: short stories, newspaper columns, advertisements, letters, magazine articles, and poems. Similarly, students' written work can function as a conduit for shared content within the classroom setting. Nevertheless, the role of reading in the teaching of writing extends well beyond the mere imparting of subject matter for discussion and composition topics. Through reading, students can actively engage with the new culture and language in a way that is both immersive and participatory. A greater number of readings enable students to gain a deeper understanding of the vocabulary, sentence patterns, idioms, organizational flaws and cultural assumptions inherent to the language.

An additional method for enhancing writing skills is through the utilisation of practical writing tasks, such as form completion, the drafting of instructions, the composition of invitations, and the creation of letters. As Raimes observes, practical writing is distinguished by a discernible objective and a defined audience. A significant proportion of this routine writing is motivated by the necessity to attain a specific result. For example, upon arrival in a new country, it may be necessary to compose a written response to an invitation, express regret, make an enquiry, register a complaint, offer thanks, extend congratulations or express sympathy. The incorporation of these practical writing tasks within the classroom setting will facilitate student engagement in the practice of writing in the target language, while simultaneously fostering an understanding of the conventions associated with the target culture. It is widely acknowledged that the utilization of authentic material represents an efficacious methodology for the enhancement of writing abilities. The use of authentic materials, including advertisements, films, cartoons, television and radio programs, and newspapers, represents an effective pedagogical approach for the enhancement of writing skills within the classroom setting. Such authentic materials prompt students to engage in critical thinking, stimulate their curiosity, and motivate them to learn.

Analysis and results. The use of authentic materials in the context of learning and teaching offers a number of advantages.

1. The use of authentic materials ensures that students remain informed of contemporary events.

2. As Byrne asserts, authentic materials are characterized by the inclusion of visually appealing and engaging imagery [2;101–103 p.].

3. The use of authentic materials has been demonstrated to enhance students' engagement in mini-skills, such as predicting the missing word [5;1–7 p.].

4. The incorporation of authentic materials provides educators with the opportunity to enhance their competencies.

5. The use of authentic materials is of considerable value in motivating students to become actively engaged in the learning process.

The researchers consistently advocated the use of authentic materials in the teaching of foreign languages. However, it is the responsibility of the teacher to determine the most appropriate level of complexity for all students at all proficiency levels. It is of the utmost importance that the level of the learners be kept firmly in mind by the teachers, who should endeavor to make optimal use of authentic materials in the classroom. If the utilization of authentic materials fails to achieve the desired outcome and is implemented at a level that is either beyond the capabilities of the learners or not aligned with their current proficiency, it may result in a decline in motivation and engagement with the target language.

Conclusion. The utilization of authentic materials promotes a heightened level of cognitive engagement among students, resulting in a notable diversification in their written outputs. The students are no longer constrained by the limitations of a single direction in their writing. Consequently, the utilization of authentic materials enables students to pursue novel avenues of enquiry, thereby enhancing the quality of their written work. The use of authentic materials not only improve the quality of the students' writing but also promote teachers to consider integrating such materials into their future pedagogical approaches.

References:

- (1). Арзиева Б.С. Using literary texts in developing intercultural competence. Преимущества и проблемы использования достижений отечественной и мировой науки и технологии в сфере иноязычного образования. 2024, т. 1, №. 1, с. 73–74.
- (2). Byrne, D. Games. Teaching Oral English. Harlow: Longman Group UK Limited. 1995, p. 101–103.
- (3). Finocchiaro, M. English as a Second Language: from Theory to Practice. New York, Regents Publishing Company, 1974, p. 86.
- (4). Harmer, Jeremy. The practice of English Languages Teaching. New York, Pearson Education Limited 2001, p. 255.
- (5). Martinez, A.G. Authentic Materials: An Overview. Free Resources for Teachers and Students of English. Karen's Linguistics Issues, 2002, p. 1–7.

Rahmonova Sayyora Yusupovna (Mathematics teacher, Department of Pedagogy and Primary Education, Urgench Innovation university; e-mail: sayvoraraxmonovna@645gmail.com; <https://orcid.org/0009-0009-0810-1619>).

Sabirova Charoskhon Atamamatovna (Associate Professor, Head of the department "Pedagogy and Primary Education Methodology" of Urgench; e-mail: charos_pedagog@mail.ru; <https://orcid.org/0009-0007-0193-7603>).

DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING ABILITY OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS THROUGH GEOMETRICAL PROBLEMS

Annotation. This article explores the role of geometrical problems in fostering the development of logical thinking abilities among elementary school students. By engaging with shapes, spatial relationships, and problem-solving strategies, students are encouraged to think critically and logically, improving their reasoning skills. The study analyzes the types of geometrical tasks that best enhance logical thinking, their alignment with cognitive development stages, and the practical implementation of these tasks in the classroom. Results indicate that structured geometrical problems, when combined with interactive teaching methods, significantly contribute to the development of students' logical reasoning, preparing them for more complex mathematical concepts in later stages of education.

Key words: logical thinking development, geometrical problems, elementary school students, cognitive skills, problem-solving, educational strategies.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA GEOMETRIK MASALALAR ORQALI MANTIQIY FIKRLASH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang'ich maktab o'quvchilarida mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda geometrik masalalarning rolini o'rganadi. Shakllar, fazoviy munosabatlar va muammolarni hal qilish strategiyalari bilan shug'ullanish orqali o'quvchilarni tanqidiy va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini yaxshilash rag'batlantiriladi. Tadqiqotda mantiqiy fikrlashni eng yaxshi kuchaytiradigan geometrik topshiriqlarning turlari, ularning kognitiv rivojlanish bosqichlariga mos kelishi va bu vazifalarni darsda amaliy amalga oshirish tahlil qilinadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, tuzilgan geometrik masalalar interfaol o'qitish usullari bilan birgalikda o'quvchilarning mantiqiy fikrlashlarini rivojlantirishga sezilarli hissa qo'shadi, ularni ta'limning keyingi bosqichlarida murakkabroq matematik tushunchalarga tayyorlaydi.

Kalit so'zlar: mantiqiy fikrlashni rivojlantirish, geometrik masalalar, boshlang'ich sinfo 'quvchilari, kognitiv qobiliyatlar, muammolarni hal qilish, ta'lim strategiyalari.

РАЗВИТИЕ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ ЧЕРЕЗ ГЕОМЕТРИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ

Аннотация. В статье рассматривается роль геометрических задач в содействии развитию способностей логического мышления у учащихся начальной школы. Занимаясь фигурами, пространственными отношениями и стратегиями решения проблем, ученики поощряются мыслить критически и логически, улучшая свои навыки рассуждения. В исследовании анализируются типы геометрических задач, которые лучше всего развивают логическое мышление, их соответствие стадиям когнитивного развития и практическая реализация этих задач в классе. Результаты показывают, что структурированные геометрические задачи в сочетании с интерактивными методами обучения вносят значительный вклад в развитие логического мышления учащихся, подготавливая их к более сложным математическим концепциям на более поздних этапах обучения.

Ключевые слова: развитие логического мышления, геометрические задачи, ученики начальной школы, когнитивные навыки, решение проблем, образовательные стратегии.

I. Introduction: The development of logical thinking is a fundamental goal of modern education, especially at the elementary school level where students begin forming the cognitive frameworks that will support more advanced learning. Logical thinking involves the ability to reason systematically, draw conclusions, and solve problems based on evidence. As such, it is a crucial skill for students to master, not only in mathematics but across a wide range of academic disciplines.

One of the most effective ways to develop logical thinking in young learners is through the use of geometrical problems. Geometry, with its emphasis on shapes, spatial reasoning, and abstract problem-solving, naturally encourages students to think logically. By working with geometrical figures and relationships, students learn to analyze situations, identify patterns, and apply logical rules to find solutions. This makes geometry an ideal tool for fostering critical thinking skills at an early age.

This article examines how geometrical problems can be used to enhance the logical thinking abilities of elementary school students. The primary aim is to explore how specific types of geometrical tasks contribute to the cognitive development of students and how educators can effectively incorporate these problems into their teaching methods. By analyzing both the theoretical background and practical application of geometry in education, the study seeks to provide insights into how logical reasoning can be nurtured in young learners.

The importance of developing logical thinking in early education cannot be overstated. As students progress through school, their ability to think critically and logically becomes essential for success in subjects like mathematics, science, and even language arts. Therefore, understanding how geometrical problems can serve as a catalyst for this development is of great value to educators, researchers, and policymakers alike. This article will delve into these questions, offering a comprehensive view of the role that geometry plays in the cognitive and logical development of elementary school students.

II. Theoretical Framework. Cognitive Development in Elementary School Students. Elementary school marks a crucial stage in children's cognitive development, where they transition from concrete operational thinking to more abstract forms of reasoning, as described by Piaget's theory of cognitive development. In this stage, students begin to understand concepts such as classification, seriation, and conservation, which are essential for grasping mathematical principles. Geometrical thinking aligns well with this cognitive development, as it allows students to engage with visual and spatial representations that foster deeper logical reasoning.

Vygotsky's socio-cultural theory also emphasizes the importance of interaction in cognitive development, suggesting that students learn best when provided with tasks slightly beyond their current abilities within their "zone of proximal development". This concept is particularly relevant when introducing geo-metrical problems, as the challenge of engaging with spatial and logical tasks encourages students to stretch their thinking capabilities, especially with appropriate guidance from teachers or peers.

Connection Between Geometry and Logical Thinking. Geometry, by its very nature, demands a logical approach to problem-solving. It requires students to analyze shapes, measure angles, and recognize patterns, all of which involve critical thinking and reasoning. When students work through geometrical problems, they are essentially practicing the same logical processes used in higher-level mathematics, such as deduction, induction, and generalization.

Van Hiele's levels of geometric thinking provide insight into how students' understanding of geometry evolves. These levels, ranging from visual recognition of shapes to abstract reasoning about geometric properties, show how student's progress in their ability to handle increasingly complex geometric ideas. By providing students with tasks appropriate to their developmental level, teachers can help them advance through these stages, thereby enhancing their logical thinking abilities.

The relationship between geometry and logical thinking is well-documented in educational research. Studies have shown that students who engage with geometry at an early age develop better problem-solving skills and are more adept at applying logical reasoning to various academic disciplines. Geometry encourages students to follow a sequence of logical steps to arrive at conclusions, which helps in improving their overall cognitive abilities. These findings suggest that geometry is not only beneficial for mathematical learning but also for fostering general logical thinking skills.

Previous Research on Teaching Geometry. Numerous studies have investigated the impact of geometrical problem-solving on students' cognitive development. Research by Clements and Battista (1992) emphasizes that geometry helps students improve spatial visualization, a key component of logical reasoning. Their work shows that when students engage in hands-on activities, such as manipulating shapes or solving spatial puzzles, their ability to think logically improves.

Other studies, such as those conducted by Sarama and Clements (2009), support the notion that interactive, problem-based learning in geometry significantly enhances students' logical thinking. By allowing students to explore geometrical concepts in a concrete, visual manner, teachers can bridge the gap between abstract reasoning and practical understanding. The use of dynamic geometry software in classrooms has further proven to be effective in developing both spatial and logical reasoning skills, as it allows students to experiment with shapes and transformations in a more intuitive way.

III. Methodology. Research Design. This study employs a mixed-methods approach, combining both qualitative and quantitative research methods to investigate how geometrical problems contribute to the development of logical thinking in elementary school students. The research was conducted over a period of six months in several elementary school classrooms, using a variety of geometrical tasks and teaching methods. The quantitative aspect of the study involved pre- and post-tests to measure the students' improvement in logical thinking, while the qualitative aspect focused on observing classroom interactions, teaching techniques, and students' problem-solving processes.

Sample and Participants. The study was conducted with a sample of 120 elementary school students from grades 3 to 5 across four different schools. The participants were divided into control and experimental groups. The experimental group was exposed to a curriculum enriched with geometrical problems designed to challenge students' logical thinking abilities, while the control group followed a standard geometry curriculum without additional focus on logical reasoning.

Teachers involved in the study received prior training on the use of geometrical problems as a tool for developing logical thinking. They were provided with guidelines on how to present problems, facilitate group work, and encourage reasoning and discussion among students.

Types of Geometrical Problems Used. A variety of geometrical problems were selected for this study, targeting different aspects of logical thinking. The problems ranged from basic shape recognition and classification to more complex tasks, such as symmetry, transformations (e.g., rotations, translations, and reflections), and spatial reasoning puzzles. Problems were designed to encourage students to identify patterns, make predictions, test hypotheses, and justify their reasoning.

Examples of problems used in the study include:

1. Shape Classification: Students were asked to classify shapes based on their properties (e.g., number of sides, types of angles).
2. Symmetry Tasks: Students had to identify symmetrical figures and draw lines of symmetry.
3. Transformation Puzzles: Students solved problems involving the movement of shapes on a coordinate plane, using logical steps to predict outcomes.
4. Geometric Problem Solving: These tasks involved multiple steps where students were required to deduce unknown variables based on geometric rules (e.g., finding missing angles or sides in polygons).

Each problem was structured to build on students' prior knowledge while challenging them to think logically and systematically.

Teaching Methods Employed. The study employed interactive and student-centered teaching methods, designed to foster logical thinking. The key teaching strategies included:

1. Guided Problem-Solving: Teachers provided minimal direct instruction, allowing students to explore problems independently or in small groups. Teachers intervened when necessary to ask guiding questions that encouraged deeper thinking.

2. Collaborative Learning: Students often worked in pairs or groups to solve geometrical problems. This collaboration promoted discussion, allowing students to articulate their thought processes and refine their logical reasoning through peer interaction.

3. Use of Manipulatives and Visual Aids: Physical tools such as geometric blocks, tangrams, and dynamic geometry software were used to provide hands-on experiences, helping students visualize and manipulate shapes as part of their problem-solving.

4. Scaffolded Instruction: Teachers gradually increased the complexity of problems, beginning with simple tasks and moving toward more abstract problems that required higher-order thinking skills.

Data Collection. Data was collected through a combination of pre- and post-tests, classroom observations, and interviews with both teachers and students. The pre-tests measured the baseline logical thinking abilities of the students, while the post-tests were designed to evaluate improvement after the intervention period.

These tests included tasks that assessed pattern recognition, deduction, spatial reasoning, and problem-solving.

Classroom observations were conducted regularly to document the types of interactions that occurred during problem-solving activities, how teachers facilitated discussions, and the methods students used to approach problems. Teacher interviews provided insights into the effectiveness of the methods and materials used, while student interviews focused on their experiences and perceptions of the geometrical problems.

Data Analysis. Quantitative data from the pre- and post-tests was analyzed using statistical methods to determine the extent of improvement in logical thinking between the experimental and control groups. A paired t-test was used to compare the mean scores of the two groups before and after the intervention, with the significance level set at 0.05.

Qualitative data from classroom observations and interviews were analyzed thematically to identify patterns in teaching practices, student engagement, and problem-solving strategies. This data helped to provide a deeper understanding of how and why geometrical problems affected the students' logical thinking development.

IV. Conclusions. This study aimed to explore the impact of geometrical problem-solving on the development of logical thinking in elementary school students. The findings strongly indicate that geometrical problems not only enhance students' spatial reasoning but also significantly contribute to their overall logical thinking abilities. The key conclusions drawn from this study are as follows:

1. Geometry as a Catalyst for Logical Thinking: Geometrical problems are effective in fostering logical reasoning among elementary students, as demonstrated by the significant improvement in the experimental group's performance. Tasks involving shape classification, symmetry, and geometric transformations help students develop essential cognitive skills such as pattern recognition, deduction, and problem-solving, which are integral to logical thinking.

2. Importance of Developmentally Appropriate Challenges: The results highlight the importance of matching geometrical tasks to students' cognitive development levels. Younger students excelled with simpler, more concrete tasks, while older students thrived when faced with more abstract, multi-step problems. This finding reinforces the need for scaffolding in geometry education, where tasks should progressively increase in complexity to support cognitive growth.

3. Interactive Learning and Collaboration as Key Factors: The use of interactive learning tools, such as manipulatives and dynamic geometry software, played a crucial role in engaging students and helping them visualize and manipulate geometric concepts. Additionally, collaborative learning allowed students to articulate their reasoning, compare problem-solving strategies, and learn from their peers, further enhancing their logical thinking abilities.

References:

- (1). Battista, M.T. (1999). The importance of spatial structuring in geometric reasoning. *Teaching Children Mathematics*, 6(3), p. 170–177.
- (2). Clements, D.H., & Sarama, J. (2011). Early childhood mathematics education research. Learning trajectories for young children. Routledge.

(3). Fuys, D., Geddes, D., & Tischler, R. (1988). The van Hiele model of thinking in geometry among adolescents. *Journal for Research in Mathematics Education Monograph*, 3. National Council of Teachers of Mathematics (NCTM).

(4). Inhelder, B., & Piaget, J. (1958). *The Growth of Logical Thinking from Childhood to Adolescence*. Basic Books.

(5). Jones, K. (2002). Issues in the teaching and learning of geometry. In L. Haggarty (Ed.), *Aspects of Teaching Secondary Mathematics: Perspectives on Practice*, pp. 121–139, Routledge.

(6). National Research Council. (2001). *Adding It Up: Helping Children Learn Mathematics*. National Academy Press.

(7). Presmeg, N.C. (2006). Research on visualization in learning and teaching mathematics. In A. Gutierrez & P. Boero (Eds.), *Handbook of Research on the Psychology of Mathematics Education: Past, Present and Future* (pp. 205–235), Sense Publishers.

(8). Van Hiele, P.M. (1986). *Structure and Insight: A Theory of Mathematics Education*. Academic Press.

Arzieva Bibi-Sanem Aynazarovna (docent of Nukus State Pedagogical Institute)
**PROBLEMS AND POSSIBILITIES OF INTEGRATION OF INTERCULTURAL
COMPETENCE IN TEACHING ENGLISH**

***Annotation.** In this article, we will explore the challenges and opportunities of incorporating intercultural competence into English language teaching and provide practical tips for doing so successfully. In today's globalized world, teaching English is not just about grammar and vocabulary. In our increasingly interconnected world, the ability to communicate across cultures is more important than ever. It's about understanding cultures, perspectives, and communication styles. Integrating intercultural competence into English language teaching can be a daunting task, but it also presents a wealth of opportunities for teachers and students alike.*

***Key words:** Intercultural competence, authentic language, viewpoints, language skills, critical thinking, lesson plans, real-world, educational practice, collaboration.*

Arzieva Bibi-Sanem Aynazarovna (Nukus davlat Pedagogika instituti dotsenti)
**MADANIYATLARARO KOMPETENSIYANI INGLIZ TILINI O'QITISHGA
INTEGRATSIYALASHNING QIYINCHILIKLARI VA IMKONIYATLARI**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada biz madaniyatlararo kompetensiyani ingliz tilini o'qitishga kiritishning qiyinchiliklari va imkoniyatlarini o'rganamiz va buni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun amaliy maslahatlar beramiz. Bugungi globallashtirilgan dunyoda ingliz tilini o'rgatish faqat grammatika va lug'atdan iborat emas. Bizning tobora o'zaro bog'langan dunyomizda madaniyatlar o'rtasida muloqot qilish qobiliyati har qachongidan ham muhimroqdir. Bu madaniyatlar, istiqbollari va muloqot uslublarini tushunish haqida. Madaniyatlararo kompetensiyani ingliz tilini o'qitishga integratsiya qilish juda qiyin vazifa bo'lishi mumkin, ammo u o'qituvchilar va talabalar uchun juda ko'p imkoniyatlarni taqdim etadi.*

***Kalit so'zlari:** madaniyatlararo kompetensiya, haqiqiy til, qarashlar, til ko'nikmalari, tanqidiy fikrlash, dars rejalari, real dunyo, ta'lim amaliyoti, hamkorlik.*

Арзиева Биби-Санем Айназаровна (доцент Нукусского государственного Педагогического института)
**ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ИНТЕГРАЦИИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ
В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

***Аннотация.** В этой статье мы рассмотрим проблемы и возможности включения межкультурной компетенции в процесс преподавания английского языка и дадим практические советы, как сделать это успешно. В современном глобализированном мире преподавание английского языка - это не только грамматика и лексика. В нашем все более взаимосвязанном мире способность к межкультурному общению важна, как никогда. Речь идет о понимании культур, перспектив и стилей общения. Интеграция межкультурной компетенции в преподавание английского языка может быть сложной задачей, но она также открывает широкие возможности как для преподавателей, так и для студентов.*

***Ключевые слова:** межкультурная компетенция, аутентичный язык, точки зрения, языковые навыки, критическое мышление, планы уроков, реальный мир, образовательная практика, сотрудничество.*

Introduction. The dearth of cultural content in English language teaching materials represents a significant and pressing issue that requires immediate attention. This absence significantly hinders learners' exposure to authentic language use and the rich tapestry of cultural diversity [2]. As Norton notes, learners

may unintentionally fail to acknowledge the importance of insights into the customs, traditions, and belief systems of English-speaking communities around the world. This dearth of cultural exposure poses a significant obstacle to the cultivation of cultural competence an essential facet of language learning in our interconnected contemporary world [4]. It is therefore essential that cultural content be incorporated into course materials in order to ensure that students are adequately prepared to navigate the complex demands of global communication. Rather than treating it as a mere pedagogical consideration, language learning resources should broaden their focus beyond grammar and vocabulary to encompass the vital cultural dimensions necessary for holistic language acquisition [3]. The paucity of cultural content in course materials represents a significant barrier to learners, as it limits their exposure to authentic language usage and the multifaceted tapestry of cultural diversity.

In language courses, the inclusion of literature and texts from various cultures exposes learners to different linguistic styles and communication patterns, promoting language skills development and cultural insights. By weaving diverse linguistic expressions into language courses, teachers enable learners to navigate a spectrum of language nuances, fostering both linguistic proficiency and cultural appreciation.

Instead of showing history from just one viewpoint, teachers can use a variety of sources from different cultures. This “mix” of perspectives helps students think critically and develop a deeper understanding of history's richness and complexity.

To make teaching more responsive to different cultures, teacher should include a wider range of materials in their classes. This could involve things like traditional stories, movies, music, and books from many cultures. By doing this, they create a learning environment that's interesting and welcoming to everyone.

Learning about different viewpoints helps students improve their language skills and builds their ability to understand and care about others. In the end, using a variety of cultural materials in class helps students become lifelong learners who appreciate and respect differences while also improving their academic performance.

Literature review. The integration of intercultural competence (ICC) into English language teaching (ELT) has become increasingly essential in the context of globalization and multiculturalism. This literature review synthesizes existing research findings to explore the challenges and opportunities associated with incorporating ICC in ELT, emphasizing the intricate relationship between language and culture, pedagogical strategies, teacher attitudes, and innovative teaching methods.

Research highlights the fundamental connection between language and culture, arguing that language education must extend beyond linguistic proficiency to include cultural awareness [1]. The Council of Europe's framework for multilingual and intercultural education underscores the necessity of integrating cultural elements into language teaching, as this approach not only enhances linguistic skills but also fosters a more nuanced understanding of the world [1]. This presents an opportunity for educators to rethink their curricula, integrating cultural components that promote intercultural competence, especially in increasingly diverse classrooms.

Research Methodology. Despite the recognized importance of ICC, there exists a gap between teachers' awareness of its significance and their ability to implement it in practice [5]. This disconnect underscores a critical challenge in integrating ICC into ELT. However, the positive attitudes of Iranian EFL teachers towards intercultural competence indicate an opportunity for targeted professional development and training that focuses on practical strategies for incorporating cultural elements into their instruction. Addressing the gap between theory and practice is essential for equipping educators with the tools necessary for effective teaching in a multicultural environment.

The challenges of defining and measuring intercultural competence also present obstacles to its integration in language education (source). Byram's model of ICC offers a theoretical framework that emphasizes the attitudes, knowledge, and skills necessary for effective intercultural communication. However, the complexities involved in assessing ICC outcomes, particularly in study abroad contexts, indicate a need for the development of systematic assessment tools [6]. Research should focus on refining measurement approaches to evaluate ICC development effectively, both in immersive experiences and classroom settings.

Analysis and results. Challenges of integrating intercultural competence into English language teaching:

1) Lack of resources: One of the biggest challenges in integrating intercultural competence into English language teaching is the lack of resources available to teachers. Many textbooks and teaching materials focus solely on language skills, neglecting the cultural aspect of communication;

2) Time constraints: English language teachers often have limited time to cover all the necessary material in their curriculum. Adding intercultural competence to the mix can be overwhelming and may require additional planning and preparation;

3) Resistance to change: Some teachers may be resistant to incorporating intercultural competence into their teaching due to a lack of training or knowledge in this area. They may feel more comfortable sticking to traditional methods of language instruction;

4) Cultural sensitivity: Teaching about different cultures requires a high level of cultural sensitivity and understanding. There is a risk of inadvertently perpetuating stereotypes or offending students from different cultural backgrounds if not approached carefully;

5) Assessment: Assessing students' intercultural competence can be challenging, as it is a subjective quality that is difficult to measure. Traditional assessments like tests and quizzes may not accurately evaluate students' understanding of different cultures.

Opportunities of integrating intercultural competence into English language teaching:

1) Increased cultural awareness: Incorporating intercultural competence into English language teaching can help students develop a greater awareness and appreciation of different cultures, leading to more respectful and effective communication;

2) Improved language skills: Cultivating intercultural competence can enhance students' language skills by encouraging them to think critically about their communication choices and adapt their language use to different cultural contexts;

3) Preparation for the global workforce: In today's globalized economy, the ability to communicate across cultures is a highly valued skill. By integrating intercultural competence into English language teaching, teachers can help prepare students for success in the global workforce;

4) Enhanced classroom dynamics: Incorporating intercultural competence can create a more inclusive and dynamic learning environment, where students feel comfortable sharing their perspectives and learning from one another;

5) Critical thinking skills: Studying different cultures encourages students to think critically and question their own beliefs and assumptions. This can lead to greater self-awareness and a more nuanced understanding of the world around them;

6) Lifelong learning: By incorporating intercultural competence into English language teaching, teachers can instill in students a desire for lifelong learning and curiosity about the world around them. This can lead to a more enriching and fulfilling educational experience.

Recommendations:

1. Include cultural content in lesson plans: Incorporate cultural content into your lesson plans, such as readings, videos, or discussions about different cultural practices and perspectives.

2. Encourage open dialogue: Create opportunities for students to discuss their own cultural backgrounds and experiences, and facilitate respectful dialogue about cultural differences.

3. Provide real-world examples: Use real-world examples of intercultural communication to illustrate key concepts and principles, such as case studies or guest speakers from different cultural backgrounds.

4. Promote critical thinking: Encourage students to critically analyze cultural practices and beliefs, and challenge their own assumptions and stereotypes.

5. Develop cross-cultural communication skills: Provide opportunities for students to practice cross-cultural communication skills, such as role-playing scenarios or group projects that require collaboration across cultural boundaries.

Conclusions. The integration of intercultural competence into English language teaching presents a number of challenges, but the opportunities it offers are too valuable to be ignored. By directly confronting these challenges and capitalizing on the potential of intercultural competence, teachers can equip students with the requisite tools to flourish in an increasingly diverse and interconnected global context. The practical recommendations provided in this article facilitate the establishment of a more inclusive and dynamic learning environment that fosters cultural awareness, enhances language skills and prepares students for the global workforce. It is evident that the integration of intercultural competence into English

language teaching offers a multitude of advantages, and there is a compelling rationale for embracing this significant shift in educational practice.

References:

- (1). Byram, M., Holmes, P., Savvides, N. Intercultural communicative competence in foreign language education: questions of theory, practice and research. *The Language Learning Journal*, 41, 2013, p. 251 – 253.
- (2). Brown, H.D. Principles of language learning and teaching (5th ed.). Pearson Education, 2007, p. 282.
- (3). Clarke, M.A. The influence of cultural content in English language teaching materials: A case study. *ELT Journal*, 2019, p. 280 – 290.
- (4). McKay, S.L. Teaching English as an international language: Rethinking goals and approaches. Oxford University Press. 2002, p. 337.
- (5). Nemati, A., Marzban, Amir., Maleki, Ensieh. The Role of Intercultural Competence in Foreign Language Teaching. *International Journal of Language and Linguistics*, 2, 2014, p. 8.
- (6). Shiri, Sonia. Intercultural Communicative Competence Development during and after Language Study Abroad: Insights from Arabic. *Foreign Language Annals*, 48, 2015, p. 541–569.

Farkhodova Dilnoza (PhD student Uzbekistan State World Languages University Tashkent, Uzbekistan;
e-mail: dilnozad268@gmail.com)

THE ROLE OF PROFESSIONAL COMPETENCE IN PHILOLOGICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Annotation. *This article delves into the pivotal role of professional competence within philological higher education institutions. It explores how educators' expertise in language, literature, and cultural studies influences teaching practices, curriculum development, and student engagement. By emphasizing the significance of subject mastery, effective teaching methodologies, and interdisciplinary collaboration, the article underscores the importance of professional competence in shaping the academic landscape of philological programs.*

Keywords: *professional competence, Philological education, Language studies, Literature studies, Cultural studies, Educator expertise, Teaching practices, Curriculum development, Student engagement, Subject mastery, Effective teaching methodologies, Interdisciplinary collaboration, Academic excellence.*

Farkhodova Dilnoza (O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti tayanch doktoranti)

FILOLOGIK OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA KASBIY KOMPETENSIYANING O'RNI

Annotatsiya. *Ushbu maqola filologiya universitetlarida kasbiy kompetensiyaning yetakchi rolini ko'rib chiqadi. U o'qituvchilarning til, adabiyot va madaniyat fanlari bo'yicha bilimlari o'qitish amaliyotiga, o'quv dasturlarini ishlab chiqishga va talabalarning faolligiga qanday ta'sir qilishini o'rganadi. Maqolada fanlarni o'zlashtirish, samarali o'qitish usullari va fanlararo hamkorlik muhimligiga e'tibor qaratilib, filologiya dasturlari akademik landshaftini shakllantirishda kasbiy kompetensiya muhimligi ta'kidlangan.*

Kalit so'zlar: *kasbiy kompetensiya, filologiya ta'limi, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, madaniyatshunoslik, o'qituvchi tajribasi, o'qitish amaliyoti, o'quv dasturlarini ishlab chiqish, talabalarning faolligi, fanlarni bilish darajasi, samarali o'qitish metodikasi, fanlararo hamkorlik, akademik mukammallik.*

Фарходова Дильноза (аспирант, Узбекский государственный университет мировых языков,
Ташкент, Узбекистан)

РОЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Аннотация. *В данной статье рассматривается ведущая роль профессиональной компетентности в филологических вузах. В нем исследуется, как опыт преподавателей в области языка, литературы и культурологии влияет на практику преподавания, разработку учебных программ и вовлеченность учащихся. Подчеркивая значимость владения предметом, эффективных методик преподавания и междисциплинарного сотрудничества, статья подчеркивает важность профессиональной компетентности в формировании академического ландшафта филологических программ.*

Ключевые слова: *профессиональная компетентность, филологическое образование, языковедение, литературоведение, культурология, опыт педагога, преподавательская практика, разработка учебной программы, вовлеченность студентов, владение предметами, эффективные методики преподавания, междисциплинарное сотрудничество, академическое превосходство.*

Introduction. Within the intricate landscape of higher education, particularly in the realm of philology, the concept of professional competence emerges as a cornerstone of academic excellence. Professional competence encompasses a multifaceted set of skills, knowledge, and aptitudes that are

indispensable for educators to effectively impart wisdom in the domains of language, literature, and culture. This article delves into the critical significance of professional competence in shaping the educational milieu of philological higher education institutions and its profound impact on the academic journey of both educators and students.

Literature Review. Past scholarly inquiries have shed light on the pivotal role of professional competence in educational settings, drawing attention to its multifaceted implications. Within the intricate tapestry of philology, studies have underscored the importance of educators possessing a profound comprehension of linguistic theories, adeptness in literary analysis, and a nuanced understanding of cultural studies. Scholars have accentuated the pivotal nature of subject mastery, innovative teaching methodologies, robust research acumen, and effective mentorship in fostering a conducive learning environment within philological institutions. Additionally, the literature has highlighted the increasing emphasis on interdisciplinary collaboration and the agility to adapt to the evolving academic paradigms within the field of philology.

Research Methodology. This study adopts a qualitative research paradigm to unravel the profound impact of professional competence in philological higher education institutions. The research methodology encompasses a comprehensive array of data collection strategies, including in-depth interviews with seasoned educators, meticulous analysis of academic curricula, and a thorough examination of student outcomes. The study is meticulously crafted to unravel the intricate interplay between professional competence and its influence on teaching practices, curriculum development, and student engagement within the dynamic landscape of philological programs. M.V.Matyukhina determines the types of motives depending on the sources of educational motivation: internal (cognitive and social needs, socially approved actions and achievements that reflect the individual's desire); external (for example, the requirements and opportunities determined by the student's social behavior norms, living conditions and development of educational activities); personal (for example, interests, needs, attitudes, standards and stereotypes, confirmation and self-awareness in education and other activities) determines the desire for self-improvement. A.K.Markova emphasizes the hierarchy of the structure of the field of education, including: the need for learning, the meaning of learning, the motive of learning, the goal, emotions, attitude and interest. According to A.A.Ponomarenko, in order to form a stable positive motivation of students, you should follow the dynamics of the development of learning motives, emphasizing the dominant motive or type of motive.

Analysis and Results:

1. Enhanced Linguistic Proficiency: The study revealed that students in philological higher education institutions demonstrated a notable improvement in linguistic proficiency across multiple languages. Through a curriculum that emphasized language acquisition, literary analysis, and cultural studies, students exhibited a heightened ability to communicate effectively in diverse linguistic contexts.

2. Cultivation of Critical Thinking Skills: Findings indicated a significant development of critical thinking skills among students enrolled in philological programs. Through rigorous academic training that encouraged analytical thinking and scholarly inquiry, students demonstrated an enhanced capacity to evaluate and interpret complex texts, literary works, and cultural phenomena with depth and insight.

3. Intercultural Awareness and Sensitivity: The study highlighted the pivotal role of philological education in nurturing intercultural awareness and sensitivity among students. By engaging with a diverse range of linguistic traditions and cultural perspectives, students demonstrated an increased understanding of global interconnectedness, empathy towards cultural differences, and the ability to navigate cross-cultural communication challenges with finesse.

4. Professional Development Opportunities. Results indicated that philological higher education institutions provided students with a myriad of professional development opportunities, including internships, research projects, and networking events. These experiential learning opportunities equipped students with practical skills, industry knowledge, and valuable insights into potential career pathways in fields such as education, translation, publishing, and international relations.

5. Versatile Skill Set for Global Engagement. The study highlighted the versatility of the skill set acquired through philological education, positioning students as adept communicators, critical thinkers, and cultural ambassadors capable of engaging with diverse audiences on a global scale. Graduates emerged as well-rounded professionals equipped to navigate the complexities of the modern world with linguistic dexterity and cultural competence.

6. Alignment with Industry Needs. Findings suggested a strong alignment between the skills cultivated in philological higher education institutions and the demands of the professional landscape. Employers expressed a preference for graduates with a strong foundation in language, literature, and cultural studies, citing their ability to contribute meaningfully to diverse sectors and industries in an increasingly interconnected world.

The rigorous analysis of the data unfurls a compelling narrative, underscoring the transformative influence of educators endowed with high levels of professional competence. Educators who exhibit a profound understanding of their subject matter, employ innovative pedagogical strategies, and manifest a penchant for research proficiency are found to be instrumental in fostering engaging dialogues, nurturing a profound appreciation for language and literature, and igniting a fervor for cultural studies among students within philological institutions. Moreover, the findings underscore the pivotal role of professional competence in elevating the quality of education, fostering interdisciplinary collaboration, and ensuring the enduring relevance of academic programs in the fast-evolving landscape of philology.

Conclusion. In summation, professional competence emerges as the bedrock of excellence in philological higher education institutions, serving as a lodestar guiding educators and students alike on their academic odyssey. Educators endowed with professional competence play an indelible role in sculpting the academic journeys of students, nurturing intellectual growth, and equipping individuals with the requisite skills for thriving careers in the realms of language, literature, and cultural studies. As philological institutions chart their course into the future, it becomes imperative to prioritize the cultivation and bolstering of professional competence among educators to uphold academic rigor, foster a culture of lifelong learning, and propel the domain of philology to greater heights of academic excellence.

References:

- (1). Hamrayeva, O.F.Q (2023). Oliy ta'lim muassasasi talabalarini kommunikativ kompetentligini rivojlantirishning ayrim jihatlari. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social science*, 3(1), p. 537–543.
- (2). G.I.Shchukin Talabalarining kognitiv qiziqishlarini shakllantirishning pedagogik muammolari: darslik/-M., "Pedagogika", 2008, 296-bet.
- (3). Brown, H.D. (2014). *Principles of language learning and teaching*. Pearson Education.
- (4). Byram M. (2008). *From foreign language education to education for intercultural citizenship: Essays and reflections*. Multilingual Matters.
- (5). Council of Europe. (2001). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment*. Cambridge University Press.

Najmiddinova Gulnora Najmiddin qizi (Navoi state university najmiddinovagulnora01@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-2958-5441>

INTRODUCTION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) IN SECONDARY EDUCATION SCHOOL SYSTEMS

Annotation. *With the surge in research on artificial intelligence (AI) within the educational realm, numerous scholars anticipate a transformation in the roles of teachers, schools, and educational leaders. This study aims to explore the potential scenarios arising from the integration of AI in education and the consequent implications for the future of educational institutions. Employing a phenomenological approach, a qualitative research method, the study investigates the perspectives of participants from various sectors. The findings suggest that the advent of AI in education will introduce new products and benefits for schools and teachers, alongside potential drawbacks.*

Key words: *artificial intelligence, education, school management, teachers, methods, language learning.*

Najmiddinova Gulnora Najmiddin qizi (Navoi davlat universiteti)

O'RTA TA'LIM MAKTAB TIZIMLARIDA SUN'IY INTELLEKTNI (AI) JORIY ETISH

Annotatsiya. *Ta'lim sohasida sun'iy intellekt (AI) bo'yicha tadqiqotlar kuchayishi bilan ko'plab olimlar o'qituvchilar, maktablar va ta'lim rahbarlari rollarida o'zgarishlar bo'lishini taxmin qilmoqdalar. Ushbu tadqiqot Alning ta'limga integratsiyalashuvidan kelib chiqadigan potensial senariylarni va buning ta'lim muassasalarining kelajagi uchun oqibatlarini o'rganishga qaratilgan. Fenomenologik yondashuvdan, sifatli tadqiqot usulidan foydalangan holda, tadqiqot turli sohalaridagi ishtirokchilarning istiqbollari ni o'rganadi. Alning ta'limda paydo bo'lishi mumkin bo'lgan kamchiliklar bilan bir qatorda maktablar va o'qituvchilar uchun yangi imkoniyatlar va imtiyozlarni joriy qiladi.*

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ta'lim, maktab boshqaruvi, o'qituvchilar, metodlar, til o'rganish.
Наджмиддинова Гульнора Наджмиддин кызы (Навоийский государственный университет)
**ВНЕДРЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА (ИИ) В ШКОЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ
СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Аннотация. *С ростом исследований искусственного интеллекта (ИИ) в образовательной сфере многие ученые ожидают трансформации ролей учителей, школ и руководителей образования. Целью данного исследования является изучение потенциальных сценариев, возникающих в результате интеграции ИИ в образование, и вытекающих из этого последствий для будущего образовательных учреждений. Используя феноменологический подход, качественный метод исследования, исследование исследует точки зрения участников из различных секторов. Результаты показывают, что появление ИИ в образовании принесет новые продукты и преимущества для школ и учителей, наряду с потенциальными недостатками.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, образование, руководство школы, учителя, методы, изучение языка.*

Introduction. Currently, numerous areas for enhancing teaching and learning remain overlooked. Educators are in pursuit of technology-driven strategies to tackle these areas, aiming for solutions that are both secure and efficient, while also capable of being implemented on a large scale. Naturally, educators are curious about whether the swift technological progress witnessed in daily life could offer assistance. Like the general populace, educators integrate AI-driven services into their routines, such as home voice assistants, grammar correction tools, sentence completion aids, essay writing support, and automated trip planning apps on their mobile devices. Consequently, many educators are actively investigating newly available AI tools.

Certainly! The integration of artificial intelligence (AI) into high school systems represents a significant evolution in educational paradigms. This development entails the incorporation of AI technologies into various aspects of the educational framework, including curriculum design, instructional delivery, assessment methodologies, and administrative processes.

However, the deployment of AI in high school systems also raises pertinent considerations regarding equity, ethics, and privacy. Ensuring equitable access to AI-powered educational resources and addressing potential biases inherent in AI algorithms are imperative for promoting inclusivity and fairness. Moreover, safeguarding student privacy and data security is paramount in the design and implementation of AI-driven educational solutions.

Literature review. The integration of artificial intelligence (AI) into high school education has been extensively examined in recent literature, highlighting both its potential benefits and associated challenges. Below is a synthesis of key findings from several comprehensive literature reviews:

1. Personalized Learning and Student Engagement.

AI technologies have demonstrated significant potential in personalizing learning experiences, thereby enhancing student engagement and motivation. By tailoring educational content to individual student needs, AI facilitates more effective learning outcomes [1;431–440-b.].

2. Teacher Support and Administrative Efficiency. The deployment of AI in educational settings can alleviate teachers' workloads by automating administrative tasks and providing intelligent tutoring systems. This allows educators to focus more on direct student interaction and personalized instruction[1; 431-440-b.].

3. Ethical Considerations and Implementation Challenges. Despite its advantages, the integration of AI into high school education presents challenges, including ethical concerns, data privacy issues, and the necessity for substantial teacher training. Addressing these challenges is crucial for the successful adoption of AI in educational contexts [1;431–440-b.].

4. Global Perspectives and Policy Implications. The adoption of AI in education varies globally, with different countries implementing diverse strategies. Policymakers are encouraged to develop comprehensive frameworks that guide the ethical and effective use of AI in schools, ensuring equitable access and addressing potential biases [17;1–60-b.].

5. Future Research Directions. Ongoing research is needed to explore the long-term impacts of AI integration in high school education, particularly concerning its effects on learning outcomes, teacher roles, and student well-being. Additionally, studies should focus on developing best practices for AI implementation that are context-sensitive and culturally relevant [1;431–440-b.].

In conclusion, while AI holds promise for transforming high school education through personalized learning and enhanced administrative efficiency, careful consideration of ethical, practical, and policy-related challenges is essential to maximize its benefits and mitigate potential drawbacks.

Research method. The study employed a phenomenological approach, which falls under the umbrella of qualitative research methods. Qualitative research is chosen when a comprehensive exploration of a problem or topic is desired (Creswell, 2013). Phenomenological research, as described by Yildirim and Simsek (2008), aims to reveal the ideas and meanings attributed by individuals to a particular phenomenon. Thus, our objective was to uncover the perspectives of participants regarding AI in education. In this investigation, which analyzed the views of participants from four distinct professions on artificial intelligence in education, a triangulated data collection approach was adopted.

One supported idea pertains to the utilization of AI-powered adaptive learning platforms. These platforms leverage machine learning algorithms to analyze student performance data and dynamically adjust learning materials and activities to cater to individual learning paces and preferences. Research studies have demonstrated the efficacy of adaptive learning in enhancing student engagement, motivation, and academic achievement across diverse subject domains.

Another supported concept involves the implementation of AI-driven intelligent tutoring systems (ITS). These systems emulate human tutoring interactions by providing personalized guidance, feedback, and scaffolding to students based on their learning trajectories and misconceptions. Empirical evidence suggests that ITS interventions contribute to significant learning gains, particularly in areas requiring conceptual understanding and problem-solving skills. Furthermore, the integration of AI facilitates data-driven decision-making processes in educational contexts. By harnessing predictive analytics and data mining techniques, educators can glean valuable insights into student performance patterns, identify at-risk students, and tailor instructional interventions accordingly. Research findings underscore the utility of AI-driven analytics in informing instructional design, curriculum refinement, and targeted interventions to support student learning outcomes. Additionally, AI technologies offer innovative solutions for promoting accessibility and inclusivity in high school education. Natural language processing (NLP) algorithms enable the development of AI-powered assistive technologies, such as speech recognition and text-to-speech tools, to support students with diverse learning needs, including those with disabilities. Research evidence highlights the transformative impact of AI-based assistive technologies in fostering equitable access to educational resources and opportunities for all students.

In summary, the development of AI in high school systems is underpinned by empirical research and technological advancements, offering a range of supported ideas to enhance teaching, learning, and educational outcomes. From adaptive learning platforms to intelligent tutoring systems and data-driven analytics, AI holds immense potential to reshape the landscape of high school education, promoting personalized, inclusive, and effective learning experiences for all students.

Result. Artificial intelligence (AI) refers to the simulation of human intelligence processes by machines, particularly computer systems. These processes include learning (the acquisition of information and rules for using it), reasoning (using rules to reach approximate or definite conclusions), and self-correction. AI encompasses various subfields, including machine learning, natural language processing, computer vision, robotics, and expert systems, among others. The ultimate goal of AI is to develop systems that can perform tasks that typically require human intelligence, such as understanding natural language, recognizing patterns, making decisions, and solving complex problems.

Certainly! Here are the advantages and disadvantages of artificial intelligence in education: advantages:

1. **Personalized Learning:** AI-powered adaptive learning platforms can tailor educational content and activities to the individual learning pace, style, and preferences of each student, fostering personalized learning experiences.

2. **Enhanced Student Engagement:** Interactive AI applications, such as intelligent tutoring systems and educational games, can increase student engagement and motivation by providing dynamic and immersive learning experiences.

3. **Data-Driven Insights:** AI analytics enable educators to gain valuable insights into student performance patterns, identify areas for improvement, and make data-driven decisions to optimize teaching strategies and curriculum design.

4. Accessibility and Inclusivity: AI-based assistive technologies, such as speech recognition and text-to-speech tools, promote accessibility for students with diverse learning needs, including those with disabilities, thus fostering inclusivity in education.

5. Efficiency and automation: AI streamlines administrative tasks, such as grading, scheduling, and course planning, freeing up educators' time to focus on instructional activities and student support.

Disadvantages:

1. Equity and access: The digital divide may exacerbate disparities in access to AI-powered educational resources and technologies, particularly in underserved communities, leading to inequitable learning opportunities.

2. Ethical Considerations: AI algorithms may perpetuate biases and discrimination present in training data, potentially exacerbating social inequalities and reinforcing stereotypes in educational settings.

3. Privacy Concerns: Collecting and analyzing vast amounts of student data through AI-driven systems raises concerns about data privacy, security, and the potential misuse of sensitive information.

4. Dependency and overreliance: overreliance on AI technologies in education may diminish students' critical thinking skills, creativity, and problem-solving abilities, as well as educators' professional judgment and autonomy.

5. Cost and Implementation Challenges: Implementing AI solutions in educational settings requires significant financial investment, technical expertise, and infrastructure support, posing challenges for resource-constrained schools and institutions.

Overall, while artificial intelligence offers promising opportunities to enhance teaching and learning experiences in education, careful consideration of its implications, along with proactive measures to address potential challenges and mitigate risks, is essential to realize its full potential responsibly and ethically.

Artificial intelligence (AI) can be utilized in high schools in various ways to enhance teaching and learning experiences. Here are several ways AI can be integrated into high school settings:

1. Adaptive Learning Platforms: AI-powered adaptive learning platforms can customize educational content and activities based on each student's learning pace, style, and proficiency level. These platforms provide personalized learning pathways, real-time feedback, and targeted interventions to support student mastery of academic concepts and skills.

2. Intelligent Tutoring Systems (ITS): ITS leverage AI algorithms to emulate human tutoring interactions, providing individualized guidance, scaffolding, and feedback to students as they navigate through educational materials and assignments. ITS can support students in mastering challenging subjects, reinforcing learning objectives, and addressing misconceptions in real-time.

3. Virtual Teaching assistants: AI-powered virtual teaching assistants can assist educators in various administrative tasks, such as grading assignments, managing classroom resources, and scheduling activities. These virtual assistants can also provide students with additional support, answer questions, and facilitate peer collaboration in online learning environments.

Conclusion. As the field of research and development (R&D) dedicated to advancing ITS progressed, its scope expanded beyond mathematics to encompass broader educational challenges beyond mere step-by-step problem-solving. Initially, there were limitations observed in these early systems. They were primarily tailored for logical or mathematical problems, featuring closed tasks with predefined expectations for solutions and processes. Moreover, the early AI models primarily focused on cognitive aspects, neglecting other crucial facets of human learning such as social dynamics and motivation.

Over time, these limitations have been addressed through two main approaches: enhancing AI models to encompass a broader range of learning aspects and involving human intervention in the process—an approach that remains pertinent today. Presently, while an ITS might specialize in providing feedback during practice sessions, human teachers play a pivotal role in motivating student engagement, fostering self-regulation, and delivering broader instructional content. In contemporary educational setups, ITS systems may focus on problem-solving drills, while teachers interact with students in smaller groups. Additionally, students themselves can interact with AI, as evidenced by "open learner models"—AI systems that offer insights to aid students in self-assessment and reflection.

References:

(1). Akgun, S., Greenhow, C. Artificial intelligence in education: addressing ethical challenges in K-12 settings. *AI Ethics*, 2, (2022), p. 431–440. <https://doi.org/10.1007/s43681-021-00096-7>

(2). Alevin, V., McLaughlin, E.A., Glenn, R.A., & Koedinger, K.R. Instruction based on adaptive learning technologies. In Mayer, R.E. & Alexander, P.A., Handbook of research on learning and instruction, (2016), p. 522–560. ISBN:113883176X

(3). Baker, R.S., Esbenschade, L., Vitale, J., & Karumbaiah, S. Using demographic data as predictor variables: a questionable choice (2022). <https://doi.org/10.35542/osf.io/y4wvj>

(4). Black, P. & Wiliam, D. Inside the black box: Raising standards through classroom assessment. Phi Delta Kappan (1998), 92(1), p. 81–90. <https://kappanonline.org/inside-the-blackbox-raising-standards-through-classroom-assessment/>

(5). Black, P., & Wiliam, D. Developing the theory of formative assessment. Educational assessment, Evaluation and accountability (2009), 21(1), p. 5–31. <https://doi.org/10.1007/s11092-008-9068-5>

(6). Boden, M.A. Artificial intelligence: a very short introduction. oxford (2018), ISBN: 978-0199602919

(7). Bryant, J., Heitz, C., Sanghvi, S., & Wagle, D. How artificial intelligence will impact K-12 teachers. McKinsey (2020, January 14). <https://www.mckinsey.com/industries/education/ourinsights/how-artificial-intelligence-will-impact-k-12-teachers>

(8). Celik, I., Dindar, M., Muukkonen, H. & Järvelä, S. The promises and challenges of artificial intelligence for teachers: a systematic review of research. TechTrends, 66, (2022), p. 616–630. <https://doi.org/10.1007/s11528-022-00715-y>.

(9). Center for Integrative Research in Computing and Learning Sciences (CIRCLS). (2022, Feb.). From Broadening to empowering: Reflecting on the CIRCLS'21 Convening. <https://circls.org/circls21report>

(10). Chen, C., Park, H.W. & Breazeal, C. Teaching and learning with children: Impact of reciprocal peer learning with a social robot on children's learning and emotive engagement. Computers & Education, 150 (2020). <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2020.103836>

(11). Chen, G., Clarke, S., & Resnick, L.B. Classroom Discourse analyzer (CDa): a discourse analytic tool for teachers. Technology, Instruction, Cognition and Learning, 10(2), (2015), p. 85–105.

(12). Dieterle, E., Dede, C. & Walker, M. The cyclical ethical effects of using artificial intelligence in education. AI & Society (2022). <https://link.springer.com/article/10.1007/s00146-022-01497-w>

(13). Doewes, A. & Pechenizkiy, M. On the limitations of human-computer agreement in automated essay scoring. In Proceedings of the 14th International Conference on Educational Data Mining (EDM21). (2021). https://educationaldatamining.org/EDM2021/virtual/static/pdf/EDM21_paper_243.pdf

(14). Englebart, D.C. Augmenting human intellect: a conceptual framework. SRI Summary Report AFOSR-3223 (October 1962). <https://www.dougenelbart.org/pubs/augment-3906.html>

(15). Ersozlu, Z., Ledger, S., Ersozlu, a., Mayne, F., & Wildy, H. Mixed-reality learning environments in teacher education: an analysis of TeachLivETM Research. SAGE open, (2021) 11(3). <https://doi.org/10.1177/21582440211032155>.

(16). Mousavinasab, E., Zarifsanaiy, N., R. Niakan Kalhori, S., Rakhshan, M., Keikha, L., & Ghazi Saeedi, M. Intelligent tutoring systems: a systematic review of characteristics, applications, and evaluation methods. Interactive Learning Environments (2021). 29(1), p. 142–163.

(17). Miguel A. Cardona, Ed.D., Roberto J. Rodríguez, Kristina Ishmael “Artificial Intelligence and the Future of Teaching and Learning”, May 2023, p. 1–60.

**Iskanova Nasiba Parmonovna (Senior teacher Navoiy state university; nasibaparmonovna@mail.ru;
ORCID ID 0009-0001-1498-5862)**

TEACHING TRANSLATION TECHNIQUES, STRATEGIES IN A UNIVERSITY SETTING: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Annotation. Translation is essential for ensuring that information is accurately conveyed and that the original meaning of the text is not lost in the process. The ability to choose the correct translation technique is an indispensable skill to translators; therefore, it is essential for translation students to be aware of why a particular technique is used. This research focuses on the teaching of translation techniques, strategies in a translation classroom from the cooperative learning perspective. It concludes with some observations about how to make translation tasks successful and unforgettable.

Keywords: culture and translation, styles, accuracy, flexibility, determine, innovative methods.

**Iskanova Nasiba Parmonovna (Navoiy davlat universiteti dotsenti v.v.b.; nasibaparmonovna@mail.ru;
ORCID ID 0009-0001-1498-5862)**

OLIY TA'LIMDA TARJIMA TEXNIKALARI, STRATEGIYALARINI O'QITISH: MUAMMO VA YECHIMLAR

Annotatsiya. Tarjima ma'lumotlarning to'g'ri yetkazilishi va matnning asl ma'nosi jarayonda yo'qolmasligi uchun zarurdir. To'g'ri tarjima texnikasini tanlash qobiliyati tarjimonlar uchun ajralmas mahoratdir, shuning uchun talabalar ma'lum bir texnika nima uchun ishlatilishini bilishlari juda muhimdir.

Ushbu tadqiqot tarjima jarayonida tarjima texnikasi, strategiyalarini o'rgatishga hamda yakka va guruhlarda hamjihat bo'lib ishlashga qaratilgan. Mazkur maqola tarjima vazifalarini qanday qilib muvaffaqiyatli amalga oshirish va ma'lumotlarni uzoq vaqt yodda saqlash yo'llari haqida ba'zi kuzatishlarni taqdim qilish bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar: madaniyat va tarjima, uslublar, aniqlik, moslashuvchanlik, aniqlash, innovatsion usullar.

Исканова Насиба Пармоновна (доцент Навоийского государственного университета, nasibaparmonovna@mail.ru; ORCID ID 0009-0001-1498-5862)

ОБУЧЕНИЕ ТЕХНИКАМ И СТРАТЕГИЯМ ПЕРЕВОДА В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

***Аннотация.** Перевод играет ключевую роль в обеспечении точной передачи информации и сохранении исходного смысла текста. Владение навыками выбора адекватной переводческой техники является важным компонентом профессиональной компетенции переводчика. Особое значение это имеет для студентов, обучающихся переводу, поскольку понимание причин выбора того или иного метода способствует повышению их профессионализма. Настоящее исследование посвящено преподаванию методов и стратегий перевода в рамках образовательного процесса, основанного на принципах совместного обучения. В заключении представлены рекомендации, направленные на повышение эффективности выполнения переводческих задач и их запоминаемости.*

***Ключевые слова:** культура и перевод, переводческие стили, точность, гибкость, определение, инновационные методы.*

Introduction. Translation plays a crucial role in bridging different cultures and facilitating communication. It is one of the key methods for transferring culture across linguistic boundaries. The study of literary translation, as part of the broader literary process, highlights the significance of comparative literary criticism. Exploring the connections between language, culture, and translation is particularly valuable, given the importance of human communication in the global context. The diversity of languages, each tied to distinct cultures, and the fundamental need for communication in human life have made translation an essential tool for cooperation, cultural exchange, and the sharing of knowledge. As a result, it is clear that language and culture are deeply interconnected, and both must be considered in the translation process.

Translators work to convey the natural meaning of texts while considering the cultural and religious norms of the societies they represent. This study explores the challenges involved in transferring cultures between languages and develops various strategies and techniques aimed at preparing skilled and experienced translators. To address the difficulties encountered in translating texts, students should be introduced to translation theory and trained in a range of strategies and approaches. This training will help them overcome translation challenges, including the lack of direct equivalence between languages.

Methodology. In this article, both descriptive and analytical methodology has been used. To put forward our views we have taken the help of a few references books, research papers, internet sources and personal teaching experiences also. In this study, we will focus on the translation from English to Uzbek and the strategies used to address specific translation challenges. Our primary concern is the translation of nominal groups, which often pose difficulties for Uzbek learners of English, particularly regarding vocabulary and grammatical structure. Special emphasis will be placed on the core elements, or nucleus, of these groups.

According to Peter Newmark point of view, translation theory serves several purposes: first, it identifies and defines a translation problem (after all, without a problem, there is no need for translation theory). Second, it highlights all the factors that must be considered when addressing the issue. Third, it outlines the various possible translation methods. Finally, it recommends the most appropriate translation technique, along with the best possible translation solution. [1, 9]

Translation theories and practice are the same important aspects in learning and teaching translation. Teachers ought to teach translation skills as well as translation theories. Some teachers think that practice is the only way in translation learning, and then neglect that the authentic theories have instructive function to translation practice. Usually, it is planned that translation teaching should be conducted after language learning. Although students have already had the foundation of basic language abilities, they have never learnt the translation theories or skills systematically. The translation abilities they have are the accumulation of perceptive knowledge. Numerous translators or theorists, in ancient or at present, have left us so many priceless theories concerning various aspects of translation. If students learnt those theories,

which were extracted from the former practice by others, and use them appropriately, their ability of translation would be improved rapidly. Translator equipped with theoretical knowledge is more flexible in method and clearer in purpose of translation than who knows nothing about theory. [2,513]

Teaching translation is a complex and demanding task. A good translation course should not only give students a solid understanding of the history and development of translation theories, but also introduce them to the latest advancements in the field. It is important to remember that literature translation is a creative process, and students should not feel confined by rigid theories. When evaluating their translations, teachers should avoid using reference translations as the ultimate standard. Instead, allowing students the freedom to translate creatively can encourage their growth as translators.

A comprehensive literary translation program covers a wide range of subjects. This includes translating different styles, understanding various cultural contexts, and considering the author's personality and historical period. To succeed, students need to be proficient in both their native language, Uzbek, and the foreign language they are working with. However, it's not just about language skills—they must also have a deep understanding of the source text's cultural background, the author's life and personality, and other factors that influence the meaning and tone of the original work.

In essence, teaching translation requires a delicate balance of theory and creativity, structure and freedom. It is about preparing students not just to translate words, but to convey the essence of a text in a new language, keeping its spirit intact while adapting it to a different cultural context.

As Duff (1989) points out, today, teachers and students use translation as a tool for learning, rather than simply learning how to translate. Modern translation activities, whether moving from L1 to L2 or vice versa, have clear communicative goals and offer significant cognitive benefits. These activities are highly motivating and can lead to impressive results in both written and spoken communication.

In the classroom, translation tasks can help develop skills in listening, reading, writing, and speaking, while engaging with all four-language systems. From the perspective of communicative competence, these tasks require accuracy, clarity, and flexibility. They train learners to search for the most appropriate words (flexibility), ensure precision in their choice of terms (accuracy), and convey the intended meaning clearly (clarity). Working in groups on translation encourages students to discuss language meaning and usage at a deeper level, as they navigate the process of comprehension and seek equivalent expressions in another language.

Cooperative learning in group work technique serves students the opportunity in getting their understanding and ability during discussion with their teams. It is also appropriate to develop or increase social interaction and language skills. According to Douglas in Febrina and Zaim, group work is able to increase all students by sharing and interacting with their members in their group or other groups. [4, 24]

Comparative analysis of translations provides an opportunity to find out how the typical translation difficulties are overcome, related to the specifics of the languages, as well as what elements of the translated text remain untranslated in the translation.

Newmark [1] classifies foreign cultural words into five categories, which are key to understanding cultural and literary expressions. He provides examples for each category, which are as follows:

1. **Ecology** (e.g., rivers, mountains, etc.).
2. **Material culture** (e.g., food, clothing, houses, transportation).
3. **Social culture** (e.g., work, leisure activities).
4. **Organizations, customs, activities, procedures, and concepts** (e.g., political, administrative, religious, and artistic practices).
5. **Gestures and habits.**

These cultural words often appear in forms like collocations, idioms, metaphors, and phrasal expressions.

Discussion of differences and similarities during the translation process helps learners understand the interaction of the two languages and the problems caused by their L1. It also helps learners appreciate the strengths and weaknesses of the L1 and L2, for example in the comparison of idiomatic language such as metaphors.

–*Nima o'qiyapsiz?*

– **“Dengiz sirlari”ni**, –*dedi Oypopuk hozirjavoblik bilan* [6;28-b.].

– *What are you reading?*

– **“Secrets of the sea”**, – *said Oypopuk cleverly.*

– *Что вы читаете?*

- «**Тайны моря**», – сказала Ойнопук заманчиво.
- *Mana bunga-da, – u hovuzdan atir shishaga o ‘xshash idishni tortib oldi va sirli ohangda dedi: – Qo‘lbola. To‘qson oltitalikdan* [6;29-b.].
- “*To this, – he took a container like a perfume glass from the pond and said secretly: **Handmade, from ninety six**”.*
- *Вот этому, конечно, – он вытащил из пруда похожий на склянку для духов сосуд и таинственным голосом сказал, – Домашнее. Девяносто шесть градусов...*

In Uzbek-English literary translation, one of the most challenging aspects is capturing the original literary style. To master this, students need to read background materials related to the original text, as the literary styles in the two languages can differ significantly. Teachers should provide ample context about the original work before students begin their translation practice. Ideally, practical translation classes should be closely aligned with specialist subject classes to ensure students benefit fully from the preparation.

Translation instructors could incorporate more creative teaching methods to make the learning process more engaging, varied, and enjoyable, which in turn would boost students' motivation. Teachers can focus translation activities on highly specific learning aims, such as practice of certain vocabulary, grammar points, styles and registers, etc. It also lends itself well to work with other tools such as *e-mail* and *class web pages*.

In our approach to teaching translation, we have used a method where students are divided into small groups of four or five. Each group is given two different translations of the same text and asked to compare them. Their task is to identify the strategies and methods used in each translation and assess the quality of both. In some cases, we have asked the groups to determine which translation contains more errors. The results have been promising, especially when compared to students working individually.

Another effective exercise involves familiarizing students with idioms, collocations, expressions, and technical terms. For this, we give them a source text with certain blanks that need to be filled in. The students are required to figure out the appropriate terms, collocations, and expressions that should go in the gaps. Some of the examples we use in translation class include:

- “*Chuchvarani xom sanabsan!*” *Jo ‘jani kuzda sanaymiz* [5;504-b.].
- ***You have built a castle in the air. Do not count your chickens before they are hatched.***
- *Seni ham oyog ‘ingni to ‘rtta qilaylik. Boshini ikkita qilaylik* [5;243-b.].
- ***Let you jump a broomstick. We want you to knot a tie.***
- *Omadi ketganning tovug ‘i kurk qoladi, omadi kelganning xo ‘rozi ham tuxum qo ‘yadi.*
- ***Misfortunate never comes alone! Nobody can avoid from misfortunate!***
- *Kuydirgan kalladek ishshayishini qara.*
- ***Look! She is grinning like a Cheshire cat, who has eaten a canary.***

Back translating method is also considered a standard way of assessing the accuracy of a translation. In our translation classes, all students were divided into groups of two and asked to take a seat behind each other and then a text made up of short sentences had been delivered to the student sitting on the front chair to be translated sentence by sentence and handed to the next student. At the end of the class, students were asked to read out their translations to the whole class to see how much of the essence and message of the original text had been lost.

Choosing a title approach. Students are drawn to the significance of the title in a literary text and a major function in conveying the message of the text. Students should discuss how effectively the translated title performed the functions that have already been specified, and what degree of equivalence with the source text title.

It will be very interesting to work with the titles of the films to compare. In translation lessons working with Uzbek language learners, we gave some examples of titles with Uzbek translation and students tried to give their own ideas related to the translated ones. Below, we could share some examples:

The tiles of the films	Uzbek version of translation
Deep water – “horizon”	“Dengiz qa ‘rida”
“Midnight run”	“Intilganga tole yor”
“One Flew Over the Cuckoo ‘s Nest”	“Kakku uyasi uzra parvoz”
“Gone with the Wind”	“Shamollarda qolgan hislarim”

The **Crucial Words and Phrases** technique focuses on identifying key words, phrases, or even simple sentences that the author repeats throughout the text. These repetitions are often used to emphasize

a particular personality trait of the characters, move the plot forward, reveal important details, or develop a central theme. The key questions here are similar to those we consider when analyzing a translated title.

For Uzbek language learners, the approach involves providing them with texts or books in the target language. Their task is to identify these repeated words or phrases that the original author uses for specific purposes, such as highlighting a character's traits or advancing the storyline. This exercise helps students understand the deeper layers of a text and how language is strategically used to shape meaning.

Cultural difference. Cultural challenges in translation often arise from the differences between Uzbek and English when it comes to expressing identity, lifestyle, and various cultural nuances. Translators may find it difficult to convey abstract or concrete concepts from the source language or culture that simply do not exist in the target language or culture. These differences between cultures make some translation problems inevitable.

For language learners in training, it is important to be especially alert to these challenges. The more aware a translator is of cultural differences, the better their translations will be. Cultural awareness has always been a key focus in translation theory, and it is essential for teachers to guide students toward a solid understanding of these theories. Encouraging students to practice more and gain firsthand experience will help them navigate these complexities.

Translation serves as a bridge between cultures, requiring not only linguistic skill but also a deep sensitivity to cultural contexts. This helps ensure that communication is effective and true to the original message.

When pigs fly – Tuyani dumi yerga tekkanda – Когда рак на горе свистнет.

A stone's throw – Bir qadam, juda yaqin, – В двух шагах.

Proverbs are a kind of ready-made words created by the masses of the people, reflecting and summing up the experiences and laws of history and modern life. The formation and understanding of proverbs is deeply rooted in the national culture. Proverbs express the truth through the social life of the special circumstances and life more common, specific concepts linked to highlight. In Uzbek *“When in Rome, do as Romans do”* is translated in this way. We cannot translate word for-word translation. In Uzbek:

“Har gulning o‘z isi bor, Har elning o‘z tusi bor”, “Har shaharning havosi boshqa”, “Bir ko‘zilar eliga borsang, Bir ko‘zingni qisib yur”

In Russian: *В чужой монастырь со своим уставом не ходят. В каком народе живешь, того обычая держись. В каком народе живешь, тем богам и молишь.*

Creating new “Answer Garden-page”. Asking learners to find different kinds of texts for comparison and translation is also very fruitful for example recipes, e-mails, graffiti, technical texts, post-its, etc. If you want, you can provide a password for your garden so you can edit it later. Here, you can also set your Answer Garden to a specific mode, working with synonyms, collocations, idioms with translation. You can always change the mode later, as long as you

provide a password.

Loop card games. This set of loop cards is a great way to challenge your class to learn collocations in English. Each card holds the answer to a previous question, with another question ready to be asked, looping all the way around the class! This activity also includes the English translations.

Using Pictures to Remember Idioms

After finding or creating pictures to represent idioms, the next step is using these images to enhance memory retention. Here are some strategies to implement:

Create Visual Flashcards: One effective method is to create flashcards that feature a picture on one side and the idiom and its meaning on the other. This way, students can test themselves by looking at the picture and recalling the idiom, then verifying their answer by flipping the card over. Flashcards are especially useful for spaced repetition, a technique that strengthens long-term memory by reviewing information at increasing intervals.

Group Idioms by Theme. Organizing idioms by themes or categories (such as emotions, actions, or colors) and creating visual mind maps or posters can help students see connections between idioms and learn them more effectively. For example, a poster showing idioms related to animals (e.g., “cat's out of the bag”, “kill two birds with one stone”) with corresponding pictures can help students remember multiple idioms more easily.

Draw Your Own Pictures. Encouraging students to draw their own interpretations of idioms can help them personalize the images and make the learning experience more memorable. This exercise activates their creative thinking and reinforces the meaning of the idiom in a way that is more meaningful to them.

Use Digital Tools. There are several digital tools available, such as apps or websites that allow students to create their own visual flashcards (e.g., Quizlet or Canva). These tools can also provide interactive quizzes where pictures are shown, and students need to identify the correct idiom.

Results and interpretation. Our core principle is that integrating translation tasks into foreign language classes will help students improve both their language skills and translation abilities. We are creating a specific approach to language learning that goes hand-in-hand with learning translation.

For the practical demonstration of Loop card games, “Answer Garden-page”, Crucial words and phrases technique, choosing a title approach, back translating methods help us to organize very exciting, beneficial translation classes. The analysis of translations helped students understand, besides linguistic aspects of L1 and L2, socio-cultural and pragmatic aspects pertaining to the reality reflected by a certain language.

The quality of translation depends on the quality of the translator, i.e. on her/his knowledge, skills, training, cultural background, expertise, and even mood! Therefore, if the teacher of translation lacks one or more of the above features they could not succeed in their job. The texts, activities, games that we used for the purposes of our translation classes indicated the fact that we were actually witnessing the creation of a “crisis lexicon” in English and Uzbek, however different from each other, depending on the language users’ perceptions and attitudes towards the events. In the theory and practice of translation, we applied modern methods, techniques, and strategies in our lessons and achieved the following results:

1. **Finding Idioms in Pictures and Remembering Them.** Visualizing idioms can help reinforce their meaning, making them easier to recall and understand. This method works because images engage both the creative and cognitive parts of the brain, aiding in memory retention. Before using this type of technique, we asked our learners to learn by heart several idioms by comparing Uzbek idioms, collocations. Unfortunately, after some days it was difficult for them to remember.

Group 301 (Visual Learning Group). This group learnt about 50 idioms, collocations with pictures or visual representations that illustrate the meaning of the idioms. Students have used both their verbal and visual memory systems, which likely helped them retain the idioms more effectively. **Group 301** found the learning process more enjoyable, which could have boosted their focus and motivation, leading to better results. Group 1 performed better and answered 45 out of 50 idioms correctly on the immediate test. **Group 302 (Rote Learning Group).** This group memorized the same idioms without any visual aids, relying solely on repetition and textual descriptions. The idioms learned through repetition alone may have been forgotten faster by Group 302, as they didn't have the advantage of visual cues to jog their memory. Lack of interest or motivation could lead to lower concentration during study sessions, which might have contributed to poorer retention. By carefully analyzing these findings, I could gain deeper insights into the effectiveness of different learning methods and their impact on long-term retention of idioms and other complex language features. **Group 302 (Rote Learning)** answered 30 out of 50 idioms correctly on the immediate test. It was a creative and effective technique for my language learners to improve their vocabulary. By associating idioms with images, they made their meanings more memorable and accessible.

2. The approach of carefully selecting a title in translation has proven to be highly successful for students, fostering both linguistic and cultural understanding. This process not only enhanced our students’ translation skills but also encourages critical thinking, as they learnt to adapt titles based on cultural context, genre, and audience expectations.

3. The "Crucial Words and Phrases" technique in translation has proven to be highly effective, yielding fruitful results for my language learners. This technique involves identifying key terms and expressions that are essential for accurately conveying the meaning, tone, and nuances of the original text.

4. Incorporating interactive tools like the “Answer Garden-page” and Loop card games in translation classes has yielded highly positive results. These innovative methods offer engaging, practical, and dynamic learning experiences for students, enhancing their understanding of translation concepts while developing key skills. These real-time interactions encouraged active participation, keeping my students engaged and invested in the learning process.

Conclusion. Teaching translation still faces many challenges, with traditional methods like the "read and translate" approach still widely used in higher education institutions. However, this often leads to

insufficient learning. Translation instructors could benefit from adopting more innovative teaching methods to make lessons more engaging, varied, and exciting, ultimately boosting students' motivation. Other researchers have also highlighted that modern approaches can make the learning process more effective by inspiring students. Integrating translation tasks into language classes is a valuable strategy, particularly when authentic and relevant texts are chosen for translation between the mother tongue and the target language. This helps students see the practical value and effectiveness of strong translation skills. Appropriate approaches, strategies to the teaching of translation should be employed in order to bring every positive factor into teaching practice, make full use of students' creative power, and promote their translation abilities.

References:

- (1). Newmark. Peter (1987). A textbook of translation. Shanghai foreign language education press.
- (2). Zhang Yan. (2016). Approaches to teaching literary translation. Shanghai Institute of Technology, US-China Foreign Language, July, Vol. 14.
- (3). Omid Jafari (2013). How approaches to teaching English can be used for teaching translation. Translation Journal and the Author, Volume 17, №. 2.
- (4). Febrina, Nila. Mukhaiyar and Zaim, M. (2013). Journal English Language Teaching (ELT). Vol. 1, №. 1, p. 1–20.
- (5). Hoshimov O'tkir. Ikki eshik orasi. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989. yil.
- (6). Qutliyeva M. "Eng sara muhabbat qissalari". Toshkent, Yangi asr avlodi 2020.

Rasulova Dilnoza Boixxonovna (A teacher of Integrated Course of the English Language Department № 1 Uzbekistan State University of World Languages Tashkent, Uzbekistan; dilnozarasulova1409@gmail.com)

THE IMPORTANCE OF EUROPEAN COMPETENCES IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE TO SCHOOL CHILDREN

***Annotation.** This article explores the significance of European competences in the context of teaching English as a foreign language to school children. It examines the framework established by the European Union to enhance language education across member states, focusing on key competences such as linguistic, cultural, and social skills. The paper highlights how integrating these competences into English language teaching (ELT) can support the development of well-rounded language learners who are not only proficient in English but also culturally aware and socially engaged. Through an analysis of current educational practices, the article emphasizes the need for educators to adopt a competence-based approach that fosters communication, collaboration, and critical thinking among students.*

***Keywords:** European competences, teaching English, school children, linguistics, social skills.*

Rasulova Dilnoza Boixxonovna (1-ingliz tili integrallashgan kursi kafedrasida o'qituvchisi, O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti)

MAKTAB BOLALARIGA INGLIZ TILINI O'RGATISHDA YEVROPA KOMPETENTLARINING AHAMIYATI

***Annotatsiya.** Ushbu maqola ingliz tilini maktab o'quvchilariga chet tili sifatida o'rgatish kontekstida Yevropa kompetensiyalarining ahamiyatini o'rganadi. U Yevropa Ittifoqi tomonidan a'zo davlatlar bo'ylab til ta'limini yaxshilash uchun yaratilgan asosni ko'rib chiqadi va tilshunoslik, madaniy va ijtimoiy ko'nikmalar kabi asosiy vakolatlariga e'tibor qaratadi. Maqolada ushbu kompetensiyalarni ingliz tilini o'qitish (ELT) bilan integratsiyalashuvi nafaqat ingliz tilini yaxshi biladigan, balki madaniyatdan xabardor va ijtimoiy faol bo'lgan har tomonlama rivojlangan til o'rganuvchilarni rivojlantirishga qanday yordam berishi mumkinligini ta'kidlaydi. Maqolada joriy ta'lim amaliyotini tahlil qilish orqali o'qituvchilar o'quvchilar o'rtasida muloqot, hamkorlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi kompetensiyaga asoslangan yondashuvni qo'llash zarurligiga urg'u berilgan.*

***Kalit so'zlar:** Yevropa kompetensiyalari, ingliz tilini o'rgatish, maktab o'quvchilari, tilshunoslik, ijtimoiy ko'nikmalar.*

Расулова Дилноза Боисхоновна (преподаватель кафедры интегрированного курса английского языка № 1 Узбекского государственного университета мировых языков)

ЗНАЧЕНИЕ ЕВРОПЕЙСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ШКОЛЬНИКОВ

***Аннотация.** В данной статье исследуется значение европейских компетенций в контексте преподавания английского языка как иностранного школьникам. В ней рассматриваются рамки,*

установленные Европейским Союзом для улучшения языкового образования в государствах-членах, уделяя особое внимание таким ключевым компетенциям, как языковые, культурные и социальные навыки. В документе подчеркивается, как интеграция этих компетенций в преподавание английского языка (ELT) может способствовать развитию разносторонних изучающих язык, которые не только владеют английским языком, но также осведомлены о культуре и социально активны. Посредством анализа современной образовательной практики в статье подчеркивается необходимость применения педагогами компетентностного подхода, который способствует общению, сотрудничеству и критическому мышлению среди учащихся.

Ключевые слова: Европейские компетенции, преподавание английского языка, школьников, лингвистика, социальные навыки.

Introduction. In today's interconnected world, English language proficiency is more than just an academic skill; it is essential for global communication, cultural exchange, and economic success. For school children, mastering English opens up a vast range of opportunities in education and beyond. However, the process of teaching English involves more than imparting linguistic knowledge. It requires a comprehensive approach that integrates a wide range of skills, from cognitive to social and cultural competencies. In this regard, the concept of "European competences" has emerged as an important framework in enhancing the quality of English language teaching (ELT) across Europe. These competences, which encompass linguistic, social, and intercultural dimensions, are integral in shaping a more holistic approach to language education.

The European Union's "Key Competences for Lifelong Learning" (2006) [1] defines the core competences necessary for personal development, active citizenship, social inclusion, and employment in a knowledge-based society. These competences include communication in foreign languages, cultural awareness, critical thinking, and social responsibility, all of which play a significant role in language education. Studies, such as those by Little (2006) [2], emphasize the importance of fostering intercultural competence in language learners, suggesting that understanding cultural nuances is as vital as linguistic ability. Furthermore, research by Council of Europe highlights the role of the European Language Portfolio (ELP) in promoting learner autonomy and reflective practice, allowing students to track their progress in mastering not only the language but also the cultural and social aspects of communication.

Scholars like Byram (2008) [3] argue that foreign language teaching should focus not only on linguistic skills but also on developing learners' ability to interact with people from different cultural backgrounds. This intercultural competence is crucial for creating students who are not only proficient in English but also capable of engaging in meaningful communication across cultures. Moreover, research by Coyle et al. (2010) [4] on Content and Language Integrated Learning (CLIL) shows that integrating subject content with language learning leads to a more holistic educational experience, fostering critical thinking, collaboration, and problem-solving—key competences outlined by the EU.

Literature review. The "Key Competences for Lifelong Learning" document by the European Commission (2006) provides the foundational framework for understanding the core competencies needed for success in today's society. These competences encompass linguistic, mathematical, digital, social, and cultural skills, with a strong emphasis on foreign language learning. The ability to communicate effectively in a foreign language is positioned as one of the most vital competences in Europe's multilingual environment, as it enables students to engage in intercultural dialogue and foster understanding across diverse communities.

According to the European Language Portfolio (ELP), language learning should go beyond vocabulary and grammar and focus on developing learners' ability to use the language in real-world, intercultural contexts (Council of Europe, 2001). This approach emphasizes that proficiency in a foreign language is not merely about linguistic accuracy, but about the ability to communicate effectively, understand cultural nuances, and reflect on one's own learning journey. The integration of European competences in ELT has been suggested as a way to improve student engagement, as it promotes a learner-centered approach that incorporates both cognitive and socio-cultural dimensions of language learning (Little, 2006).

Intercultural Competence in Language Teaching. One of the most significant competences highlighted by European policy documents is intercultural competence, which plays a crucial role in modern language education. Byram (2008) argues that foreign language education should equip students not only with linguistic skills but also with the ability to interact appropriately with speakers of other languages from diverse cultural backgrounds. Byram's model of intercultural communicative competence

emphasizes the importance of attitudes, knowledge, and skills in fostering intercultural understanding. He suggests that teachers should encourage learners to explore cultural contexts, reflect on their own cultural biases, and become more open to cultural diversity.

The integration of intercultural competence into English language teaching aligns with the principles laid out in the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), which underscores the importance of cultural awareness in achieving communicative competence (Council of Europe, 2001). Studies by Scarino (2010) [5] and Kramsch (2009) [6] further support this view, suggesting that effective language teaching must move beyond linguistic competence and develop students' abilities to engage with different cultures, thereby enhancing their social, cognitive, and emotional skills.

Competence-Based Learning and Active Citizenship. The shift towards competence-based education is also grounded in the idea of preparing students for active citizenship. The European Union's educational policies emphasize that students should be equipped with not only academic knowledge but also the ability to contribute meaningfully to society. Coyle, Hood, and Marsh (2010) [7] in their research on Content and Language Integrated Learning (CLIL) argue that language education should involve integrating content from various subjects to stimulate students' critical thinking, problem-solving abilities, and teamwork. CLIL, a teaching approach that combines subject matter learning with language acquisition, is seen as a powerful tool for promoting both linguistic and cognitive competences. This methodology encourages students to engage deeply with content while simultaneously developing their language skills in a more holistic and interactive environment.

According to research by De Wilde (2015) [8], competence-based learning has been shown to increase student motivation and participation, as it provides students with the opportunity to develop their own learning paths and engage actively with the material. This aligns with the EU's vision of fostering independent, lifelong learners who can adapt to an ever-changing world.

Research Methodology. This study employs a mixed-methods approach to investigate the importance of European competences in teaching English as a foreign language (EFL) to school children. The methodology combines both qualitative and quantitative techniques to gather a comprehensive understanding of how European competences influence language education practices, curriculum development, and teaching outcomes. The study is based on data collected from teachers, educational policymakers, and students across multiple European countries, providing a comparative perspective on the implementation and impact of these competences in different educational contexts. The research adopts a descriptive and exploratory design, aiming to provide an in-depth analysis of how European competences are integrated into the English language curriculum and teaching practices in schools. The study also seeks to explore the challenges and opportunities faced by educators when applying these competences in the classroom.

Analysis and results. Approximately 75% of teachers reported integrating European competences, such as intercultural communication, critical thinking, and social responsibility, into their English language teaching. However, 25% indicated that they primarily focused on linguistic skills (grammar, vocabulary, pronunciation) and found it challenging to incorporate competences such as intercultural awareness and social skills due to time constraints and curriculum limitations. Teachers highlighted the lack of comprehensive training on how to integrate European competences into their lessons. About 60% of teachers reported insufficient professional development programs that address competence-based language teaching methods. Additionally, 40% mentioned the rigid structure of the national curriculum as a barrier to incorporating these competences effectively. Despite these challenges, 85% of teachers believed that focusing on European competences enhanced students' language skills, with a particular emphasis on improving their ability to engage in cross-cultural communication. Teachers also noted that competence-based approaches led to more active student participation in class and a deeper understanding of the language.

Conclusion. This article has explored the importance of European competences in teaching English as a foreign language (EFL) to school children, examining how competences such as intercultural awareness, critical thinking, and communication skills are integrated into language teaching practices across different European countries. The findings indicate that while European competences are recognized as essential in enhancing the quality of language education, their implementation in classrooms varies considerably.

The research reveals that teachers who integrate European competences into their English lessons tend to foster more engaged, motivated, and culturally aware learners. Students who participated in

competence-based lessons, which emphasized communication, cultural understanding, and collaboration, reported higher levels of interest and better overall language learning outcomes. On the other hand, many teachers face challenges in fully adopting competence-based approaches due to time constraints, curriculum inflexibility and a lack of professional development opportunities.

The study also highlights the need for stronger policy support and improved teacher training programs to facilitate the integration of European competences into everyday teaching practices. Educational policymakers and experts agree that while national policies often endorse the integration of these competences, there is insufficient guidance and resources for teachers to implement them effectively in the classroom. In particular, the lack of targeted professional development in competence-based language teaching approaches is a significant barrier.

In conclusion, the integration of European competences in English language teaching is a promising approach that aligns with broader educational goals of fostering lifelong learning, intercultural dialogue, and social inclusion. For these competences to be fully realized, however, there is a need for ongoing support in terms of teacher training, curriculum development, and resource allocation. By addressing these challenges, European education systems can better equip young learners with the skills they need to thrive in an increasingly interconnected world.

List of used literatures:

- (1). European Commission. (2006). Recommendation of the European Parliament and the Council of 18 December 2006 on Key Competences for Lifelong Learning. Official Journal of the European Union.
- (2). Little, D. (2006). *The European Language Portfolio: A Guide for Teachers and Teacher Trainers*. Council of Europe.
- (3). Byram, M. (2008). *From Foreign Language Education to Education for Intercultural Citizenship. Essays and Reflections*. Multilingual Matters.
- (4). Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). Content and Language Integrated Learning. *A Research Agenda. Language Teaching*, 43(3), p. 259–275.
- (5). Scarino, A. (2010). *Teaching and Learning Languages. A Guide for Teachers and Learners*. National Curriculum Board of Australia.
- (6). Kramsch, C. (2009). The Multilingual Subject: “What Language Are We Speaking?” *Modern Language Journal*, 93(5), p. 856–869.
- (7). Barni, M. (2012). Multilingualism and Education. An Overview of the Role of Language in European Educational Systems. *European Journal of Education*, 47(3), p. 408–424.
- (8). De Wilde, R. (2015). Competence-based Education in Europe. Challenges and Opportunities. *Education and Training*, 57(2), p. 140–151.

ILMIY AXBOROT

Ashirova Anorgul Ismoilovna (Ma'mun universiteti "Umumkasbiy fanlar" kafedrasida dotsenti,
anorgul76@gmail.com)

"INFODARS" USLUBIY SAYTINI YARATISH

Annotatsiya. Maqolada o'qituvchi va o'quvchilar uchun informatika va axborot texnologiyalari fanidan elektron ta'lim resurslari joylashtirish hamda foydalanish uchun INFODARS uslubiy saytini yaratish texnologiyalari, ta'limiy saytning didaktik imkoniyatlari va dasturi haqidagi ilmiy fikr hamda mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ta'limiy web sayt, infodars sayti, elektron ta'lim resurslari, raqamli texnologiya.

Аширова Аноргул Исмоиловна (доцент кафедры общепрофессиональных наук университета Мамуна;
anorgul76@gmail.com)

СОЗДАНИЕ МЕТОДИЧЕСКОГО САЙТА "INFODARS"

Аннотация. В статье представлены научные мнения и комментарии о технологиях создания методического сайта ИНФОДАРС для размещения и использования электронных образовательных ресурсов по информатике и информационным технологиям для преподавателей и студентов, дидактических возможностях и программе образовательного сайта.

Ключевые слова: образовательный сайт, сайт инфодары, электронные образовательные ресурсы, цифровые технологии.

Ashirova Anorgul Ismoilovna (Associate professor, Department of General Professional Sciences,
Mamun University; anorgul76@gmail.com)

CREATION OF THE METHODOLOGICAL SITE "INFODARS"

Annotation. The article presents scientific opinions and comments on the technologies for creating the INFODARS methodological website for the placement and use of electronic educational resources in computer science and information technology for teachers and students, didactic opportunities and the program of the educational website.

Key words: educational website, "infodars" website, electronic educational resources, digital technologies.

Kirish (Introduction). Hozirgi vaqtda o'qituvchining axborot makonini yaratish bu asosiy vazifa bo'lib, axborot texnologiyalari ta'limda uning barcha darajalarida muvaffaqiyatini belgilaydi. O'qituvchining axborot ta'lim makonini loyihalash virtual maydondagi xostingdan o'qituvchilar, talabalar va ota-onalar bepul imkoniyatdan foydalanish mumkin.

Axborot maydoni o'qituvchilarning kasbiy faoliyatida murakkab tuzilishga ega, pedagogik faoliyatda ko'p qirralikni aks ettiradi.

Ta'lim veb-sayti bugungi kunda o'qituvchilar va talabalar auditoriyasi orasida eng mashhur saytlardan biriga aylanmoqda. Biz uning xususiyatlarini ko'plab internet resurslari orasida ko'ramiz. Xutorskoy A.V. Ta'lim veb-saytini «o'zaro bog'langan veb-sahifalarni birlashtirgan, mazmuni umumiy g'oyaga bo'y-sunadigan va ularning har birining aniq maqsad va vazifalarida ifodalangan yaxlit, konseptual jihatdan asoslangan va tizimli qurilgan tizim», deb ta'riflaydi [1].

Ignatova N.G. o'qituvchiga nisbatan ta'lim saytini quyidagilar deb hisoblaydi [2]:

▪ raqobatbardoshligi, ochiqligi, jozibador imidjini ta'minlash, shuningdek, o'qituvchining ta'lim jaryonida axborot bilan ishlashi va uni keng jamoatchilikka yetkazishning samarali tizimini ta'minlash maqsadida o'qituvchining jahon internet tarmog'ida onlayn tarzda taqdim etilishi;

▪ o'qituvchining o'qituvchilik faoliyatining o'ziga xosligini aniq va to'g'ri ko'rsatish uchun tashrif qog'ozi;

▪ zamonaviy ta'lim va ota-onalar auditoriyasi bilan muloqotning asosi, turli ta'lim muammolari bo'yicha jamoatchilik fikrini o'rganish platformasi, tashqi makonga kirish vositasi.

Punina T.G. quyidagi turlarni taklif etadi [3]:

▪ ta'lim muassasasi veb-saytlari;

▪ ilmiy tadqiqot; yordam saytlari;

▪ raqobatbardosh va axborot Internet loyihalari resurslari, masofaviy ta'lim;

▪ madaniy-ma'rifiy ma'lumotlarni tarqatish veb-sayti;

▪ virtual uslubiy birlashmaning resurslari;

▪ maslahat sayti.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ta'lim veb-saytini klassifikatsiyasi, afzalligi va kamchiliklari bo'yicha Ignatova N.G., Barkalov S.A., Galyuk A.D., Gontareva I.B., Punina T.G., Razinova N.N., Stolyarova E.A.larning ilmiy tadqiqot ishlarida o'rganilgan.

Ta'lim amaliyotida ta'lim veb-saytini ishlab chiqish va joriy etish N.G.Ignatova quyidagi tarkibiy qismlarni taklif qiladi: yangiliklar lentasi; tadbirlar taqvim; fotoalbom; ro'yxatga olish, so'rovnomalar va ishtirokchilarning so'rovlari uchun moslashtirilgan ro'yxatlar; ularning natijalarini kuzatish uchun maxsus ro'yxat ko'rsatkichlari; ovoz berishni tashkil etish uchun so'rovlar; forumlarda va mehmonlar kitobida maslahatlashuvlar va muloqotlarni tashkil qilish uchun muhokama kengashlari; onlayn test; tashqi ta'lim resurslariga havolalar.

Ta'lim veb-saytining asosiy xususiyatlarini ajratib ko'rsatish kerak: mazmuni, dizayni va ishlashi. Ta'lim Internet saytining mazmuni mavjud va veb-saytlar shaklida ifodalangan ta'lim ma'lumotlarining barcha asosiy elementlarining (matn va grafik) birligini, shuningdek, ushbu asosiy elementlar o'rtasidagi aloqalar birligini ifodalaydi. Ta'lim veb-sayti dizayni – bu estetik yoki funksional, ko'pincha, ikkalasi ham bo'lishi mumkin bo'lgan aniq maqsadga erishish uchun grafik komponentlarni tanlash va tartibga solish jarayoni. Ta'lim internet saytining texnik jihatdan amalga oshirilishi foydalanuvchiga ta'lim ma'lumotlarini yetkazish uchun komponentlar, texnologiyalar, dasturiy mahsulotlar va texnik vositalar integratsiyasiga bog'liq.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ta'lim veb-saytini yaratishda muayyan harakatlar algoritmgiga rioya qilish kerak: veb-saytning maqsadi va maqsadini aniqlash; konsepsiyani ishlab chiqish, strukturani qurish va dizayn yaratish; matn va grafik tarkibni tayyorlash; sahifa tartibi, kontentni joylashtirish; xizmatlar va veb-sayt variantlarini ishlab chiqish; loyihani yig'ish; veb-serverda saytni joylashtirish; ishlashini tekshirish, disk raskadrovka, sinovdan o'tkazish va o'zgartirish.

Ignatova N.G. veb-sayt yaratishning quyidagi bosqichlarini taklif qiladi: loyihadan oldingi bosqich (maqsadli auditoriyani aniqlash, maqsadlarni shakllantirish, veb-sayt konsepsiyasini ishlab chiqish; ishlab chiquvchilar guruhini shakllantirish, ma'lumot to'plash); dizayn (saytning mantiqiy tuzilishini, sayt foydalanuvchilarining rollarini, asosiy dizayn elementlarini aniqlash, belgilash bilan shablonni ishlab chiqish); saytning modelini ("ramka") ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish; har bir sohada bir yoki ikkita ixtisoslashtirilgan modullarni ochish; kengaytirish, har bir yo'nalish bo'yicha besh-oltita ixtisoslashtirilgan modullarni ochish, veb-saytda fikr-mulohazalarni tashkil etish; saytning to'liq tematik strukturasi yaratish; veb-saytda o'qituvchi faoliyatining barcha yo'nalishlarini taqdim etish; sayt haqida fikr almashish imkoniyatlarini kengaytirish, forumlar, so'rovlar, testlar, so'rovlar, ovoz berish orqali saytning interaktivligini ta'minlash.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O'quv kursini qo'llab-quvvatlash uchun o'quv veb-saytini loyihalashda quyidagi omillarni hisobga olish kerak:

1) foydalanuvchi auditoriyasining tarkibi (ularning ta'lim shakli – kunduzgi, sirtqi; yosh toifasining yoshi va psixologik xususiyatlari). Har bir toifa uchun o'quv saytining o'ziga xos didaktik vazifalari va funksiyalari, shuningdek, o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida undan foydalanish texnologiyasi belgilanadi;

2) o'rganilayotgan fanning tuzilishi va mazmuni (masalan, chiziqli, modulli). O'quv kursini qurish mantig'iga qarab, saytni qurish konsepsiyasi va undan foydalanish texnologiyasi aniqlanadi;

3) kursni an'anaviy bosma axborot materiallari (darsliklar, antologiyalar, amaliy mashg'ulotlar, uslubiy ko'rsatmalar va tavsiyalar) bilan ta'minlash. Saytda joylashtirilgan materiallarning mazmuni ularga bog'liq. Ba'zan o'quvchilar foydalanishi uchun veb-saytdagi ba'zi bosma materiallarni ko'paytirish foydali bo'ladi;

4) ta'lim mazmunini o'zlashtirish bosqichlari (yangi materialni o'rganishga tayyorgarlik, mavzu bo'yicha ma'lumotlarni yangilash, yangi materialni o'zlashtirish, birlamchi mustahkamlash, umumlashtirish va tizimlashtirish). O'rganishning turli bosqichlarida sayt materiallaridan foydalanish variantlarini o'ylab ko'rish tavsiya etiladi. Bunga qarab, siz sayt sahifalarini to'ldirishning turli xil variantlaridan foydalanishingiz mumkin (oldindan tanishish uchun ma'lumot; kurs davomida sahifani bosqichma-bosqich to'ldirish; o'sha talabalar uchun o'tkazilgandan so'ng dars/sessiya materialini ilova qilish).

O'quv jarayonida saytdan foydalanish usullari va talabalar faoliyatini tashkil etish shakli o'qituvchi rahbarligidagi frontal yoki individual sinf ishlari, shuningdek, mustaqil sinf, sinfdan tashqari ishlar (guruh, individual) va nazorat tadbirlari (so'rov, sinov). Har bir variant o'qituvchining o'quv jarayonidagi funksiyalarini belgilaydigan o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Foydalanuvchining tarmoq resursidan foydalanishga tayyorligining turli darajalari mavjud: tavsiyalar, bosma materiallar, treninglar. Bularning barchasi, agar talabalar ta'lim sayti muhitida ishlash asoslarini bilmasa, talab qilinishi mumkin.

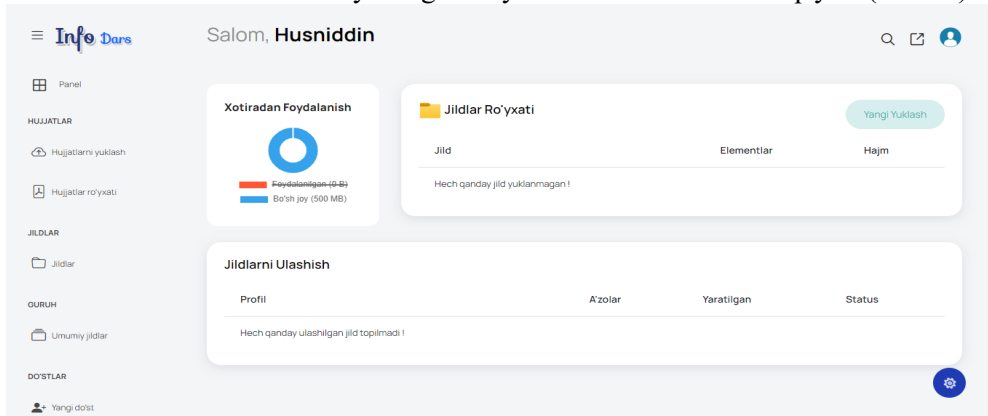
Foydalanuvchining Internetga kirishining texnik imkoniyatlari sifatida biz onlayn rejimni, oflayn rejimni, mahalliy rejimni (disk orqali) ajratishimiz mumkin.

Fikr-mulohazalarni tashkil qilish uchun quyidagilardan foydalanish mumkin:

- veb-saytga integratsiyalangan kursning borishi jurnali;
- e'lonlar va sharhlar; tugallangan ish fayllarini yuklash.

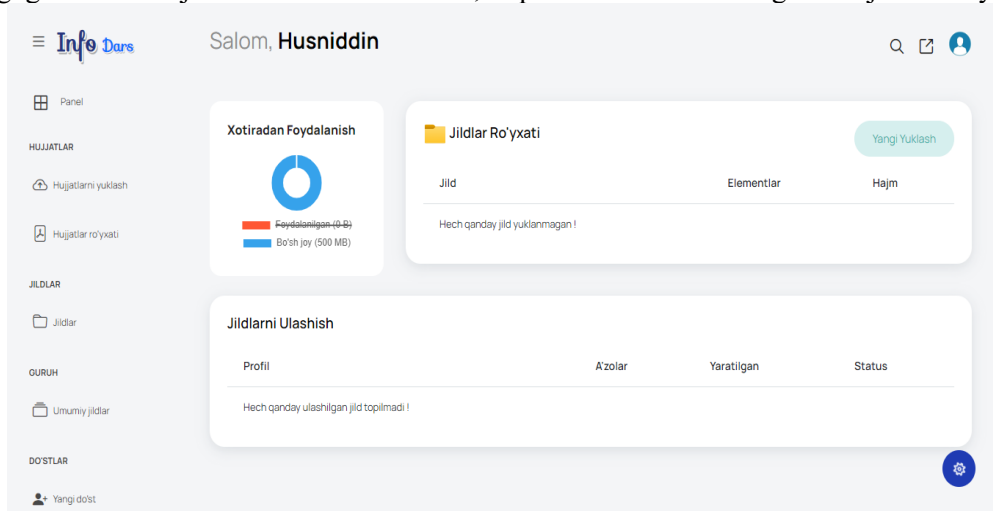
Ba'zi funksiyalarni amalga oshirish uchun siz saytga kirish sozlamalarini o'zgartirishingiz va o'quv jarayoni ishtirokchilariga ma'lum rollarni belgilashingiz kerak bo'ladi.

Ta'lim veb-sayti ma'lum bir tuzilishga ega bo'lishi va tematik bo'limlardan iborat bo'lishi kerak. Keling, "Infodars" maktab ta'lim veb-saytining asosiy bo'limlarini ko'rib chiqaylik (1-rasm).

1-rasm. "Infodars" sayti bosh sahifasi

O'qituvchi va o'quvchilar uchun "Infodars" uslubiy saytining asosiy vazifasi, informatika va AT fanidan elektron ta'lim resurslari joylashtirish hamda foydalanish uchun do'stlarga ulashish, o'quv materiallarni o'zaro almashish imkonini beradi (2-rasm). "Infodars" uslubiy saytining yana bir asosiy vazifasi ilg'or pedagoglar o'zaro tajriba almashishi mumkin, raqamli ta'lim resurslariga murojaat himoyalangan.

2-rasm. O'quv materiallarini joylashtirish oynasi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Uslubiy sayt loyihasi va uning dizayn qismlari maketi tuzib olindi, loyihaga va dizaynga mos algoritmlar tuzildi, Infodars uslubiy sayti dizayni kodlashtirildi (FrontEnd qismi), saytda foydalanuvchilar ma'lumotlari va fayllari, identifikatsiya, autentifikatsiya va CRUD (create, read, update, delete) funktsionalliklarini amalga oshirish uchun MySQL ma'lumotlar bazasidan foydalangan holda ma'lumotlar bazasi va har bir bo'lim uchun mos jadvallar yaratildi. Yaratilgan uslubiy sayt umumta'lim maktablari informatika o'qituvchilari uchun o'zlarining ilg'or tajribalarini o'zaro almashish, informatika va AT fanini o'qitishni innovatsion metodlarini, dars ishlanmalarini, ta'lim tizimidagi yangiliklarni o'zaro almashishga, uslubiy va ilmiy materiallarni jamoaviy hal qilishga katta yordam beradi.

“Infodars” uslubiy saytidan o‘quvchilar, informatika fani o‘qituvchulari, informatika fanini o‘rganuvchilar foydalanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

- (1). Хуторской А.В. Определение общепринятого содержания и ключевых компетенций как характерного нового подхода к конструированию новых образовательных стандартов [электронный ресурс]. А. В. Хуторской. Режим доступа: <http://idos.ru/journal/2002/0423.htm>
- (2). Игнатъева, Н.Г. Экономическая культура как фактор конкурентоспособности педагога. Н.Г. Игнатъева. Образование и саморазвитие, научный журнал, Казань, 2007, с. 63–72.
- (3). Пунина Т.Г. Проектирование и размещение в сети Интернет- административных сайтов образовательных учреждений <https://www.eruditor.io/file/185132/>
- (4). Мартъянов Е.Ю. Этика педагога в интернет-пространстве: методические рекомендации и этические основания создания персональных сайтов учителя. Школьная педагогика, 2015.

Usarov Begzod O‘ralovich (Termiz davlat Muhandislik va agrotekhnologiyalar universiteti “Aniq va tabiiy fanlar” kafedrasida o‘qituvchisi; e-mail: usarovbegzod@mail.ru)

TANLANMADA SOFIZM

Annotatsiya. Mazkur ishda insonlar hayotidagi savdo-sotiq ishlarini amalga oshirishda, oldi-sotdi borasida yo‘l qo‘yiladigan xato va kamchiliklar hamda biror-bir bajarilgan ish natijasida kelib chiqadigan xatolar dehochasi bo‘lgan sofizmning o‘rni va roli kabi masalalar qisqacha o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: to‘plam, tanlanma, varianta, xato, usul, sofizm, bozor, meva, inson, ehtiyoj, savdo-sotiq, sotuvchi, xaridor, manfaat, so‘m, rang, reja.

Usarov Begzod Uralovich (Termezskiy gosudarstvenniiy universitet inzhenerii va agrotekhnologiy, prepodavatel kafedrasida «Tochniy va estestvennyy nauk»; e-mail: usarovbegzod@mail.ru)

СОФИЗМ В ВЫБОРКЕ

Аннотация. В данной работе кратко рассмотрены такие вопросы, как ошибки и упущения в жизни людей, допущенные при осуществлении торговли, купли-продажи, а также роль и место софизма как предпосылки к ошибкам, вызванным какой-либо выполненной работой.

Ключевые слова: множество, выборка, вариант, ошибка, метод, софизм, рынок, фрукты, человек, потребность, торговля, продавец, покупатель, интерес, сум, цвет, план.

Usarov Begzod O‘ralovich (university lecturer from the department of «exact and natural sciences», Termez state university of engineering and agrotechnology; e-mail: usarovbegzod@mail.ru)

SOPHISM IN THE SAMPLE STATISTIC

Annotation. In the article, the researcher will discuss main features and roles of the sophism, core element appearing as a result of the rare accomplishments, miscalculations, deficiencies and shortcomings within trade procession as well as during commercial activities of the people’s social life.

Key words: set, sample statistic, ordered sample, error, method, sophism, market, fruits, people, need, trade, trader, buyer, profit, sum, color, plan.

Kirish (Introduction). Ma’lumki, kundalik hayotimizda u yoki bu masalalar yechimlari ustida so‘z yuritayotganimizda, fikrimizning to‘g‘ri, aksincha, noto‘g‘riligini tasdiqlash uchun turlicha raqamli ma’lumotlarga, qolaversa, muammoli ziddiyatlik ro‘y berganda, albatta, turli-tuman o‘ziga xos, o‘ziga mos usullarga boy bo‘lgan tajribalarga murojaat qilamiz. Masalan, bosh to‘plamdan ajratib olingan tanlanma (tanlanma to‘plam)larni kuzatish jarayonida ko‘rsatkichlarning miqdorlarini ko‘zlanmasdan, shuningdek, kuzatish usullari va asboblarning kamchiliklari bilan bog‘liq bo‘lmagan holda yo‘l qo‘yilgan xatolar tasodifiydir. Tanlanmalarning barcha miqdorlari birliklarida tasodifiy xatolar turli ishoralarni qabul qiladi. Bunda ularning o‘zaro qisqarib ketish xususiyati kelib chiqadi. Demak, tanlanmaning miqdori oshgan yoki kamaygan sari tasodifiy xatolar ko‘payib yoki kamayib boradi.

Tanlanmalarda kuzatilayotgan tajribada miqdorlarning belgilangan parametrlari berilgan barcha tanlanmalarga tatbiq etilsa, kuzatish usuli natijasida muntazam xatolar kelib chiqishi mumkin. Muntazam xatolar, o‘z navbatida, ko‘zlanmagan va ko‘zlangan bo‘ladi. U holda o‘lchash asboblarning noaniqligidan, tanlash va kuzatish usullarining kamchiliklaridan ko‘zlanmagan muntazam xatolar, kuzatish natijalarini o‘zgartirib ko‘rsatish maqsadida qilingan xatolar natijasida esa ko‘zlangan muntazam xatolar kelib chiqadi. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulotlarning sifatini oshirib ko‘rsatish uchun tanlanmada bosh to‘plamga nisbatan sifatli mahsulotlarning salmog‘ini sun‘iy ravishda ko‘paytirishdan ko‘zlangan muntazam xato hosil bo‘ladi [2].

Shuni ham e'tirof etish kerakki, ba'zi bir hollarda tanlanmada kuzatish usuli natijasida shunday xatolar kelib chiqadiki, to'g'ri deb bilgan fikrni asoslovchi muhokamani odatdagi tasavvurga zid bo'lgan da'vo, ya'ni biror-bir bemani fikrni asoslovchi xulosaga kelish mumkin.

Fanda – biror g'irt bemani fikrni asoslovchi muhokama yoki xulosa, odatdagi tasavvurlarga zid da'vo sofizm deb ataladi. Bunda yolg'on muhokama chin muhokamadek qilib ko'rsatiladi, yoxud hayot qonunlarini buzib, xulosa chiqariladi. Umuman olganda, sofizm ataylab chiqarilgan noto'g'ri xulosa, biror jumlaning noto'g'ri isbotidir. Bunda isbotdagi xato isbotning biror bosqichida ancha ustalik bilan bilintirmay yuboriladi.

Endi sofizmning inson hayotidagi o'rni va rolining ba'zi bir jihatlariga to'xtalsak. Masalan, bozordan biror bir ho'l meva xarid qildik, deylik. Sotuvchi tarozidan urmasligi mumkin, aslida, ho'l mevaning yeydigan qismiga pul to'lanishi kerak, lekin xarid qilinganda ho'l mevaning yeyiladigan qismi barobarida, uning po'chog'i uchun ham pul to'lanadi. Bundan tashqari, bozor rastalarida chaqilgan va chaqilmagan donaklar va hokazolar ... mana sizga sofizm!

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Bugungi kunda bozorlarimizga kirar ekansan, har bir rastada meva-cheva mo'l-ko'l, noz-ne'matlar bisyorligidan yer yorilib jannat bog'idagi mevalar ko'z o'ngimizda namoyondek, yoxud ona zaminimizda ochil dasturxon yozilgan go'yo. Mehnat-sevar xalqimizning risq-nasibasi doimo azal-azaldan butun bo'lgan, ko'z tegmasin ilohim, ming qatra shukr, deysan kishi. Har bir inson o'z ehtiyoji uchun savdo-sotiq ishlarini amalga oshirar ekan, xoh u sotuvchi bo'lsin, xoh u xaridor bo'lsin, ular bevosita bilib-bilmay ba'zi bir xato va kamchiliklarga yo'l qo'yadilar. Bu esa shu kabi holatlarni anglagan insonlarning oldi-sotdi ishlarida anglashmovchilik natijasida, o'z navbatida, tortishuvlarni yuzaga keltirishi mumkin.

Shu boisdan yuqorida yuritilgan fikrlarning tub mohiyatini, qolaversa, savdo-sotiq ishlarini amalga oshirishda ko'plab tortishuvlarga sabab bo'ladigan holatlarni aniqlash va uning yechimini topish maqsadida ular uchun debocha bo'lib xizmat qiladigan masalalar, xususan, prof. S.Afonina tomonidan ilmiy jamoatchilik e'tiboriga havola qilingan bir masalani va uning yechimini e'tirof etaylik hamda shu masala haqida batavsil mulohaza yuritaylik:

“Bir so'm qani?” [3]

Ikki savatning har birida 30 tadan anor bo'lib, ular quyidagi baho bilan sotiladi: birinchi savatdagi anorlarning 3 tasi bir so'm, ikkinchi savatdagi anorlarning 2 tasi bir so'm. Sotuvchi ayol bu anorlarning $\frac{30}{3} + \frac{30}{2} = 25$ so'mga sotishini hisobladi.

U quyidagicha mulohaza yuritdi: birinchi savatdagi anorlarning 3 tasi bir so'm, ikkinchi savatdagi anorlarning 2 tasi bir so'm. Demak, 5 ta anorni ikki so'mdan sotsam bo'ladi. Barcha anorlarni aralashtirib yubordi. Sotuvchi ayol anorlarni sotib bo'lgach, o'ylagandek, 25 so'm emas, 24 so'm bo'lganini payqadi. Haqiqatan, $60:5=12$ (beshtadan), $2 \text{ so'm} \cdot 12=24 \text{ so'm}$. Bir so'm qani?

Tushuntirish. Birinchi savatdan 3 donadan 10 marta anor olish mumkin, ikkinchi savatdan esa 2 donadan 15 marta anor olish mumkin. O'nta 3 tadan olinganini (3 taliklar 10 ta edi) o'nta 2 tadan olingan anorlar bilan birlashtirib, har 5 tasini 2 so'mdan sotish mumkin bo'lgan o'nta beshtalik hosil qildik ($2 \text{ so'm} \cdot 10=20 \text{ so'm}$). Ikkinchi savatda qolgan 10 ta anorning har 2 tasini bir so'mdan, ya'ni 5 so'mga sotish kerak edi. Sotuvchi ayol esa bu 10 ta anorni (5 tasini ikki so'mdan) to'rt so'mga sotdi. Natijada bir so'm zarar ko'rdi.

Yuqorida berilgan masalani va uning yechimini mazmunan hamda tub mohiyatini yoritish uchun mazkur maqolani aynan keltiraylik. Aslida, sotuvchi ayolning anorlarni sotishda yo'l qo'ygan xatosini qanday tushunish kerak? Buning uchun quyidagicha mulohaza yuritimiz:

$$\begin{cases} 2ta - 1so'm \\ 3ta - 1so'm \\ \hline 5ta - 2so'm \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} 1ta - \frac{1}{2}so'm \\ 1ta - \frac{1}{3}so'm \\ 1ta - \frac{2}{5}so'm \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} 1ta - \frac{15}{30}so'm \\ 1ta - \frac{10}{30}so'm \\ 1ta - \frac{12}{30}so'm \end{cases}$$

Endi hosil bo'lgan kasrlarni taqqoslaymiz:

$$\frac{10}{30} < \frac{12}{30} < \frac{15}{30}$$

Agar anorlarning har bir donasini $\frac{10}{30}$ so‘mdan sotsa, 60 dona anor $60 \cdot \frac{10}{30}$ so‘m = 20 so‘m bo‘lib, 1 so‘m emas 5 so‘m zarar, agar $\frac{15}{30}$ so‘mdan sotsa, 60 dona anor $60 \cdot \frac{15}{30}$ so‘m = 30 so‘m bo‘ladi va u 5 so‘m foyda ko‘rgan bo‘lar edi. Binobarin, u 60 dona anorlarni aralashtirib, miqdorlarning o‘rtacha qiymati bo‘yicha anorlarning har bir donasini $\frac{12}{30}$ so‘mdan sotgan. Shuning uchun u 1 so‘m zarar ko‘rgan.

Bu yerda miqdorlarning qiymatlari e‘tiborga olinmagan [4].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Endi n ta variantalarga ega bo‘lgan bosh to‘plamdan ajratib olingan bir necha tanlanmalarni qaraylik: berilgan x_i variantalar va ularga mos m_i miqdorlar hamda ularning qiymatlari s_i lar bo‘lib, $m_1 \neq m_2 \neq m_3 \neq \dots \neq m_k$ deylik, u holda x_i lar uchun quyidagi munosabatni ko‘rib chiqaylik.

Agar berilgan tanlanmalarning $x_1, x_2, x_3, \dots, x_k$ variantalari, mos ravishda, $m_1, m_2, m_3, \dots, m_k$ miqdorlarga va $s_1, s_2, s_3, \dots, s_k$ qiymatlarga ega, shu bilan birga, $r_1 = \frac{s_1}{m_1}, r_2 = \frac{s_2}{m_2}, r_3 = \frac{s_3}{m_3}, \dots, r_k = \frac{s_k}{m_k}$ nisbatlar hamda

$$r = \frac{s_1 + s_2 + s_3 + \dots + s_k}{m_1 + m_2 + m_3 + \dots + m_k} \quad (1)$$

yoki

$$r = \frac{\sum_{i=1}^k s_i}{\sum_{i=1}^k m_i}$$

yig‘indi nisbat topilib, $\sum_{i=1}^k x_i r_i$ yig‘indi va $r \cdot \sum_{i=1}^k x_i$ ko‘paytma taqqoslansa, ular o‘rtasida muntazam xato paydo bo‘ladi. Bu yerda (1)-tenglikka “O‘zaro taqsimlangan miqdor” yoki “O‘rtacha taqsimlangan miqdor” deyiladi.

Muhokama. Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Endi bir necha masalalarni ilmiy, nazariy hamda amaliy dunyoqarashlar nuqtai nazardan ilmiy jamoatchilik e‘tiboriga havola etaylik.

1-masala. Yoqub (A. S.) va Lobon ibn Baytuyil (qaynotalari)ning o‘zaro kelishuvi asosida chorva mollarini taqsimlash masalasi.

Yoqub (A. S.) qaynotasinikida yana yetti yil xizmat qildi. Bu muddat tugaganidan keyin ham unikida qolib xizmat qilishda davom etdi. Lekin bu safar qalin puli uchun emas, balki ko‘plab sigirlar, qo‘ylar va echkilar egasi bo‘lish uchun ishladi. Natijada uning podasi Lobonnikidan ham ko‘payib ketdi. Shuncha boyluk ustiga, u yana o‘n bitta o‘g‘il va bir qizlik ham bo‘ldi. Yoqub (A. S.) juda mamnun edi: Xudo uni tashlab qo‘ymagan va unga baraka bergan edi. Biroq ko‘p o‘tmay Lobon va o‘g‘illari uning boyligiga hasad qilayotganlarini sezib qoldi [5].

Ular o‘rtasida chorva mollarini taqsimlash quydagicha edi.

Yoqub (A. S.)ning boyib ketishining yana bir sababi o‘zining donoligi va zukkolidir. Bu yo‘lda Yoqub (A. S.) bir hiyla ishlatadilar. Kelishuvga ko‘ra, ul zotning taklifiga binoan chorvadan tug‘ilajak buzoq va qo‘zi-yu uloqlarning to‘la-to‘kis bo‘lganini hamda bir xil ranglisi Lobonga, qolganlari esa Yoqub (A. S.)niki bo‘lishi edi ...

Vaholanki, bir xil tUSDagi ikki chorvadan tug‘ilajak qo‘zi-yu uloqlarning to‘la-to‘kis, rangining bir xil bo‘lish ehtimolidan turli-tuman bo‘lish ehtimoli yuqoriroqdir ...

Endi tajriba sinov maqsadida chorvadan, masalan, bir juft qo'chqor va qo'yni hamda ulardan tug'ilajak qo'zining rangi turli-tuman bo'lish ehtimoli yuqoriroq ekanligini ilmiy asoslaylik. Buning uchun biz bir masalaning yechimini emas, mazmunan e'tirof etaylik.

2-masala. Chorvachilik bilan shug'ullanuvchi xo'jaliklarida jun va qorako'l terilar yetishtirish uchun otarlarda, asosan, junining rangi kulrang qo'ylar boqiladi. Chunki junning va mo'ynaning kulrangi qorasiga qaraganda qimmatliroq baholanadi. Shuning uchun ham kulrang qo'zilar olish uchun kulrang qo'ylar kulrang qo'chqorlar bilan chatishtirilgan [5].

Lekin, shu narsa ma'lum bo'lganki, bunday chatishtirishlar o'tkazilganda, kulrang qo'zichoqlar bilan birga qora qo'zichoqlar ham tug'ilgan. Bundan tashqari, qo'zichoqlar soni kutilganidan doimo anchagina kam bo'lgan.

Kulrang qo'zichoqlar va qora qo'zichoqlarning tug'ilish nisbati tekshirilganda, kulrang qo'zichoqlar qora qo'zichoqlarga nisbatan 2 barobar kamroq yoki 1 : 2 nisbatga tug'ilishi bo'lganligi aniqlangan. Keyinchalik, buning sababi aniqlanganda, kulrang qo'y va qo'chqorlar genotip bo'yicha hamisha geterozigotali (Aa) ekanligi ma'lum bo'ldi. Jun rangi bo'yicha (AA) genotipli qo'zichoqlar tug'ilganidan keyin me'dadagi yetishmovchiliklar tufayli nobud bo'lar ekan. Shuning uchun kulrang qo'zichoqlarning genotipi (Aa) va qora qo'zichoqlarning genotipi esa (aa) bo'lar ekan.

Xo'jalik qo'zichoqlarni yetarli sonda olish uchun otarlarda qanday qo'y va qo'chqorlarni saqlashi ma'qulroq.

Mustaqil yechish uchun masalalar.

1-masala. (Ko'chatlarni ekish masalasi). Bog'ga har birida 60 tadan bo'lgan ikki turdagi ko'chatlarni uchta aka-ukalar ekishmoqchi bo'lishdi, Ali birinchi turdagi 60 ta ko'chatlarning har uchtasidan ikkitasini, Vali ikkinchi turdagi 60 ta ko'chatlarning har beshtasidan uchtasini, Soli esa akalaridan qolgan jami 44 ta ko'chatlarni ekmoqchi.

Shunda ular quyidagicha mulohaza yuritib kelishishdilar: birinchi turdagi ko'chatlarning har uchtasidan ikkitasini, ikkinchi turdagi ko'chatlarning har beshtasidan uchtasini, demak, barcha ko'chatlarning har sakkiztasidan beshtasini Ali bilan Vali birgalikda, Soli esa 44 ta ko'chatlarni ekishmoqchi. Barcha ko'chatlarni aralashtirib yuborishdi. Aka-ukalar ko'chatlarni ekib bo'lgach, natijada 1 ta kochat ekilmay qoldi. Nima uchun shunday bo'ldi?

2-masala. Har birida 120 tadan bo'lgan 2 ta idishdagi sharlarni Ahmad oq va qoraga bo'yamoqchi. Birinchi idishdagi sharlarning har beshtasidan bittasini oq, qolganlarini qoraga. Ikkinchi idishdagi sharlarni esa har uchtasidan bittasini oq, qolganlarini qoraga.

Shunda u quyidagicha mulohaza yuritdi. Birinchi idishdagi sharlarning har beshtasidan bittasini oq, ikkinchi idishdagi sharlarning har uchtasidan bittasini oq, demak, jami sharlarning har sakkiztasidan ikkitasini oqqa, qolgan barcha sharlarni qoraga bo'yasam bo'ladi. 2 ta idishdagi barcha sharlarni aralashtirib yubordi. Sharlarni bo'yash ishlari tugagach, natijada u o'ylagandek emas, balki oqqa bo'yalgan sharlar soni 4 ta kam, qora sharlar soni esa 4 ta ko'p bo'ldi. Nima uchun shunday bo'ldi?

3-masala (Yerni shudgor qilish masalasi). Ma'lum bir fermer xo'jaligida, asosan, 3 ta yer bo'lib, ular yer maydoni bo'yicha birinchi yer ikkinchi yerdan 2 marta kichik, uchinchi yer esa ikkinchi yernikiga qaraganda 1,5 marta katta.

Bu yerlarni traktorlarining ish quvvati har xil bo'lgan 4 ta traktorining shudgor qilish rejasi quyidagicha: birinchi traktorchi birinchi yer maydonining har 3 gektaridan 1 gektarini, ikkinchi traktorchi ikkinchi yer maydonining har 5 gektaridan 3 gektarini va uchinchi traktorchi uchinchi yer maydonining har 7 gektaridan 5 gektarini hamda to'rtinchi traktorchi esa uchala yerdan qolgan barcha yer maydonlarini shudgorlashi kerak edi.

Lekin ular bu yerlarni kelishuv asosida shudgorlamoqchi bo'lishdi. Shunda ular quyidagicha mulohaza yuritib kelishishdilar: birinchi yer maydonining har 3 gektaridan 1 gektarini, ikkinchi yer maydonining har 5 gektaridan 3 gektarini uchinchi yer maydonining har 7 gektaridan 5 gektarini, demak, jami uchala yerning har 15 gektaridan 9 gektarini birinchi, ikkinchi va uchinchi traktorchi birgalikda, to'rtinchi traktorchi esa uchala yerdan qolgan barcha yerlarni shudgorlashini. Ma'lum vaqtdan so'ng, shudgorlash ishlari yakunlandi. Natijada rejadagiga qaraganda birinchi, ikkinchi va uchinchi traktorchilar birgalikda ishlab 8 gektar kam, to'rtinchi traktorchi esa 8 gektar ko'p yerni shudgor qilgani ma'lum bo'ldi. Nima uchun shunday bo'ldi? Aslida, har bir traktorchi necha gektardan yerni shudgorlashi kerak edi?

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Quyida berilgan masalalar yuzasidan yuritilgan mulohazalardan shuni anglash mumkinki, obyektlarning har biri miqdori bo'yicha qaralayotgan qiy-

matining katta parametri va kichik parametri aralashtirilib, yangi parametr olinib va uni berilgan obyekt-larga tatbiq qilish, majoziy ma'noda yolg'onning rostga yoki rostning yolg'onga aylanishi demakdir.

Xulosa o'rnada shuni ham aytish mumkinki, tanlanmani kuzatish usuli mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy holati, asosiy demografik tavsiflar, aholi bandligi, uning turmush darajasi, yashash sharoitlari, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat sohalaridagi ko'rsatkichlarini aniqlashda, tovar va xizmatlar iste'moli bozori, transport va aloqa xizmatlari haqida ma'lumotlarni tahlil qilishda qo'llaniladi.

Yuqorida aytilgan gaplardan sotuvchini yoki xaridorni, yoxud biror-bir bajarilgan ish natijasida kelib chiqqan xatolarni qo'shtirnoq ichida gapirmoqchi emasmiz, ammo yuqorida e'tirof etganimizdek, inson manfaatlari hamma narsadan ustundir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). S.Husanov. Internet materiallari asosida. Prezidentimizning nutqi "Inson manfaatlari hamma narsadan ustun". "Xalq so'zi"-Xs.uz online. 2017-yil 18-iyun.
- (2). Y.Abdullayev. "Statistika nazariyasi". Ittisodchi kadrlar tayyorlovchi oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik (uchinchi nashri), Toshkent, "O'qituvchi", 2002, 53-bet.
- (3). S.I.Afonina. "Matematika va go'zallik". Maktabda matematikadan sinfdan tashqi mashg'ulotlar o'tkazish bo'yicha qo'llanma, Toshkent, "O'qituvchi", 1987, 76-77-betlar.
- (4). B.Usarov. "Termiz universiteti" gazetasi, 2020, 18-aprel, 15-bet.
- (5). Kitobook.com (Internet (Google qidiruv) materiallari asosida). Hikoyalar. Muqaddas kitob. "Yoqub musofir yurtida". Ibtido kitobi. 29-30. 31-bob. 1-12-oyatlar.
- (6). Sh.Turabekov, A.S.Almatov, G.J.Jalolov, A.K.Rahimov, S.U.Ibragimxodjaev, M.M.Ergashev. "Genetikadan masalalar to'plami va ularni yechish usullari". Uslubiy qo'llanma, qayta ishlangan va to'ldirilgan ikkinchi nashri, Toshkent, 2013, 11-bet.

**Mamataliyeva Navbahor Xujamberdiyevna (Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi;
e-mail: mamadaliyeva.n@bk.ru)**

SODDA GAP SHAKLIDAGI TEZ AYTISHLARNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqola o'zbek tilida sodda gap shaklidagi tez aytishlarning sintaktik tarkibini o'rganishga bag'ishlangan. Unda tez aytishlarning gap turlariga ko'ra sinflanishi, ularning tuzilishi va grammatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqola davomida turli xil misollar keltirilgan bo'lib, ular orqali tez aytishlarning mantiqiy va estetik jihatlari ochib beriladi.*

***Kalit so'zlar:** tez aytishlar, sodda gap, sintaksis, o'zbek tili, tahlil, grammatik xususiyat.*

Маматалиева Навбахор Хужамбердиевна (преподаватель Термезского университета экономики и сервиса; e-mail: mamadaliyeva.n@bk.ru)

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СКОРОГОВОРОК В ФОРМЕ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

***Аннотация.** Статья посвящена изучению синтаксической структуры простых предложений в узбекском языке. В ней анализируется классификация быстрых высказываний по типам предложений, их структура и грамматические особенности. На протяжении всей статьи приводятся различные примеры, посредством которых раскрываются логические и эстетические аспекты быстрых высказываний.*

***Ключевые слова:** быстрые высказывания, простое предложение, синтаксис, узбекский язык, анализ, грамматическая особенность.*

**Mamataliyeva Navbahor Xujamberdiyevna (Teacher at Termez University of Economics and Service;
e-mail: mamadaliyeva.n@bk.ru)**

SYNTACTIC FEATURES OF TONGUE TWISTERS IN THE FORM OF SIMPLE SENTENCES

***Annotation.** This article is devoted to the study of the syntactic structure of simple sentences in the Uzbek language. It analyzes the classification of quick utterances according to sentence types, their structure and grammatical features. Throughout the article, various examples are presented, through which the logical and aesthetic aspects of fast sayings are revealed.*

***Key words:** Quick sayings, simple sentence, syntax, Uzbek language, analysis, grammatical feature.*

Kirish (Introduction). O'zbek xalq og'zaki ijodida tez aytishlar alohida ahamiyatga ega. Ular nafaqat bolalar o'yin-kulgi shakli sifatida, balki xalqning nutq madaniyati, so'z boyligi va ijodkorlik qobiliyatlarini namoyish etish vositasi sifatida ham e'tirof etiladi. Tez aytishlar xalq orasida tilning o'ziga xos estetik jihatlarni ifodalash, mantiqiy va grammatik qiyinchiliklarni yengish uchun maxsus til o'yinlari shaklida

keng qo'llaniladi. Mazkur til birliklari, asosan, bola nutqini rivojlantirish, talaffuzni mustahkamlash va til o'rganuvchilarda tezkor fikrlash ko'nikmasini shakllantirish uchun foydalaniladi. Tez aytishlar tilshunoslik nuqtai nazaridan qator ilmiy tadqiqotlarga asos bo'lgan bo'lsa-da, ularning sodda gap shaklidagi sintaktik tarkibi yetarli darajada chuqur o'rganilmagan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Tez aytishlar har bir xalq og'zaki ijodining eng qadimiy namunalari biri sifatida har doim tadqiqotchilarning diqqat-markazida bo'lib kelgan. Tez aytishlar borasida xorijlik tadqiqotchilardan R.Sproat tomonidan nashr qilingan "A Computational Theory of Tongue Twisters and Speech Errors" [7] nomli kitob muhim tadqiqotlardan biri bo'lib, unda tez aytishlarning nutq rivojlanishidagi ahamiyati aniq dalillar asosida ochib berilgan. Mahalliy tadqiqotchilardan I.B. Madiyarovning "O'zbek va qoraqalpoq tez aytishlari tipologiyasi" [3] mavzusidagi filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatdiyada esa ikki tildagi tez aytishlar qiyosiy tahlil metodidan foydalanilgan holda tadqiq etilgan. Shuningdek, B.Sarimsoqov tomonidan nashrga tayyorlangan "Epik janrlar diffuziyasi. O'zbek folklorining epik janrlari" nomli kitob ham mazkur mavzuga doir muhim izlanishlar qatoriga kiradi [6].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Sodda gap shaklidagi tez aytishlarning sintaktik xususiyatlariga bag'ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning qiyosiy tahlil, analiz, sintez kabi metodlaridan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Sodda gap shaklidagi tez aytishlar gapning minimal strukturasi bilan foydalanib, qisqa va aniq ma'noni ifodalash imkonini beradi. Shunday tez aytishlarda fonetik uyg'unlik bilan birga, grammatik mazmun ham muhim o'rin tutadi. Bu gaplar, odatda, egani ochiq holda ifodalash, kesimni qo'llash va boshqa ikkinchi darajali gap bo'laklari orqali shakllanadi. Ushbu o'ziga xoslik ularni sintaktik tahlil qilishni zaruratga aylantiradi. Shuningdek, tez aytishlar xalq nutqining estetik va didaktik jihatlari o'zida mujassamlashtirib, ularning milliy madaniyat va an'alarini aks ettiruvchi ifoda vositasi ekanligini ko'rsatadi. Bu esa ularning lingvistik va stilistik o'rganilishi zaruriyatini yana bir bor tasdiqlaydi [2;18-b.].

Sodda gap shaklidagi tez aytishlarning tuzilishi. Sodda gap shaklidagi tez aytishlar grammatik jihatdan qisqa va ixcham bo'lib, odatda, bir bosh gapdan iborat bo'ladi. Ular quyidagi tuzilma elementlarini o'z ichiga olishi mumkin:

1. **Ega va kesim asosida tuzilgan gaplar.** Ega va kesim sodda gapning asosiy komponentlari hisoblanadi. Bu gaplar mazmunan to'liq va mustaqil bo'lib, nutqda oddiy va tushunarli tuzilmani ifodalaydi.

Qop qora.

Kop kokildi kop ko'tarildi.

Bu tuzilma gapning minimal shaklda mazmunni to'liq ifodalashiga imkon beradi [4;71-b.].

2. **Ega, kesim va to'ldiruvchi bilan tuzilgan gaplar.** Tez aytishlarda to'ldiruvchi qo'shilishi gapning mazmunini aniqlashtiradi va talaffuzda murakkablik yaratadi.

Ena arqonni arqonlagan.

Sholcha shosha-shosha sho'r sho'rvani yutdi.

3. **Aniqllovchilar bilan boyitilgan gaplar.** Aniqllovchilar qo'llanganda gapning mazmuni kengayadi va estetik jihatdan qiziqarli bo'ladi.

O'n qop qizil qopqoq.

Yumaloq joydan yumaloq tosh yumaladi.

4. **O'xshash bo'g'inlar asosida yaratilgan gaplar.** Bir xil yoki o'xshash bo'g'inlar bir necha bor takrorlanadi. Bu nafaqat talaffuzni murakkablashtiradi, balki gapni esda qolarli qiladi.

Qizil cho'ntak, qizil cho'chqa.

Sham yondi, sham shovqini shamolda uchdi [6;29-b.].

5. **Chigal so'z o'yinlari bilan tuzilgan gaplar.** So'z o'yinlari orqali gapning grammatik tuzilishi murakkablik kiritadi, bu esa tez aytishni yanada qiziqarli qiladi.

Bir kulcha non, ikki kulcha non.

Chin chipor chipor chiroq yoqildi.

6. **Kesimdan oldin joylashgan murakkab aniqllovchilar.** Tez aytishlarda aniqllovchilar, ko'pincha, kesimdan oldin keladi va talaffuzni qiyinlashtiradi.

To'q qopqoq to'qmoq qildi.

Qora ko'rpa qora ko'zaning ustiga yopildi.

7. **Parallel tuzilma asosida tuzilgan gaplar.** Parallel bo'g'inlar yoki gap tuzilmalari bir xil grammatik elementlar asosida takrorlanadi. Bu talaffuzda dinamiklik va ritmiklik qo'shadi.

Besh bola besh bosh baliqni bo'ldi.

Chin chig'anoq chig'anoq ichida chin o'tirar.

Sodda gap shaklidagi tez aytishlarning tuzilishi fonetik uyg'unlikni saqlash, grammatik mazmunni boyitish va talaffuz murakkabligini oshirishga qaratilgan. Ushbu tuzilma bolalar va kattalarning nutqini rivojlantirish, til o'rganishda qiziqarli metod sifatida muhim ahamiyatga ega. Sodda gap shaklidagi tez aytishlar o'zbek tilining boy grammatik va sintaktik xususiyatlarini namoyon qiladi. Quyida ularning asosiy xususiyatlari va misollar keltiriladi:

Qisqalik va ixchamlik. Sodda gap shaklidagi tez aytishlar, odatda, qisqa, ixcham va ma'noli bo'ladi. Ular ortiqcha so'zlar yoki grammatik tuzilmalar bilan yuklanmaydi, bu esa tezkor talaffuzga imkon beradi [3;102-b.]:

Yetti yoqilgan sham, yetti yoqilmagan sham.

Oltin yosti, oltin yopinchiq.

So'zlarning takrorlanishi. So'zlarning takrorlanishi nafaqat tovush uyg'unligini, balki tez aytishni qiyinlashtiruvchi omillarni ham kuchaytiradi. Takrorlanish gapning melodik va ritmik tuzilishini mustahkamlaydi:

Choychaqa uchun cho'michdan chayqadim.

Oq qop, qora qop, qop-qop qop.

Aniqlik va o'xshashlik. Tez aytishlar, ko'pincha, bir xil tovushlar, bo'g'inlar yoki grammatik tuzilmalarning o'zaro uyg'unlashuvi orqali yaratiladi. Bu esa gapni talaffuz qilishni ham oson, ham qiyin qiladi:

Besh baliqni besh bola bo'lib bo'lishdi.

Yumshoq shoyi, shoyi yumshoq [4;81-b.].

Tovush uyg'unligi. Fonetik moslik orqali gaplar eshitishga yoqimli va o'ynoqi tus oladi. Bu xususiyat tez aytishlarda nutqning estetik ta'sirini kuchaytiradi:

Tilla tovoq, tilla tugma.

Qora qozonda qaynagan qatiq.

Grammatik moslik. Tez aytishlar grammatik jihatdan to'liq va mustaqil gap bo'lib, ma'lum bir ma'noni ifodalash uchun zarur bo'lgan barcha bo'laklarni o'z ichiga oladi:

Suvga sho'ng'igan suvchi sho'ng'inib suvdan suv chiqaradi.

To'qmoqchi to'qmoq to'qmoqladi.

Egalar va kesimlarning uyg'unligi. Sodda gap shaklidagi tez aytishlarda eganing aniq ifodalanishi va kesim bilan uyg'unligi gapni ravon qilishga xizmat qiladi:

Shirin shakar sharaqlab shitirladi.

Besh yashik yelim yashikka yopishdi [5;11-b.].

Bu xususiyatlar tez aytishlarning fonetik, leksik va grammatik imkoniyatlarini birlashtirib, ularni o'rganish va o'rgatishda qimmatli materialga aylantiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tez aytishlarning sodda gap shaklidagi tahlili ularning mantiqiy va grammatik tuzilishidagi nozik jihatlarni yoritib beradi. Bu turdagi gaplar qisqa, aniq va mantiqiy uyushgan bo'lib, egasi, kesimi va boshqa yordamchi bo'laklari orqali to'liq gap bo'lish imkonini beradi. Ular so'zlarning takrorlanishi, tovush uyg'unligi va grammatik mosligi orqali nutqni esda qolarli va qiziqarli qiladi. Shuningdek, tez aytishlar til o'rganuvchilar, ayniqsa, yosh avlod uchun didaktik ahamiyatga ega. Ular talaffuzdagi qiyinchiliklarni yengish, nutq texnikasini takomillashtirish va til tuzilishini o'rganish uchun samarali vositadir. Tilshunoslar uchun esa tez aytishlar sintaktik qurilishning o'ziga xosliklarini aniqlash va grammatik tizimni yanada chuqur o'rganishda qimmatli material hisoblanadi. Kelgusida tez aytishlarning boshqa sintaktik shakllarini tahlil qilish, ularning stilistik va pragmatik jihatlarini yoritish, shuningdek, boshqa tillardagi tez aytishlar bilan qiyosiy o'rganish o'zbek tilshunosligining rivojlanishiga katta hissa qo'shishi mumkin. Shu sababli ushbu til birliklarini har tomonlama o'rganish va tahlil qilish davom ettirilish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Jo'rayev A. O'zbek tilining sintaktik asoslari. Toshkent, "Fan", 2019, 198-bet.
- (2). Karimov X. Til o'yinlari: nazariy va amaliy jihatlar. Toshkent, "Yozuvchi", 2018, 219-bet.
- (3). Madiyarov I.B. O'zbek va qoraqalpoq tez aytishlari tipologiyasi. Fil.f.f.d. diss., Toshkent. 2021, 143-bet.
- (4). Qodirova G. Tez aytishlar va ular orqali talaffuz mashqlarini rivojlantirish. Andijon, "Ziyo nashr", 2023, 107-bet.
- (5). Rasulov N. O'zbekcha tez aytishlarning lingvistik tahlili. Samarqand, "Zarafshon", 2021, 92-bet.
- (6). Sarimsoqov B. Epik janrlar diffuziyasi. O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar. 7-kitob. O'zbek folklorining epik janrlari. Toshkent, «Fan», 1981, 432-bet.

(7). Sproat R. A Computational Theory of Tongue Twisters and Speech Errors. *Speech Communication*, 20(1), 1996, p. 99–116.

(8). Tursunov S. Xalq og‘zaki ijodi va zamonaviy tilshunoslik. Toshkent, “Sharq”, 2020, 219-bet.

**Djumayeva Sofiya Kodirovna (Toshkent Amaliy fanlar universiteti “O‘zbek adabiyoti” kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi; sofiyakodirovna@gmail.com)
O‘RXUN-ENASOY YOZMA YODGORLIKLARIDA RAQAMLAR BILAN BOG‘LIQ
QARASHLAR**

Annotatsiya. *Ushbu maqolada turkiy xalqlarning mushtarak yodgorligi sanalgan O‘rxun-Enasoy yozma yodgorliklarida qo‘llanilgan raqamlar va ular bilan bog‘liq qarashlar, yodgorliklar matnidagi raqamlarning ramziy mohiyati, qadimgi turkiy xalqlar dunyoqarashi, ma‘naviy va siyosiy hayotida raqamlarning tutgan o‘rni hamda mohiyatiga e‘tibor qaratiladi. Yodgorliklar matnida uchraydigan raqamlarni tahlil qilishda qiyosiy-tipologik usuldan foydalanildi.*

Kalit so‘zlar: raqam, to‘rt raqami, to‘rt jihat, bo‘luk, shad, tug‘, vujudnoma, yoshnoma.

ВЗГЛЯДЫ, СВЯЗАННЫЕ С ЧИСЛАМИ В ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ ОРХУН-ЭНАСАЙ

Аннотация. *В статье рассматриваются цифры и связанные с ними взгляды, использованные в письменных памятниках Орхун-Энасай, которые являются общими памятниками тюркских народов, символическая сущность цифр в тексте памятников, мировоззрение древних тюркских народов, роль цифр в их духовной и политической жизни, а также их сущность. При анализе цифр, встречающихся в тексте памятников, использовался сравнительно-типологический метод.*

Ключевые слова: число, число четыре, четыре аспекта, отрезок, шад, флаг, вужуднома, ёшнорма.

VIEWS RELATED TO NUMBERS IN THE WRITTEN MONUMENTS OF ORKHUN-ENASAI

Annotation. *This article will focus on the numbers used in the written monuments of Orkhon-Enasai, which are considered a common monument of Turkic peoples, the views associated with them, the symbolic essence of the numbers in the text of monuments, the worldview, place and essence of ancient Turkic peoples in their spiritual and political life. The comparative-typological method was used in the analysis of the numbers found in the text of the monuments.*

Keywords: number, number four, four aspects, boluk, shad, tug, vujudnoma, yoshnoma.

Kirish. O‘zbek milliy madaniyatining tarixiy ildizlari juda chuqur bo‘lib, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ma‘naviy xazinadan bahramand bo‘lish ijtimoiy-siyosiy muammolarni hal qilishda va insonning har tomonlama kamol topishida muhim ahamiyat kasb etadi. O‘rxun-Enasoy yozma yodgorliklari orqali bizga yetib kelgan qadimgi turk xo‘qonligi tarixi, undagi ijtimoiy-siyosiy muhit, madaniy hayot va vatan uchun kurash tasvirlaridan xabardor bo‘lish mumkin. Shunisi e‘tiborliki, bu yozma yodgorliklarda ham raqamlar bilan bog‘liq qarashlar va raqam mohiyatiga katta e‘tibor berilgan.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Olimlarning ta‘kidlashicha, to‘rt raqamining asosiy ma‘nosi uning doimiylikning anglatishidir. Ko‘pgina tadqiqotchilar, jumladan, V.V.Ivanov, V.N.Toporov, N.L. Jukovskaya, A.T.Xrolenko singari olimlar dunyo kosmik modelining gorizontaal tuzilishini to‘rt raqam bilan bog‘lashadi. Tadqiqot obyekti bo‘lgan yodnomalarda bu raqam olamning to‘rt tomoni ma‘nosida qo‘llanilgan. Shuningdek, yoshnoma janrining dastlabki unsurlari keltirilganligini Sh.Rahimovning “Davlatyor-bek” dostonining tarixiy asoslari, tipologiyasi va poetikasi” mavzusidagi filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (RD) dissertatsiyasi avtoreferatidagi insonning yosh xususiyatlari va hayoti bilan bog‘liq she‘rlar xususidagi fikrlariga asoslanib qayd etish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot O‘rxun-Enasoy yozma yodgorliklarida keltirilgan raqamlar, ularning mohiyatini qiyosiy va kontekstual tahlil qilishga bag‘ishlangan. Muammoni kengroq yoritish maqsadida tarixiy tahlil metodi ham qo‘llanilgan.

Tahlil va natijalar. Yodgorliklarda xalq yoki elat nomi bilan bog‘liq raqamlarni (“uch qarluq”, “uch bayroqli turk xalqi”, “uch iduq tatar”, “to‘qquz o‘g‘iz”, “to‘qquz tatar”, “o‘n uyg‘ur”, “to‘qquz arsan qabilasi”, “uch quriqan”, “o‘ttiz tatar”, “o‘ttiz to‘qquz o‘g‘uz”) avlodlarga ishora qiluvchi raqamlarni (“uch avlod”, “uch aka”, “uch o‘g‘lon”, “sakkiz o‘g‘il”) uchratamiz.

Ba‘zi bir o‘rinlarda raqamlar ma‘noni kuchaytirish, ifoda etilayotgan fikrga e‘tiborni tortish maqsadida qo‘llanilganligini ham qayd etish lozim. Masalan, Irq bitigida tabulg‘alarning ko‘pligi qo‘shin uchun

yaxshi ekanligi fol qilinadi: “Bir tabulg‘a yuz bo‘ldi, Yuz tabulg‘a ming bo‘ldi, Ming tabulg‘a tuman bo‘ldi, deyshadi. Bilib qo‘ying: foydasi bor, bu – yaxshi” [1;52-b.].

Kosmosning to‘rt o‘lchovli bo‘linishi qadim zamonlardan to bugungi kunga qadar mifologik asarlarda o‘z aksini topgan, hatto bino qurilishlarida ham to‘rt raqamiga e‘tibor qaratiladi. Juda qadimiy an‘analarda ham bu raqam to‘rt tomonni, to‘rt burchakni yoki butun dunyoni anglatib kelgan. O‘rxun-Enasoy yodgorliklarining juda ko‘plab o‘rinlarida to‘rt raqami dunyo tomonlarini anglatish uchun qo‘llanilganligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, Kul tigin bitigida “To‘rt taraf butunlay dushman ekan. Lashkar tortib, to‘rt tarafdagi xalqni butunlay olganlar, butunlay tobe qilganlar” [1;24-b.], deya e‘tirof etilsa, Irq bitigida “To‘rt tomondan Ezgu va dongdorlari yig‘ilib, suyunishadi va quvonishadi, deydilar. Bilib qo‘ying: bu – yaxshi”, deb fol ta‘bir qilinadi [1;52-b.]. Ba‘zi o‘rinlarda “to‘rt tomon” birikmasi o‘rnida “to‘rt jihat” ifodasi ham qo‘llaniladiki, bu ham aynan dunyoning to‘rt tomonini anglatish uchun ishlatiladi: “To‘rt jihatdagi xalqni butunlay el qildim, bir-biriga do‘st qildim, butunlay menga qaradi” [1;27-b.] yoki Ungin bitigida “Ota-bobomiz Yami xoqon to‘rt jihatdagi xalqni ushlab turgan, birlashtirgan, tebratib, tinchitib turgan” [1;34-b.], deyiladi. Eltarish xoqon “Otam Xoqon yetti odam bilan birga bosh ko‘tardi. Eltarish xoqon bosh ko‘tardi, deb shahardagilar tog‘ga chiqdi, tog‘dagilar shaharga tushdi, to‘planib, yetmish kishi bo‘ldilar... keyin yetti yuz kishiga aylandilar”, deydi. Ushbu matnda takrorlangan o‘n yetti, yetmish va yetti yuz raqamlari xalqning mifologik qarashlariga ishora qiladi.

Raqamlar nafaqat xalqning madaniy va maishiy hayotida, balki turkiy davlatlarning siyosiy hayotida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Harbiy qo‘shinlarni ma‘lum bir umumlashmasida raqamlarga tayanilganligini ko‘rish mumkin. Masalan, IV–V asrlarda yuzaga kelgan jujanlarda ham harbiy, ham ma‘muriy birlik bo‘luk (polk) hisoblanishi uchun uning tarkibi ming kishidan iborat bo‘lishi lozim sanalgan. Bo‘luk xon tomonidan tayinlanadigan sarkardaga bo‘ysungan. Bo‘lukda har yuz kishi hisobiga bittadan, jami o‘nta tug‘bo‘lib, har bir tug‘ning o‘z boshlig‘i bo‘lgan [2]. Demak, jujanlarda bo‘luklar ming kishidan iborat bo‘lgan. Uyg‘ur xoqoni Moyun chur sharafiga qo‘yilgan bitiktoshda ham Moyun chur mingboshi ekanligi ta‘kidlanadi. Turk xoqonligi davrida yetti yuz kishilik lashkar boshlig‘iga “shad” unvoni berilgan. Masalan, Tunyuquq bitiktoshida: “Ichkari-yu tashqarida qolgani to‘planib, yetti yuzta bo‘ldi, ikki qismi otliq, bir qismi yayov edi. Yetti yuz kishini uyushtiradigan boshlig‘i shad edi” [1;18-b.], deyilsa “Bilga xoqon” bitigida: “Men o‘n to‘qqiz yil shad bo‘lib turdim, o‘n to‘qqiz yil xoqon bo‘lib turdim” [1;35-b.], deyiladi. Moyun chur bitigida “shad” unvoni bilan birga yana bir unvon tilga olinadi: “...ikki o‘g‘limga Yabg‘u, Shad unvonini berdim” [1;37-b.]. Turk xoqonligida yetti yuz kishilik bunday jamoalar zimmasiga katta mas‘uliyat yuklatilganligi, xalqning or-nomusi va erki uchun kurashga chog‘langanligini “Kul tigin” bitiktoshidagi quyidagi jumlar isbotlaydi: “...Hammasi yig‘ilib, yetti yuz er bo‘libdi. Yetti yuz er bo‘lib, davlatini yo‘qotgan xalqni, cho‘riga aylangan, qulga aylangan xalqni, turk hukmronligini boy bergan xalqni ota-bobolarim qonun-qoidalari bo‘yicha boshqaribdi, tashkil qilibdi” [1;26-b.].

Turkiy xalqlar adabiyotida inson hayoti tasviriga bag‘ishlangan yoshnoma, vujudnoma, umr dostoni, tarjimai hol singari nomlar bilan yuritiladigan asarlar yaratilgan. Turkiy xalqlar adabiyotshunosligida bunday asarlar tadqiqiga bag‘ishlangan turli izlanishlar ham amalga oshirilmoqda. Xususan, ozarbayjon adabiyotshunosligida inson hayotini va undagi muhim voqealarni uning yoshi bilan bog‘lab tasvir etgan asarlar vujudnoma deb yuritilib, bu janr haqidagi ilmiy-nazariy ma‘lumotlar juda ko‘plab mashhur folklorshunos olimlarning xalq og‘zaki ijodi bilan bog‘liq ilmiy asarlarida berilgan [3]. O‘zbek adabiyotshunosligida ham yoshnoma xususidagi qarashlarni biz xalq og‘zaki ijodi namunalarini tadqiq etilgan ilmiy ishlarda ko‘rishimiz mumkin. Masalan, Sh.Rahimova “Davlatyorbek” dostonining tarixiy asoslari, tipologiyasi va poetikasi” mavzusidagi filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (RD) dissertatsiyasi avtoreferatida insonning yosh xususiyatlari va hayoti bilan bog‘liq she‘rlar o‘zbek folklorshunosligida janr sifatida tilga olinmaganligini akademik T.Mirzayev fikrlariga asoslanib, qayd etsa-da, “Davlatyorbek” tarixiy dostonida “yoshnoma” janrining mukammal namunasi mavjud” [4], deya yoshnomani janr sifatida e‘tirof etadi. Biz ham tadqiqotchining ushbu fikrni ma‘qullagan holda, yoshnomalarda T.Mirzayev ta‘kidlaganlaridek, tarjimai holga oid ma‘lumotlar keltirilishini, muallif yoki asar qahramoni hayotida yuz bergan muhim voqealar yosh xususiyatlari bilan bog‘liq holda bayon etilishini qayd etamiz. Yoshnomalarda qahramonning bolalik, tarbiya va tahsil yillari, yigitlik davri, sevgi, oila, keksalik yillari hamda hayotidagi muhim voqealar – el-yurt ozodligi va vatan ravnaqi yo‘lida olib borgan qahramonliklari badiiy bo‘yoqlarda tasvir etiladi. Sh.Raximovanning avtoreferatida yoshnoma janrining yozma adabiyotdagi qadimgi namunasi sifatida Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridan olingan parcha beriladi. Bizningcha, yoshnomalarning dastlabki unsurlarini yanada qadimroqdan, to‘g‘rirog‘i, O‘rxun-Enasoy bitiklaridan izlash maqsadga muvofiqdir. Fikrimizning dalili sifatida Kul tigin bitiktoshiga yuzlanamiz: “Otam xoqon uchganda (o‘lganda) inim Kul ti-

gin yetti yoshda (ta'kidlar bizniki J.S.) qoldi, o'n yoshda Umayday onam xotun baxtiga inim Kul tigin er degan nom topdi. O'n olti yoshida amakim hoqon davlatini, hokimiyatini shu xilda qo'lga kiritdi". "Yigirma bir yoshida Chacha Sangunga urush qildik". "Kul tigin yigirma olti yoshida Qirg'iz tomonga lashkar tortdik". "Kul tigin yigirma yetti yasharligida qarluq xalq begonalashib ketgach, dushman bo'ldi". "Kul tigin shu jangda o'ttiz yashar edi". Ko'rinib turibdiki, Kul tigin tomonidan amalga oshirilgan ishlar, hayotida yuz bergan o'zgarishlar, uning olib borgan janglari, vatan ozodligi va yurt sarhadlarini kengaytirish uchun qilgan harakatlari qahramonning yoshi bilan bog'liq ravishda tasvir etilmoqda. Bunday misollarni bitiktoshlarning boshqa turlari, ya'ni Bilga xoqon bitigi, Begra yodnomasi, Oznocheniya qishlog'idan topilgan yodnoma, Oltinko'ldagi yodnomalarda ham uchratish mumkin. Xususan, Bilga xoqon bitigida yetti o'rinda, shuningdek, Ubayt yodnomasi ("Olti yoshimda otamdan ayrildim"), Achur qishlog'ida yodnoma ("O'n yetti yoshida shuhrati o'ldi"), Oznachennaya qishlog'idan topilgan yozuv ("Men o'ttiz besh yoshimda qahramon bo'ldim"), Oltinko'ldagi ikkinchi yodnoma ("O'ttiz sakkiz yoshimda vafot etdim"), Begra yodnomasi ("Yoshim oltmish yetti"), Uyuq tarlaq yodnomasi ("Sizlardan oltmish yoshimda ayrildim"), Uyuq turan yodnoma ("Oltmish uch yoshimda sizlardan ayrildim")larida ham yosh bilan bog'liq ma'lumotlar keltiriladi. Demak, bitiktoshlarda ham qahramonning hayotida yuz bergan voqealar uning yoshi bilan bog'liq holda tasvir etilmoqdaki, buni xalq og'zaki ijodi ta'sirida yozma adabiyotda yaratilgan yoshnomalarning dastlabki variantlari sifatida qabul qilish mumkin.

Xulosa va takliflar. Turkiy xalqlar tomonidan yaratilgan qadimgi yozma yodgorliklar ko'hna Turon o'lkasida yashagan ota-bobolarimiz hayoti, yashash tarzi, madaniyati va tafakkuri haqida bizga ma'lumot beradi. O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari matni bilan tanishar ekanmiz, ularda ifoda etilgan qarashlar, yodnomalarning g'oyaviy va badiiy xususiyatlari zamirida raqam bilan bog'liq o'rinlarni, raqamlarning mohiyati yoki ramzlariga urg'u berilgan jihatlarni ko'rishimiz mumkin. Yodnomalarda qo'llanilgan raqamlar xalqimiz dunyoqarashi, madaniyati, ijtimoiy-siyosiy hayoti bilan uzviy aloqadorligi sababli ham turkiy xalqlarning qadimgi yozma yodgorliklarida raqamlar bilan bog'liq qarashlarni maxsus o'rganishga asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Qadimiy hikmatlar. Toshkent, 1987.
- (2). L.N.Gumilyov. Qadimgi turklar. Toshkent, 2007, 15-bet.
- (3). Elmira Fikrətqizi. Vücutnamələrdə mətnlərarası əlaqə. Monografiya. Baki, 2018, "Elm və Təhsil", 256 səh.
- (4). Sh.Rahimova. "Davlatyorbek" dostonining tarixiy asoslari, tipologiyasi va poetikasi" mavzusidagi filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (RD) dissertatsiyasi avtoreferati, Toshkent, 2020, 15-bet.

Quvvatov Rahmatullo Hikmatullayevich (Termiz davlat Pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi) FANGA OID AFORIZMLARNING CHOG'ISHTIRMA TADQIQI

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillaridagi fanga oid aforizmlarni chog'ishtirma tahlil qilishga bag'ishlangan. Aforizmlar madaniy, ilmiy va tilshunoslik nuqtayi nazaridan chuqur tahlil qilinib, ularning semantik va pragmatik xususiyatlari o'rganiladi. Ingliz va o'zbek tillaridagi fanga oid aforizmlar o'ziga xos tarixiy va madaniy jihatlari bilan farqlanadi. Maqola aforizmlarni tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolar va ularning ekvivalentlik darajasini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek, tahlil, madaniyatshunoslik, tilshunoslik, aforizm, kontekst, til.

ПЕРЕКРЁСТНЫЙ АНАЛИЗ НАУЧНЫХ АФОРИЗМОВ

Аннотация. Данная статья посвящена перекрестному анализу афоризмов, связанных с наукой, на английском и узбекском языках. Афоризмы глубоко анализируются с точки зрения культурологии, науки и лингвистики, изучаются их семантические и прагматические особенности. Научные афоризмы на английском и узбекском языках отличаются своим историческим и культурным аспектом. Цель статьи определить проблемы, возникающие при переводе афоризмов и уровень их эквивалентности.

Ключевые слова: узбекский язык, анализ, культурология, лингвистика, афоризм, контекст, язык.

CROSS-COURSE ANALYSIS OF SCIENTIFIC APHORISMS

Annotation. This article is devoted to the cross-analysis of aphorisms related to science in English and Uzbek languages. Aphorisms are deeply analyzed from the point of view of cultural, scientific and linguistics, and their semantic and pragmatic features are studied. Aphorisms related to science in English

and Uzbek differ in their own historical and cultural aspects. The article aims to determine the problems that arise in the translation of aphorisms and their level of equivalence.

Key words: Uzbek, analysis, cultural studies, linguistics, aphorism, context, language.

Kirish. Aforizmlar inson tafakkuri va tajribasini qisqa, lekin mazmunli va samarali ifodalovchi nutq shakllaridir. Fanga oid aforizmlar ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, ilmiy bilimlarni keng targ'ib qilish va yangi avlodlarni ilmgacha qiziqtirishda muhim o'rin tutadi. Ingliz va o'zbek tillarida mavjud bo'lgan fanga oid aforizmlar nafaqat lingvistik xususiyatlar, balki madaniy o'ziga xosliklarni ham aks ettiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Fanga oid aforizmlar sohasida bir qancha ilmiy ishlar mavjud. Ingliz tilida yozilgan adabiyotlarda aforizmlar ko'proq filosofik, ilmiy va ijtimoiy masalalarni yoritishda ishlatilgan. Masalan, Schopenhauer, Einstein kabi mashhur shaxslar o'zlarining aforizmlari bilan fanga oid qarashlarni qisqacha, lekin mazmunli ifodalashgan. Shuningdek, ingliz tilidagi adabiyotlarda aforizmlar fanning tarixi va rivoji, ilmiy uslublar va metodologiyalar haqidagi muhokamalarga ham tayanadi.

O'zbek tilida esa aforizmlar asosan madaniyat, ilmiy tadqiqot, va falsafiy qarashlar kontekstida mavjud. O'zbek tilidagi aforizmlar ko'pincha adabiy va xalq orasida mashhur bo'lib, ilmiy izlanishlarni yoritishda foydalanilsa-da, ular ingliz tilidagi aforizmlar singari keng tarqalgan emas. Biroq o'zbek tilida aforizmlar tarixiy va madaniy kontekstda yanada chuqurroq ma'no kasb etadi.

Adabiyotlarni tahlil qilishda aforizmlar qisqa, lekin mazmunli bo'lib, ularni ishlab chiqish va taqdim etishning turli usullari mavjudligini ko'rsatadi. Bu usullar orasida ilmiy fikrni qisqacha va aniq ifodalashga asoslangan usullar hamda aforizmlarni ijodiy tarzda ishlab chiqish ham mavjud.

Metodologiya. Tadqiqotda ikkita til – ingliz va o'zbek tillarida mavjud bo'lgan fanga oid aforizmlarni taqqoslash uchun quyidagi metodlardan foydalanish rejalashtirilgan.

Kontent tahlili. Ingliz va o'zbek tillaridagi fanga oid aforizmlarni yig'ish va ularni ma'no, tuzilish, va maqsad nuqtayi nazaridan tahlil qilish.

Taqqoslash metodi. Har ikki tilning aforizmlari orasidagi o'xshashliklar va farqlarni aniqlash, ay-niqsa, til va madaniyatga bog'liq o'zgarishlarni tahlil qilish.

Kvalitativ tahlil. Har bir til uchun aforizmlar haqida yozilgan ilmiy asarlarni o'rganish va ularning ilmiy tadqiqot jarayoniga qo'shgan hissasini baholash.

Bu metodologiya yordamida aforizmlarning ilmiy faoliyatga qanday ta'sir qilishi, ularning qanday yondoshuvlar asosida yaratilib, tarjima qilinganligi o'rganiladi. Shuningdek, tahlil qilingan aforizmlarning axborot va ilmiy fikrlarni qanday taqdim etishdagi ahamiyati ham aniqlanadi.

Tahlil va natija. Quyida ushbu aforizmlarning mazmuni va funksiyalari bo'yicha o'xshashlik va farqlari haqida batafsil ma'lumotlar keltirib o'tamiz.

Science is organized knowledge (ilm – bu tizimlashtirilgan bilim). Bu aforizm ilmnning asosiy mohiyatini, ya'ni bilimlarni tartib va tizim orqali o'rganish jarayonini ta'riflaydi. Dunyoviy ilmga urg'u qaratilgan.

An investment in knowledge pays the best interest – Benjamin Franklin (Bilimga qilingan sarmoya eng yaxshi foyda keltiradi). Ushbu aforizm ilm olishni kelajak uchun eng foydali boylik sifatida ko'rsatadi.

The important thing is not to stop questioning – Albert Einstein (Eng muhimi – savol berishni to'xtatmaslikdir). Bu fikr ilmiy izlanish va doimiy o'rganishning muhimligini ifodalaydi.

Ilm – insonni yuksaklikka olib chiqadigan qanotdir. Bu aforizm ilmni inson taraqqiyotining asosiy vositasi sifatida ko'rsatadi va madaniy qadriyatlarni aks ettiradi.

Bilim – eng katta boylik. Ushbu xalqona ibora ilm va bilimning kundalik hayotdagi ahamiyatini ta'kidlaydi.

Ilmsiz odam – ko'zsiz qush. Bu o'zbek aforizmi ilmsiz insonni hayotiy yo'nalishdan mahrum deb tasvirlaydi.

Ingliz tilidagi aforizmlar, odatda, rasmiyroq va ilmiy uslubda ifodalangan. O'zbek tilidagi aforizmlar esa, ko'pincha, xalqona, she'riy ohangda va ramziy obrazlar orqali beriladi. Ingliz aforizmlari qisqa va lo'nda gaplardan tashkil topadi, tushunish oson. O'zbek aforizmlari, ko'pincha, qiyoslash va o'xshatishlarni o'z ichiga oladi. Ingliz tilida ilmiy terminlar, masalan, *knowledge, science, question* kabi so'zlar ko'p ishlatiladi.

O'zbek tilida esa ilm, bilim, qanot, ko'z kabi xalqona va ramziy ifodalar kengroq tarqalgan. Ingliz madaniyatida ilm zamonaviy dunyoqarash va taraqqiyotning asosiy omili sifatida qaraladi. O'zbek madaniyatida esa ilmni qadrlash diniy va an'anaviy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq. Ingliz aforizmlarida mantiq

va natijaga urg'u qaratilgan bo'lsa, o'zbek aforizmlarida obrazlilik va hissiyot ustuvor. Ingliz tilidagi aforizmlar ilmiy izlanishga qaratilgan, tanqidiy fikrlashni qo'llab-quvvatlaydi.

O'zbek tilidagi aforizmlar esa yoshlarga nasihat shaklida, ilmning hayotiy ahamiyatini ta'kidlaydi. Ingliz va o'zbek tillaridagi fanga oid aforizmlar til va madaniyatning o'ziga xos tomonlarini aks ettiradi. Ingliz tilidagi aforizmlar ko'proq dunyoviy va amaliy, o'zbek tilidagilari esa xalqona va ma'naviy qadriyatlarga asoslangan. Ushbu aforizmlar ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda nafaqat lingvistik balki ijtimoiy vosita sifatida xizmat qiladi.

Fanga oid aforizmlarning xususiyatlari. Ingliz tilidagi ilmiy aforizmlar, odatda, ilm-fan va tadqiqot natijalari bilan bog'liq bo'lib, qisqa va aniq ifoda uslubiga ega. Bu aforizmlar ilmiy mantiq, tajriba va kuza-tuv asosida shakllangan. Ingliz madaniyatida aforizmlar orqali insonni rag'batlantirish va ilmiy fikrlashni targ'ib qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Misollar:

- *The important thing is not to stop questioning. Curiosity has its own reason for existence* (Albert Einstein).

- *Science is the poetry of reality* (Richard Dawkins).

- *Research is what I'm doing when I don't know what I'm doing* (Wernher von Braun).

- *Equipped with his five senses, man explores the universe around him and calls the adventure Science* (Edwin Powell Hubble).

- *The good thing about science is that it's true whether or not you believe in it* (Neil deGrasse Tyson).

O'zbek tilidagi aforizmlar. O'zbek tilidagi fanga oid aforizmlar, ko'pincha, hayotiy tajribalarga asoslangan bo'lib, xalqning milliy qadriyatlari va donishmandlik an'analarini aks ettiradi. Bu aforizmlar o'ziga xos badiiy uslub va axloqiy mazmunga ega bo'lib, ilm-fanni inson hayotining ajralmas qismi sifatida ko'rsatadi. Misollar:

- "Bilim ming qatla boylikdan ustun".

- "Ilmni egallagan odam, dunyoni egallaydi".

- "Fan – jaholatni yenguvchi qurol."

- "O'rgangan odam har yerda hurmat topadi".

- "Bilim orttirishdan ortiq boylik yo'q".

Ingliz va o'zbek tillaridagi fanga oid aforizmlar turli xil madaniy va tarixiy muhitning mahsuli bo'lsa-da, ularning asosiy maqsadi bir xil: insonlarni ilm-fanga oshno qilish, bilim orttirishga undash va ilmiy dunyoqarashni shakllantirish. Aforizmlar turli tillarda turli ko'rinishda namoyon bo'lsa-da, ular chuqur ma'no va o'ziga xos mazmun bilan boyitilgan.

Fanga oid aforizmlarni ingliz va o'zbek tillarida chog'ishtirma o'rganish, ularning lingvistik va madaniy o'ziga xosliklarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Ingliz tilidagi aforizmlar, asosan, ilm-fanning mantiqiy va analitik jihatlari e'tibor qaratib, qisqa va to'g'ri ifoda bilan o'z fikrini yetkazadi. Boshqa tomondan, o'zbek tilidagi aforizmlar xalqning hayotiy tajribalari va milliy qadriyatlarini yoritadi. Bu ikki turdagi aforizmlar o'rtasidagi farqlar ularning turli tarixiy va madaniy kontekstlarda shakllanganini ko'rsatadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, tarjima jarayonida aforizmlarning mantiqiy va badiiy mazmunini saqlash, madaniy kontekstni to'g'ri tushunish katta ahamiyatga ega. Ingliz aforizmlarining qisqa va aniq ifodalari o'zbek tiliga, ko'pincha, metaforik va ko'chma ma'nolarda tarjima qilinadi, bu esa mazmunni to'g'ri yetkazishda muhim rol o'ynaydi. Tarjima qiyinchiliklariga qaramasdan, bunday aforizmlar madaniyatlararo mu-loqot va til o'rganish jarayonida qimmatli vosita hisoblanadi.

Xulosa. Fanga oid aforizmlar ikki tilda ham ilm-fan universalligini aks ettiradi. Ingliz aforizmlarida ilmning o'ziga xosligi, innovatsiya va fikrlash erkinligi aks etsa, o'zbek aforizmlarida ilmiy bilimlar milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashtiriladi. Bu esa nafaqat lingvistik o'zgaruvchanlikni, balki madaniy yondashuvdagi xilma-xillikni ham ochib beradi.

Natijada bunday tahlillar ilm-fanning til va madaniyatga ta'sirini o'rganish imkonini beradi, shuningdek, ilmiy bilimlarni turli tillarda o'zlashtirish jarayonini yaxshilashga yordam beradi. Aforizmlarning cho-g'ishtirma tahlili orqali yangi tarjima yondashuvlari va o'quv metodlarini shakllantirish mumkin, bu esa nafaqat tarjimonlar, balki tilshunoslilar va o'rganuvchilar uchun ham foydalidir. Shu sababli aforizmlar til va madaniyatning chuqur tadqiqotiga yo'l ochuvchi muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language* (2nd ed.). Cambridge University Press.

(2). Provides linguistic insights, including the evolution of language and cultural phrases.

- (3). Explores Uzbek aphorisms and their linguistic characteristics.
- (4). Nazarova, G T. (2020). The cultural and linguistic impact of aphorisms in English and Uzbek languages. *Journal of World Languages and Cultures*, 8(3), p. 45–56.
- (5). Discusses comparative aspects of English and Uzbek aphorisms.
- (6). Smith, J.A. (2018). Science and language: Analyzing scientific aphorisms in English literature. *Language & Science Quarterly*, 12(4), p. 102–120.
- (7). O‘zbek milliy ensiklopediyasi (n.d.). Ilm va axloqiy qadriyatlar. Retrieved November 18, 2024, from <https://ensiklopediya.uz/ilm-axloqiy-qadriyatlar>.

Haydarova Dilafruz Inoyatullaevna (Navoiy davlat Pedagogika instituti o‘zbek tili ixtisosligi tayanch doktoranti; e.mail: haydarovadilafruz9@gmail.com)
O‘ZBEK TILIDAGI DINIY MATNLARDA KECHIRIM NUTQIY AKTINING IFODALANISHI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada so‘nggi yillarda tilshunoslikda keng tarqalgan “diniy matn” tushunchasi va uning mohiyati, diniy matnlar tadqiqi, kechirim nutqiy akti va uning diniy matnlar doirasida o‘rganilishi masalasiga oydinlik kiritilgan. Maqolada o‘zbek milliy tili egalarining nutqidagi kechirim nutqiy aktini diniy matnlardan ayricha o‘rganib bo‘lmasligi asoslangan. Diniy manbalar tahlilida mazmuniy mundarijasida kechirim semasi mavjud bo‘lgan til birliklari aniqlangan, misollar bilan dalillangan. Shuningdek, duo deb ataluvchi diniy matnlar, ularning turlari, mohiyati, pragmatik tarkibi va tahlili keltirilgan.*

***Kalit so‘zlar:** diniy matn, dunyoviy matn, kechirim nutqiy akti, gunoh, kechirim so‘rovchi adresant–inson, kechirimni qabul qiluvchi adresat – Alloh, gunohni tan olish, adresant ruhiy holatini ifodalovchi nutq, kechirimning noverbal shakllari, bilvosita aloqa.*

Хайдарова Дилафруз Иноятуллаевна (Навоийский государственный педагогический институт, докторант специальности узбекский язык)

ВЫРАЖЕНИЕ РЕЧЕВОГО АКТА ИЗВИНЕНИЯ В РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕКСТАХ НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

***Аннотация.** В данной статье разъясняется понятие “религиозный текст”, получившее широкое распространение в лингвистике в последние годы, и его суть, изучение религиозных текстов, речевой акт извинения и его изучение в рамках религиозных текстов. Статья основана на том факте, что речевой акт извинения в речи носителей узбекского национального языка никаким образом не изучается отдельно от религиозных текстов. При анализе религиозных источников в содержательном наполнении выявлены языковые единицы, содержащие семы извинения и подтверждаются примерами. Также представлены религиозные тексты, так называемые молитвы, их виды, сущность, прагматический состав и анализ.*

***Ключевые слова:** религиозный текст, светский текст, речевой акт прощения, грех, адресантом, просящим прощения является человек, адресатом, принимающим прощение является Бог, признающий грех; речь, выражающая душевное состояние адресата; невербальные формы извинения, непрямое общение.*

Khaidarova Dilafruz Inoyatullaevna (Navoi State Pedagogical Institute, doctoral student, specialty Uzbek language)

EXPRESSION OF THE SPEECH ACT OF FORGIVENESS IN RELIGIOUS TEXTS IN THE UZBEKISTAN LANGUAGE

***Annotation.** This article explains the concept of “religious text”, which has become widespread in linguistics in recent years, and its essence, the study of religious texts, the speech act of apology and its study within the framework of religious texts. The article is based on the fact that the speech act of apology in the speech of speakers of the Uzbek national language is in no way studied separately from religious texts. When analyzing religious sources, the content revealed linguistic units containing semes of apology and is supported by examples. Also religious texts, the so-called “prayers”, their types, essence, pragmatic composition and analysis are presented.*

***Key words.** religious text, secular text, speech act of forgiveness, sin, the addressee asking for forgiveness is a person, the addressee receiving forgiveness is God, recognizing the sin; speech expressing the addressee’s state of mind, non-verbal forms of apology, indirect communication.*

***Kirish.** So‘nggi yillarda tilshunoslikda keng tarqalgan “diniy matn” tushunchasi olimlar tomonidan turlicha talqin qilinmoqda. Bunday har xillik yangi va ayni damda tarixiy o‘rganish obyektining murakkabligi va ko‘p qirraliligi bilan izohlanadi. Hozirgi vaqtda “diniy matn” deganda diniy mavzudagi matn, din sohasidagi nutqiy aktlar, mavzuiy jihatdan inson e’tiqodiga bog‘liq matnlar to‘plami va h.k. tushuniladi [2]*

Diniy matnlarda insonning Xudo bilan aloqasi, diniy bilimlarni egallash, uzatish kabilar ifodalanadi. Tadqiqotimiz ob'ekti kechirim nutqiy akti ekanligini inobatga olib aytish mumkinki, o'zbek milliy tili egalarining nutqidagi kechirim nutqiy aktini diniy matnlardan ayri-cha o'rganib bo'lmaydi. "Muayyan bir millat tilini antropotsentrik jihatdan mukammal o'rganish uchun "til va din"ning o'zaro aloqasi va munosabatini o'rganuvchi teolingvistika (grek. theos – Xudo va lot. lingua – til) yo'nalishi muhim o'rin tutadi" [1].

Adabiyotlar tahlili. Dunyoviy matnlarda kechirim nutqiy aktlarining asosini "ayb, xato, noto'g'ri ish" tushunchalari tashkil etsa, diniy matnlarda "gunoh" tushunchasiga asoslanadi. Shunga ko'ra, diniy va dunyoviy matnlardagi kechirim nutqiy aktlari mundariyasi "samoviy", "ichki" va "tashqi", "dunyoviy" semalarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, E.V.Artamonova kechirimning diniy va dunyoviy shakllarini turli janrlar sifatida ajratib ko'rsatadi: "Diniy kechirim so'rash Xudoning amrlarini buzish, inson tabiatining gunohkorligi bilan bog'liq yuksak axloqiy va manaviy muammolarni ko'rib chiqadi. Dunyoviy kechirim so'rash insonning jamiyat bilan oqilona, o'zaro manfaatli munosabatlarini aks ettiradi. Bunda muloqot hamkorlarining e'tibori o'zaro munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan bo'ladi [3].

Diniy kechirim nutqiy aktida kechirim omili gunohdir. Gunoh (fors – jinoyat, ayb; asli shu ma'nodagi arab. "junoh" so'zidan olingan) diniy axloqiy tushuncha bo'lib, diniy aqidalarga xilof ish yoki xatti-harakatni bildiradi. Gunoh tushunchasi qadimda turli ta'qiqlarni buzuvchi, axloqsiz odamning harakati ma'nosida qo'llangan.¹

Diniy matnda qo'llanilgan nutqiy aktning umumiy kommunikativ maqsadi Xudoning hukmidan qo'rqish va kechirim so'rashdir. Mazkur nutqiy akt murakkab illokutsiyaga ega. So'zlovchi qilgan gunohi uchun tavba qilganidan keyin ruhiy holati o'zgaradi: ma'naviy kamolotga bir qadam qo'ygandek, vijdoni engillashgandek his etadi. E'tiborlisi shundaki, so'zlovchi adresat bilan to'g'ridan to'g'ri muloqotga kirishmaydi. Adresat tasavvuri bo'lib, u bilan qilingan nutqiy muloqot ichki va tashqi nutq shaklida namoyon bo'ladi. So'zlovchi o'z gunohini e'tirof etar ekan, ya'ni, tan olar ekan uning kechirilishiga ham ishonadi va Xudoning rahm-shafqatiga umid qiladi, ya'ni so'ralgan kechirim uchun javob talab qilinmaydi.

Shu nuqtayi nazardan ayrim tadqiqotchilar kechirimga asoslangan diniy murojaatni uzr so'rashning maxsus turi deb baholashadi (E.V.Artamonova; A.Y.Chernisheva). Bunday kechirimning pragmatik tarkibini kechirim so'rovchi adresant– inson; kechirimni qabul qiluvchi adresat – Alloh; gunohni tan olish; adresant ruhiy holatini ifodalovchi nutq (samimiy tuyg'ular, pushaymonlik), kechirim so'rashning noverbal shakllari, tiz cho'kish, sajda qilish, aybini tan olishning o'z vaqtidaligi, adresat bilan bevosita aloqa yo'qligini e'tirof etish (xayolan kechirim so'rash), boshqa inson uchun kechirim so'rash, kechirim so'rashning sababi: Xudoning hukmidan qo'rqish; vaziyat ishtirokchilarining hissiy holati o'zgarishi (adresant vijdon azobidan yengillashadi, adresat adresantga nisbatan "nimadir yaxshilik" taqdim etishiga ishonch).

Material va metodlar. Ma'lumki, O'zbekistonda islom dini eng ko'p tarqalgan va millatimiz egalari aksariyati e'tiqod qiladigan din sanaladi. Shu nuqtayi nazardan biz mazkur o'rinda musulmonlarning asosiy muqaddas kitobi Qur'oni karim ("Qur'oni karim – o'zbekcha ma'nolari tarjimai" [9], atoqli islom olimi Imom Ismoil al-Buxoriyning 4 jildli „Al-Jome' As-Sahih" kitobi tarjima matnlari va ayrim badiiy asarlardan olingan diniy kechirim nutqiy aktlarga murojaat qilishni maqsad qildik. Tadqiqot obyekti kechirim nutqiy akti bo'lganligini inobatga olib mazkur manbalarda kechirim nutqiy aktini ifodalovchi til birliklari aniqlandi va statistik tahlil qilindi.

Natijalar. Ma'lumki, Qur'on 114 sura, 6666 oyatdan iborat bo'lib, mazkur manba imkon darajasida tahlil qilinganda mazmuniy mundarijasida kechirim semasi mavjud bo'lgan quyidagi til birliklari qo'llanilganligi kuzatildi:

Kechirmoq fe'li 25 marta ("Albatta, Alloh O'ziga shirk keltirilishini kechirmas. Undan boshqani, kimdan xohlasa, kechirur (Niso surasi, 116-oyat).

Afv qilmoq//etmoq fe'li 32 marta ("Albatta, Alloh afv qiluvchidir, mag'firatlidir" (Haj surasi, 60-oyat).

Istig'for aytmoq//keltirmoq (arabcha – gunohni kechirishini, afv etishni so'rash) – Xudodan gunohni kechirishini so'rash, qilgan gunohlariga tavba izhor etib, "Astag'firulloh!!"deyish)² fe'li 21 marta. ("Bas, Unga istig'for ayting, so'ngra Unga tavba qiling" (Hud surasi, 61-oyat).

Tavba, tavba qilmoq (arabcha–aybiga iqror bo'lish, gunohlari uchun kechirim so'rab yolvorish) fe'li 94 marta ("Gunoh ishlarni qilganlar undan keyin tavba qilsalar va iymon keltirsalar, albatta, Robbing undan so'ng mag'firatlidir, rahmlidir" (A'rof surasi, 153-oyat). Shuningdek, Qur'oni karimda "Tavba" deb nom-

¹Gunoh – Vikipediya (wikipedia.org).

² Афу ва мағфират (muslim.uz).

langan 129 oyatdan iborat sura ham mavjud bo'lib, shu birgina suraning o'zida tavba so'zi 15 marta qo'llanilgan [4].

Mag'firat, mag'firatli, mag'firat qilmoq (arabcha –“عَفْرَ” fe'li ma'nosida bo'lib, “kechirish”, “yashirish” va “berkitish” ma'nolarini bildiradi) so'zlari 196 marta (“Aniqki, bandalarimdan bir guruhi: «Robbimiz, biz iymon keltirdik. Bizni mag'firat qilgin. Bizga rahm qilgin. Sen rahm qiluvchilarning yaxshisidan», degan edilar” (Nur surasi, 109-oyat).

Tazarru, tazarru qilmoq (uzr bilan yalinish, yolvorish) - 7 marta (“*Qaysi bir shahar-qishloqqa rasul yuborsak, albatta, shoyad tazarru qilsalar deb, uning ahlini zararlar va musibatlar ila tutganmiz” (A'rof surasi, 94-oyat).*

Ma'lumki, Imom Ismoil al-Buxoriyning „Al-Jome' As-Sahih“ kitobi Islomda ishonchliligi jihatidan Qurondan keyingi ikkinchi manba bo'lib hisoblanadi. Mazkur kitobning 4 jildi statistik tahlil qilinganda quyidagi ko'rsatkichlarga ega bo'ldik: *Kechirmoq* fe'li 129 marta (“Sizlardan qaysiningiz qavmga zararu boshqalarga manfaat yetkazuvchi amaldor bo'lib qolsangiz, ansorlarning yaxshi ishlarini qabul qilib, yomon ishlarini kechiringizlar!» deb marhamat qildilar (Imom Ismoil al-Buxoriy. “Al-jome as-sahih” (2-jild).

Afv qilmoq /etmoq fe'li 176 marta (“Guvohlik beramanki, Olloh taolo ul kishini afv etib, gunohlarini kechirdi” (Imom Ismoil al-Buxoriy. “Al-jome as-sahih” (2-jild).

Mag'firat, mag'firatli, mag'firat qilmoq fe'li 211 marta. («Yo parvardigorim, gunohlarimni, jaholatimni, me'yordan ortiqcha qilgan barcha ishlarimni va o'zing mendan yaxshiroq xabardor bo'lgan qilmishlarimni mag'firat qilg'aysan!» (Imom Ismoil al-Buxoriy. “Al-jome as-sahih” (4-jild).

Xulosa. Ko'rinadiki, diniy matnlar kechirim nutqiy aktining ifodalanishida muhim va maxsus manba sifatida xizmat qiladi. Yuqoridagi ko'rsatkichlar ham buning yaqqol dalilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Dementiev. V.V. Theories of speech genres. Moscow, “Znak”, 2010, p. 594.
- (2). Gadomsky A.K. On the genres of the religious language in Russian and Polish theolinguistics. Style, 2009, № 8, p. 107–118.
- (3). Itskovich T.V. Genre system of religious style. Moscow, 2021.
- (4). Karasik V.I. Language circle: personality, concepts, discourse. Volgograd: Change, 2002, 477 p.
- (5). O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-jild, 241-bet.
- (6). O'zbek tilining izohli lug'ati. 3-jild, 631-bet.
- (7). O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent, 2022, 1-jild, 162-bet.
- (7). O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-jild, Toshkent, «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» davlat ilmiy nashriyoti, 2000, 408-bet.

Qurbanov Muxtarbay Dauletbaevich (Nukus DPI “Qoraqalpoq tili” kafedrasida dotsenti v.b., filologiya fanlari nomzodi; muxtar_kurbanov@mail.ru)

QORAQALPOG'ISTON ETNOOYKONIMLARI TAHLILI

Annotatsiya. Maqolada Qoraqalpoq'iston etnooykonimlari, jumladan, o'zbek millati, uning tarkibiga kiruvchi urug' nomlari bilan bog'liq oykonimlar, ularni o'rganishning ahamiyati, o'zbeklarning mazkur hududga ko'chib kelish tarixi, joylashish areallari tahlil qilingan. Mavzuni yoritish jarayonida sinxron tahlil, qiyosiy-tarixiy va tavsif metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot xulosalari qoraqalpoq toponimikasiga foydali manba bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: etnonim, urug', qabila, qavm, xalq nomlari, etnotoponim, etnonim bilan atalgan joy nomlari, etnooykonim, etnonim asosli aholi yashash maskanlari nomlari.

Курбанов Мухтарбай Даулетбаевич (доцент кафедры Каракалпакского языка НГПИ, кандидат филологических наук; muxtar_kurbanov@mail.ru)

АНАЛИЗ ЭТНООЙКОНИМОВ КАРАКАЛПАКСТАНА

Аннотация. В статье анализируются этнонимы Каракалпакстана, в том числе узбекский народ, названия, связанные с названиями входящих в него родов, важность их изучения, история миграции узбеков в этот регион, ареалы их расселения. В процессе освещения темы использовались синхронный анализ, сравнительно-исторический и описательный методы. Выводы исследования могут стать полезным источником по топонимии Каракалпакстана.

Ключевые слова: этноним, род, племя, народ, народные имена, этнотопоним, названия мест, названных этнонимом, этноним, названия населенных пунктов на основе этнонима.

Kurbanov Mukhtarbay Dauletbaevich (Associate Professor of the Karakalpak Languages Department of NSPI, Candidate of Philological Sciences; muxtar_kurbanov@mail.ru)

ANALIS OF ETHNOICONIMS OF KARAKALPAKSTAN

Annotation. *The article analyzes the ethnonyms of Karakalpakstan, including the Uzbek people, names associated with the names of its clans, the importance of their study, the history of migration of Uzbeks to this region, and the areas of their settlement. Synchronic analysis, comparative-historical and descriptive methods were used in the process of covering the topic. The conclusions of the study can become a useful source on the toponymy of Karakalpakstan.*

Keywords: *ethnonym, clan, tribe, people, folk names, ethnotoponym, names of places named by an ethnonym, ethnonym, names of settlements based on an ethnonym.*

Kirish. Toponimikada urug‘, qabila, qavm, millat, xalq nomlari asosida yaratilgan geografik nomlar *etnotoponimlar*, aholi punktlari, qishloq, ovul nomlari *etnooykonimlar* deb yuritiladi. Etnonimlarning joy nomlariga o‘tishi toponimlarning gidronim, oronim, nekronim turlariga nisbatan oykonimlarda ko‘p uchraydi. Chunki, aholi yashash joylarining nomlanishida ijtimoiy-iqtisodiy tamoyillar asosiy motiv hisoblanadi.

Etnooykonimlar ma‘lum joyda turli urug‘, millat vakillari qo‘shni, aralash yashagan hududlarda paydo bo‘ladi. Etnonim biror joyni boshqasidan farq qiluvchi belgi vazifasini bajarganda oykonimga aylanadi. Bunday nomlar o‘sha qabila, urug‘ vakillarining o‘zlari tomondan emas, balki qo‘shni, ikkinchi qabila kishilari tomonidan beriladi. Etnonim asosli oykonimlar urug‘, qavm, xalq va millatlar, ularning tarixi, migratsiyasi haqida boy ma‘lumotlarni o‘zida aks ettiradi. Shuningdek, etnooykonimlar hozirda assimilyatsiyaga uchragan yoki yo‘q bo‘lib ketgan xalqlarning o‘tmishda yashagan joylarini aniqlashda ishonchli manba bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Etnooykonimlarning tarqallish arealini tahlil qilish etnos vakillarining geografiyasi haqida ma‘lumot olish imkonini beradi. Akademiklar V.V.Bartold, V.A.Gordlevskiy-lar o‘zlari o‘rganayotgan xalqlarning dastlabki yashash manzillarini aniqlashda etnotoponimlarni ishonchli manba sifatida foydalanganlar [1;3-b.]. A.P.Dulzon Sibirdagi qadimiy xalqlarning etnik tarkibini etnotoponimlar yordamida aniqlagan, N.A.Baskakov Moldaviya etnotoponimlarini tadqiq qilishi natijasida qipchoqlarning o‘sha hududlarda istiqomat qilgan joylarini ko‘rsatib berdi [5;189–295-b., 2;63–75-b.]. O‘zbek tilshunos olimlari S.S.Gubayev Farg‘ona vodiysi, A.Otajanova Xorazm hududi, A.Turabov Samarqand, A.Ergashev Andijon viloyati etnotoponimlari bo‘yicha olib borgan maxsus tadqiqotlarida urug‘, xalq va millatlar tarixi, etnik tarkibi hamda ularning yashash joylarini aniqlashda etnooykonimlar juda katta ahamiyatga ega ekanini ta’kidlaydilar [4;10, 11, 14-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu mavzuni yoritish jarayonida sinxron tahlil, qiyosiy-tarixiy va tavsif metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Etnonim asosli oykonimlar O‘rta Osiyo va Qozog‘iston hududlarida ko‘p uchraydi. Biroq ularning tarqalish geografiyasini bir xil deb bo‘lmaydi. Toponimshunos olim S.Qorayevning ma‘lumotlariga tayanadigan bo‘lsak, Qoraqalpog‘iston toponimlarining 1/5 qismi etnooykonimlardir [8; 190-b.]. Qoraqalpog‘iston oykonimlari tarkibida qoraqalpoq urug‘ nomlaridan tashqari, o‘zbek, qozoq va turkmanlarning urug‘-aymoq nomlari ham toponimlar sifatida respublika xaritasidan kattagina o‘rin olgan. Bu esa shu xalqlar vakillari mamlakat hududida qadimdan yonma-yon yashaganliklarini ko‘rsatadi. Ma‘lum bir hudud etnotoponimlarini tarixiy-lingvistik jihatdan tahlil qilishda etnos vakillari tarixi, ularning etnik tarkibi, migratsiyasini chuqur o‘rganish kerak.

O‘zbek va qoraqalpoq xalqlarining siyosiy-iqtisodiy, madaniy hamda etnik aloqalarining tarixi qadim zamonlarga borib taqaladi. Akademik S.Kamolovning to‘g‘ri ta’kidlaganidek, qadimdan bu ikki xalqning ota-bobolari Janubiy Orol bo‘yi kengliklarida birga yashaganlar, qadimgi Xorazm sivilizatsiyasini shakllantirishda qatnashganlar. *Qo‘yqirilgan qal‘a* (er.av. IV asr), *To‘proqqal‘a* (I–VI asr), *Qiyot qal‘a* (VI–IX asr), *Mizdaxxon* (qadimiy va o‘rta asr) kabi qal‘a hamda savdo markazlarini xorazmlilar – bugungi o‘zbek va qoraqalpoqlarning ajdodlari birgalikda qurgan [7;106-b.].

Orol dengizining janubiy bo‘ylari qadimgi Xorazm yerlari bilan tutashadi. Bu joylar qadimda Xiva xonligi tarkibida bo‘lgan. Xiva xonligi hududlarida turkmanlar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, oz sonli tojik, yahudiy, eronlilar yashagan. Xonlikning asosiy o‘troq xalqi – bu joylarni qadimdan makon qilgan o‘zbeklardir [15]. Tarixiy manbalarda Xorazm o‘zbeklari etnogenezi, geografik joylashuviga qarab shimoliy o‘zbeklar va janubiy o‘zbeklar deb ikkiga bo‘lib qaralgan. Xorazm viloyati Turkmanistonning Toshhovuz viloyati hamda Qoraqalpog‘istonning janubiy tumanlarida istiqomat qiladigan o‘zbeklar Xorazmning asosiy xalqi, ular o‘zlarini qadimgi xorazmlilar avlodi deb hisoblaydilar. Qoraqalpog‘istonning Qo‘ng‘irot tumani atrofi-

da yashayotgan shimoliy o'zbeklar etnogenezi Orol bo'yi xalqi hamda bu yerda shakllangan orolli o'zbek qavmlari bilan aloqador [13;23-b.].

XVI asrning oxirida Oltin O'rda qulagandan keyin o'zbeklarning ko'pchilik qismi shimoldan Orol bo'ylariga ko'chib kelgan hamda Xorazmning o'troq xalqi bilan tezda aralashib ketgan. Orol bo'yi o'zbeklari XVI asrning oxirida (oz qismi XVIII asrning boshida) Sirdaryoning quyi bo'ylaridan bu yerlarga ko'chib kelgan bo'lsa ham, qangli hamda qo'ng'irot urug'lari xorazmlilar bilan avvaldan tarixiy aloqada bo'lgan. Chunki bu ikki urug' qadimda O'rta Osiyoning Amudaryo va Sirdaryo oralig'i hududlarida yasagan [13;25-b.]. Aslida, ikki hududdagi o'zbeklar o'zbek millatiga xos. Lekin o'zbeklarning janubiy qismi xorazmlilar, shimol qismi qoraqalpoqlar, qozoqlar ham turkmanlar bilan birga aralashib yashaydi. Hatto orolli o'zbeklar etnik tarkibi jihatdan Orol bo'yidagi qoraqalpoq va qozoqlarga ancha yaqin. XVII asrning boshida Orol dengizi bo'yida shakllangan Orol mamlakatida uch yuz mingga yaqin o'zbeklar (*qo'ng'irot, qipchoq, qang'li, mang'itlar*) yashagan. Ularning etnik bo'linishi qadim davrlardan buyon qoraqalpoqlarning urug' bo'linishlariga juda o'xshash bo'lgan. Bu holat ikki xalqning bir-biriga yaqin, etnogenezida tarixiy bog'liqliq borligidan darak beradi [12;33-b.].

M.U.Shalekenov tarixiy manbalarga tayanib, Amudaryoning quyi deltasida o'zbek urug'larining joylashuv geografiyasini quyidagicha ko'rsatib beradi: mang'itlar Amudaryoning ong qirg'og'ida, qo'ng'irotlar chap qirg'oq sohillarda yasaganlar. Mang'itlarning ma'muriy markazi Shaxtemir qal'asi hozirgi Nukus shahridan shimolda joylashgan edi. Qo'ng'irotlar hozirgacha o'z nomini saqlab qolgan Qo'ng'irot shahri atrofni makon etgan. Qipchoqlarning yashash joylari Amudaryo deltasining ustida joylashgan hozirgi Qipchoq posyolkasi atroflariga to'g'ri keladi. Xo'jayli o'zbeklarining markazi Amudaryoning chap tomoni, ya'ni hozirgi tuman markazidagi Xo'jayli shahri bo'lgan [13;25-b.]. K.L.Zadixinaning ko'rsatishicha, Amudaryoning quyi oqimi bo'ylaridagi o'zbeklar urug'-aymoq bo'lib yashashga odatlangan, shu bois bu hududlarda o'zbek urug'lari nomlari bilan atalgan *Qo'ng'irot, Qipchoq, Mang'it, Xitoy, Nayman* oykonimlari paydo bo'lgan [6;329-b.]. Olimning yuqoridagi ma'lumotlariga asoslanadigan bo'lsak, o'zbeklar hududiy joylashishi bo'yicha Amudaryo, Beruniy, To'rtko'l, Qo'ng'irot va Xo'jayli tumanlarida ko'pchilikni tashkil qiladi. Shuning uchun ham bu hududlarda o'zbek etnonimlari bilan aloqador kelib chiqqan geografik nomlarni ko'plab uchratish mumkin. Masalan, Nukus, Taxiotosh va Xo'jayli tumanlaridagi *O'zbek avuli* ushbu hududda yashab kelayotgan o'zbeklar bilan bog'liq paydo bo'lgan. Shuningdek, Amudaryo tumanidagi *Do'rman* ovuli, *Qangli* ovuli, *Qoraqipchoq* ovuli, *Qo'ng'irot* ovuli, *Qipchoq* elati, *Mang'it* shahri, Xo'jayli tumanidagi *Qurbanaq* ovuli, Amudaryo hamda Qo'ng'irot tumanlaridagi *Xitoy* ovullari, Qo'ng'irot tumanidagi *O'giz* ovuli, Qo'ng'irot, Sho'manoy va Nukus tumanlaridagi *Sag'ir* ovuli, Qo'ng'irot, Sho'manoy tumanlaridagi *Sayat* ovuli v.b. oykonimlar o'zbek urug'lari nomlari bilan bog'liq kelib chiqqan. *Tama* urug'i qozoq, o'zbek hamda qirg'iz xalqlarining etnik tarkibida uchraydi. *Tama* urug'i Amudaryo tumanidagi *Tama* ovuli oykonimida saqlangan. *Uyshin, Tuyaqli* ovullari ham o'zbeklarning *uyshin* va *tuyaqli* urug'lari nomlari bilan bog'liq nom olgan. Ushbu hududdagi *Qo'ng'irot* ovuli atamasi XIII asrning o'rtalarida bu joylarga ko'chib kelgan o'zbeklarning qo'ng'irot urug'i bilan aloqador paydo bo'lgan [9; 129-b.]. Keltirilgan misollar o'zbek urug'larining tarqalish geografiyasi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Amudaryo tumanining markazi *Mang'it* 1973-yildan boshlab shahar maqomini olgan. Qadimda (1789-yilda) bu joyda *Mang'it* deb atalgan qal'a bo'lib, u o'zbeklarning *mang'it* urug' nomi bilan bog'liq paydo bo'lgan. *Mang'it* toponimi Moldaviya va Bashqurtston hududlarida ham uchraydi.

Taxiotosh tumanidagi *Nayman* ovuli aholosining asosiy qismi o'zbeklarning *nayman* urug'i vakillaridir. Beruniy, Qonliko'l, Qo'ng'irot hamda Xo'jayli tumanlaridagi *Nayman, Naymanko'l* ovullari nomlari ham ushbu urug' bilan aloqador. Tarixdan ma'lumki, naymanlar etnik guruh sifatida qozoq, qoraqalpoq, o'zbek, turkman, qirg'iz, no'g'ay xalqlarining etnogeneziga kirgan. Xorazm, Buxoro, Samarqand, Naman-gan, Toshkent viloyatlarida *Nayman, Qozog'istonda Nayman mola, Naymansuek, Turkmanistonda Naymanoba, Naymangol* toponimlari naymanlarning tarqalish arealini ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar. Davrlar o'tishi, turli xil ijtimoiy-siyosiy, tarixiy omillar ta'sirida oz sonli qavmlar, etnik guruhlar ko'p sonli xalqlar tarkibiga qo'shib assimilyatsiyaga uchrashi, buning natijasida ularning etnik belgilari unutilishi, yo'q bo'lib ketishi mumkin. Ularning tarixi haqida (yozma yoki og'zaki) ma'lumotlar saqlanib qolmagan taqdirda etnik materiallar, ayniqsa, etnotoponimlar qimmatli manba vazifasini bajaradi. Bu xil oykonimlar xalqlarning shakllanish tarixini, etnogenezi masalasini yoritishda qo'shimcha manba bo'lib xizmat qiladi. Qoraqalpog'iston toponimlari tizimida ham etnooykonimlar katta bir guruhni tashkil etadi. Kelgusida ular tarixiy, etnografik, lisonoy jihatdan tadqiq qilinishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Бартольд В.В. Сочинения. Том II, часть 1. М., изд-во Восточной литературы, 1963, 1020 с.
- (2). Баскаков Н.А. Родоплеменные названия кыпчаков в топонимии Южной Молдавии. Топонимика Востока. Новые исследования. М., "Наука", 1964, 63–75 с.
- (3). Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Том I, М., изд-во "Восточной литературы", 1960, 551 с.
- (4). Губаева С.С. Этнонимы и топонимии Ферганской долины. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, М., 1973, 21 с.
- (5). Дульзон А.П. Этнический состав древнего населения Западной Сибири по данным топонимии. Материалы XXV Международного конгресса востоковедов, М., "Наука", 1960, 189–295 с.
- (6). Задыхина К.Л. Узбеки дельты Аму-дарьи. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. 1, М., 1952, 319–426 с.
- (7). Камалов С. Исторические корни дружбы узбекского и каракалпакского народов. "ӨзР ИА ҚБ хабаршысы", Нөкис, 1993, № 4. 106–109-бетлар.
- (8). Қорав С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005, 240-бет.
- (9). Нуржонов К., Хўжаниёзов Ф. Амударё. Тошкент, Тиббиёт, 2004, 152-бет.
- (10). Отажанова А. Хоразм этнопонимлари ва уларнинг луғавий асослари. Филол. фан. номз. ... дисс., Тошкент, 1997, 139-бет.
- (11). Турабов А. Самарқанд вилояти этноним ва этноонимларнинг таҳлили. Филол. фан. номз. ... дисс., Тошкент, 1999, 154-бет.
- (12). Хожаниязов Г., Джумашев А. Этнический состав Аральско-Кунградского владения в XVII–XIX вв. Забытая страница истории. Оазисы Шелкового пути. Сб. науч. ст., М., Исламская книга, 2018, 131–141 с.
- (13). Шалекенов М.У. Взаимоотношения народов Приаралья в XVIII–XIX вв. Алматы, "Ғылым", 1995, 192 с.
- (14). Эргашев А.А. Андижон вилояти этнопонимларининг ареал-лингвистик тадқиқи. Филол. фан. номз. ... дисс., Тошкент, 2012, 123-бет.
- (15). Эшов Б. Хива хонлиги (шайбонийлар, эронийлар, козоклар ва кўнғирот сулоласи). // <http://khorezmiy.uz/uz/pages/view/576>

Atabayeva Nilufar Atamuratovna (Urganch davlat universiteti Xorijiy filologiya fakulteti "Fakultetlararo chet tillar" kefedrasi o'qituvchisi; nilufaratabayeva1983@gmail.com)
TEODER DRAYZERNING "JENNI GERXARDT" ROMANIDAGI FRAZEOLOGIZMLAR TARIJIMASIGA DOIR

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada taniqli Amerika yozuvchisi Teodor Drayzerning "Jenni Gerxardt" romani misolida frazeologizmlar tarjimasi tahlil etildi. Ya'ni, roman matnida uchraydigan frazeologizm-larning o'zbekcha shakli asliyat bilan solishtirilib, teng ekvivalentlik masalasi o'rganildi.*

***Kalit so'zlar:** frazeologik birliklar, ekvivalentlik, shaklan tenglik, muqobil variant, grammatik qurilish, ma'no va uslubiy vazifa, tarjimon mahorati.*

РОМАН ТЕОДОРА ДРАЙЗЕРА "ДЖЕННИ ГЕРХАРДТ": О ПЕРЕВОДЕ ФРАЗЕОЛОГИИ

***Аннотация.** В данной статье проанализирован перевод фразеологизмов на примере романа «Дженни Герхардт» известного американского писателя Теодора Драйзера. То есть узбекская форма фразеологии, встречающаяся в тексте романа, сравнивалась с оригиналом и изучался вопрос равнозначности.*

***Ключевые слова:** фразеологизмы, эквивалентность, формальное равенство, альтернативный вариант, грамматическая конструкция, значение и структура, навыки переводчика.*

THEODORE DREISER'S NOVEL "JENNIE GERHARDT": ON THE TRANSLATION OF PHRASEOLOGY

***Annotation.** This article analyzed the translation of phraseological units on the example of the novel "Jenny Gerhardt" by the famous American writer Theodore Dreiser. That is, the Uzbek form of phraseology found in the text of the novel was compared with the original, and the issue of equivalence was studied.*

***Key words:** Phraseological units, equivalence, formal equality, alternative option, grammatical construction, meaning and structure, translator's skills.*

Kirish. Amerika adabiyotining yirik vakillaridan biri Teodor German Albert Drayzerdir (1871–1945). U yozuvchi va jamoat arbobi bo'lgan, o'zining qirq besh yillik ijodiy faoliyati davomida "Baxtiqaro Kerri" ("Sister Carrie", 1900), "Jenni Gerxardt" ("Jennie Gerhardt", 1911), "Sarmoyador" ("Financier", 1912), "Amerika fojiasi" ("American tragedy", 1925) va shu kabi ko'plab yirik romanlar va hikoyalar yaratgan. Drayzer asarlari dunyoning ko'plab tillariga tarjima etilgan. Shu jumladan, adibning bir qator roman

va hikoyalari o'zbek tiliga bilvosita rus tili orqali o'zbekchalashtirilgan. Binobarin, Drayzerning o'zbek tarjimonlari Erkin Nosirov ("Baxtiqaro Kerri", "Amerika fojiasi", "Jenni Gerxardt" romanlari), Orif Hoji ("Qudratli Rurk" hikoya), Xolida Ahrorova ("Erk" hikoya), Saidjamol Saidmurodov ("Neft", "Izg'irinda", "Omonat", "G'aroyib jumboq" hikoya) kabi mutarjimlar o'tgan asrning 70–80-yillarida, asosan, rus tili orqali o'zbekchalashtirib, kitobxonlarga taqdim etishdi. Mustaqillik yillarida jahon adabiyotining boshqa titan ijodkorlari singari, Teodor Drayzer asarlari ham asliyatdan ba'zi yosh mutarjimlar, jumladan, Qandilat Yusupova ("Qoracha Jef" hikoya asliyatdan tarjima) tomonidan o'girila boshlandi. Adib asarlari, asosan, bilvosita til orqali tarjima qilingan. Shu bois badiiy tarjimada bilvosita tarjima jarayonida paydo bo'ladigan muammolar va bu muammolarni mahorat bilan hal eta olgan mutarjimlarning mahoratini (so'z tanlash, yozuvchi uslubini adekvatga yaqinlashtirish, teng ekvivalentlik asosida ibora va xalq maqollari, idioma va obrazli ifodalarni to'g'ri tarjima qilish kabi) o'rganish bugungi tarjimashunoslik fanining dolzarb mavzularidan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Teodor Drayzerning "Baxtiqaro Kerri", "Amerika fojiasi", "Jenni Gerxardt" romanlari o'tgan asrning 70–80-yillarida mahoratli tarjimon Erkin Nosirov tomonidan o'zbekchalashtirildi. Adibning "Jenni Gerxardt" asari 1911-yilda yozilgan. Asarning tarjima tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, roman 1951-yilda rus tarjimonlari Nora Gal va Mariya Loriye, 2018-yilda V.Barbashaeva tomonidan rus tiliga o'girilgan. O'zbekistonda Daryzer asarlarining tarjimoni va targ'ibotchisi Erkin Nosirov bo'ldi. U 1982-yilda "Jenni Gerxardt" romanini o'zbek tiliga tarjima qildi. Mutarjim mazkur asarning voqea-hodisalar ko'lamini, undagi qahramonlarning ichki kechimmalarini o'sha davrning zahmatkash xalq hayotidagi qiyinchiliklarini kitobxon qalbiga chuqur yetkazib berishda o'zining ulkan tarjimonlik mahoratini namoyish eta olgan.

Roman matnida uchraydigan turg'un birikmalar, ya'ni, frazeologizmlar tarjimasiga diqqat qaratamiz. Frazeologik birliklarni tarjimada teng ekvivalentlik asosida qayta yaratish tarjimaning o'ta murakkab, shu bilan birga, juda mas'uliyatli masalalaridan hisoblanadi. Frazeologik birliklarni tarjima qilish vaqtida vazifadosh, teng lingvistik birliklar ikki til o'rtasida taqqoslab tanlanadi. Taqqoslash jarayonida ular o'rtasidagi ekvivalentlik yoki farqni tahlil etib, umumiy ilmiy-nazariy xulosalar chiqarish mumkin. Ularning ba'zi qismlari shaklan teng (qisman yoki butunlay), ba'zilarining esa muqobil variant, umuman, topilmasligi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Taniqli tarjimashunos olim G'.Salomov ekvivalentlik masalasi to'g'risida fikr bildirib, rus tili va o'zbek tilidagi mutlaq ekvivalent bo'lgan iboralarni misollar yordamida izohlab bergan. "Frazeologizmlar (maqol, matal va idiomalar)ning ma'nosi kontekst ichida ochiladi. Binobarin, muayyan iboraning ma'nosini ochish uchun uni kontekst ichida olib qarash lozim. To'g'ri, ikki yoki bir nechta tilda ham shaklan, ham mazmunan, ham ma'noviy tarafdin aynan muvofiq keladigan mutlaq ekvivalentlar ham topiladi. Masalan, *цтылят по осени считают*–jo'jani kuzda sanaydilar; *покорную голову меч не сечет*–egilgan boshni qilich kesmaydi; *куй железо пока горячо*–temirni qizig'ida bos va hokazo. Biroq bunday mutlaq ekvivalentlar soni kam" [5:118-b.].

Frazeologik birliklar bir tildan ikkinchi tilga, asosan, to'rt xil yo'l bilan, asliyat tilidagi birlikka komponentlar tarkibi, grammatik qurilishi hamda ma'no va uslubiy vazifasi mos ekvivalentlar, boshqa xossalari farq qilgani holda, ma'no va uslubiy vazifasi o'xshash muqobil variantlar, kalka usulida va tasviriy yo'sinda tarjima qilinadi.

Bu asar markazida ajoyib qalb sohibasi bo'lgan qiz Jennining taqdiri turadi. Yaxshi niyatli, his-tuyg'ulari beg'ubor Jenni o'zining halol mehnati bilan kun ko'rishga, oilyjanob inson bo'lib yetishishga intiladi. Biroq kapitalistik tuzumning yovuz kuchlari bu pokiza qiz taqdirini ham o'z girdobiga oladi, sof muhabbatini paymol etadi. "Jenni Gerxardt" yozuvchining tengsizlik olamidagi inson taqdiriga bag'ishlangan eng yaxshi asarlari qatorida turadi [2:3-b.].

"Jenni Gerxardt" romanida kambag'al oiladan chiqqan qizning burjua jamiyatidagi fojiasi ko'rsatilgan. Jenni bilan boy oilaning o'g'li Lester Keyn o'rtasida muhabbat rishtalari bog'lanadi. Kambag'al Jenni boy oila farzandi Keyn bilan turmush qurolmaydi. Burjua jamiyati vakillari dunyoqarashlari, urf-odatlari ijtimoiy adolatsizliklar, tabaqalanish ularning muhabbatiga to'sqinlik qiladi. Yozuvchi Jennining odobliligi, vafodorligi, pokiza ko'ngil sohibasi ekanligini romanda badiiy ifodalaydi. Jenni o'zining eng yaqin kishilari ota-onasi, qizi Vesta va sevgilisi Lasterdan ajraladi. Biroq bundan tushkunlikka tushmagan Jenni yetim bollalarni asrab olib, o'z hayotini ularga g'amho'rlik qilishga bag'ishlaydi. Asarda matonatli ayol obrazi badiiy talqin etilgan.

Frazeologik birliklarni ekvivalentlar vositasida tarjima qilish borasida, Q.Musayevning fikriga ko'ra, turli xalqlar frazeologik birliklarining bir-birlariga har jihatdan o'xshashligi, aksariyat hollarda, xalqlar tur-

mush sharoitlari, urf-odatlari va mantiqiy mushohadalaridagi mushtaraklik bilan izohlanadi. Zero, boshqa til vositalari singari frazeologizmlar ham turli-tuman umuminsoniy fikr bayon qilish me'yorlari va hayotiy kuzatishlar asosida vujudga keladilar. Natijada turli tillar barqaror so'z birikmalari bir xil obrazli asosdan iborat bo'lib qoladilar [4;185-b.]. Masalan ingliz tilidagi *believe ones (own) eyes* [3;282-b.] iborasi o'zbek tilidagi *ko'zlariga ishonmaslik* iborasining ma'nosini beradi. Aynan "Jenni Gerxardt" romanida uchraydigan frazeologizmlarning ruscha-o'zbekcha tarjima nashrlarini asliyat bilan qiyosan o'ramiz.

Asliyatda: "Neither Gerxardt nor the mother **could believe their eyes** when a grocery wagon halted in front of their cottage and a lusty clerk began to carry in the gifts".

Erkin Nosirov yaratgan o'zbekcha tarjimada yuqoridagi parcha quyidagicha o'girilgan:

O'zbekchada: "Baqqolchilik magazinining soyavon aravasi eshiklari oldida to'xtab, barvasta dastyor paketlarni ichkariga olib kira boshlaganida, er-xotin **o'z ko'zlariga ishonishmadi**" [2;29-b.].

Ingliz tilidagi *find one's tongue* (F 304) iborasi o'zbek tilida ham *tili kalimaga kelmaslik*, ya'ni, biror narsadan hayratlanib, hech nima ayto'lmaslik ma'nosini ifodalaydi. Aynan shu ibora romanda Jenni Gerxardtning ruhiy holatini obrazli ifodalashda ishlatilgan.

Asliyatda: "Jennie came forward, extending her hand and blushing. She found herself so much disturbed by this visit that **she could hardly find tongue** to answer his questions" [1;20-b.].

O'zbekchada: "Jenni unga yaqinlashdi-da, qizarib qo'l uzatdi. Senatorning kelganidan, azbaroyi hayajonga tushganidan **tili kalimaga kelmasdi**" [2;34-b.].

Tahlil va natijalar. Muallif "Jenni Gerxardt" romani matnida yuzlab frazeologizmlarni qahramonlarning ruhiy holatini, amerikalik odamlarning o'ziga xos gapirish uslubini, milliy koloritini ishonarli va jonli, aks ettirish uchun mahorat bilan foydalangan. Quyidagi jadvalda Teodor Drayzer roman matnida qo'llagan iborali parchalarni hamda Erkin Nosirov tarjimasida aynan o'sha parchalarni namuna sifatida keltiramiz.

Asliyatda

1. Wash one's hands of smth (H. 209)

"She must go out! out!! out!!! She has become a street-walker, that's what she has become. She has set herself right to go to hell. Let her go. **I wash my hands of the whole thing.** This is enough for me" (J.G. 47 p.)

2. One's right hand (R. 258). Robert, the eldest, a man forty years of age, was his **father's right-hand man** in financial matters,... (J.G. 109 p.).

3. Take somebody at his word (W 672). Suppose she went on to inform him that she had a child, and beg him to leave her in peace. Would he obey her? She doubted it. **Did she really want him to take her at her word?** (J.G.114 p.).

4. To slip like a thief. That's what comes of such conduct in the first place. Now she has to slip around like a thie (J.G. 135 p.).

5. to blind somebody

Tarjimada (Erkin Nosirov tarjimasida)

1. Qo'lini yuvib qo'ltig'iga urmoq.

Qizing endi ko'zimga ko'rinmasin! Daf bo'lsin!!!..., ha, xuddi shunday. Endi uning boradigan joyi bitta – jahannam! O'sha yoqqa boraversin. **Undan qo'limni yuvib qo'ltig'imga urdim.** Basharasi qursin (J.G. 74-bet).

2. Kimningdir o'ng qo'li bo'lmoq.

Robert moliyaviy masalalarda ko'pdan buyon otasining **o'ng qo'li bo'lib qolgandi** (J.G.117-bet).

3. O'z tilidan ilintirmoq.

Boringki, Jenni unga bolasi borligini aytib, tinch qo'yishini iltimos qildi ham deylik. Gapiga Lester quloq solarmikan? Solmasa kerak. Jenni ham **Lester tilidan ilintirishini** istarmidi deysiz? (J.G.123-bet).

4. chap bermoq

Qizlar to'g'ri yurmagandan keyin keti shunaq abo'ladi. Endi huddi **o'g'riday chap berishiga to'g'ri keladi.** (J.G. 144 bet)

5. Ko'zini tindirmoq.

Then, too, his attitude, in spite of the money which had first blinded them, was peculiar. He really did not carry himself like a married man (J.G. 138 p.).

6. To have claim on somebody.

Should he forsake Jennie?—that thought also, came to him. **She had no claim on him.** She could make no protest (J.G. 144 p.).

7. To kiss one's feet.

She could have kissed Lester's feet for his goodness to her family (J.G. 162 p.).

8. Put one's nose in (N 229).

“Damn him!” said Lester fiercely. “What the devil does he mean by **putting his nose in my private affairs?** (J.G. 303 p.).

Buning ustiga, garchand saxiyliigi dastlabki paytlarda Gerxardtlarning ko'zini tindirib qo'ygan bo'lsada, Lester ham o'zini g'alati tutardi. (Jenni Gerxardt. 147-bet).

6. Kingadir osilib olmoq.

Bunda Jennini qurbon qilishga to'g'ri kelmasmikan? Bu narsa ham uning hayolig akeldi. **Jenni unga osilib ololmaydi** (J.G. 154-bet).

7. Oyoqlarini o'pishga ham tayyor bo'lmoq.

Oila a'zolariga bunchalar yaxshilik qilayotganidan hozirda Lesterning oyoqlarini o'pishga ham tayyor edi (J.G. 146-bet).

8. Birovning ishiga tumshug'ini tiqmoq.

—*Ming la'nat!—Lester yomon so'kindi.—Mening ishlarimga tumshug'ini tiqishga qanday jur'at etdi!* (J.G. 279-bet).

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi misollardan ayon bo'lmoqdaki, mahoratli tarjimon Erkin Nosirov buyuk amerika adibi T.Drayzerning “Jenni Gerxardt” romanida uchraydigan frazeologizmlarni o'ta nozik did bilan o'zbek tilida jaranglata olgan. Zero, iboralar badiiy matn tarkibida qahramon nutqini, psixologik holatini, muallif bayonini bezovchi muhim badiiy til unsure hisoblanadi. E.Nosirov mazkur romanni o'zbekchalashtirishda rus tarjimonlarining tarjima nashrlariga suyanib, Drayzer matnini qaytadan o'zbek tilida muvaffaqiyat bilan yaratishga erishgan.

Amerikaning mashhur yozuvchilaridan biri U.Folkner: “Rus adabiyoti Gogolnig “Sheneli”dan chiqqani kabi, biz Drayzerning romanlaridan chiqqanmiz”, deb aytgan edi [6;320-b.].

Mahoratli mutarjim Erkin Nosirov Amerika adabiyotining yirik romannavisi T.Drayzerning ko'plab romanlarini tarjima qilib, o'zbek kitobxonlariga uning nomini va yetuk badiiy asarini tanitishga katta hissa qo'shdi.

Zahmatkash tarjimon Erkin Nosirov tarjimaning ijodiy jarayon ekanini to'g'ri anglagan holda roman matnida uchraydigan yuzlab frazeologizmlarni teng ekvivalentlik, kalkalab tarjima qilish, uslubiy moslash-tirish, qisman tarjima usullaridan foydalanib, adekvatga yaqin tarjimani yaratishga erishdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Dreiser T. Jennie Gerhardt. United States of America Copyright, by Boni & Liveright, Inc. Printed in the, 1911, 448 p.
- (2). Драйзер Т. Женни Герхардт. Тошкент, “Ёш гвардия”, 1982, 324 бет.
- (3). Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Москва, “Русский язык”, 1984, 942 с.
- (4). Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent, 2005, 352 bet.
- (5). Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1983, 232 бет.
- (6). Hamdamov U., Qosimov A. Jahon adabiyoti. Toshkent, “Akadem nashr”, 2024, 320 bet.

Abdusattarova Shaxlo Toshtemirovna (Nukus Innovatsion instituti “Filologiya va tillarni o'qitish” kafedراسistent o'qituvchisi)

EMOTSIYALARNING O'ZIGA XOSLIGI, KONSEPTUALLASHUV JARAYONLARI

Annotatsiya. Maqolada konsept atamasiga alohida to'xtalib o'tilgan hamda u haqida turli olimlarning qarashlari, emotsiya, emotsionallik konseptlari va konseptuallashuv jarayonlari, ijobiy emotsional konseptga namuna va uning lug'aviy ma'nolari hamda o'sha emotsional birlikni kontekstda foydalanilgan namunalari keltirilgan.

Kalit soʻzlar: *konsept, lingvomadaniyatshunoslik, semantik birlik, emotsiya, emotsionallik, emotsional konsept, kognitiv-semantik, sinonimik qator, verballashuv.*

Абдусаттарова Шахло Тоштемировна (Нукусский инновационный институт, ассистент преподавателя кафедры “Филология и преподавание языков”)

УНИКАЛЬНОСТЬ ЭМОЦИЙ, ПРОЦЕССОВ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ

Аннотация. *В статье рассмотрен термин концепт и взгляды на него различных ученых, понятия эмоции, эмоциональности и процессов концептуализации, пример позитивного эмоционального концепта и его словарные значения, а также примеры использования этой эмоциональной единицы в контексте.*

Ключевые слова: *концепт, лингвострановедение, семантическая единица, эмоция, эмоциональность, эмоциональный концепт, когнитивно-семантический, синонимический ряд, вербализация.*

Abdusattarova Shakhlo Toshtemirovna (Nukus Innovation Institute assistant teacher of the department “Philology and language teaching”)

THE UNIQUENESS OF EMOTIONS, CONCEPTUALIZATION PROCESSES

Annotation. *The article focuses on the term concept and the views of various scientists about it, the concepts of emotion, emotionality and conceptualization processes, an example of a positive emotional concept and its dictionary meanings, and examples of that emotional unit used in the context.*

Key words: *concept, linguistic and cultural studies, semantic unit, emotion, emotionality, emotional concept, cognitive-semantic, synonymous series, verbalization.*

Kirish. Tilshunoslikda “konsept” atamasi oʻtgan arsning ikkinchi yarmida muomalaga kirgan boʻlib, u olam toʻgʻrisidagi bilim va koʻnikmalarni maʼlum darajada tartibga soluvchi lisoniy hodisa. Shuni qayd etish mumkinki, “konsept” atamasi tilshunoslikka falsafa fanidan oʻzlashtirilgan boʻlib, dastlab, U.Gobs, U.Okkam, P.Abelyar kabi olimlarning ishlarida kuzatish mumkin. Konsept atamasining tilshunoslikka kirib kelishida amerikalik tilshunos N.Xomskiyning xizmati beqiyos, u oʻzining “Universal Grammar” asarida til kognitiv faoliyat mahsuli ekanligini taʼkidlagan. Konsept inson ongida gavdalanadigan va zarur maʼlumotni jamlovchi universal va xususiy lingvistik hodisa degan. Tilshunoslikda ilk marotaba konsept atamasi 1928-yilda S.N.Askaldov tomonidan yozilgan “Konsept va soʻz” deb nomlangan maqolasida foydalanilgan [Baxronova. 2019;62].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Olimlar konsept termini boʻyicha ilmiy izlanishlar olib borgan va bu borada turlicha qarashlarini bildirgan. V.A.Maslova konsept bu lingvomadaniyatshunoslikda oʻziga xos oʻringa ega boʻlgan, muayyan madaniyat egalari tomonidan tavsiflanuvchi semantik birlik degan fikrni ilgari surgan boʻlsa [Maslova B. 2004;296], E.S.Kubryakova konseptga inson ongi, bilimi va ruhiy kechinmalarida namoyon boʻluvchi tafakkur mahsuli deb taʼrif bergan [Kubryakova.1996;90]. Popova Z.D. hamda Sternin I.A. konsept bu keng darajada oʻrganilishi kerak boʻlgan murakkab mental birlik va oʻzlashtirilgan bilimning asosiy qismi ekanligini [Попова З., Стернин И. 2000;4].

Konsept atamasi toʻgʻrisida oʻzbek tilshunoslari ham oʻz fikr va mulohazalarini bildirgan. Tilshunos Sh.Safarovning fikricha, konsept zamiridagi mental struktura moddiy koʻrinishga ega emas, balki u aqliy idrok jarayonida paydo boʻladigan tasavvuriy hodisa deb hisoblanadi [Safarov Sh. 2006;41]. Xudoyberganova konsept koʻp qirrali mental birlik va u bir vaqtda psixologik, kognitiv-semantik va lingvokulturologik jihatlarida namoyon boʻladigan birlik, degan fikrni olgʻa surgan [Xudoyberganova D. 2013;13]. Ashurova U. har qanday tushunchani konsept deb atash notoʻgʻri. Madaniyat muhitida muhim ahamiyat kasb etadigan tushunchalargina konsept boʻla oladi, degan xulosaga keladi [Baxronova D. 2019;64].

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, shuni taʼkidlash kerakki, konsept – bu har bir insonning tashqi olamni idrok etishda tasniflanuvchi, har bir xalq ongida mental tarzda namoyon boʻladigan, til sohiblarining milliy qadriyatlarini, dunyoqarashi, etnik xususiyatlarini oʻzida ifoda etuvchi birlik hisoblanadi. Shaxslararo muloqotni shakllantirish uchun, avvalo, konseptlarni voqelantirish, yaʼni til vositasidan samarali foydalanish zarur hisoblanadi. Tildagi konseptlar, soʻz, soʻz birikmasi, turgʻun birikmalar, hatto butun matn orqali verballashuvi mumkin. Qayd etilgan matnlarning verballashuvida emotsiyalarni faollashtirish muhim oʻrin tutadi. Emotsiya konsept sifatida insonlar oʻrtasidagi munosabatlarda namoyon boʻluvchi verbal va nonverbal tartibga egadir.

Tadqiqot metodologiyasi. Insonning borliqqa boʻlgan munosabatida paydo boʻladigan kechinmalari hissiy emotsiyalar doirasini tashkil etadi. Emotsiyalar inson faoliyati, uni oʻrab turgan olam bilan oʻzaro munosabatda hamda jamoaviy faoliyati va shaxsning ijtimoiylashuvi asosida paydo boʻladi. Darhaqiqat, hissiy emotsiya psixologik jarayon boʻlib, ijtimoiylashuv, jamoaviy psixologiyaning rivojlanishiga taʼsir

ko'rsatadi. Shu sababli hissiy emotsiya psixologiya fanining tadqiqot obyekti hisoblanadi. Tilshunoslar insonning fundamental emotsiyalarini belgilab olish masalasini ilgari suradi va muayyan til yoki turli xil tillar doirasidagi emotsiyalarni qiyoslash asosida o'tkazilgan tadqiqotlar natijasida quvonch, hayrat, lazzatlanish, qiziqish, hayajon, ajablanish kabi ijobiy emotsiyalarni universal hodisa sifatida qbul qilishadi. Emotsiyalarning o'ziga xosligi, konseptuallashuv jarayonlarini o'rganishdan avval, ushbu tushunchalarni alohida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Emotsiya (lotincha–tebrantiraman, to'qlinlantiraman) – bu mavjud yoki mumkin bo'lgan vaziyatlarga va obyektiv dunyoga subyektiv baho berish munosabatini ifodalovchi psixik jarayon. Emotsiyalar turli lingvomadaniyatga xos leksemalar bilan ifodalanadi. Emotsional – emotsiya jihatdan bo'lgan, emotsiyaga oid, his-tuyg'uni ifodalovchi. Emotsionallik–emotsional belsi, xususiyat, shunday belgi xususiyatga egalik.

Emotsional konsept–bir til doirasida emotsional konseptlarning milliy o'ziga xosligini ko'rsatib beruvchi tushuncha.

Emotsiyalar konseptuallashuvida ikkita o'zaro bog'langan aspekt farqlanadi. 1) emotsional kechinmalarining bevositaligi; 2) subyektning obyektga hissiy munosabati [O'TIL. 2006;592].

Tahlil va natijalar. Ingliz tiliga oid bo'lgan *happy* konsepti ijobiy baho kategoriyasiga ega bo'lib, quvonch, shodlik, sevinch kabi tushunchalarni ifodalovchi emotsional birlikdir. Uning lug'oviy ma'nolari quyidagicha:

happy *adj* –sifat so'z turkumiga oid bo'lib *xursand, mamnun, shod, baxtli* degan ma'nolari mavjud.

1) feeling pleasure and enjoyment because of your life, situation, etc. Ushbu konseptdan inson hayotidan yoki muayyan vaziyatdan mamnunlik va shodlik hissini ifodalash uchun foydalaniladi. Masalan: *She is really happy playing with her lovely toy.* Qizaloq sevgan o'yinchog'i bilan o'ynab, o'zini, haqiqatdan, baxtiyor his qiladi. Bunda inson vaziyat natijasida baxt hissini tuyushi ko'rsatilgan;

2) showing or causing feelings of pleasure and enjoyment. So'zlovchi *happy* konseptidan baxtiyorlik hissini ko'rsatish yoki sababini ifodalash uchun ham foydalanish mumkin. Masalan: *She had a very happy childhood. I was glad the movie had a happy ending.* Keltirilgan misollar “Uning bolaligi xursandchiliklarga boy bo'lgan”, “Kino baxtli yakun topganidan xursandman” deb tarjima qilinadi. Insonning zavqli, quvonchli, baxtli paytdagi vaziyatdagi holatini ifodalash uchun *happy* so'zidan foydalaniladi. Bunda yozuvchilar ham asar qahramonlari nutqidagi hodisalarni baholash uchun hamda o'quvchiga personajning xursand bo'lgan vaziyatlarini yetkazib berish uchun *happy* sifatidan foydalanadi. Masalan: *There is something curiously warm, hopeful about light pouring from an open door into a dark place. Voices came to him, laughing happy voices, the child's gleeful* (Rendel R. 110);

3) very willing to do something usually followed by to + verb happy so'zi to infinitiv shakli oldidan kelib biror ish harakatni bajarishga kuchli xohishni ifodalab keladi. Misollar: *His daughter's car was parked at the kerbside. He told himself he was always happy to see his children but just at this moment, this evening* [Rendel R. 51];

4) used as part of a greeting or wish for someone on a special holiday or occasion. Insonlar ingliz tilida bir-birlarini maxsus hodisalar ya'ni, tug'ilgan kun, bayram tadbirlarda bir-birlarini tabriklayotgan paytda *happy* so'zidan keng foydalanadi. Masalan: *Happy birthday, Happy Women's Day, Happy Anniversary.* So'zlovchi tug'ilgan kun, xotin-qizlar kuni hamda yubiley kuni bilan tabriklash uchun keltirilgan birkimlardan foydalanadi;

5) sometimes used before a noun: fitting or suitable. Bazan ushbu termindan o'ning aniqlovchisi sifatida foydalanilib, bu paytda *mos, munosib, to'g'ri keladigan kabi ma'nolarni ifodalaydi.* Masalan: *a happy choice of words.* Ushbu gapda *so'zlarni to'g'ri tanlash* ma'nosini ifodalab kelingan [MWALED. 2008; 748].

Xulosa va takliflar. Tildagi ifodalanayotgan ba'zi birliklar lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlari-ga ko'ra, suhbatdoshlarning kayfiyati hissiyotlari bilan bog'liq bo'lgan turli xil emotsional holatlarni ifodalashga xizmat qiladi. So'nggi paytlarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki emotsional semantika muammolari eng yuqori bosqichda turuvchi masalalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Emotsional birliklarni kontekstda qo'llash matn mazmunini o'quvchiga yuqori darajada yetkazib berish imkoniyatini beradi, shu bilan birga, asarning yuqori saviyaga ega ekanligini ko'rsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Baxronova D. Olamning lisoniy manzarasi ta'svirida konsept va konseptosfera. Xorijiy filologiya, 2019, 68-bet.

- (2). Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. Под ...istina.msu.ru publications book. Издательство Московского государственного университета. Москва, 1996. 90 с.
- (3). Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. Учеб. пособие, М., "Наука", 2011, 296 с.
- (4). Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж, изд-во Воронеж, ун-та, 2000, 30 с.
- (5). Ruth Rendell End in tears a chief inspector wexford mystery. 122 p.
- (6). Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax, "Sangzor", 2006, 46-bet.
- (7). Xudoyberganova antropotsentrik tadqiqi. Toshkent, "Fan", 2013, 286-bet.
- (9). O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli, T., "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 1-jild, 2006, 2-jild, 2006, 2008, 592-bet.
- (10). Webster's Learners D SESS: 48 OUTPUT. Mon Jul 14 2008 /data31/webster/dict/mw-learners-dictionary/001-fm-copyright, 2032 p.

**Abdullayeva Muxtasar Abdulla qizi (Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti dots.v.b.,PhD)
O'ZBEK BADIY ASARLARIDA IDIOMATIK BIRLIKLARNING QO'LLANILISHI VA
ULARNING INGLIZ TILIGA TARJIMASI**

***Annotatsiya.** Hozirgi tilshunoslikda tillar o'rtasidagi munosabatlarni ma'no va ijtimoiy-madaniy voqelikni uzatishning asosiy vositalaridan biri sifatida o'rganish dolzarb mavzulardan biridir. Zamonaviy tilshunoslik tomonidan o'rganilayotgan ko'plab muammolar orasida "tarjima" yoki "tarjima faoliyati" deb ataladigan tillararo nutq faoliyatining lingvistik jihatlarni o'rganish muhim o'rin tutadi. Aynan tarjima orqali biz tarjimonlar yordamida uning talqiniga ega bo'lgan boshqa madaniyatlarning ma'no tizimlariga kirishimiz mumkin. Tarjima bir tilda ifodalangan narsani boshqa til vositasida to'g'ri va aniq ifodalashni nazarda tutadi. Ushbu maqola tarjimashunoslik sohasida mavjud bo'lgan muammolar va ularni bartaraf etishga bag'ishlanadi.*

***Kalit so'zlar:** tarjima, tarjimashunoslik, adabiyot, madaniyat, frazeologik birliklar.*

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИДИОМАТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В УЗБЕКСКИХ
ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И ИХ ПЕРЕВОД НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК**

***Аннотация.** В современном языкознании изучение отношений между языками как одного из основных средств передачи смысла и социокультурной действительности является одной из актуальных тем. Среди множества проблем, изучаемых современной лингвистикой, важное место занимает изучение лингвистических аспектов межъязыковой речевой деятельности, называемое «переводом» или «переводческой деятельностью». Именно посредством перевода мы можем получить доступ к смысловым системам других культур с помощью переводчиков, которые их интерпретируют. Перевод – это правильное и точное выражение того, что выражено на одном языке, на другом языке. Данная статья посвящена проблемам в области переводоведения и их устранению.*

***Ключевые слова:** перевод, переводоведение, литература, культура, фразеологизмы.*

**THE USE OF IDIOMATIC EXPRESSIONS IN UZBEK FICTION AND THEIR
TRANSLATIONS INTO THE ENGLISH LANGUAGE**

***Annotation.** In modern linguistics, the study of relations between languages as one of the main means of transmitting meaning and socio-cultural reality. Among the many problems studied by modern linguistics, the study of linguistic aspects of interlingual speech activity, which is called "translation" or "translation activity", occupies an important place. It is through translation that we can access the meaning systems of other cultures with the help of translators who interpret it. Translation refers to the correct and precise expression of what is expressed in one language in another language. This article is devoted to problems in the field of translation studies and their elimination.*

***Key words:** translation, translation studies, literature, culture, phraseological units.*

Kirish. Xalqimizning sevimli adibi, akademik Muso Toshmuhammad o'g'li Oybekning o'lmas asarlari dunyoning bir qancha tillariga tarjima qilingan. Jumladan, "Navoiy" romani ham Ovrupaning qator tillariga o'girilgan. Adibning bu asaridan olingan ayrim boblari ingliz tiliga ham tarjima qilingan. Quyida biz shu tarjimalar haqidagi mulohazalarimizni bayon qilmoqchimiz.

Tadqiqotning metodologiyasi. Oybekning, ayniqsa, Alisher Navoiy ijodini o'rganishdagi xizmatlari benixoyadir. Bu borada u, hech mubolag'asiz, yetuk navoiyshunoslar qatorida turadi. Uning Navoiy dunyoqarashi, lirikasi, "Xamsa" tahliliga bag'ishlangan tadqiqotlari navoiyshunoslikning oltin fondini tashkil etadi. Ayni paytda yetuk alloma Sultonmurod, Fazliddin, noyob va iste'dod sohibi Behzod, Xondamir,

pokiza qalb va aql-zakovat egasi Mo‘min Mirzo, g‘ayratli va fidoyi Arslonquldek qahramonlar Vatan saodati va millat baxtini ko‘zlagan yurtdoshlarimiz uchun yuksak ibrat namunalari. Oybek ijodiyoti, xususan, “Navoiy” romanining olamshumul tarbiyaviy ahamiyati ham shundandir.

Tahlil va natijalar. “Asar muallifi o‘zi xohlagan epitet maqol, tez aytish va obrazli iboralardan foydalanadi, mutarjim esa ana shu tasviriy vositalarni qayta yaratish uchun o‘z tilida mavjud bo‘lgan ekvivalentlarni qidirib topadi va asar tiliga xos bo‘lgan xususiyatlarni beradi” (6;126-b.).

Tarjimashunos olim G‘.Salomov frazeologik birliklar haqida so‘z yuritar ekan, shunday deydi: “Agar mendan: tilda ham mo‘jizalar bo‘ladimi? deb so‘rasalar, men: agar bo‘lsa, tilning “mo‘jizasi” undagi maqol, matal va idiomalardir deb javob qilgan bo‘lar edim. Chindan ham gapning qaymog‘i, shirini, olam-olam ma‘no beradigani, shu bilan birga, lo‘ndasi maqol, matallardir (7;3-b.).

Keyingi misolga murojaat qilamiz:

O‘zbek tilida (asliyat)	Ruscha tarjimasi:	Inglizcha tarjimasi:
Oybek. Tanlangan asarlar. 177-b.	Айбек. Навои.М.Салье таржимаси. 140 стр.	Aybek. Navoi. Uzbekistan speaks. G. Xanna va D.Skvirskiylar tarjimasi. 18 p.
<i>Shaharlarning, viloyatlarning hokimlari hisob-kitobni qo‘ltiqlab, bo‘zchining mokisiday, Hirotga qatnab turishlari lozim emish. Xalq, adolat, qonun degan shiorlar pardasi ostida Navoiy, bilmadim, yana nimalar o‘ylab chiqarar ekan!</i>	<i>Правители городов и областей, со счетными книгами под мышкой, снуют туда и сюда, словно челнок ткача. Прикрываясь словами “народ”, “справедливость”, “закон”, Навои ещё неведомо что надумает.</i>	<i>Rules of cities and regions with count-books under armpits dash here and there like the weaver’s shuttle. While under cover of the words “people”, “justice”, “law” Navoiy will think about God knows what else.</i>

Bo‘zchining mokisiday iborasi Amir Mo‘g‘ul nutqida **bo‘zchining mokisiday** iborasi rus tili-ga **челнок ткача** tarzida o‘girilgan. Ingliz tiliga rus tilidan o‘girgan mutarjim ham so‘zma-so‘z **weaver’s shuttle** deb o‘girib qo‘ya qolgan.

Xuddi shunday iborani Nazir Safarovning “Momaqaldiroq” nomli romanida, uning ruscha va inglizcha tarjimalarida ham uchratishimiz mumkin. Shu o‘rinda biz shu romandan ham misol keltirishni lozim topdik.

O‘zbek tilida (asliyat):	Ruscha tarjimasi:	Safarov Nazir. The Storm. Uzbekistan-Contact, 4–6, 1993. 19 p.
Safarov N. Momaqaldiroq. 44-b.	Сафаров Н. Гроза. Владимир Салухин таржимаси. 39 с.	
<i>O‘sha kundan boshlab Mamatboyning bir oyog‘i Buxoroda, bir oyog‘i Nurotada bo‘zchining mokisi bo‘lib qoldi.</i>	<i>Он, как челнок в ткацком станке, метался теперь между Бухарой и Нуратой.</i>	<i>Like a shuttle in the weaver’s loom, he dashed up and down from Bukhara to Nurata and back.</i>

Bu yerda ham xuddi yuqoridagidek vaziyatni ko‘rishimiz mumkin.

Shu orada Mamatboyning farzandi Dodbudo ham tug‘iladi. Lekin uning uchinchi xotini hali ham Buxoroda edi:

O‘zbek tilida (asliyat):	Ruscha tarjimasi:	Safarov Nazir. The Storm. Uzbekistan-Contact, 4–6.1993. 30 p.
Safarov N. Momaqaldiroq. 50-b.	Сафаров Н. Гроза. Владимир Салухин таржимаси.45 с.	
<i>Mamatboy Nurota bilan Buxoro oralig‘ida bo‘zchining mokisidek qatnay berib charchadi.</i>	<i>Маматбай, которому надоело мотаться между Бухарой и Нуратой, стал подумывать как бы забрать и жену и сына домой.</i>	<i>Mamatbai, who was tired of going from Bukhara to Nurata and back all the time, began to think of taking his wife and son home.</i>

Bo‘zchining mokisidek iborasi **To‘xtovsiz, tez-tez borib-kelib turmoq, qatnamoq** (8;610-b.) degan ma‘nolarga ega. Bu yerdagi ruscha va inglizcha tarjimalarda mutarjimler butkul **bo‘zchining mokisidek** iborasini rus va ingliz tillarida mavjud bo‘lgan idioma yoki frazeologik ibora bilan almashtirganlar. Ruschadagi **Мотаться** so‘zi ma‘no va uslub jihatidan o‘zbekcha iboraga mos kela oladi. Lekin inglizchada bu so‘zga mos so‘z yoki frazeologik ibora yo‘q. Faqatgina bu ma‘noni berish uchun Mamatboyning Buxoro va Nurota o‘rtasida ko‘p sarson bo‘lganligini ko‘psatish uchun **was tired of going** kabi oddiygina qilib o‘girilgan. Rus tilida **bo‘zchining mokisiday** iborasiga mos bo‘lgan **сновать, непрерывно бежать** (9;87-b.), ingliz tilida esa **be run off one’s feet** ёки **be like a squirrel in a cage** kabi iboralar qo‘llanilganida maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Asarning milliy ruhiga zarar yetmas, rusiyzabon va ingliz-zabon o‘quvchiga esa matn tushunarli bo‘lgan bo‘lar edi.

Keyingi misollarni yana Oybekning “Navoiy” romanidan keltiramiz:

O‘zbek tilida (asliyat).	Ruscha tarjimasi:	Inglizcha tarjimasi:
--------------------------	-------------------	----------------------

Oybek. Tanlangan asarlar. 177-b.	Айбек. Навои.М.Sal'ye tarjiması. 140 с.	Aybek. Navoi. Uzbekistan speaks. G.Xanna va D. Skvirskiylar tarjiması. 18 p.
<i>Navoiy qosh qo'yaman deb, ko'z chiqarmoqchi.</i>	<i>Навои, желая подсурмить ресницы, выжигает глаза.</i>	<i>Wishing to put eye – paint on the lashes, Navoiy burns out the eyes?</i>

Qosh qo'yaman deb ko'z chiqarmoq yaxshi, foydali ish qilish uchun urinib, yomon, xato ish qilib qo'yamoq, tuzataman deb buzmoq (10;352-b.) degan ma'nolarni anglatadi. Bu yerda ham xuddi yuqorida ko'rsatib o'tilgan vaziyatga duch kelamiz, ya'ni, **qosh qo'yaman deb ko'z chiqarmoq** iborasi rus tiliga so'zma-so'z "qosh kўyaman deb kўz чиқармоқ" deb so'zma-so'z o'girilgan. Rus tilidan o'giran ingliz tarjimoni esa **Wishing to put eye – paint on the lashes, ...burns out the eyes** deb o'girib qo'ya qolgan. Rus tiliga **оказывать медвежью услугу** deb ingliz tiliga esa **do somebody more harm than good** deb o'girilishi lozim edi.

Quyidagi misolda ham xuddi shunday so'zma-so'z tarjimaning guvohi bo'lamiz. Amir Mo'g'ul va Majdiddinning so'zlarini tasdiqlab, Xo'ja Xatib Navoiy haqida suhbatni davom ettiradi.

O'zbek tilida (asliyat): Oybek. Tanlangan asarlar. 177-b.	Ruscha tarjiması: Айбек. Навои. М.Salye tarjiması. 140 с.	Inglizcha tarjiması: Aybek. Navoi. Uzbekistan speaks. G.Xanna va D. Skvirskiylar tarjiması. 18 p.
<i>– Alisher Navoiy el va ulusga o'zini yaxshi ko'rsatur, mamlakat uning guruhi qo'lida o'yinchoq bo'lur.</i>	<i>–Алишер Навоий выставляет себя благодателем государства и народа; государство стало игрушкой в руках его сторонников.</i>	<i>“Alisher Navoiy makes himself out as a benefactor of the State and the people; the State has turned out to be a toy in the hands of his followers.”</i>

Qo'lida o'yinchoq bo'lmoq iborasi **Birovning xohishini so'zsiz, ko'r-ko'rona bajaruvchi, ito-atgo'y; qo'g'irchoq** degan ma'noga ega bo'lib, rus mutarjimi M.Salye **qo'lida o'yinchoq bo'lmoq** idioma-sini so'zma-so'z, ya'ni **стать игрушкой в руках** deb o'giradi. Bundan foydalangan ingliz mutarjimi G. Ovchinnikova ham **to be a toy in the hands...** deb o'giradi. Ba'zan, iboralarni so'zma-so'z o'girish tarjimada qo'llaniladi, bu esa yaxshi natija berishi mumkin; ruscha tarjima shunga misol, chunki ibora ma'nosi o'quvchiga tushunarli, asar kontekstidan kelib chiqadi. Bundan tashqari, muallif uslubi haqida ma'lumot beradi, personajning gapirish uslubiga mos, tarjima tilini ham boyitadi. Bu yerda matn mazmuni va mohiyatiga zarar yetmagan. O'zbekcha ma'no ruscha va inglizcha tarjimalarda ham to'la saqlangan.

O'zbek tilida (asliyat): Oybek. Tanlangan asarlar. 177-b.	Ruscha tarjiması: Айбек. Навои.М.Salye tarjiması. 219 с.	Inglizcha tarjiması: Aybek. Navoi. Uzbekistan speaks. G.Xanna va D.Skvirskiylar tarjiması. 18 p.
<i>Ammo menga maqsadingiz fonus ichidagi o't kabi ravshan ko'rinadi.</i>	<i>Ведь я вижу ваши цели так же ясно, как огонь в фонаре.</i>	<i>For I see you aims as clearly as the fire in the lantern.</i>

Oybek yuqoridagi iborani, ya'ni, **fonus ichidagi o't kabi ravshan** iborasini ishlatar ekan, o't suzini **olov** ma'nosida emas, **yorug'lik, fonusdan taralayotgan nur** ma'nosida qo'llagan. Lekin rus va ingliz mutarjimi esa bu iborani aynan ag'darganlar. Rus va ingliz tilida mavjud bo'lgan muqobillarni izlamaganlar. Agar bu ibora rus tiliga **ясно как день** deb, ingliz tiliga esa **as clear as day** deb o'girilganda tarjima matni ravon, tushunarli bo'lgan bo'lur edi, deb o'ylaymiz. Badiiy o'xshatishning so'zma-so'z tarjiması asarda, ya'ni boshqa tilda o'z ta'sirini yo'qotishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Til vositalaridan qanday foydalanishni belgilab beradigan ijodiy o'ziga xoslik yozuvchining dunyoqarashi, nafosat haqidagi tushunchasi, adabiy maktab va davr estetikasi bilan chambarchas bog'liqdir. Binobarin, muayyan davr yoki adabiy muhit namoyandasi bo'lishi biron yozuvchidan asarini tarjimon o'zi xohlaganicha o'z uslubiga "bo'ysundirgan" holda, izniga solib o'giraverishi mumkin emas. Shuning uchun ham har bir tarjimon o'z e'tiqodi, uslubi, estetik idealiga yaqin adibning asarini tarjima qilgandagina muvaffaqiyat qozona oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, vaziyatga mos so'z va iboralarni tanlay bilish mutarjimdan katta mas'uliyat talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Karimov I.A.. Yuksak ma'naviyat–yengilmas kuch. T., "Ma'naviyat", 2011, 47-bet.
- (2). "O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 2005, 6-may.
- (3). Muxtor A. Tarjima umrboqiy bo'lsin. Tarjima san'ati. 4-kitob, T., 1978, 16-bet.

(4). Амосова Н.Н. Основы английской филологии. Л., изд-во Ленингр. ун-та, 1963, с. 96; Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М., Международные отношения, 1972, с. 8; Kuzmin S.S. Translating Russian Idioms. М., "Higher School", 1977, p. 8.

(5). Федоров А.В. Введение в теорию перевода (лингвистические проблемы). М., 1958, с. 171.

(6). Владимирова Н. Некоторые вопросы художественного перевода с русского на узбекский язык. Т., "Фан", 1957, с. 126.

(7). Salomov G'. Rus tilidan o'zbekchaga maqol, matal va idomalarni tarjima qilish masalasiga doir. Toshkent, 1961, 3-bet.

(8). O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-jild. Т., "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2020, 610-bet.

(9). Узбекско-русский словарь. Т., Главная редакция УзСЭ, 1988, с. 87.

(10). O'zbek tilining izohli lug'ati. 5-jild, Т.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2020, 352-bet.

(11). O'zbek tilining izohli lug'ati. 5-jild, Т., "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2020, 141-bet.

**Komilova Gavharoy (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti v.b., PhD; e-pochta: r_gavharoy@mail.ru; ORCID: 0000-0003-4846-2100)
TIL TA'LIMI QADRIYAT SIFATIDA**

***Annotatsiya.** Qadriyatlar tilning tarkibiy qismi sifatida qaralar ekan, o'z navbatida, til ta'limi jara-yonida qadriyatlarining singdirilishiga ham e'tibor qaratiladi. Bu esa til ta'limiga qadriyat sifatida qarash dolzarb masala ekanligini ko'rsatadi. Maqolada A.Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asari misolida o'sha davr ustuvor qadriyatlari haqidagi tahlillar berilgan. Tahlil natijalariga ko'ra, "Turkiy guliston yoxud axloq" asari "Hifzi lison" bo'limida ustuvor qadriyatlar sifatida milliy o'zlikni anglash va as-rash, jumladan, milliy til, adabiyot, lisoniy etika, ta'lim ko'rsatilgan hamda o'sha davr lisoniy vaziyati to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Mazkur asarda til ta'limi qadriyat sifatida uch aksiologik blokda, ya'ni, til ta'limi davlat darajasidagi, til ta'limi ijtimoiy qadriyat va til ta'limi shaxsiy qadriyat sifatida namoyon bo'lgan.*

***Kalit so'zlar:** qadriyat, til ta'limi, aksiolingvistika, qiymat, qadriyat, til, aksiologik ong, baho, baholash, subyekt, ijtimoiylashuv, jamiyat, sotsiolingvistika, lisoniy vaziyat.*

Комилова Гавхарой (и.о. доцента Ташкентского государственного университета Узбекского языка и литературы имени А.Навои, PhD; e-pochta: r_gavharoy@mail.ru; ORCID: 0000-0003-4846-2100)

ЯЗЫКОВОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ЦЕННОСТЬ

***Аннотация.** Поскольку ценности рассматриваются как компонент языка, в свою очередь, внимание уделяется привитию ценностей в процессе языкового образования. Это показывает, что рассмотрение языкового образования как ценности является актуальным. В статье анализируются приоритетные ценности того времени на примере работы А.Авлони «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ». По результатам анализа в разделе «Хифзи лисон» произведения «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» в качестве приоритетных ценностей обозначены понимание и сохранение национальной идентичности, включая национальный язык, литературу, языковую этику, образование. Также приводятся сведения о языковой ситуации того времени. В данной работе языковое образование как ценность представлено в трех аксиологических блоках: языковое образование на государственном уровне, языковое образование как социальная ценность и языковое образование как личностная ценность.*

***Ключевые слова:** ценность, языковое образование, аксиолингвистика, ценность, значение, язык, аксиологическое сознание, оценка, оценивание, субъект, социализация, общество, социолингвистика, языковая ситуация.*

**Komilova Gavharoy (Acting Associate Professor of the Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after A.Navoi, PhD; e-mail: r_gavharoy@mail.ru; ORCID: 0000-0003-4846-2100)
LANGUAGE EDUCATION AS A VALUE**

***Annotation.** Since values are considered as a component of language, attention is paid to the instillation of values in the process of language education. This shows that the consideration of language education as a value is relevant. The article analyzes the value of language education and the priority values of that time using the example of A.Avloni's work "Turkiy guliston yohud axloq" According to the results of the analysis in the "Hifzi lison" section of the work "Turkiy guliston yohud axloq", the understanding and preservation of national identity, including national language, literature, language ethics, and education are designated as priority values. Information about the language situation of that time is*

also provided. In this work, language education as a value is presented in three axiological blocks: language education at the state level, language education as a social value, and language education as a personal value.

Keywords: value, language education, axiolinguistics, value, value, language, axiological consciousness, assessment, evaluation, subject, socialization, society, sociolinguistics, linguistic situation.

Kirish. Bugungi kunda til bilan bir qatorda til ta'limi ham qadriyat sifatida baholanmoqda. O'zbekiston ta'lim tizimida namuna sifatida yondashayotgan Kembrij ta'lim usuli (Finlyandiya tajribasi)da ham inson huquqlari, tenglik, xilma-xillik, barqarorlik qadriyatlari o'quv materiallari, o'quv dasturining spetsifikasi sifatida keltirilgan. Til ta'limi qadriyat sifatida uch aksiologik blokni namoyon qiladi:

Til ta'limi davlat darajasidagi qadriyat sifatida.

Til ta'limi ijtimoiy qadriyat sifatida.

Til ta'limi shaxsiy qadriyat sifatida [4;6-b.].

Ko'rinadiki, mazkur aksiologik bloklar o'zaro uzviy bog'langan.

Til ta'limini qadriyat sifatida anglash tilga davlat, jamiyat va shaxs munosabatini aks ettiruvchi ilmiy hamda amaliy faoliyatni ishlab chiqish, keng yoyishning ahamiyatini ko'rsatadi.

Mutaxassislar hozirgi bosqichda qadriyat aspektining ta'lim jarayoni zarur komponenti sifatida qaralishini ta'kidlashmoqda. Tilni xoh ona tili, xoh chet tili sifatida bo'lsin, qadriyatlar tizimisiz o'rgatish mantiqsizdir. Tilning mohiyatida turuvchi sotsiomadaniy kompetensiya shu madaniyatning qadriyatlar bilimiga asoslanuvchi madaniy qoidalardan foydalanish mahoratini o'zida ifoda etadi [3;734-b.].

Qadriyatlar tilning tarkibiy qismi sifatida qaralar ekan, o'z navbatida, til ta'limi jarayonida qadriyatlarining singdirilishiga ham e'tibor qaratiladi. Zero, bugungi globallashuv va ommaviy madaniyatning keng yoyilib borishi milliy qadriyatlarni asrash va avlodlarga yetkazish mas'uliyatini oshirmoqda.

Ona tiliga qadriyat munosabatni shakllantirish, bizningcha, zamonaviy ta'limning, birinchi navbatda, filologik va gumanitar fanlarning asosiy vazifasi hisoblanadi. Chunonchi, til insonlarning yoshi, ma'lumoti, ijtimoiy mavqeyi va moddiy holatidan qat'i nazar, ma'lum bir tilda so'zlashuvchilar uchun birlashtiruvchi tamoyil bo'lib xizmat qiladi. Ijtimoiy to'siqlarga qaramay, avlodlar va ijtimoiy tuzilmalarning tarixiy o'zgarishida xalqning birligini saqlaydi, shu orqali xalqni zamonda, geografik va ijtimoiy makonda birlashtiradi.

Inson va olam munosabatlarida voqea-hodisalarning ijtimoiy belgilanishi jarayonida shakllanadigan asosiy qadriyatlar jamiyat dunyoqarashini aks ettiradi, etnos hamda uning mentalitetida namoyon bo'ladi.

Insonning umumiy madaniyati va nutq madaniyati haqida gapirganda, uning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri til merosini o'zlashtirish va til mentalitetini saqlash mas'uliyatiga alohida e'tibor berishimiz lozim. Bu jihatdan jadid adabiyoti, jumladan, A.Avloniyning asarlari muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Til qadriyati tahliliga bag'ishlangan ilmiy ishlarda lingvistik etika va uning namoyon bo'lishi bilan bog'liq fikrlar ham mavjud. Lingvistik etika ichki axloqiy g'oyalarga iborat. Lingvistik etika odob-axloq qoidalari kabi muayyan vaziyat sharoitlariga bog'liq emas, chunki u tilda va til orqali rivojlanib, namoyon bo'ladigan chuqur ongosti tuyg'u hisoblanadi. Ma'naviy qadriyatlardan *haqiqat, mehr va go'zallik* lingvistik etika va xulq-atvoriga asoslanadi. Nutq odob-axloqi - bu insonlarning samarali muloqot qilishiga yordam beradigan qoidalar va tamoyillardir [7;214-b.].

Demak, lisoniy did til birliklarining boyligi va xilma-xilligi ko'rsatadigan lisoniy muhitda: maqollar, frazeologik birliklar, sintaktik konstruksiyalarda namoyon bo'ladi. Bu holat lingvistik etikaning murakkab tarkibga egaligini anglatadi. Ya'ni, lingvistik etika lingvistik mentalitetning tarkibiy qismi bo'lib ona tilida so'zlashuvchilar uchun eng muhim tushunchalar: qadriyat, madaniyat, dunyoqarash va uning xususiyatlarini belgilaydi. Til etikasining bu xususiyatlari ona tilining shakl va birliklarini tushunish hamda o'zlashtirish bilan bir vaqtda spontan ravishda shakllanadi. Boshqa tomondan, inson hayoti davomida ong nazorati ostida lingvistik etika va lingvistik did o'sa-di, ya'ni qadriyatlardek dinamik rivojlanib boradi.

Natija va muhokama. Jadidlarning ilmiy merosini zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganar ekanmiz, biz doimo ularning lingvistik etikasi, lingvistik faktlar va hodisalarga nisbatan o'ta obyektivligi, o'sha davr lingvistik hayoti haqida ishonchli ma'lumotlarni yetkazib berganining guvohi bo'lamiz. Zero, til va xalq mavjudligining ma'lum bir bosqichiga tegishli haqiqiy lingvistik holati - ma'lum bir tilning ona tilida so'zlashuvchilari bilan belgilanadi.

Maqolada A.Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asarini aksiolingvistik jihatdan o'rgandik. Ya'ni, o'sha davrdagi ustuvor qadriyatlar va ularning voqelanishi, mazkur qadriyatlarining xalq uchun dolzarbligi qay darajada izohlanganiga e'tibor qaratdik. Zero, jadid ma'rifatparvarlari tanlagan va muhim deb bilgan qadriyatlar hozirgi zamon uchun ham dolzarblik kasb etadi.

Asarning “Hifzi lison” bo‘limida ona tili, milliy til, lingvistik etika haqidagi qarashlar o‘z ifodasini topgan. “Har bir millatning dunyoda borlig‘in ko‘rsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo‘qotmak millatning ruhini yo‘qotmakdur”. Mazkur misralarda oyinai hayoti, millatning ruhi til va adabiyotni baholovchi predikat sifatida aksiosferani shakllantirmoqda. “Tilimizning yarmiga arabiy, forsiy ulangani kamlik qilub, bir chetiga rus tilini ham yopishdurmakdadurmiz. Durust, bizlarga hukumatimiz bo‘lg‘on rus lisonini bilmak hayot va saodatimiz uchun osh va non kabi keraklik narsadur”. A.Avloniy bu yerda o‘sha davrdagi lisoniy vaziyat haqida ma‘lumot beryapti. Ya‘ni, rus tilining rasmiy til sifatidagi mavqeyi oshib borayotgani, rus tilini o‘rganish davr talabi ekanligini anglash mumkin. Shuningdek, “...hukumatimiz bo‘lg‘on rus lisonini bilmak **hayot va saodatimiz** uchun **osh va non kabi** keraklik narsadur” jumlasida lingvistik faktlar va hodisalarga nisbatan o‘ta obyektivligi namoyon bo‘lmoqda. “**Lekin o‘z yerinda ishlatmak va so‘zlamak lozimdur**”da ona tilida so‘zlash, ona tili ta‘limi, milliy tilni asrash va ri-vojlantirish singari muhim masalalar o‘rtaga tashlangan.

“Umumiy milliy tilni saqlamak ila barobar **xususiy og‘iz** orasidagi tilni ham saqlamak lozimdur. Chunki **so‘z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini** o‘lchab ko‘rsatadurgon tarozusidir. Aql sohiblari kishining dilidagi **fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qiymatini** so‘zlagan so‘zidan bilurlar”. Zero, milliy til insonlarni birlashtiruvchi vazifani bajarish bilan birga, milliy mentalitetni aks ettiradi. Lisoniy shaxs bir vaqtning o‘zida madaniy shaxs ham hisoblanadi. Ushbu misralarni tilga sotsiolingvistik va aksiolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilsak, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ya‘ni, “xususiy og‘iz orasi-dagi tilni saqlamak”da har bir inson til va uni asrashga mas‘ulligi, tilning shaxsiy qadriyat darajasi ifoda etilib, shaxsning kommunikativ salohiyatiga ham e‘tibor qaratilgan. “**Xususiy og‘iz orasidagi til**” nutqni ifodalamoqda. Insonning nutq madaniyati va uni o‘stirish ko‘zda tutilgan. Zero, Yangi O‘zbekistonning ichki til siyosatida ham “Davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish” davlat tilini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlardan deb belgilangan [1;PF].

Har bir nutq xususiy va individuallik kasb etib, egasi haqida ma‘lumot beradi. Keyingi misralarda so‘z intellektual va axloqiy jihatdan baholangan: So‘z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini o‘lchab ko‘rsatadurgon **tarozusi**”. So‘zning inson hayotidagi, inson va jamiyat munosabatlaridagi o‘rni uning mavqeyi, ilm va ma‘naviyatini belgilovchi mezon bo‘lib voqelangan. “Aql sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qiymatini so‘zlagan so‘zidan bilurlar”da so‘z qadriyati fikr, niyat, ilm, quvvat, qadr va qiymat leksemalarida so‘z qadriyati alohida aksiosferani tashkil etgan. So‘z qadri tadrijiy ketma-ketlikda ifodalanar ekan, baho darajasi ortib borgan.

Qadriyatlar mavhum tushunchalar orqali ifodalanar ekan, ularning ma‘no darajasida farqlar kuzatiladi. Qadriyatlar aniq otlar bilan ifodalanish darajasidan mavhum otlar orqali ifodalangan tushunchalar tomon tadrijiy, ketma-ketlik asosidagi ma‘noni namoyon etadi [5;35-b.]. Aniq fanlardagi shkala usulini qadriyat va bahoni ifodalash usuli sifatida qo‘llash mumkin.

Aksiologik maqsadlarda qo‘llanadigan shkalalar aksiologik shkalalar hisoblanadi. Aksiologik shkalada o‘z ifodasini topgan inson qadriyatlari tizimi rang-barang xususiyatga ega. Baho shkalasi bahoning obyektiv va subyektiv xarakteri, norma va etalon belgilarini namoyon qiladi [6;83-b.].

Xulosa. “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida til ta‘limi qadriyat sifatida uch aksiologik blokda, ya‘ni, til ta‘limi davlat darajasidagi, til ta‘limi ijtimoiy qadriyat va til ta‘limi shaxsiy qadriyat sifatida namoyon bo‘lmoqda. “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida milliy tilni asrash, rivojlantirish, nutq madaniyati, lisoniy etika qadriyat sifatida adibning dunyoqarashi va maqsadlarini ifodalamoqda. A.Avloniy ham millatparvar, ham tilshunos bo‘lib o‘sha davr lisoniy vaziyati haqida obyektiv ma‘lumotlar bera olgan. Asarning “Hifzi lison” bo‘limida milliy tilni saqlash, rivojlantirish, insonlarning nutq madaniyati o‘stirish, xori-jiy til, rus tilini o‘rganish ustuvor qadriyatlar sifatida ko‘rsatilgan. Demak, jadid adabiyoti namunalarini maq-qol va matallardek qadriyatlar tarjimoni sifatida ham katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi «Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-farmoni. <https://lex.uz/docs/-5058351>.

(2). A.Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, 2004, 96-bet.

(3). Дмитриева Н.М. К вопросу о церковнославянском языке и языковой этичности. Библия и национальная культура. Межвуз. сб. научн. ст. и сообщ. Пермь, Пермский государственный университет, 2004, с. 311–312.

(4). Богданова Л.И. Оценки и ценности в зеркале словарей русского языка. Когнитивная лингвистика. Аксиологическая семантика. Вестник РУДН, 2017, серия, Лингвистика, с. 734.

(5). Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. М., “Академия”, 2004, с. 6.

(6). Komilova G. Methods of analysis of values reflected in proverbs (2022). International Journal of Advance Scientific Research, 2(12), p. 34–43. <https://doi.org/10.37547/ijasr-02-12-05>.

(7). Komilova G. O‘zbek tilidagi maqollarning aksiolingvistik tahlili. Monografiya, Toshkent, 2022, 108-bet.

(8). Самойлова Г.С. Язык как ценность: научное наследие Н.Д.Русинова и современность. Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского, 2013, № 6(2), с. 214–217.

(9). Самойлова Г.С. Языковые ценности как основа формирования человека культуры. Нижегородское образование, 2016, 2, с. 51–58.

Murhanova Nilufar Yigitaliyevna (Andijon davlat Chet tillari instituti “Ingliz tili o‘qitishning integrallashgan kursi” kafedrası arab tili o‘qituvchisi)

O‘ZBEK TILIDA QO‘LLANILAYOTGAN ARAB TILIGA OID TERMINLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. O‘zbek tilidagi diniy va ilmiy asarlarda ko‘plab arabcha atamalar, jumladan, kitob, ilm, fikr, zuhd kabi so‘zlar uchraydi. Arab tili Sharq falsafasi va islom ilmi orqali madaniyatimizga katta hissa qo‘shgan. O‘zbek tilidagi arabcha so‘zlarning lingvokulturologik jihatlari O‘zbekiston tarixi, madaniyati va diniy merosi bilan chambarchas bog‘liq.

Kalit so‘zlar: arab tili, madaniyat, lingvokulturologiya, Sharq falsafasi, terminlar.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АРАБСКИХ ЗАИМСТВОВАННЫХ ТЕРМИНОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В религиозных и научных произведениях в узбекском языке встречается множество арабских терминов, в том числе такие слова, как *китаб*, *илм*, *фикр*, *зухд*. Арабский язык внес большой вклад в нашу культуру посредством восточной философии и исламской науки. Лингвокультурные аспекты арабских слов в узбекском языке тесно связаны с историей, культурой и религиозным наследием Узбекистана.

Ключевые слова: арабский язык, культура, лингвокультура, восточная философия, термины.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF ARABIC TERMS USED IN UZBEKISTAN

Annotation. In religious and scientific works in the Uzbek language, there are many Arabic terms, including words such as *kitab*, *ilm*, *fikr*, *zuhd*. Arabic language has made a great contribution to our culture through Eastern philosophy and Islamic science. Linguistic-cultural aspects of Arabic words in the Uzbek language are closely related to the history, culture and religious heritage of Uzbekistan.

Key words: Arabic language, culture, linguistic culture, Eastern philosophy, terms.

Kirish. Dunyo tilshunosligida nutq egasi tinglovchi yoki o‘quvchiga o‘z fikrini aniq, lo‘nda va tushunarli qilib yetkazishi uchun tilning ta‘sirchan vositalaridan qay tarzda foydalanishi tobora ko‘proq e‘tibor jalb qilmoqda. O‘zbek tilshunosligida madaniy qadriyatlar va dunyoqarashini aks ettiruvchi milliy konseptosferani antoprotsentrik yo‘nalishda o‘rganishga qiziqish ortib bormoqda. Tilning turli xalqlar hayotidagi funkcionalligi hamda lingvokognitiv, lingvokulturologik mohiyatiga asosiy e‘tibor qaratilayotganligini alohida ta‘kidlash joiz. Burchnig turlari va modellarini ochib beradigan hamda odamlarning oilaviy, qarindoshlik, kasbiy, do‘stlik, qonuniy, diniy munosabatlaridagi milliy-madaniy xususiyatlarni namoyon qiluvchi leksik, frazeologik, paremiologik birliklarning turli diskurslarda namoyon bo‘luvchi jihatlarni tahlil qilish bugungi kunda o‘ta dolzarbdir. So‘nggi yillarda insoniyat ijtimoiy-ma‘naviy hayotidagi yangiliklar – globallashuv, integratsiya, “davri shiddati va ruhi” – inson omili ekanligi va bu inkor qilib bo‘lmas haqiqat (“azaldan to abad”) ekanligi ilm-fan (bilim–tafakkur)ning barcha jabhalarida (aniq, tabiiy, ijtimoiy...) o‘z aksini topgani hech kimga sir emas. Ilm-fandagi bu hodisa lingvistik tadqiqotlarda “olam va odam konsepti” (lingvokulturologik konsept yoki olamning lisoniy manzarasi – muqoyasa bizniki) tushunchasining mutaxassislar diqqat markaziga aylanganligi va “konsept” tushunchasi yangicha mohiyat-e‘tibor kasb etganligi hozirgi zamon tilshunosligi yangi yo‘nalish metodlari bilan isbotlanadi. Umumiy va nazariy tilshunoslik asoschisi V.Fon Gumboldt tilni: 1) mohiyatiga ko‘ra ruhiy faoliyat, ruhiy quvvat; 2) tuzilishiga ko‘ra butunlik, yaxlitlik(sistema); 3) vazifasiga ko‘ra, ijtimoiy hodisa sifatida belgiladi [1] va shu asosida hozirgi zamon tilshunosligi turli ildiz va yo‘nalish topdi. Bu ildiz va yo‘nalishlar tarixan bir bo‘lsa-da, antroposentrik tilshunoslik mohiyat e‘tibori – diqqat markazida inson omili bilan peshqadam tilshunoslikka aylandi va lisoniy faoliyat, lingvistik hodisalarni inson, uning dunyoqarashi va ongi (bilim – tafakkur, ong, aql, zakovat, fahm, farosat tamiz, idrok, fikr, tasavvur, tushuncha, xotira, reja, zehn, fasohat, zakiylik, his-tuyg‘u.)ga eng yaqin munosabatda – konseptuallikda ko‘rib chiqishni taqazo qiladi. O‘zbek tilidagi arabcha

so'zlarning lingvokulturologik jihatlari O'zbekiston tarixi, madaniyati va diniy merosi bilan chambarchas bog'liq. Arab tilidan olingan so'zlar, ayniqsa, islom dini tarqalishi bilan birga O'zbekiston madaniyatiga kirib kelgan va shu paytgacha xalq ma'naviyatining bir qismi bo'lib qolgan. Ushbu so'zlarning lingvokulturologik jihatlari asosan quyidagi asoslarda tahlil qilinadi:

1. **Diniy-ma'rifiy terminlar.** Ko'plab arabcha so'zlar O'zbekistonga diniy terminologiya orqali kirib kelgan. Masalan, **namoz, ro'za, zakat, duo, taqvo** kabi so'zlar islom dinining asosiy ibodatlarini ifodalaydi. Bu so'zlar o'zbek tilida keng qo'llaniladi va diniy hayot bilan bog'liq turli lingvistik va ma'naviy ma'nolarni o'zida mujassam qiladi.

2. **Adabiyot va madaniyatdagi o'rni.** O'zbek adabiyoti va xalq og'zaki ijodida arab tilidan olingan so'zlar keng tarqalgan. Arabcha so'zlarning ko'plab madaniy qirralari o'zbek adabiy merosi orqali yetkazilgan. Masalan, **shoir, ruboyat, hikmat** kabi arabcha so'zlar Sharq adabiyoti va falsafasida katta ahamiyat kasb etib, ular orqali xalqona donolik va falsafiy qarashlar yetkazilgan.

3. **Lingvistik xususiyatlari va fonetik o'zgarishlar.** O'zbek tiliga kirgan arabcha so'zlar ko'pincha fonetik va morfologik jihatdan moslashtirilgan. Masalan, arab tilidagi so'zlarda uchraydigan ba'zi tovushlar o'zbek tilida yo'qligi sababli so'zlarning talaffuzi va yozilishi o'zgargan. Shuningdek, grammatik jihatdan ham ba'zi o'zgartirishlar mavjud, masalan, arab tilidagi ma'lum bir grammatik shakllar o'zbekcha uslubga moslashtirilgan.

4. **Dunyoqarash va qadriyatlarda o'z aksini topishi.** Arabcha so'zlarning ayrimlari orqali o'zbek madaniyatida e'tiqod, taqvo, va kamtarlik kabi qadriyatlar ifodalanadi. Bu so'zlar xalq orasida keng tarqalgan va kundalik hayotda ko'p ishlatiladigan so'zlarga aylangan. Masalan, **halol, harom, sabr** kabi so'zlar o'zbek xalqining qadriyatlarini ifoda etadi va ijtimoiy hayotda katta o'rin egallaydi.

5. **Ilm-fan va falsafadagi o'rni.** Arab tilidan o'zbek tiliga kirgan ilmiy va falsafiy terminlar, xususan, matematik va astronomiyaga oid terminlar ilm-fan rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Masalan, **hisob, jabr** (matematika sohasida algebra tushunchasi), **tibbiyot** kabi so'zlar Sharq ilmiy merosining O'zbekistonda rivojlanishiga hissa qo'shgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Zamonaviy antroposentrik tilshunoslikning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, bunda til egasining fundamental tushunchalari va olamning lisoniy manzarasi prizmasi orqali lingvistik faktlar va hodisalar tahlil qilinadi. Inson dunyoni va o'zini umuminsoniy va milliy ijtimoiy-tarixiy tajribaga asoslangan til yordamida tushunishga qodirdir. Olamning lisoniy manzarasi insoniyatning ijtimoiy xotirasi va tajribasini o'zida aks ettiradi. Shu tariqa, inson olamning lisoniy manzarasida markaziy o'rinni egallaydi [3]. Ijtimoiy xotira va insoniyat tajribasi olamning lisoniy manzarasida aks etishi, unda insonning til vositasida o'zini individ sifatida modellashtirishi inson ongida o'zgarish yasashi orqali yuz beradi. Bu esa, o'z navbatida, tilshunoslikda antroposentrizmning ontologik mohiyatini belgilaydi. Ushbu muammo bo'yicha fikrlarni O'.Yusupov, D.Ashurova, A.Abduazizov, Sh.Safarov, M.Djusupov, A.Mamatov kabi bir qator o'zbek olimlarining ishlarida ham kuzatishimiz mumkin [2]. Arabcha so'zlarning lingvokulturologik tadqiqoti O'zbekiston madaniy, tarixiy va ma'naviy merosini yanada chuqurroq o'rganishga va tilning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Bu tadqiqotlar O'zbekistonda milliy qadriyatlar va madaniy merosni asrab-avaylashda muhim o'rin tutadi. O'zbek tiliga arab tilidan kirib kelgan so'zlarning lingvokulturologik jihatlari yana chuqurroq o'rganish uchun quyidagi yo'nalishlarga e'tibor qaratish mumkin. Jamoatchilik qadriyatlari va odob-axloqiy normalar alohida ahamiyat kasb etadi. Arab tilidan kirgan so'zlar o'zbek xalqining axloqiy me'yorlari va jamoatchilik qadriyatlarini ifodalaydi. Masalan, **adab, odib, sabr, tahorat** kabi so'zlar orqali shaxsiy tozalik, odob, xulq-atvor va hurmat kabi tamoyillar ifodalanadi. Bular odatda o'zbekcha tarbiya va madaniyatning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, xalq orasida ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni yetkazishda katta ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Tahlil va natijalar. Davlat va huquq terminologiyasi jamiyat aloqa aralashuvida muhim o'rin egallaydi. Arabcha so'zlarning ayrimlari davlat boshqaruvi va huquq sohasiga kirib kelgan. Masalan, **amir, sulton, hakam, qozi** kabi so'zlar o'zbek madaniyatida davlat tuzilmasi va boshqaruv jarayonlariga ta'sir ko'rsatib kelgan. Bu terminlar tarixan O'zbekiston hududida o'z ta'sirini o'tkazgan davlat tuzilmalari va huquqiy tizimlar orqali yetib kelgan va uzoq yillar davomida ishlatilgan. Arab tilidan kirib kelgan so'zlar ilmiy va diniy adabiyotlarda keng qo'llaniladi. O'zbek tilidagi diniy va ilmiy asarlarda ko'plab arabcha atamalar, jumladan, **kitob, ilm, fikr, zuhd** kabi so'zlar uchraydi. Arab tili Sharq falsafasi va islom ilmi orqali madaniyatimizga katta hissa qo'shgan. O'zbek adabiyotida, xususan, Alisher Navoiy, Bahouddin Naqshband va Abdurauf Fitrat kabi buyuk allomalar asarlarida arab tilining ta'siri yaqqol ko'rinadi. Ushbu so'zlar diniy-tasavvufiy mazmuni yetkazib, xalqni axloqiy va ma'naviy qadriyatlar bilan tanishtiradi.

Ilmiy ishning maqsadi. Tarixiy-madaniy o‘zgarishlarda o‘zbek madaniyati va urf-odatlarini ifodalash va talaffuz qilishda arab tili terminlari keng qo‘llaniladi. Arabcha so‘zlarning ko‘plab talaffuz va mazmun jihatidan o‘zgarishi xalq nutqida va turmush tarzida qo‘llanishiga ta’sir etgan. Misol uchun, “duo” so‘zi arab tilida “so‘rash” yoki “iltijo” ma’nosini bersa, o‘zbek tilida [4] u faqat ibodat mazmunida ishlatiladi. Bu kabi o‘zgarishlar arabcha so‘zlarning mahalliylashib, madaniyat bilan uyg‘unlashganini anglatadi. Atama va tuzilmalar orqali o‘zbek tilidagi yangi so‘zlarning shakllanadi. Arab tilidan olingan so‘zlar o‘zbek tilida yangi ma’nolar hosil qilishda ham ishlatilgan. Masalan, **savob** so‘zi “foйда keltiruvchi amallar” ma’nosini anglatrsa, **savob ish** kabi atamalar xalqning ijtimoiy-huquqiy ongini rivojlantirish va mehr-oqibat tamoyillarini ifoda etishda qo‘llaniladi.

Xulosa va takliflar. O‘zbek diskursida ishlatilayotgan juda ko‘p so‘zlar arab tilidan o‘z yoki boshqa ma’nolarda ko‘hib o‘tgan. Masalan, o‘z ma’nolarida ishlatiladigan so‘zlar ب عى (bay’) so‘zi ko‘proq bozorlarda qo‘llaniladi. Bu so‘z sotishni boshlash ma’nosini anglatadi. “Ilmiy” so‘zi م لاء so‘zidan olingan bo‘lib, o‘z ma’nosida yangi ilmga oid ma’nosini bildiradi. “Xorijiy” (ج ي جر) so‘zi ham arab tilida tashqi dian ma’noni anglatadi, xuddi shu ma’no o‘zbek tilida ham qo‘llaniladi. *Halol* so‘zi o‘zbek tilida toza, pok ma’nolarini bildirsa, arab tilida o‘zagidan ruxsat etilgan yoki boshqa ma’nolarni anglatishi mumkin. Harom (ح ل) so‘zi o‘zbek tilida nopok ma’nosini, arab tilida esa man etilgan ma’nosini anglatadi. (م ح ل) so‘zi arab tilida go’sht ma’nosini, o‘zbek tilida esa go’shtning suyaksiz qismini anglatadi. (ل ا و ل) so‘zi arab tilida ranglar ma’nosida, o‘zbek tilida esa turli-tuman ma’nosini ifodalaydi. Kamalakning ناول ranglari misolida ko‘rishimiz mumkin.

Arab tilidan olingan so‘zlarning bunday lingvokulturologik tadqiqi O‘zbekistonda o‘zbek tilining rivojlanishiga hamda milliy o‘zlik va qadriyatlarni anglashga hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Зикриллаев Ф. Рух ва тил. Тошкент, 2018, 5–betlar.
- (2). Юсупов У.К. Маъно, тушунча, концепт ва лингвокультура атамалари хусусида. Стилистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида. Илмий-амалий конференция материаллари, Тошкент, 2011, 49-бет.
- (3). Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Жиззах, “Санзор”, 2006.
- (4). Ўзбек тилининг изоҳли лугати. А.Мадвалиев тахрири остида, Т., 2005–2008, “Б”–Х, 384-бет.

Nematova Nargiza Azimovna (NavDU Ingliz tili va adabiyoti fakulteti “Fakultetlararo chet tillar” kafedrasini ingliz tili o‘qituvchisi; nematovanargiza2019@gmail.com; 0000-0003-4699-3071; УДК 811.111)

O‘ZBEK VA INGLIZ TILIDAGI NUTQIY ALOQADA KONNOTATIV SEMANTIKANING PRAGMATIK AHAMIYATI

Annotasiya. Maqola muayyan lingvistik shaxsning nutqi, unga xos bo‘lgan nutq har doim ham, aftidan, amal qilishi kerak bo‘lgan nutq xatti-harakatlari normalari bilan bevosita bog‘liq emas. Milliy tilning har qanday ona tilida so‘zlashuvchisi o‘zining va boshqa odamlarning nutqidagi barcha bu birliklarni osongina va aniq aniqlay oladi va ajrata oladi, shuning uchun so‘zlovchi ulardan foydalanishni nazorat qilish (bu, ayniqsa, jargon va argotizm uchun to‘g‘ri keladi) va unga begona muhitda ulardan voz kechish, aksincha, “o‘z” orasida nutqda o‘z xohishiga ko‘ra aktualizatsiya qilishi kerakligi va buni tarjimada o‘z o‘rnida ishlatilishi, foydalanilishi samarali chiqishi uchun o‘sha milliy ishlatadigan leksik birliklardan foydalanilishiga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: pragmatika, nominativ, makrokomponent, jargon, frazeologiya, konnotativ, ekstralingvistika.

ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ КОННОТАТИВНОЙ СЕМАНТИКИ В РЕЧИ НА УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Статья не имеет прямого отношения к нормам речевого поведения, которым всегда должна следовать речь конкретного языкового человека, характерная для него речь. Все эти единицы в своей и чужой речи корректор любого родного языка национального языка может легко и точно идентифицировать и различать, поэтому корректировщик может контролировать их употребление (особенно это касается сленга и арготизма) и отказываться от них в речи. Чуждую ему среду или, наоборот, которую он должен актуализировать в речи по своей воле, и что он должен использовать лексические единицы, используемые этим гражданином, чтобы быть эффективным при переводе.

Ключевые слова: прагматика, номинатив, макрокомпонент, сленг, фразеология, коннотатив, экстралингвистика.

PRAGMATIC IMPORTANCE OF CONNOTATIVE SEMANTICS IN SPEECH IN UZBEK AND ENGLISH

Annotation. *The article is not directly related to the norms of speech behavior that the speech of a particular linguistic person, the speech characteristic of him, should always follow. Any native speaker of a national language can easily and accurately identify and distinguish all these units in his own and other people's speech, so the speaker can control their use (this is especially true for slang and argotism) and it is aimed at him that he should abandon them in a foreign environment or, on the contrary, actualize them according to his own will in the speech among "his" and use the lexical units that are used by that national in order to use them in the translation.*

Key words: *pragmatics, nominative, macrocomponent, slang, phraseology, connotative, extralinguistics.*

Kirish. Soʻzlarining nominativ maʼnolari maʼlum bir soʻzning oʻz maʼnosi va shu soʻzning koʻp maʼnoliligi, yaʼni polisemantik maʼnolari nazarda tutiladi. Nominativ maʼno toʻgʻridan toʻgʻri voqelik, harakat, holat yoki belgiga qaratilgan leksik maʼnodir. Bunday leksik maʼnoda insonning ichki hayot, undagi ijtimoiy tushuncha ham oʻz aksini topadi. Nutqda nominativ darajadagi soʻznii amalga oshirish uchun suhbatdosh bir qator til birliklarini oʻz oʻrnida foydalanadi. U gapni faqat optimal shaklda soʻzlashtiribgina qolmay, balki unga ekspressiv funksiyani ham berishga harakat qiladi va oʻzi uchun kerakli boʻlgan soʻzlarni leksikadan ajratib oladi yoki ajratib olgan soʻzlar maʼnosining konnotativ makrokomponentli soʻz va frazeologik birliklarni foydalanadi.

Adabiyotlar tahlili. Soʻzlovchi nutqida ishlatilgan soʻz va frazeologik birliklar maʼlumotlarini tahlil qilgan bir qator olimlar tajribalar natijalari va A.A.Zalevskaya, A.N.Leontiev, L.V.Saxarniy, R.M.Frumkin kabi olimlarning tadqiqotlari nutq maqsadini amalga oshirish uchun uning birliklari uchun ona tilini tanlash mexanizmi ham zarurdir degan fikrlarni oldinga surilgan. Yana T.G.Vinokur, K.A.Dolinin, Y.S.Stepanov, G.A.Formanyuklarning fikricha, soʻzning nominativ tashkil etilishini belgilovchi ekstralingvistik omillar yigʻindisida nutq predmeti va uning tinglovchi sherigiga munosabati bilan bogʻliq sabablar hal qiluvchi rol oʻynashi kerak boʻladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maʼlum bir ona tilida soʻzlashuvchining nutqini, u qoʻllagan soʻz va frazeologik birliklarning materiali boʻyicha maʼnoning konnotativ makrokomponenti bilan idrok etgan holda, nutqda pragmatik ahamiyatini uning lingvistik shaxsi (nutq) va muloqotdagi sherigiga boʻlgan munosabati haqida maʼlumot beradi.

Tahlillar va natijalar. Bir tomondan, soʻz va frazeologik birliklar ohangi, uning qay maʼnoda salbiy yoki ijobiy maʼnoda aytilganini soʻzlovchi oʻz nutqida namoyon qiladi. Bu esa tinglovchiga ogʻzaki muloqotni optimallashtirishga, yaʼni qisqa va tushunarli qilib yetkazishga va suhbatdoshning taʼsir kuchini noaniqligini kamaytirishga yordam beradi. Shuning uchun, shubhasiz, bu muloqotni osonlashtiradigan va tartibga soluvchi zarur va foydali hodisa hisoblanadi.

Boshqa tomondan, har qanday boshqa stereotiplar singari, konservativ, qatʼiy va muqarrar ravishda soddalashtiradigan, sxematiklashtiradigan yoki hatto haqiqatni toʻgʻridan toʻgʻri nutq stereotiplariga asoslanib, tinglovchi tomonidan suhbatdoshning soʻzlaridan pragmatik ahamiyatga ega boʻladi. D.Bolinger nuqtayi nazaridan koʻrib chiqish mumkin nutq stereotiplariga qattiq yoʻnaltirilganlik maʼruzachining bayonotlarida pragmatik ahamiyatga kasb etadi.

–Nima uchun stereotipga asoslanib, stereotip muayyan guruh yoki jamoaning soddalashgan, sxemalashgan emotsional boʻyoqdor va favqulodda barqaror boʻlgan obrazi, turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining oʻziga xosligidir. Stereotip – u yoki bu xalqning milliy xarakteri haqida obyektiv maʼlumot beradi, boshqa xalqlar bilan bir xil ahamiyat kasb etishi, umuman, rad etishi ham mumkin.

“Nutq stereotiplariga boshqa stereotiplar soddalashtirilganda sxematiklashtirilganda bu nutq stereotiplari har bir tilga taalluqli boʻlmasligi mumkin. Shuning uchun “pragmatik ahamiyatga soʻzlashayotgan nutqning nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda namoyon boʻladi. Tilning biz imkon beradigan shunday xususiyatlari bir-birlari adekvat maʼlumotga ega yoki aksincha” [1].

Masalan, ingliz tilida biznesmenlar oʻrtasida:

1) “Bag of snakes” – biznesda kutilmagan juda koʻp muammolarga duch kelganligini tushunish mumkin (A business situation with lots of unforeseen problems), Take that off-line – jim turing maʼnosini anglatadi. Ona tilida gaplashadigan barcha xalq orasida jargon, dialekt, frazeologik birliklardan oʻz nutqlarida obrazlarda foydalanishadi. Obrazlar har bir millatda turlicha qoʻllaniladi;

2) Donkey's years – eshaklar uzoq yashaganligi sababli uzoq vaqt koʻrmagan kishilariga inglizlar “Donkey's years” deyishadi, oʻzbek tilida esa bu, albatta, noaniq tushunchani beradi;

3) Flogging a dead horse. – O‘lik otni kaltaklash – hal qilib bo‘lmaydigan muammoga yechim topishga harakat qilishni anglatadi. O‘zbek tilida bunday holatda ”o‘lganni ustiga tepki qilmoq” jargoni juda mos keladi. “Horse” o‘zbek tilida ijobiy ma‘noni anglatadi, ingliz tilidagi konnotativ ma‘noni o‘zbek tilida salbiy ma‘no anglatib keladi. “You’re flogging a dead horse by asking Martha to move to the UK – she hates rain”. “Siz Martadan Buyuk Britaniyaga ko‘chib o‘tishni so‘rab, o‘lik otni kaltaklayapsiz (o‘lganni ustiga tepki qilyapsiz) – u yomg‘irdan nafratlanadi”;

4) Horses for courses.– Kurslar uchun otlar – bu mashhur gap bo‘lib, hammamizning didimiz har xil va bir kishiga mos keladigan narsa boshqa odamga ham to‘g‘ri kelmasligini anglatadi;

5) It’s brass monkeys outside. – Qattiq sovuqda ishlatiladi. Bu so‘zning kelib chiqishi juda sovuq bo‘lgan eshiklardagi mis tutqichlarga tegishli. Sovuqdan eshik tutqichini ushlaganizda qo‘lning yopishib qolishi, ya‘ni o‘ta darajada sovuqni bildiradi. Bu ma‘noga to‘g‘ri keladi, ammo maymunlarni bu jahonda ishlatilishi hatto britaniyaliklarni ham hayratda qoldiradi. O‘zbeklar esa bu o‘rinda “maymun” o‘rniga “eshakni muzlatadigan sovuq”ni ishlatishadi;

6) Keep your hair on. – can you lose your hair if you get too angry or excited? That’s what this idiom suggests. For example: “Keep your hair on – I only accidentally deleted your dissertation”. Sochingizni ushlab turing – haddan tashqari g‘azablansangiz yoki hayajonlansangiz, sochlaringiz to‘kilishi mumkinmi? Bu idioma nimani taklif qiladi. Masalan: “Sochingni ushlab tur – men tasodifan sizning dissertatsiyangizni o‘chirib tashladim”, o‘zbek tilida buni biz “tepa soching tikka bo‘lmasin” yoki “jahling chiqsa, burningni tishla” o‘rnida ishlatamiz. Demak, ikki tilda ham “soch” so‘zi asosiy o‘rinda ishlatilganini ko‘ramiz;

7) Not my cup of tea. – Mening piyola choyim emas – biror narsa sizga yoqmasa aytiladigan, dunyoqarashi, fikrlari bir-biriga mos tushmaganda aytiladigan gap. Masalan: “Mening yigitim futbolni yaxshi ko‘radi, lekin bu mening piyola choyim emas”. Bu menga yoqmaydi.

Yuqoridagi misollardan, tinglovchining, suhbatdoshning so‘zlaridan pragmatik ahamiyatga ega bo‘lgan buzuvchi chiqishi, shuningdek, shaxsning boshqa odamlarni bilish subyektivi sifatida rivojlanishi ko‘plab bosqichlar va individual ong strukturasi bosqichlardan o‘tishi (bu chuqur o‘zgarishlarga mos kelishi) natijasi bo‘lishi mumkin va xato va noto‘g‘ri tushunchalardan holi emas [2]. Shu sababli turli subyektlar tomonidan ma‘ruzachining bayonotlaridan olinadigan pragmatik ahamiyat ularning mazmuni, individual xususiyatlarning batafsil darajasi va olingan ma‘lumotlarning yetarliligi bilan farq qilishi mumkin [3]. (A.A. Zalevskaya, I.A.Sternin). Bunday bilimlarning arziyasini fondi yoki insonda endigina shakllana boshlagan fond muqarrar ravishda suhbatdoshning gaplaridan pragmatik ahamiyatga ega bo‘lgan adekvatlikning past darajasiga olib keladi.

Muayyan lingvistik shaxsning nutqi, unga xos bo‘lgan nutq har doim ham, aftidan, amal qilishi kerak bo‘lgan nutq xatti-harakatlari normalari bilan bevosita bog‘liq emas. Milliy tilning har qanday ona tilida so‘zlashuvchisi o‘zining va boshqa odamlarning nutqidagi barcha bu birliklarni osongina va aniq aniqlay oladi va ajrata oladi, shuning uchun so‘zlovchi ulardan foydalanishni nazorat qilish (bu, ayniqsa, jargon va argotizm uchun to‘g‘ri keladi) va unga begona muhitda ulardan voz kechish yoki aksincha, “o‘z” orasida nutqda o‘z xohishiga ko‘ra aktualizatsiya qilishdir.

Odatiy va tasodifiy konnotatsiyalar ma‘noning konnotativ makrokomponentiga ega bo‘lgan ma‘lum nominativ birliklarning ishlatilishi ma‘lum bir ona tilida so‘zlashuvchi uchun odatiy, avtomatik va deyarli ongsiz bo‘lsagina, pragmatik ahamiyatga ega bo‘lgan taqdiridagina ma‘lumot beradi. Nutq faoliyati doirasida ma‘noning konnotativ makrokomponentiga ega bo‘lgan so‘zlar va frazeologik birliklarning sub‘ekti tomonidan aktualizatsiya uning bayonotlarining pragmatik ahamiyatini buzishga olib kelishi mumkin, bu hodisaning namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq ba‘zi vaziyatlarda kuzatiladi.

Xulosa. Shunday qilib, odatda muloqot jarayonida biz nutqimizga xos bo‘lgan shaxsning individual o‘zini namoyon qilish funksiyasini nazorat qilmaymiz: biz o‘zimizni odatiy nutq xatti-harakatlarimiz bilan ongsiz ravishda tavsiflaymiz va suhbatdoshga shaxsiy munosabatimizni bildiramiz. Bunday holda, bizning bayonotlarimizning pragmatik ahamiyati haqiqatdir. Shu bilan birga, jamiyat rivojlanishining hozirgi davrida deyarli barcha ona tilida so‘zlashuvchilar ma‘lum bir etnik-lingvistik hamjamiyatda ishlaydigan turli xil aloqa vositalariga ega: turli funksional sohalarda qo‘llaniladigan bir tilning mavjudligi shakllari (masalan, adabiy til – dialekt, adabiy til – so‘zlashuv nutqi, adabiy til–yoshlar jargoni va boshqalar). Bunday so‘zlovchilar muloqotning ijtimoiy funksiyalariga qarab o‘zlariga kerak bo‘lgan kommunikativ quyi tizimdan tanlab foydalanishlari mumkin, shu jumladan, suhbatdoshga moslashish, boshqa, odatda, ko‘proq (kamdan kam) yaratish uchun “begona” til vositalaridan foydalanishlari ham foydadan xoli emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Болинджер Д. Истинная проблема лингвистики/Азы и моделирование социального взаимодействия. По ред. В.В.Петрова. М., "Прогресс", 1987, с. 23–43; Bolince D. 1987, 29–30 с.
- (2). Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. М., изд-в Моск. ун-та, 1982, с. 199, 1982, с.7.
- (3). Залевская А.А. Индивидуальное знание. Специфика и принцип функционирования. Тверь, изд-в Тверск. ун-та, 1992, 135 с.
- (4). Залевская А.А. Слово в лексиконе человека: психолингвистическое исследование / А.А. Залевская. - Воронеж: Изд-во Воронеж, гос. ун-та, 1990.
- (5). Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Москва : Флинта, Наука, 2002.
- (6). Залевская, А.А. (2001). Психолингвистический подход к проблеме концепта. В кн. И.А.Стернина (Эдс.). Методологические проблемы когнитивной лингвистики, 36–44. Воронеж, издательство Воронежского государственного университета [Methodical problems of cognitive linguistics].

Nurmetov Jasurbek Nurmuxamatovich (Urganch davlat universiteti 1-kurs doktoranti) TARJIMADA REALIYA

Annotatsiya. Quyidagi maqola tarjimaning eng qiyin muammolaridan biri, ya'ni realiya tarjimasi haqida. Maqolada, birinchi navbatda, realiyaga berilgan turli xil ta'riflar va atoqli otlar tarjimasi masalalari yoritilgan, so'ngra realiyani bir tildan boshqa tilga qanday tarjima qilish bo'yicha ba'zi takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: realiya, atoqli otlar, begonalashtirish, mahalliyashtirish, saqlash, qo'shish, tashlab ketish, globallashtirish, mahalliyashtirish, o'zgartirish, yaratish, transliteratsiya, transpozitsiya.

Нурметов Джасурбек Нурмухаматович (аспирант 1 курса Ургенчского государственного университета)

РЕАЛИИ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. В данной статье речь идёт об одной из основных проблем переводоведения-трудностях перевода реалий. Рассматриваются в первую очередь вопросы перевода имён собственных и описания реалий. Предложены рекомендации по переводу реалий с одного языка на другой.

Ключевые слова: реалии, имена собственные, форенизация, одомашнивание, сохранение, дополнение, опущение, глобализация, локализация, трансформация, создание, транслитерация, транспозиция.

Nurmetov Jasurbek Nurmukhamatovich (1st-year PhD student of Urganch State University)
REALIA IN TRANSLATION

Annotation. The following article is about one of the most challenging problems of translation that is translation of realia. It firstly deals with definitions of realia and translation issues concerning proper names and then offers some solutions on how to translate realia from one language into another.

Keywords: realia, proper names, foreignization, domestication, preservation, addition, omission, globalization, localization, transformation, creation, transliteration, transposition

Kirish. Ko'pchilik olimlar aytganidek, "Tarjima – bu san'at". Ushbu san'atning ustasi bo'lish uchun tarjimonlar milliy xos so'zlarni juda yaxshi bilishlari kerak. Florin ta'kidlaganidek, realiya mahalliy yoki tarixiy rangni ifodalash orqali matnga madaniy lazzat beradi. U bu atamaga quyidagicha ta'rif bergan: "Realia (lotincha realis) – bir xalqning turmush tarzi, madaniyati, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotiga xos bo'lgan, boshqa xalqqa begona narsa va tushunchalarni bildiruvchi so'zlar va so'z birikmalaridir. Ular mahalliy yoki tarixiy rangni ifodalaganligi sababli, ularning boshqa tillarda aniq ekvivalenti yo'q" [1;122–128-b.].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ko'pgina olimlar madaniyatga xos so'zlar, ularning xususiyatlari, tarjima muammolari va strategiyalari bo'yicha bir qator tadqiqotlar o'tkazdilar, ular, odatda, milliy xos so'zlar tasvirlash uchun turli atamalar taklif qilishgan. Masalan, Nida (1945) ularni "madaniy xorijiy so'zlar", Vlachov va Florin (1970) "realiya", Nida va Reybern (1981) "taxminiy so'zlar", Nyumark (1988) "madaniy so'zlar", Oksaar (1988) "cultureme", Beyker (1992, 1995) "madaniyatga xos tushunchalar", Foreman (1992) "madaniy ma'lumotnomalar", Nedergaard-Larsen (1993) "madaniyat bilan bog'liq muammolar", Leppihalme (1995) "madaniy zarbalar", Franko Aixela (1996) "madaniyatga xos narsalar", Robinson (1997) "madaniyatga bog'liq hodisalar", Mayoral va Munoz (1997) "madaniy jihatdan belgilangan segmentlar", Davies (2003) "Madaniyatga xos narsalar", Hagfors (2003) "madaniyatga bog'liq elementlar", Pedersen (2005, 2007, 2010) "ekstralingvistik madaniyat ma'lumotnomalari", Ramiere (2006) "madaniyat-

ga xos havolalar” kabi atamalarni ishlatishgan. Ushbu maqolada biz realiyani “madaniy iste’mol qilinadigan so‘zlar” deb ta’riflashni taklif qilamiz, chunki bu so‘zlar madaniyatning ajralmas bir qismi hisoblanadi. Milliy xos so‘zlarni to‘liq anglab yetishimiz uchun, birinchi o‘rinda, o‘sha madaniyatni chuqur o‘rganishimiz lozim.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada biz milliy xos so‘zlarni tarjima qilishda kelib chiqishi mumkin bo‘lgan muammolarni va tarjimadagi yo‘qotishlarni o‘rganish uchun qiyosiy tahlil metodidan foydalandik.

Tahlil va natijalar. Ko‘pchilik olimlar realiyaga juda uzoq ta’rif berishsa-da, biz tilshunoslikda atamalarni qisqartirishga harakat qilishimiz va madaniyatga xos so‘zlarni global miqyosda tavsiflash uchun bitta atamani qabul qilishimiz kerak deb hisoblaymiz. Agar biz bitta obyektни turli yo‘llar bilan va turli atamalar bilan atasak, ular olimlar o‘rtasida tushunmovchilikka olib kelishi mumkin. Misol uchun, Davies (2003) va Franko Aixela (1996) “Madaniyatga xos narsalar” atamasini berishgan, ammo bizning nuqtayi nazarimizdan, ular bu yerda qisman xatolikka yo‘l qo‘yishgan, chunki “narsa” so‘zini tushunish biroz qiyin. Gergana Apostolova yakka tartibdagi nomlarni tarjima qilishda e’tiborga olish kerak bo‘lgan turli jihatlarga ishora qiladi: Tarjimada nomlarning o‘zgarishi tarjimonning fonetik va fonologik kompetensiyasi, morfologik kompetensiyasi, kontekstni to‘liq tushunishi, unga to‘g‘ri munosabati bildirishi lozim.

Realiya tarjiması. Turli olimlar realiyani tarjima qilish uchun turli strategiyalarni taklif qilishgan. Keling, ulardan ba’zilarini tahlil qilamiz, keyin o‘z strategiyamizni taklif qilamiz. Olimlarning o‘ziga xos ismlar haqidagi ta’riflari – “O‘ziga xos ismlar tavsiflovchi bo‘lmashligi mumkin, lekin ular ma’lumotga ega emasligi aniq” [9;182–194-b.], Tymoczko’ning ta’kidlashicha, tegishli ismlar “irqiy, etnik, milliy va diniy o‘ziga xoslikni” ko‘rsatadi [11;50–75-b.], Xejvoskiyning ta’kidlashicha, tarjima adabiyotida o‘ziga xos nomlar qo‘shimcha vazifani bajaradi, ya’ni, “madaniy o‘zlik”ning mavjudligini ochib beradi va o‘quvchiga matn boshqa madaniyatda paydo bo‘lganligidan dalolat beradi [5;93–100-b].

Realialarni tarjima qilishning turli strategiyalari. Daviesning fikriga ko‘ra, realialarni tarjima qilishda tarjimon yettita strategiyadan foydalanishi mumkin: preservation, addition, omission, globalization, localization, transformation and creation.

“Preservation” bu tarjimon atamani qo‘shimcha tushuntirishsiz to‘g‘ridan to‘g‘ri tarjima qilishi. [1;65–100-b.]. “Addition” tarjimon “asl elementni saqlashga qaror qilganda, lekin matnni zarur deb topilgan har qanday ma’lumot bilan to‘ldirishga qaror qilganda sodir bo‘ladi [1;65–100-b.].

“Omission” tarjimada matnning biron qismini butunlay tashlab ketishdir [1;65–100-b.]. Daviesning navbatdagi strategiyasi “globalization” bo‘lib, bu madaniyatga xos atamalarni neytral yoki umumiy bo‘lgan atamalar bilan almashtirish jarayonidir [1;65–100-b.]. “Localization” tarjimonlarning matnni auditoriya madaniyatiga bog‘lashga harakat qilishidir [1;65–100 p.]. “Transformation” milliy xos so‘zlarni fonologik va grammatik moslashuvdir. Devisning oxirgi strategiyasi “creation” deb ataladi va tarjimada qat’iy yoki butunlay farq qiladigan yoki u yerda mavjud bo‘lmagan atamalarni yaratishni anglatadi [1;65–100-b.].

Teo Hermansning fikricha, ismlarni tarjima qilishning kamida to‘rtta strategiyasi mavjud. «Ularni nusxalash mumkin, ya’ni, maqsadli matnda xuddi manba matndagidek takrorlanishi mumkin. Ular transkripsiya qilinishi, imlo, fonologiya va hokazolar darajasida transliteratsiya qilinishi yoki moslashtirilgan bo‘lishi mumkin [6;112–156-b.].

Farzanna Farahzodning ta’kidlashicha, shaxsiy nomlarni tarjima qilishda transliteratsiya va transkripsiya qo‘llaniladi [2;56–89-b.].

Linkoln Fernandes milliy xos so‘zlarni tarjima qilishning o‘nta usulni sanab o‘tgan [3;10–45-b.]. Ular rendition, copy, transcription, recreation, substitution, deletion, addition, transposition, phonological replacement, conventionality [3;10–45-b.].

Heikki Särkkäga ko‘ra esa milliy xos so‘zlarni tarjima qilishning to‘rtta strategiyasi mavjud [10;8–25-b.]:

- ular to‘liq bir tildan ikkinchi tilga ko‘chirilishi mumkin;
- ular qisman ko‘chirilishi va qisman tarjima qilinishi mumkin;
- ularni turli nomlar bilan almashtirish mumkin;
- ulardan butunlay voz kechish mumkin.

Van Coillining o‘nta strategiyasi [12;123-b.]:

- 1) reproduksiya – milliy xos so‘zlarni o‘zgarishsiz qoldirish;
- 2) tarjima qilinmaydigan yoki qo‘shimcha tushuntirish – izoh shaklida yoki matnning o‘zida tushuntirishlarni qo‘shish;
- 3) kishi ismning umumiy ism bilan almashtirilishi;

- 4) o'rganilayotgan tilga fonetik yoki morfologik moslashish;
- 5) eksonim – ismni o'rganilayotgan tildagi o'xshashi bilan almashtirish;
- 6) manba madaniyatidan kengroq ma'lum bo'lgan so'z yoki bir xil funktsiyaga ega xalqaro miqyosda ma'lum so'z bilan almashtirish;
- 7) almashtirish – realiyani boshqa so'zlar bilan almashtirish;
- 8) muayyan ma'noga ega bo'lgan nomlarning tarjimasi;
- 9) milliy xos so'zlarni boshqa yoki qo'shimcha atamaga almashtirish;
- 10) o'chirish – barcha realiyalarni tashlab qo'yish.

Nyumark quyidagi strategiyalarni taklif qiladi [8;47–110 p.]:

Transference–tarjimada milliy xos so'zlarning o'zgarmagan holda o'tkazilish jarayonini bildiradi.

Recognized translation – tarjimada milliy xos so'zlarning boshqa rasmiy nom bilan tarjima qilish jarayonini bildiradi.

Functional equivalent – xorijiy tildagi so'zni madaniy neytral so'z yoki o'sha so'zning funksional xususiyatlariga ishora qiluvchi so'zlar to'plami bilan tarjima qilish jarayonini bildiradi.

Descriptive equivalent – bu bir tildagi so'zni madaniy neytral so'z yoki o'sha so'zni tavsiflovchi so'zlar to'plami bilan tarjima qilish jarayonini bildiradi.

Couplet–bu functional equivalent va descriptive equivalentlarni birlashtirish jarayonga ishora qiladi.

Bizning fikrimizcha, matnni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda, o'quvchilar, til o'rganuvchilar va kitobxonlar matnni yaxshi bilishlari va to'liq tushunishlari uchun matndagi realiyalarga ta'rif berishimiz kerak. Misol uchun, ular Ganaga (G'arbiy Afrikadagi Kot-d'Ivuar va Togo o'rtasidagi davlat) qarindoshlarini ko'rish uchun borishdi yoki ular Ganaga qarindoshlarinikiga borishdi (Sahifaning pastki qismida G'arbiy Afrikadagi Kot-d'Ivuar va Togo o'rtasidagi davlat).

Ba'zan, til o'rganuvchilarda yoki kitobxonlarda realiya tufayli matnni to'liq tushunishda to'siqlar paydo bo'ladi, chunki ular matndagi barcha realiyalarni bilishmaydi. Ular shunchaki har qanday matnni, ayniqsa, adabiy asarlarni o'qishni xohlashadi, bu holda ular uchun ma'noni yaxshi tushunish qiyin yoki ular realiya turlarini ajrata olmasligi mumkin. Masalan, bitta so'z ism yoki familiya, tashkilot nomi yoki brend nomi yoki hayvonning nomi bo'lishi mumkin. Shuning uchun biz, tarjimonlar har doim iste'molchilarimizga tarjima qilayotgan har qanday matnning aniq tarjimasini taqdim etishimiz va tarjimada ma'no yo'qolishiga yo'l qo'ymaslikka harakat qilishimiz kerak.

Maqolamizda ko'plab strategiyalarni muhokama qilib, biz yagona strategiyani barcha turdagi realiyani to'g'ri tarjima qilish uchun ishlatib bo'lmaydi, degan xulosaga keldik. Demak, tarjima jarayonida tarjimonlar kerakli strategiyalarni bilishlari va ulardan to'g'ri ma'noda foydalanishlari kerak. Bitta strategiya antroponimlar uchun juda yaxshi ishlashi mumkin, biroq u toponimlar uchun ishlamasligi mumkin. Shuni hisobga olgan holda, biz tarjimonlarga quyidagilarni e'tiborga olishlarini taklif qilamiz:

- matn turi (ilmiy, texnik, lingvistik yoki adabiy);
- auditoriya (ularning qiziqishlari, yoshi, madaniy kelib chiqishi).

Xulosa. Yuqorida aytib o'tilgan fikrlardan xulosa chiqargan holda, shuni aytishimiz mumkinki, milliy xos so'zlar tarjimonlar uchun to'siq bo'lishi mumkin, ammo, agar ular ham tilshunoslik va madaniy jihatdan yaxshi ma'lumotga ega bo'lsalar (ikkita tilning ham madaniyatini yaxshi bilsalar va realiyalarni yaxshi bilsalar), ular uchun tarjima qilish yoki talqin qilish ancha oson bo'ladi. Bundan tashqari, realiyani tarjima qilishda tarjimonlar tarjima usullaridan foydalanishda moslashuvchan bo'lishi kerak, xususan, ular auditoriyaning ijtimoiy va madaniy kelib chiqishi, qiziqishlari, yoshi va boshqa muhim omillarni hisobga olishlari kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Davies, E.E., 2003. A Goblin or a Dirty Nose? The Translator: Studies in Intercultural Communication, 9 (1), p. 65–100.
- (2). Farahzad, F. (1995). Tarjome pishrafteh (1). [Translating advanced English text (1)]. Tehran, University of Payame Nour, p. 56–89.
- (3). Fernandes, L. (2006). Translation of names in children's fantasy literature: Bringing young reader into play, p.10–45.
- (4). Florin, Sider 1993. "Realia in translation". In Zlateva, Palma (ed.), Translation as Social Action. Russian and Bulgarian Perspectives. London, Routledge, p. 122–128.
- (5). Fornalczyk, A., 2007. Anthroponym Translation in Children's Literature – Early 20th and 21st Centuries. Kalbotyra, 57 (3), p. 93–100.

(6). Hermans, T. (1988). On translating proper names, with reference to De Witte and Max Havelaar. In M. J. Wintle (ed.) *Modern Dutch Studies. Essays in Honour of Professor Peter King on the Occasion of his Retirement.* London/ Atlantic Highlands: The Athlone Press, p. 112–156.

(7). Hervey, S. and Higgins, I. (1992). *Thinking Translation.* London and New York, Routledge, p. 166–190.

Sadikova Dildora Nizomovna (Navoiy davlat universiteti “Ingliz tili amaliy kursi” kafedrasida o‘qituvchisi; dilya.sadikova@list.ru)

INTERTEKSTUALLIK KATEGORIYASI VA ULARNING TAHLILI: ALLUZIYA, SITATA, RAMZ

Annotatsiya. Ushbu maqola postmodernizm adabiyotida keng uchraydigan intertekstuallikning (ya’ni matnlarning ma’noviy bog‘lanish) kategoriyalari bo‘lmish alluziya (talmeh) iqtibos va ramziylikning tur-lari va ular misollar asosida tahlil qilingan. Matnlardagi o‘zaro ma’noviy bog‘liqlik bilvosita ushbu kate-goriyalar asosida amalga oshirilib, nozik ishora berish, turli ramzlarning bir ma’noda kasb etishi va kelti-rilgan sitatalar matnga yanada o‘zgacha kuch berishi ta’kidlab o‘tilgan va tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: intertekstuallik, alluziya, sitata, ramzlar.

**Садикова Дильдора Низомовна (преподаватель кафедры практического курса английского языка
Навийского государственного университета; dilya.sadikova@list.ru)**

КАТЕГОРИИ ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ И ИХ АНАЛИЗ: АЛЛЮЗИЯ, ЦИТАТА, СИМВОЛ

Аннотация. В данной статье на основе примеров анализируются виды аллюзии (тальме), цитирования и символизма, представляющие собой категории интертекстуальности (духовной связи между текстами), распространенные в литературе постмодернизма. На основе этих кате-горий косвенно реализуется смысловая взаимосвязь в текстах, подчеркивается, что тонкие на-меки, приобретение разных символов в одном и том же значении, цитируемые цитаты придают тексту особую силу.

Ключевые слова: интертекстуальность, аллюзия, цитата, символы.

**Sadikova Dildora Nizomovna (Navoi State University, Department of Practical English Course; assistant
teacher; dilya.sadikova@list.ru)**

CATEGORIES OF INTERTEXTUALITY AND THEIR ANALYSIS: ALLUSION, QUOTATION, SYMBOLISM

Annotation. This article analyzes the categories of intertextuality – namely, allusion (talmeh), quotation, and symbolism—that are widely found in postmodern literature. It examines their various types and provides examples. The mutual semantic connections between texts are established indirectly through these categories, emphasizing how subtle references, the multifaceted meanings of various symbols, and the inclusion of quotations enhance the text’s impact and depth.

Key words: intertextuality, allusion, quotation, symbol.

Kirish. Intertekstuallik – bu bir matnni boshqa bir matndan shakllantirish jarayoni bo‘lib, o‘quvchi-lar matnlar o‘rtasidagi bog‘liqlik va o‘xshashlikni tushunishlari mumkin.

Intertekstuallik tushunchasi hozirgi kunda filmlar va tasviriy san’atlar shakllarida ham ko‘rinadi. Bu nazariyaning ildizlari 20-asr boshlaridagi tilshunoslikdan kelib chiqqan bo‘lib, u, avval, boshida faqat ada-biy yozuvlarga nisbatan qo‘llanilgan. “Intertekstual” atamasini birinchi marta fransuz-bulg‘or adabiyot tan-qidchisi, yozuvchi Juliya Kristeva 1960-yillarda Baxtinning dialogizm va karnaval haqidagi g‘oyalarini tahlil qilish asnosida qo‘llagan. Bu atama lotincha *intertexto* so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, *to‘qish vaqtida aralashtirish* ma’nosini anglatadi. Uning fikriga ko‘ra, barcha matnlar *suhbatda* bo‘ladi va ularning o‘zaro bog‘liqliklarini to‘liq o‘qimasdan anglash qiyin bo‘lmaydi yoki tushunish mumkin emas (Abraham M.H, 2014) J.Krestiva nazariyasi asosida intertekstuallik postmodern tahlil va ishlarining asosiy xususiyatiga ay-landi. Lekin shunisi ahamiyatliki, intertekstuallik nazariyasi yaratilganidan ancha avval, uning amaliyoti mavjud bo‘lganini esda tutish muhimdir.

Bir matnning boshqa bir matnni keltirib o‘tishi, zikr qilishi yoki unga ishora qilishi *intertekstuallik* deb ataladi. Turli matnlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqa va bog‘liqlik, matn ma’nosining boshqa matnlar bilan munosabati tufayli shakllanishi yoki ta’sirlanishi bilan izohlanadi. Yozuvchi yoki shoir turli maqsadlarga ko‘ra intertekstuallikdan foydalanishi mumkin. Ularning maqsadiga muvoffiq holda, intertekstuallikni turli yo‘llar bilan namoyon qilishlari mumkin. Ular ishoralarni bevosita yoki bilvosita qo‘llashlari mumkin. Shuningdek, yozuvchi ishora orqali o‘z ilhom manbasini ta’kidlashi, hazil qilish yoki avvaldan nashr etil-gan asarni qayta sharhlash maqsadida ham intertekstuallikdan foydalanishi mumkin. Intertekstuallikning

ko'plab qo'llanish va unga bog'liq maqsadlari mavjudligi sababli har bir misolni tahlil qilib, bu usulning sabablari va metodologiyasini tushunish maqsadga muvofiqdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Intertekstuallik nazariyasi asoschilaridan biri bo'lgan fransuz adabiyot tanqitchisi, yozuvchisi J.Krestivaning nazariyasini davomiy sifatida Jerar Jenett *transtekstuallik* nazariyasidagi birinchi kategoriya sifatida *intertekstuallik* tushunchasini muhokama qilgan va u transtekstuallik nazariyasida asosiy elementi sifatida xizmat qilishini olg'a surgan. Nazariya bir nechta elementlar yoki sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlar yoki o'zaro ta'sirlarni ko'rsatadi. J.Jenett intertekstuallikni matnlar o'rtasidagi *hammavjudlik munosabati* sifatida ta'riflaydi, ya'ni, bir matnning boshqa bir matnda aniq yoki bilvosita mavjud bo'lishini nazarda tutadi. Intertextuallik quyidagi shakllarda namoyon bo'lishi mumkin: iqtibos (quotation), alluziya, plagiat, pastish (Khajiyeva. 2023).

Intertekstuallik murakkab va ko'p qatlamli adabiy atama bo'lsa-da, uni, ko'pincha, keng tarqalgan "ishora" atamasi bilan aralashtirib yuborishadi (Share, 2005). Bu shuni anglatadiki, u majburiy va kontingent intertekstuallik bilan chambarchas bog'liq, chunki yaratilgan "ishora" tinglovchi yoki tomoshabinning asl manbadan xabardorligiga bog'liq. Biroq u ham tasodifiy hisoblanadi, chunki ishora, odatda, shunchalik tez-tez yoki tasodifiy ishlatiladigan ibora bo'lib, uning haqiqiy ma'nosi to'liq amalga oshirilmaydi.

Alluziya bu noma'lum ishora bo'lib, u hech qachon oshkorona tasvirlanmagan. I.William fikricha, Alluziya adabiy nazariyada muhim va doimiy mavzuga bog'liq bo'lib, ya'ni muallifning niyati qaysi talqinda o'rin egallashidir.

Alluziya va intertekst bu, birinchi navbatda, adabiyotda ushbu yo'nalishning rivojlanishi bilan tilda paydo bo'lgan postmodernizm birliklari sifatida tan olinadi. Shuni ta'kidlash lozimki, tilning taqdim etilgan hodisalari keng qamrovli o'rganilishni talab etadi, bu esa taniqli tilshunoslar uchun ushbu hodisalarni tahlil qilish va bir qator lingvistik farazlarni hal qilish imkonini beradi. Intertekstuallik nazariyasi matnlarni adabiy tahlil qilish bilan birga ko'rib chiqish va ularning mohiyatini turli nuqtayi nazardan o'rganishga imkon berdi. Alluziya, xuddi intertekst hodisasi singari, umuman olganda, o'zaro aloqador matnlarda bog'lovchi bo'g'in vazifasini bajaradi (I.William. 2001).

Alluziya adabiy uslub bo'lib, unda yozuvchi mashhur shaxs, joy, voqea yoki madaniy artefaktga nozik ishora qiladi. Bu orqali o'quvchining mavjud bilimlari asosida asarning ma'nosini chuqurlashtirishga intilgan bo'ladi. Bu usul yozuvchiga murakkab g'oyalarni ifodalash yoki muayyan kayfiyatni yaratish imkonini beradi. Yozuvchi batafsil tushuntirish yoki izoh berish o'rniga, o'quvchining oldingi bilimiga suyan-gan holda, matnni tezkor va samarali tarzda boyitadi.

Ishoraga boy bo'lgan ishlar orasida T.S.Eliotning she'riyati ko'pincha "kinoyali" deb ta'riflanadi, chunki u o'z asarlarida faqat oldingi bilimlar yordamida anglash mumkin bo'lgan ismlar, joylar yoki tasvirlarga murojaat qilish odatiga ega. Bu usul asarni o'qish tajribasini boyitishi mumkin, ammo tayyorgarligi yo'q o'quvchilar uchun Eliotning ijodi murakkab va tushunarsiz ko'rinishi mumkin.

Alluziyaning muhim jihatlari biri shundaki tanlangan ishora o'quvchi tomonidan tanish bo'lishi muhim, chunki ba'zi ishoralar aniq qilib talmeh qilinsa, ba'zilar bunday qilmaydi. Ba'zi o'rinlarda alluziya bu ishora sifatida e'tirof etilsa ba'zi o'rinlarda esa talmeh san'ati sifatida qaraladi. Shuning uchun ham alluziyani boshqa adabiy termenlar bilan adashtirish oson, masalan:

- alluziya va illuziya (illusion): optik yoki vizual tryuk, masalan, "Pepper's Ghost" misolida;
- allegoriya (allegory): murakkab mavzularni tasviriy ssenariy orqali ifodalaydi, masalan, Jorj Oruelning "Animals Farm";
- metafora (Metaphor): Bir narsani boshqa narsa sifatida tasvirlab, o'quvchidan o'xshashlikka e'tibor qaratishni talab qiladi.

Ushbu parchada Margaret Etvudning *The Handmaid's Tale* asaridan: "...*A chair, sunlight, flowers: these are not to be dismissed. I am a live, I breathe, I put my hand out, unfolded into the sunlight ...*" by *M.Atwood (The Handmaid's tale)* kabi jumlar yozuvchining ishoralar orqali mazmun yaratish qobiliyatini ko'rsatadi.

Alluziya ko'proq badiiy adabiyotda uchraydi, lekin uni esse, blog, poema yoki badiiy to'qima asarlarida ham uchrashi mumkin. Akademik yozuvlar ham bundan mustasno emas, lekin, odatda, bu yozuvchining so'zlaridan ko'ra muhokama qilingan manbalarda bo'ladi. R.F.Thomas Alluziyani 6 kategoriyaga bo'ladi:

1. Tasodifiy alluziya (Casual Allusion): Norasmiy ishlatilishi, matnning tushunish darajasiga sezilarli ta'sir qilmaydi. Masalan, bir qahramonning uyini Tim Berton "o'zini uyidagidek his qiladigan joy" deb tasvirlash.

2. O'z-o'ziga ishora (Self-Reference).

Yozuvchining o'z asarlariga ishorasi. Masalan, Uolli Lamb o'zining bir necha asarlarida qahramonlarni bir-biri bilan bog'laydi. Shuningdek, avvalgi she'r qofiyasini yangi she'r uchun birinchi satr sifatida qo'llash orqali o'z-o'ziga ishora qilish mumkin. "Korrektiv allyuza" atamasi yozuvchi tomonidan bir ishora orqali aslidagi manbani tanqid qilish yoki u bilan bahslashish maqsadida qo'llaniladigan murojaatni anglatadi. Masalan, Uilyam Shekspirning Romeo va Julyetta asari, ko'pincha, pok muhabbat va taqdir taqozosi bilan bog'langan oshiqlarning timsoli sifatida ishlatiladi. Biroq yozuvchi bunday korrektirovchi ishoradan foydalanishi mumkin: "Bu yulduzlarning javdariga to'lib qaragan ikki oshiq faqat muammolar va hayotlarning vayron bo'lishiga sabab bo'lish uchun taqdirlangan edi". Ko'rinib turgan alluziya (*Apparent Allusion*).

Ko'rinib turgan ishora bu ma'lum bir manbaga aniq ishora qilish bilan birga, uni rad etish yoki uni tanqid qilishni nazarda tutadi. Korrektiv ishoraga o'xshash bo'lsa-da, asosiy farqi shundaki, ko'rinib turgan ishora aslidagi manbani munozaraga olib kirsam, korrektirovchi ishora unga ochiq qarshilik bildiradi.

Masalan, Toni Morrisonning "The Bluest Eye" asarida Dick and Jane dasturidan olingan bir parchani ishlatgan. Bu parcha bolalarga o'quv jarayonida madaniyat haqida nima va qanday o'qitilayotgani haqida bayonot berish uchun ishora sifatida xizmat qilgan (Thomas. 1990).

Sitata (Quotation). Adabiyotda iqtibos – boshqa bir kishining so'zlari, bayonoti yoki iborasi yozuvchi asariga takroriy qo'shilganida paydo bo'ladi. Bu, ko'pincha, yangi tahlil yoki muhokama doirasida qo'llaniladi. Asarning asosiy matnlari yoki so'zlarini saqlash va intertekstuallik va muloqotni rag'batlantirish jihatlari hisoblanadi.

Adabiyotda iqtibos o'rni va intertekstuallik bilan hamjihatligi – bu manbadan to'g'ridan to'g'ri qaytarilgan bir jumla, bo'lim yoki so'zlar almashinuvi bo'libgina qolmasdan, biror matndan keltirilgan iqtibos ikkala matnni o'zaro oldingi bilimlarga tayangan holda bog'laydi. U turli sabablarga ko'ra, qo'llanilishi mumkin. Iqtiboslar – bu matnga ahamiyat, mazmun va haqiqiylik qo'shishdagi kuchli vosita. Ular yozuvchining ishida, personajning nutqida yoki adabiyotshunoslik kontekstida mavjud bo'lishi mumkin. Iqtibosning kuchliligi shundaki, u o'zining asl kontekstidan olingan bo'lsa ham, boshqa joyda ham ma'noni saqlab qolishi mumkin.

Iqtibos berishning yana bir afzalliklari shundaki, bir so'z yoki iboraning asliy mavzusini yoki emosional ta'sirini uning iqtibos yoki ishorasi orqali ko'rsatish mumkin. Masalan, Heart of Darkness asarida "The horror!" iborasining ko'p ishlatilishi yozuvchiga ekzistensial qo'rquv va hech bir umid yo'qligiga ishora qilish bilan birga, ahvolning qahrli, yomon shakldagi qiyinchiliklarini ham kuchaytiradi.

Ironiya – (*sarkazm*) iqtibosdagi so'zlar kinoya uchun ishlatilganda, ular berilgan kontekstga moslashiriladi. Personajni tasvirlashga ham keng qo'llaniladi. Agar yozuvchi o'z personajini shaxsini, tarixini yoki qarashlarini aytishni xohlasa, u mashhur asarga ishora qilishi mumkin. Masalan, bir personaj Shekspirdan iqtibos keltirishi, uning intellekt va madaniy jahonga oid tushunchalarini namoyon qilishi mumkin.

Iqtiboslar o'z vaqtidagi fikrlarni keyingi avlodlarga yetkazishda muhim rol o'ynaydi. Ular, nafaqat o'tgan davrlardan, balki kelajak avlodlardan ilhom olishda ham o'zgarishlarni bildirish imkonini beradi. Iqtiboslar, adabiyotni jonli va zamonaviy qiladi, uni o'quvchi uchun yanada qiziqarli va ta'sirli qiladi. Iqtiboslardan ba'zi hollarda epigraf va shior o'rinida ham qo'llaniladi.

Epigraflar – bu boshqa bir manbadagi qisqa iqtibos. Ba'zi adabiy asarlarda o'z mavzusini yoki ruhiyatini kiritish uchun boshlanishda epigraf qo'shadilar. Epigraf, masalan, The Great Gatsby asarida Frensis Skott Fisjeraldning eshutilgan epigrafi: "In my younger and more vulnerable years...".

O'zbek adabiyotida ham epigraflar keng qo'llaniladi, masalan, Murod Muhammad Do'stning "Lolazor" romanidan "...Sultonlarga bosh egmaram, harchand faqiram" *Vohid*.

Ushbu epigraf boshqa asardan keltirilgan bir iqtibos bo'libgina qolmasdan, asarning butun mazmunini qamrab olishga yordam beradi. Iqtiboslar adabiyotda faqat taassurotga yoki voqea to'g'risidagi ko'rsatmalarga qo'shilish bilan cheklanmaydi, balki ular shaxsiyat, madaniyat va tarixni ommalashtirishning muhim vositasi hamdir. Yozuvchilar, ijodchilar, va tarjimonlar iqtiboslar orqali o'z asarlarini amaliy va estetik jihatdan boyitishadi.

Simvolizm. Ramziylik – adabiyotda keng qo'llaniladigan yana bir usul bo'lib, undagi buyumlar, qahramonlar yoki voqealar, adabiyotdan tashqaridagi narsa yoki tushunchalarni ramz sifatida ifodalaydi. Simvolizmni ta'riflash uchun ramzlar aniq tasvirlar yoki tushuntirishlardan farqli o'laroq, kengaytirilgan va ko'pincha noaniq ma'noga ega bo'ladi.

Abramsning fikriga ko'ra, "biror narsa yoki voqeani anglatadigan, o'z navbatida, o'zidan tashqaridagi narsani yoki kengroq ma'noni bildiradigan so'z yoki ibora" "ramz" deb ataladi.

Simvolizm orqali yozuvchilar o'quvchilarga asarni bir necha marta o'qish va asarga ikkinchi va ehtimol uchinchi nuqtai nazardan qarash imkoniyatini taqdim etadilar. Bu bir narsa, qahramon yoki hara-

katning bir g'oyani ifodalash uchun ishlatilishidir. Ushbu ramzlar umumiy yoki asar doirasida aniq tushuniladigan ma'noga ega bo'lishi mumkin (masalan, ta'rifda go'yo, bo'rni tinchlikni ramziy qiladi) yoki ular aniq bir asar ichida o'ziga xos ma'no kasb etishi mumkin. Adabiy asarlardagi ramzlarni tahlil qilish, ramzlarning asosiy g'oyalarga diqqatni kuchaytirishini, qahramonlarning tavsifini kengaytirishini va hikoyaning ta'sirchan tabiatini oshirishini ko'rsatadi.

Mavzular tabiatiga kelsak, ramzlarning ishlatilishi, ko'pincha, bu yoki boshqa mavzularni yanada haqiqiy qilishga yordam beradi. Masalan, Uilliam Goldingning *Lord of the Flies* asaridagi konx – qonun, tartib va sivilizatsiyani ramziy qiladi. Avvaliga bu narsa neytral ahamiyatga ega bo'lsa-da, konx sindirilganda, voqea davomida, u ijtimoiy tartibning parchalanishi va qo'pol vahshiylikni ramziy qiladi. Konx ramzi orqali simvolizmning bu qo'llanilishi o'quvchilarga romanning markaziy mavzusini, ya'ni tsivilizatsiya va vahshiylikni to'liq anglash imkonini beradi.

Ramzlar, shuningdek, qahramonlar yoki harakatlarni kengroq emotsional yoki madaniy bog'lanishlar bilan bog'lash orqali kuchli his-tuyg'ularni uyg'otishi mumkin. D.Brauningning *Angels and Devils* asarida ramzlar orqali yozilmagan tarixni ochib berishga harakat qilingan. "Illuminati" – o'rta asrlar davrida katedralni qurish bo'yicha ilm-fan rivojiga hissa qo'shgan odamlar guruhi. Ushbu ramz, Renessans davrida ilmiy tadqiqotlarni cherkovdan ruxsat olishsiz amalga oshirish qiyin bo'lganligini aks ettiradi. Bu ramz, diniy e'tiqodlar va ilm-fan o'rtasidagi yashirin mojaro haqida gapiradi.

Ba'zi ramzlar mavjudki, ular har xil joylar va vaqt davrlarida odamlar tomonidan anglab etiladi. Ushbu ramzlar, ko'pincha, umumiy inson tajribasi yoki madaniy miqfarga asoslanadi. Masalan:

Yorug'lik – bu ma'rifat, poklikni va ba'zi hollarda yaxshi narsalarning sodir bo'lishi kutishini ramziy qiladi. Qorong'ilik esa, ko'pincha, noma'lumlik, yovuzlik yoki umidsizlikni ramziy qiladi.

Kabutar – tinchlik yoki masumiyatni yoki Muqaddas Ruhni ramziy qiladi. Masalan, D.Browningning *Angels and Devils* asarida bo'r poklikni ramziy qilib, haqiqatga yo'lni ko'rsatadi.

Atirgul – go'zallik va sadoqatni ramziy qiladi. Qadimgi davrlardan boshlab sevgi ramzi sifatida foydalanilgan. Gulli barglar soni beshta bo'lishi, gender tengligini ramziy qilishi mumkin. Masalan, D.Browningning *Da Vinci Code* asarida gul ramzi maxfiylikni ochishda muhim rol o'ynaydi.

Daraxt – ma'lumki, barcha xalqlarning adabiyotida daraxt ramzidan keng foydalaniladi. Ayniqsa, ingliz adabiyotida daraxt hayot va bilimni ifodalashini ko'rganmiz. Afsonaviy asarlarga nazar tashlasak, daraxtning metaforik ravishda to'rt qismga bo'linganini ko'ramiz: tanasi, ildizlari, shoxlari va barglari. Daraxtning har bir qismi ramziy ma'noga ega. Xususan, daraxtning ildizlari tarix va o'tmishni, shoxlari kuch-qudratni, tanasi va po'stlog'i esa hozirgi zamonnani anglatadi. Daraxt, shuningdek, vaqtning o'tishini ham ifodalaydi: gullash – farovonlik davri, daraxtning mevasi – ma'lum bir maqsadga erishish, barglarning to'kilishi esa qarilik davrini anglatadi.

Allegorik ramzlar. Allegorik asarlardagi ramzlar, yaxshilik, siyosat yoki falsafaning kengroq tushunchalarini ifodalash uchun yaqinroq ishlatiladi. Allegoriya, bir metaforaning ma'nosining kengaytirilgan shakli bo'lib, undagi qahramonlar va voqealar ramz sifatida qaraladi.

Tabiiy ramzlar. Qizig'i shundaki, tabiat har doim ba'zi ramzlarga ega bo'ladi, chunki tabiiy dunyoning ma'lum elementlari qahramonlarning yoki asar mavzularining ba'zi jihatlarini aks ettiradi. Masalan, Venus yulduzi – ayollarning ayollik va go'zalligini ramziy qiladi.

Diniy yoki mifologik ramzlar. Ko'plab asarlarda muallif diniy yoki mifologik ramzlarga murojaat qilib, asar mavzusiga qo'shimcha qatlamlar kiritishga harakat qiladi. Ushbu ramzlar diniy, etik yoki falsafiy ma'nolarni rivojlantirishi mumkin, chunki ular o'qilgan madaniy yoki individual qadriyatlar bilan bog'lanadi.

Adabiyotda ramzlardan foydalanish, asar mazmuni va hikoyaning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Yozuvchi boshqa mualliflarning asarlaridan intertekstual elementlar orqali ilhom olishni mumkin, shu bilan birga, bu asarlar o'ziga xos bo'lishi mumkin. Dan Brown turli diniy kitoblar va Ispaniya hamda Fransiyadagi mahalliy aholi ishonadigan ba'zi artefaktlardan ilhomlangan. Shuning uchun u o'z asarida erkaklar va ayollar tengligini ifodalovchi ramzlarni jamlagan.

Simvolizmning sentimental ma'nolari jins, yosh, asarga qanday yondashganlik va boshqa ba'zi omillarga qarab farq qilishi mumkin. Bir adabiy asarda obyekt yoki g'oya bir narsani ifodalasa, boshqa bir adabiyotda u boshqacha ma'noga ega bo'lishi mumkin. Shu sababli adabiy asarda simvollarning tahlili, ko'pincha, asarning umumiy tushunchasi va muallifning rejaları asosida amalga oshiriladi. Biror simvol asarda bir necha marta ishlatilishi mumkin va har bir qo'llanishda u turlicha vazifa bajarishi mumkin.

Simvolizm – bu yozuvchilarga turli bosqichlarda fikrlar va his-tuyg'ularni ifodalashga yordam beradigan muhim nutq figurasidir. Simvollarni, obyektivlashtirishni, xarakterizatsiyani yoki tarixiy lashtirishni

ishlatish, o'quvchilarni matnni yuzaki ma'nodan chuqurroq tushunishga undashni maqsad qiladi, shunda ular yozuvning xarakterli jihatlarini anglab yetishlari mumkin. Simvollarini ishlatishda biz universal simvollar, kontekstual simvollar yoki tasvirlar va eng muhimi, allegorik motivlarning ishlatilishini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, intertextuallik kategoriyalaridan biri bo'lmish alluziya o'xshashlikni tashkil etadi, ya'ni bir matn boshqa bir matnga bevosita yoki bilvosita ishora qilish orqali o'z ma'nosini chuqurlashtiradi. Alluziya adabiy asarlarda, shuningdek, turli madaniy, tarixiy yoki diniy referensiyalar orqali o'quvchilarga tanish bo'lgan kontentni kiritish orqali yangi ma'no qatlamlarini yaratadi. Bu, matnlar o'rtasidagi bog'lanish va ularning o'zaro ta'siri orqali adabiy va madaniy muloqotni rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek matnda iqtibos keltirish – bu matndan to'g'ridan to'g'ri parcha keltirish, bu, o'z navbatida, asarga kuchirmachilikni oldini olish va uni yanada jozibador qilish imkonini beradi. Iqtibos keltirish asarni yanada realistik qilishga yordam beradi, chunki bu orqali boshqa fikrlar yoki avvalgi asarlarga havola qilinadi, bu esa o'quvchilarga yanada chuqurroq tushuncha beradi. Shuningdek, iqtiboslar matnni boyitadi, unga muayyan kontekst yoki o'zgacha ma'no qo'shadi. Bu metod, ayniqsa, adabiy tahlil yoki muhokama qilishda, matnning maqsadiga erishishda foydali bo'lishi mumkin.

Ramzlar haqiqatdan ham asrlardan buyon insoniyatni o'ziga jalb qilib kelgan. Ular nafaqat asarlarda sir va sinovlarni yechishda yordam beradi, balki o'quvchini chuqurroq fikr yuritishga undaydi. Ramzlar biror tushuncha yoki mavzuni tasvirlashda vosita bo'lib, o'quvchiga qo'shimcha ma'no yoki xayoliy qatlamlar ochishga yordam beradi. Ular, ko'pincha, an'anaviy, madaniy yoki hissiy tasavvurlarga asoslangan bo'lib, o'quvchini matnning har bir qatlamini yanada kengroq va boyroq tushunishga undaydi. Shunday qilib, ramzlar adabiyotda muhim vosita sifatida, nafaqat tushuncha berishda, balki o'quvchi bilan chuqur muloqot o'rnatishda ham ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Abrams M.H. "A Glossary of Literary Terms". 7th edition. Cornell University, p. 314.
- [2]. Clayton John B. (1991). Influence and Intertextuality in Literary History. Univ of Wisconsin Press. ISBN 9780299130343
- [3]. Dilso'z R. Xoshimova. "Alluziya va intertekstuallik lingvistik tushunchalarining o'zaro bog'lanishi". Academic research in educational sciences, volume 2 | ISSUE 4 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021:5.
- [4]. Irwin, William (2001). "What Is an Allusion?" The Journal of Aesthetics and Art Criticism, 59 (3), p. 287–297
- [5]. Irwin William. "Against intertextuality. Philosophy and Literature". 2, October, 2004 pp. 227–242.
- [6]. F.M.Khajiyeva. "Theoretical aspects of the language learned" manual, Bukhara, 2023, pp. 105–111.
- [7]. R.F.Thomas. "Virgil's Georgics and the art of reference" Harvard Studies in Classical Philology 90 (1986) pp. 171–98.
- [8]. Share Perry. (January, 2005). Managing intertextuality–meaning, plagiarism and power. Research Gate.

Mustafayev Shaxboz Baxtiyorovich (O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti mustaqil izlanuvchisi, o'qituvchisi; yagonapochta@gmail.com)

KARNAVALIZATSIYA VIRTUALLIKNING SHAKLI SIFATIDA

Annotatsiya. Maqolada virtual kommunikatsiya fenomeni teatr va o'rta asrlar karnavallari bilan qiyoslangan holda tahlil qilingan. Muallif virtual konferensiyalarni muloqotning yangi shakli sifatida ko'rib, unda foydalanuvchilar niqob ostida anonimlikni saqlagan holda, o'z fikrlarini erkin bildirishlarini ta'kidlaydi. Karnavalizatsiya nazariyasiga tayangan holda, virtual muloqotdagi suhbatlar, trolling va lingvistik o'zgarishlar karnavallik madaniyatining ifodasi sifatida talqin qilingan. Virtual muloqotning dialoglilik, ijodkorlik va konfliktga moyilligi xususiyatlariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: virtual muloqot, karnavalizatsiya, niqob, trolling, lingvistik xususiyatlar, anonimlik, muloqot madaniyati.

Мустафаев Шахбоз Бахтиярович (Узбекский государственный университет мировых языков, независимый исследователь, преподаватель; yagonapochta@gmail.com)

КАРНАВАЛИЗАЦИЯ – КАК ФОРМА ВИРТУАЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье рассмотрен феномен виртуальной коммуникации через призму театрального искусства и средневековых карнавалов. Автор анализирует виртуальные конференции как новую форму общения, где пользователи под масками сохраняют анонимность и свободно выражают свои мысли. Опираясь на теорию карнавальности, обсуждаются особенности диалогов,

троллинга и лингвистических изменений в виртуальном пространстве как проявления карнавальной культуры. Особое внимание уделяется диалогичности, креативности и конфликтному потенциалу виртуального общения.

Ключевые слова: виртуальная коммуникация, карнавальность, маска, троллинг, лингвистические особенности, анонимность, культура общения.

Mustafayev Shakhboz Bakhtiyorovich (Uzbek State University of World Languages Independent researcher, teacher; yagonapochta@gmail.com)

CARNIVALIZATION – AS A FORM OF VIRTUALITY

Annotation. The article explores the phenomenon of virtual communication through the lens of theatrical performances and medieval carnivals. The author examines virtual conferences as a novel form of interaction where users, under the guise of anonymity, freely express their opinions. Drawing on the theory of carnivalization, the study discusses the peculiarities of dialogues, trolling, and linguistic transformations in virtual spaces as manifestations of carnival culture. Emphasis is placed on the dialogic nature, creativity, and conflict potential of virtual interactions.

Keywords: virtual communication, carnivalization, mask, trolling, linguistic features, anonymity, communication culture.

Kirish (Introduction). Zamonaviy texnologiyalar va raqamli platformalarning rivojlanishi jamiyat hayotining barcha jabhalariga ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, insonning muloqot qilish, o'zini ifoda etish va madaniy merosni anglash shakllari ham tubdan o'zgarib bormoqda. Shu jarayonda "virtual karnavalizatsiya" tushunchasi alohida e'tiborga sazovor. Bu hodisa virtual olamda inson tajribasining madaniy, estetik va ijtimoiy jihatlarini tadqiq qilishga imkon beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Virtual karnavalizatsiya an'anaviy karnaval madaniyatining zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashuvi natijasida yuzaga kelgan yangi shakldir. U o'zida erkinlik, o'yin va ramzlarning o'zaro aralashuvi bilan ajralib turadi. Ushbu jarayon virtual makonda insonlar o'rtasida ijtimoiy chegaralarni yengib o'tish, yangi kommunikatsion muhit yaratish va individual hamda kollektiv tajribalarni boyitish imkoniyatini beradi.

Virtual konferensiyani spektaklga qiyoslasak bo'ladi. U yerda virtual kommunikantlar o'zlariga niqob taqib, o'zi tanlagan obrazini gavdalanitirishga, o'ziga hamfikrlar topishga intiladi. Virtual kommunikativ muhit – bu shunday makonki, u yerda bir vaqtning o'zida ham o'yin-kulgi, ham g'azab-nafrat, ulug'lash-yer bilan bir qilish kabi hodisalar mujassam. Bu go'yo karnavalga o'xshaydi.

O'rta asrlar Yevropasidagi har yil o'tkaziladigan (hozir Venetsiya shahrida yilda bir bor o'tkaziladi) karnavallarda xalq o'z yuziga turli xil niqob taqib bir muddat bo'lsa ham, o'zining kimligini unutgan va o'zi tanlagan niqob obraziga kirgan. Bu bayram oddiq qora xalq vakillarining zodagon qatlam vakillariga yaqinlashish imkonini bergan. Shu bilan ular o'z fikrlarini bir-birlari bilan bo'lishishgan, bunda har bir shaxs anonimligicha qolgan. Hozirgi virtual muloqotlarda xuddi shu karnavallik muhiti hukmron.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Karnavalizatsiya – adabiyotshunoslikka rus olimi Mixail Baxtin tomonidan kiritilgan va o'rta asrlar karnavali an'alarining hozirgi zamon madaniyati va fikrlashiga ko'rsatayotgan ta'siri natijasini izohlaydigan tushunchadir. Avvaliga falsafa, nazm, semiotika kabi fanlar doirasida o'rganilgan ushbu atama hozirda filologiya fanlari doirasida ham tadqiq qilinmoqda.

Karnaval – bu qo'rquvdan xalos bo'lish, dunyoni insonga va insonni insonga yaqinlashtiruvchi his. M.Baxtinga ko'ra, karnaval "inson tafakkurini haqiqiy va mustaqil qiluvchi" idrok [1]. Karnavalizatsiya atamasini Baxtin shunday tushuntiradi: Odamlar karnaval maydoniga chiqishganida, ular barcha dunyoviy narsalar va din madaniyatining barcha asosiy qarama-qarshiliklari bilan xayrlashadi va barcha kundalik maishiy qadriyatlar o'z joylarini o'zgartiradi. Tilanchi yoki nodon karnaval Qiroli bo'ladi. Unga qirollik sharaflari beriladi. Karnaval ruhoniysi ham tayinlanadi va barcha diniy qadriyatlar tahqirlanadi. Yuqori qism pastki bilan, boshi orqa bilan va jinsiy a'zolar yuzlar bilan almashtiriladi. Erkaklar va ayollar joylarini o'zgartiradilar. Erkaklar ayollar niqoblarini kiyadilar va aksincha. Chiroyli va muloyim so'zlar o'rniga, haqorat so'zlari eshitiladi. Hayot va o'limning qarama-qarshiliklari joylarni o'zgartiradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Virtual karnaval tushunchasi ostida biz virtual kommunikantlarning nutqiy niqoblarining o'zaro munosabatini tushunamiz. Virtual jamiyat virtual kommunikant uchun bir-biri bilan o'zaro aloqaga kirishadigan turfa xil niqoblar bilan to'la bir muhitdek tuyuladi. Yangi kompyuter texnologiyalar shunday imkoniyatlar yaratganki, bunda har bir foydalanuvchi o'z ruhiy o'ziga xosliklarini alohida akkauntlar yordamida ko'rsatishi mumkin. Ya'ni, bir foydalanuvchi bir konferensiya doirasida cheklanmagan akkauntlarga ega bo'lishi va shu akkauntlar yordamida o'zining alohida ruhiy to-

monlarini ko'rsatishi mumkin. Har bir akkaunt bu yerda alohida rol ni ijro etadi. Inson ortida voqelikni qoldirgan holda, o'zi istagan shaxs bo'lib paydo bo'ladi.

Gazia Bordo: "A Roma c'era una miscela. E qualcosa è iniziato con questo. Ma qualcosa è finito lì. E speri di no, non è finita qui. Che all'inizio la pietra è stata scolpita e la corteccia di betulla è stata falciata, poi è stata inventata la penna e poi la macchina da scrivere Optimus. E internet è da qualche parte nella stessa fila. Ed è più che altro una via di mezzo tra una TV, un pub e un supermercato con un happishopper interattivo. Una nuova pagina di psichiatria, anche. Comunicare con il proprio subconscio come partner psicochimico".

Yuqoridagi misolda Gazia ismli foydalanuvchi tarmoqdagi foydalanuvchilarning qaysi janrda yozi-shidan qat'iy nazar, barini o'zi hal qilishi kerakligi masalasini ko'targan. Foydalanuvchi "matn muallifining til normalarini buzishi mumkin emas", degan fikrga qo'shiluvchilarning fikriga qo'shilmaydi. Italian tilida mavjud so'zlar (café, taverna, centro ricreativo, manipolata) o'rniga ingliz so'zlarining ishlatilishi (pub, happishopper, psicochimico) kulgili effekt ni hosil qiladi.

Virtual konferensiyani karnaval sifatida his etish quyidagi misolda yaxshi ko'rsatilgan: Andrea Gigi: Signor Passeggero! Non ho niente a che fare con la frase "Fornire ai citta'dini bi'scotti, porte' e polli". che non ha senso e non ha senso, sia nel suo significato che negli accenti che hai posto. Tranne che per la parola "fornire", naturalmente. E tra l'altro, non "citta'dini", non "bi'scotti", non "porte'" e non "polli'", ma "citta-di'ni", "bisco'tti", "po'rte" e "po'lli". Queste sono le regole e le eccezioni per ora. Non si può scrivere niente! Muallif so'zlardagi urg'ularni noto'g'ri qo'yilganligini kesatmoqda, so'zlarga qo'yilga tutuq belgisi esa matnga yumor olib kelayapti.

Virtual muloqotda dialoglilik o'zining o'ziga xosliklariga ega. Internet muloqot konferensiya foydalanuvchilari o'rtasida jonli muloqot, janjal, o'z fikrida qolish kabilarni o'zida mujassamlashtiradi. Shuning uchun ham suhbatdoshga yo'nalganlik, haqiqiy yoki soxta bo'lishidan qat'iy nazar, asosiy shartlardan biridir. Inson fikrlarini bayon qilgisi, o'zi haqida bong urishi, tushunarli bo'lishi va o'ziga hamsuhbatlar, hamfikrlar topishi internet orqali muloqot qilishga undovchi asosiy omillardir. Voqelikda bo'lganligi kabi, virtual dunyoda ham inson o'ziga uning fikrlariga sherik bo'luvchi, fikrlarini ma'qullovchi yoki shunchaki uni eshituvchi do'st yoki hamsuhbat topishga intiladi. Virtual konferensiya qatnashchilarga yosh, professional, jinsiy va boshqa cheklashlarni unutishga imkon beradi. Virtual kommunikantlar o'rtasida masofa yo'qoladi, har kim virtuallikda istalgan kishiga o'z bilganidek murojaat etishi mumkin. *Francesco Vitale: "Questo è il governo Attuale...Non hanno fatto nulla da l'ultima pandemia ...Pur sapendo che ci sarebbe stata la seconda..Mancano medici, bombole, posti letto..Manca tutto ciò che non dovrebbe... È vergognoso...Hanno sprecato milioni di €. X tante cazzate!!!". – Davide Rizzoli: "Francesco Vitale Hanno tagliato miliardi di Euro alla sanità pubblica!! Che vergogna! Ah no i tagli li ha fatti la destra al governo e nelle regioni leghiste! Siamo tutti esperti".* Kommunikantning nutqi haqoratli, nizoli, kinoyali, istehzoli, ma'noli, bag'rikeng bo'lishi mumkin, biroq u hech qachon nazardan chetda qolmaydi.

Har bir foydalanuvchi virtual muloqotda muallifga aylanadi. "Spektakl"ning asosiy funksiyalaridan biri hodisa haqida gapirish emas, uni ko'rsata olish hamdir. "Spektakl" foydalanuvchilar tomonidan yaratiladi va ular, o'z navbatida, ushbu sahnada ham rejissor, ham aktyor bo'lishi mumkin. *Sergio: – "Qui siamo tutti identità virtuali, e ognuno determina il grado della propria virtualità – nome o nickname, IP reale o proxy, oppure cambia i nickname con proxy per la sua virtualità. Un certo Angelo puo' anche essere una nonna di 60 anni e persino di origine ebraica".*

Munozara davomida suhbatdoshlar o'zaro haqiqiy insonlar sifatida emas, balki o'ylab topilgan qahramonlar sifatida muloqot qilishadi. Nutqiy jarayon ham tanlangan qahramon obraziga mos bo'ladi. *Iso-*

tomus: "Questa però me la spiegate. – 😊 Oggi ho inserito due richieste di determinazione. 1 – Odonthocarus asiaticus alle ore 16,20 e 2 – Lebia trimaculata alle 17,10. Una terza (Cicindela sp. herbacea group) è stata inserita fra quelle in attesa di pubblicazione (domani ore 18,43) Forse perché Marcello ha inserito il limitatore nel pomeriggio? Non sarà il caso di regolare gli orologi 🕒". – Velvet Ant: "Ciao Gianfranco:) Il limitatore l'ho inserito già ieri pomeriggio. La sua funzione è quella di limitare soltanto i nuovi messaggi di determinazione aggiunti ogni giorno da ciascuno di noi ed in questo momento è impostato su un solo messaggio al giorno per permetterci di smaltire l'arretrato. Possiamo invece rispondere quante volte vogliamo ai messaggi inseriti da altri utenti. Così tu, oggi pomeriggio, alle 16,20 hai semplicemente inserito un messaggio di risposta nella discussione su Odonthocarus asiaticus (discussione da te inserita il 22/07).

Munozara qatnashchilari bir-birlarining qarshisida hech qanday imtiyozga ega emaslar, har kim o'z obrazini o'zi yaratadi va nutqiy fe'l-atvoriga ko'ra virtual jamoa tomonidan qabul qilinadi. Kommunikatsiya vositalik xususiyatiga ega ekan (kompyuter orqali yozma tarzda amalga oshadi) va jonli muloqotga xos bo'lgan paralingvistik vositalarga ega emas ekan (smayliklardan tashqari), suhbatdoshlar o'zining verbal obrazini yaratishadi va har bir obraz o'z ko'rinishiga, mazmun-mohiyatiga ko'ra yagonadir. Muloqot jarayonida o'zini anglash, ko'plab hayotiy savollarga javob qidirish kabilar vujudga keladi, falsafiy fikrlash va tafakur qilish kuchayadi.

1996-yil Judit Donat tomonidan ilmiy adabiyotga ilk bor "trolling" tushunchasi kiritildi. U trollingni zararli yolg'on deb ta'riflab, trollar virtual muhitda begonalarga nisbatan ishonch va bag'rikenglikning tez pasayishiga va onlayn hamjamiyatda paranoyaning rivojlanishiga hissa qo'shishini ta'kidladi [2]. Trolling virtual konferensiyalarda, ijtimoiy tarmoqlardagi munozaralarda odamlarni yolg'on ma'lumotga ishontrish, ular orasida agressiya holatini yuzaga chiqarish, auditoriyani fikrini o'zgartirish, ularni chalg'itish va boshqa maqsadlarni ko'zlaydi. Trollingni oddiy so'z bilan "buzg'unchilik" deb atash maqsadga muvofiqdir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Virtual muhit hozirda voqelikning tarkibiy qismiga aylanib bo'ldi, o'z navbatida, u insonga real hayotda imkonsiz bo'lgan ko'plab imkoniyatlarni taqdim etishga qodir makonga aylandi. Bundan kelib chiqadiki, virtual muhit hozirda karnaval formalar bilan to'lgan, chunki ham karnavallik, ham virtual reallik bu "oddiy" voqelikni to'ldiruvchi o'ziga xos "materiya"dir. Aynan shu "materiya" insonga ijtimoiy voqelikda qilishi mumkin bo'lmagan narsalarni amalga oshirishga imkon beradi. Virtual muloqotda karnavalizatsiya foydalanuvchilar tomonidan shakllantiriladi va u virtual kommunikantning nutqida, nutqiy xulqida namoyon bo'ladi. Hozirgi vaqtda kompyuter atamalaridan biri bo'lgan "trolling" o'z navbatida karnavalizatsiyaning bir ko'rinishi deb hisoblaymiz. V.V.Ximikning fikriga ko'ra, trolling bu "Internetdagi surbetlik, troll esa Internetdagi surbetdir" [3].

Shunday qilib, til karnavalizatsiyasi va internet tafakkuri virtual nutqning stilistik xususiyati bo'lib, muloqotning o'ziga xos o'ynoqi improvizatsion xarakterini shakllantirishda namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Бахтин М.М. Проблемы творчества Достоевского. Проблемы поэтики Достоевского. 5-е изд., доп. Киев, "NEXT", 1994, 508 – 508 с.
- (2). Whitney Phillips. This is why we can't have nice things. Mapping the relationship between online trolling and mainstream culture. Cambridge. MIT Press, 2015. ISBN 9780262529877; 256 p.
- (3). Химик В.В. Хам и хамство в русском речевом пространстве. Антропология языка. The Anthropology of Language: сборник статей. Выпуск 2. Отв. ред. С.П.Омельченко. М., "Наука", 2012, с. 97–105. 200 с. ISBN 978-5-9765-1442-3, ISBN 978-5-02-037787-5.

To'rayeva Maftuna Akbar qizi (Samarqand davlat Chet tillar instituti 2-bosqich tayanch doktoranti;
maftunaturayeva18@gmail.com)

FRANSUZ TILSHUNOSLIGIDA NEOLOGIZMLARNI TASNIFLASH TIPOLOGIYASI MASALALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolamizda fransuz lingvistikasi sohasiga juda katta hissa qo'shgan ikki lingvist olimlarning, ya'ni, Jean-François Sablayrolles hamda Jean Tournier larning tilshunoslikning yangi bo'limi Neologiyada qilingan izlanishlarini o'rganishga va ularning izlanishlari asosida ular yaratgan neologizmlar tipologiyasini nimalardan iborat va ularning o'zaro o'xshash va farqli jihatlarini tasniflashga harakat qildik. Tadqiqot asosi etib quyidagi tilshunos olimlarning izlanishlari: fransuz professori J.F.Sablayrolles, J.Pruvost, E.Benvenist, L.Guilbert, J.C.Boulanger; rus tilshunoslari N.N.Boldirev, L.Y.Kasyanova, o'zbek tilshunosi D.B.Zokirova va boshqa turli yetuk tilshunoslar tadqiqotlariga murojaat etildi. Tadqiqot natijasida ushbu tipologiyalar tasnifi va tahlili qilinib, neologizmlarning kognitiv tahliliga asos qilib olish uchun mos tipologiyasi tanlab olindi.

Kalit so'zlar: neologizmlar va neosemiyalar, postulat, klassifikatsiya, klassik trixotomiya, «Tipologiyalar tipologiyasi», parasintetik derivatsiya, kompozitsiya, sinaps, kontominatsiya va h.k.

Тураева Мафтуна Акбаровна (докторант 2 курса государственного Института иностранных языков;
maftunaturayeva18@gmail.com)

К ВОПРОСУ О ТИПОЛОГИИ КЛАССИФИКАЦИИ НЕОЛОГИЗМОВ ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. В этой статье мы изучаем исследования двух лингвистов – Жана-Франсуа Саблеролля и Жана Турнье, которые внесли значительный вклад в область французской лингвисти-

ки, особенно в новой отрасли языкознания – Неологии. Мы рассматриваем типологии неологизмов, разработанные ими на основе их исследований и пытаемся классифицировать их сходства и различия. Исследование опирается на работы следующих лингвистов: французского профессора Ж.-Ф. Саблероля, Жана Прюво, Эмиля Бенвениста, Луи Гильбера, Ж.-К. Буланже, а также русских лингвистов, среди которых упоминаются исследования Н.Н. Были и Л.Ю. Касьяновой, узбекского лингвиста Д.Б. Зокировой и других передовых исследователей. В результате исследования были классифицированы и проанализированы данные типологии, а также выбрана подходящая типология в качестве основы для когнитивного анализа неологизмов.

Ключевые слова: неологизмы и неосемии, постулат, классификация, классическая трихотомия, «Типология типологий», парасинтетическая деривация, языковая композиция, синанс, контаминация и др.

Turaeva Maftuna Akbar qizi (2st year doctoral student of Samarkand State Institute of Foreign Languages; maftunaturaveva18@gmail.com)

ISSUES OF THE TYPOLOGY OF CLASSIFICATION OF NEOLOGISMS IN FRENCH LINGUISTICS

Annotation. This article examines the research of two linguists—Jean-François Sablayrolles and Jean Tournier—who have made significant contributions to the field of French linguistics, particularly in the new branch of linguistics known as neology. We analyze the typologies of neologisms developed by them based on their research, attempting to classify their similarities and differences. The study is based on the works of the following linguists: French professor J.F. Sablayrolles, J. Pruvost, E. Benveniste, L. Gilbert, J.-C. Boulanger, as well as Russian linguists, including N.N. Boldyrev and L.Y. Kasyanova, Uzbek linguist D.B. Zokirova, and other leading researchers. As a result of the study, the data typologies were classified and analyzed, and a suitable typology was selected as the foundation for the cognitive analysis of neologisms.

Keywords: neologisms and neosemy, postulate, classification, classical trichotomy, “Typology of Typologies”, parasynthetic derivation, composition, synapse, contamination, etc.

Kirish (Introduction). Ko‘plab tub izlanishlar natijasida neologiya faqatgina yangi so‘zni o‘rganuvchi fan emas, balki bundan-da mashaqqatli jarayonni qamrab olishi, neologizmlarning yaratilishi esa undan-da keng maydonni egalashi o‘z dalillarini topmoqda. J.C. Boulangerning fikricha, neologiya o‘zida leksik yaratilish jarayoni, leksik yangiliklarni nazariy va amaliy jihatdan o‘rganish, yangi so‘zlarni yaratish, qayd etish, tarqatish va o‘zlashtirish maqsadida tashkil etilgan faoliyat, so‘z boyligining yetishmasligini qoplash uchun muhim leksik to‘ldirishni talab qiladigan harakatning ixtisoslashgan tarmoqlarini aniqlash uyushmasi, lug‘atlar bilan bog‘liq ushbu besh jarayonni ifodalaydi [1;4-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Har bir neologist tilshunos neologizmlar ustida izlanish olib borar ekan, qaysi tilda izlanmasin, ularning tipologiyasiga duch keladi. Louis Guilbert 1973-yilda chop etgan “Neologizm nazariyasi” [2;16–17-b.] asarida o‘z ishining bir bobini neologizm tipologiyasiga bag‘ishladi va u neologizmlarning turlarini tasnifladi. Olimning qarashiga ko‘ra neologizmlarning har xil turlarini tasniflashga harakat qilish uchun tilning ishlashini kuzatishdan olingan ma‘lum miqdordagi postulatlardan boshlash kerak. Izlanish davomida ushbu postulatlarini qayd etish va izoh berish lozim deb topildi va ular quyidagilar:

1. Til o‘z kodiga ko‘ra ishlaydi, uning yordamida nutqiy harakatlar va leksik shakllanishlar hosil bo‘ladi. Boshqa tildan kelgan hamma narsa boshqa kodga tegishli deb hisoblanishi kerak. Darhaqiqat, har bir til o‘z kodirovkasiga ega hisoblanib, boshqa tildan fransuz tiliga o‘zlashgan neologizm o‘sha tilning kodi asosida namoyon etiladi.

2. Neologizm “ma‘no” tomoni va “ishora” tomonini o‘z ichiga olgan lingvistik belgidir. Mutatsiya atamaning faqat morfologiyasiga yoki uning yagona ma‘nosiga taalluqli bo‘lsa ham, bu ikki komponent neologik yaratilishda birgalikda o‘zgartiriladi. Ba‘zan boshqa kodga tegishli so‘z o‘zlashish jarayonida ma‘nosi yoki shakli mutatsiyaga, ya‘ni, fransuz tilining ichki kodirovkasi bilan aloqaga kirishib o‘zgarishga duch keladi.

3. Neologik shakllanish, ko‘pincha, minimal ahamiyatga ega bo‘lgan birlik emas. Bu tilda mavjud oddiyroq elementlarning birikmasidan kelib chiqadi. Yaratilish, keyinchalik, bu elementlar o‘rtasida o‘rnatilgan munosabatlar rejimida yashaydi. Demak, endilikda ushbu so‘zlar boshqa birikmalar bilan birlashib, yaxlit tilning ichki qoidasiga moslashadi va ushbu tildagi tasvirni ifodalaydi.

4. Neologizmning yaratilishini jamiyatga integratsiyalashgan, muayyan vaziyatda o'zini ifoda etuvchi ijodkor-individning nutqidan ajratib bo'lmaydi. Yangi reallikni ifodalovchi neologizm endilikda turli sohalarda qo'llaniladi.

5. Neologizm og'zaki va yozma jihatni taqdim etadi. Shuning uchun grafik o'zgarishlar neologik deb hisoblanishi kerak. Ushbu so'zning har qanday fonetik, orfografik, grafik, grammatik, stilistik va h.k. o'zgarishga uchragan jihati yangi neologizm yaratilishiga asos bo'ladi.

Aynan shu postulatlarini inobatga olib, biz neologizmlarning har xil turlarini tasniflashga harakat qilamiz.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Demak, muallif neologiyaning fonetik, sintaktik, semantik, grafik va o'zlashgan so'zlar kabi klassifikatsiyasiga e'tibor beradi. Masalan, muallif fonetik neologiyaga ta'rif berar ekan, "har bir tilda undoshlar va unllilar o'rtasida o'ziga xos kombinatorlik tizimi mavjud. Ba'zi ketma-ketliklar bir tilda uchramaydi, ular boshqa tilga xosdir" degan g'oyani ilgari suradi. Buning isboti sifatida ikki tilning kombinator tizimini solishtirsak, ona tilimiz o'zbek va fransuz. O'zbek nutq talaffuzi tizimida burun tovushi yo'q, fransuz tilida esa [q] tovushi yo'q, [ky]ni talaffuz qiluvchi "Qq" undoshi bor, lekin o'zbek tilida u mutlaqo farq qiladi. Shuning uchun bir tildan boshqa tilga so'z o'zlashganda fonetk o'zgarishlarga duch kelishi mumkin va bu vaqtda birinchi postulatni yodga olamiz.

Muallif hech qanday tashqi ta'sirlarsiz, yangi so'zlarning affiksatsiya, prefiksatsiya va kompozitsiya jarayonlari bilan yasashini sintaktik neologiya deb ta'rif beradi. Aynan Louis Gilbert birinchi bo'lib yangi so'zlarni sintaktik tahlil qilgan tilshunosdir. O'zining boshqa asarida sintaktik neologiyaga qisqacha shunday ta'rif beradi: "Sintaktik neologiya leksik sintagmatikada aniqlangan, ular orasidagi kombinatsiyaning aniq qoidalariga muvofiq leksik elementlar o'rtasidagi munosabatlardan iborat" [3;35-b.].

F.Buno "Fransuz tili tarixi" asarida fransuz tilida yangi so'zlarning shakllanishi sintaktik neologiya deya qayd etadi. Ammo J.F.Sablairolles o'zining maqolasida [4;43-b.] "sintaktik neologizmlar"ni "semantik neologizmlar" bilan bog'laydi va kombinator neologiya deb ataydi. Uning izoh berishicha zamonaviy til fanlaridagi ba'zi nazariy asoslarning evolyutsiyasi, bu konsepsiyani takomillashtirishga asos bo'ldi.

Jean-François Sablayrolles fransuz tili neologizmlarni tipologiyaga ajratar ekan, a'valombor, klassik trixotomiyani eslatib o'tadi; shakl (formel), semantik (sémantique) va chet tilidan kirib kelgan so'zlar (emp-runt). J.F.Sablairolles uchun semantik neologiya – bu boshqa belgi bilan allaqachon mavjud bo'lgan leksikaga yangi ma'no berishdan iborat jarayondir. Shakl neologiyasi esa so'zlarning shakl o'zgarishi bilan bog'liq yasaliş usullaridir. Ko'rish mumkinki, formal neologiya va semantik neologiya tilning ichki harakati mevasi bo'lsa, boshqa tomondan, o'zlashgan so'zlar tilning tashqi harakatidir.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Jean Pruvost va Jean-François Sablayrollesning "Neologizmlar" [5;128-b.] nomi ostida chop etilgan kitobining 5-bo'limi "Ijodiy usullarning boyligi" mavzusiga bag'ishlangan. Mualliflarnig fikricha, turli xil ishlarda taklif etilgan neologizmlar tipologiyalarining soni va xilma-xilligi ularning ravshan emasligi va bu sohada ba'zi chalkashliklar mavjud ekanligini ko'rsatadi. O'zlarining tipologiyasini taklif etishdan oldin ular izlanish olib borgan lingvistlar tasnifini jamlab "tipologiyalar tipologiyasi" nomi ostida solishtiradi va muallif tomonidan fransuz tili uchun taklif qilingan leksikogen matrisalarning asosi sifatida ingliz tili uchun ishlab chiqilgan Jean Tournier klassifikatsiyasini (1-jadval) eng maqbul deb hisobladi.

1-jadval

Jean Tournier tipologiyasi

matrices internes	<ul style="list-style-type: none"> ▪ –morpho-sémantique –construction 	<ul style="list-style-type: none"> –affixation –préfixation –suffixation –dérivation inverse –composition –juxtaposition –amalgame –motivation phonique –onomatopée et élément idéophonique
	<ul style="list-style-type: none"> ▪ –Sémantique –transfert de classe –métasémie 	<ul style="list-style-type: none"> conversion –métaphore –métonymie

	▪ –morphologique réduction du signifiant	–aphérèse et apocope –siglaison
matrices externes	▪ emprunt	–emprunt morpho-sémantique –emprunt sémantique et calque –emprunt morphologique

Sablairollesning ushbu soʻz yasash faoliyatining tipologiyasida Jan Tournier tipologiyasini fransuz tiliga moslashtirdi va uni toʻldirdi:

2-jadval

Sablairolles tipologiyasi

matrices internes	▪ morpho-sémantique	Construction	–affixation – composition –juxtaposition –amalgame –motivation phonique –onomatopée et élément idéophonique	–préfixation suffixation –dérivation inverse
	▪ Sémantique – transfert de classe – métasémie		conversion –métaphore –métonymie	
	▪ –morphologique réduction du signifiant		–aphérèse et apocope –siglaison	
matrices externes	▪ emprunt		–emprunt morpho-sémantique –emprunt sémantique et calque –emprunt morphologique	

U Tournier kabi soʻz yasash faoliyatini 2 matrisaga, yaʼni ichki va tashqi matrisaga ajratadi. Ichki matrisa nomidan kelib chiqib, bir til doirasida oʻz ichki imkoniyatlardan foydalanib, yangi soʻz yaratilishi-dir. Tashqi matrisa esa turli yoʻl bilan boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlardir. Muallif ichki matrisani 3ta katta (morfo-semantik, sintaktik-semantik, morfologik) qismlarga va J.Tournierdan farqli oʻlaroq, yangi boʻlim (pragmatik) kabi jarayonlarga ajratadi.

Bu ikki tipologiyalarni tahlil etar ekanmiz, Sablairolles parasintetik derivatsiyani affiksatsiyaning bir turiga va fleksion neologiyani esa affiksatsiya bilan teng maqomga ega yasashning yangi tur sifatida kiritadi. Parasintetik affiksatsiya bu bir vaqtning oʻzida prefiks va suffiks qoʻshimchalari yordamida soʻz yasashidir va uning oʻziga xos jihati qoʻshilgan prefiks yoki suffiks oʻsha asosga alohida qoʻshilganda yangi soʻz yasalmasligidir. Misol uchun, *embourgeoiser* [6;1-b.] feʼlini oladigan boʻlsa, asos «bourgeois» turdosh ot boʻlib, em- prefiksi va -er nol darajali feʼl qoʻshimchasi qoʻshilishi taʼsirida hosil boʻlgan, «embourgeois» yoki «bourgeoiser» soʻzlari mavjud emas.

Olimning keltirgan misollariga koʻra, fleksion neologiya deb ot yoki feʼlning determinativlari (rod, son, shaxs-son, zamon, qoʻshimchalari) tilda mavjud boʻlmagan yangi shaklni yasashga aytiladi. Misol uchun, «*écrivain*» (yozuvchi) soʻzi fransuz tilida artikl yordamida erkak yoki ayol kishini ifodalash uchun qoʻllanilar edi, zamonaviy fransuz tili grammatikasida esa ayol yozuvchi *écrivaine*, yaʼni jenskiy rodni yasovchi "e" suffiksi qoʻshilishini koʻzatishimiz mumkin.

Bundan tashqari, diqqatimizni ikki olim ham alohida qayd etgan teskari derivatsiya (baʼzi manbaalarda esa regressiv derivatsiya)ga qaratamiz. Nomidan maʼlumki, derivatsiya jarayoni teskari boʻlishi lozim, ammo teskari atamasini qoʻllashimiz uchun «toʻgʻri» derivatsiya deb nimaga aytilishi munozarali savoldir. Teskari derivatsiya toʻgʻridan toʻgʻri sinxron tahlil metodiga tayanadi. Bir terminning qaysi derivatsiya yoʻli bilan yasalganini bilishimiz uchun uni tarixan kelib chiqishini oʻrganish lozim va tilda yuz bergan evolutsiyalar zanjiri har doim ham toʻgʻri javobni bermasligi mumkin. Rus filologiya fanlari doktori N.D. Arutyunova «Morfologiya va soʻz yasashi muammolari» kitobining teskari soʻz yasashi va notoʻgʻri derivatsiya masalalari nomli bobida [7;280-b.] teskari derivatsiyani tilga yangi soʻz yasash usuli sifatida qarashni inkor etadi va ularni lingvistik qarama-qarshiligining oʻzgarishi bilan emas, faqat tildagi soʻzlarning paydo boʻlish ketma-ketligining oʻzgarishi bilan tavsifladi: «Shunday ekan, ispan tilining tavsif grammatikalarida, shuningdek, soʻz yasashga oid maxsus asarlarda boʻlgani kabi, regressiv derivatsiyani affik-

satsiya, birikma va boshqalar bilan bir qatorda, maxsus soʻz yasaliş turi sifatida ajratib koʻrsatish uchun yetarli asos yoʻq».

Keyingi morfosemantik yasaliş usuli kompozitsiya usuli boʻlib, Sablayrolles uni kompozitsiya (composition), sinaps (synapsie) va kontominatsiya (mot-valise) kabi yasaliş jarayonlariga ajratadi. Kompozitsiya usuli fransuz tilida, bizga maʼlumki, qoʻshma soʻzlar ikki xil: keng tarqalgan kompozitsiya (composition populaire) va ilmiy kompozitsiya (composition savante) kabi turlarga boʻlinadi.

Sinaps koʻp tarqalmagan termin boʻlib, uni birinchi marta fransuz lingvisti Emil Benvenist «Umumiy tilshunoslik muammolari»[8;171-176-b.] kitobida qoʻllagan. Fransuz tilida qoʻshma soʻzlar turli soʻz turlari birikmasidan hosil boʻlishi mumkin, masalan, ot+ot, ot+predlog+ot, ot+sifat, sifat+ot, feʼl+ot, feʼl+feʼl va hokazo. Sinaps esa ushbu qoʻshma soʻzlarning aynan ot+predlog+ot (Nom+prep.+nom) sxemasi asosida yasalgan soʻzlardir. Bu sxema asosida asosan «de» va «à» predlogi qoʻllanilib, kamdan kam holatlarda «pour» yoki «en» predloglarini uchratishimiz mumkin.

Kontominatsiya (mot-valise) orqali soʻz yasaliş bugungi kunda neologiyada oʻz oʻrniga ega. Kontominatsiya ikki soʻzni qisqartirish natijasida olingan elementlardan tashkil topgan yangi soʻz sifatida qaraladi.

Ichki matrisaning soʻnggi pragmatik yasaliş qismi – chalgʻitish (détournement) usulidir. Muallif ushbu usulda yod boʻlib qolib qolgan va qanday boʻlishidan qatʼiy nazar, yangi oʻzgartirishlar kiritish bilan birlashtirib, asar nomlari, klassik hikmatli soʻzlar, matallar va boshqa murakkab va frazeologik leksikalarni oʻrganishni tavsiya etadi. Ammo muallif, ularni toʻgʻri talqin etish uchun faqat asl leksika ustida izlanish olib borish kerakligini uqdiradi. U Fransiyaning shiori boʻlib kelayotgan «Liberté, égalité, parité» iborasidagi «parité» soʻzi respublika qadriyatini bildirsa, hozirgi kunda esa «parit» – erkak va ayolning teng huquqligini anglatuvchi zamonaviy, hozirgi maʼno shakli ekanligini misol keltiradi.

Tashqi matrisani J.F.Sablayrolles Tournierdan farqli oʻlaroq, yagona oʻzlashgan soʻzlarga birlashtiradi, Tournier esa uni 3 qismga boʻlib oʻrgangan : morfologik, morfosemantik, semantik va kalkalash. Morfologik oʻzlashish toʻgʻridan toʻgʻri tarjima qilish hodisasi hisoblanadi. Semantik oʻzlashish esa tilda mavjud boʻlgan soʻzga yangi maʼno oʻzlashishidir. Morfosemantik usul butunlay shakl va maʼno qismini ham oʻzlashtirilishidir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ikki yirik professorning tipologiyalarini oʻrganish chogʻida, ularni umumiy lashtirib hamda farqli jihatlarini ajratib, neologizmlarning kognitiv tahlili uchun barcha yigʻilgan materiallarni quyidagi tipologiyalarga ajratgan holda oʻrganish lozim deb topildi :

3-jadval

Neologizmlarning kognitiv tahlili uchun tipologiyasi

matrices externes	▪ emprunt	–emprunt sémantique et calque –emprunt morphologique
matrices internes	▪ Sémantique –transfert de classe –métasémie	–conversion –métaphore –métonymie –autres
	▪ morpho-sémantique - construction	–affixation –préfixation –suffixation –parasynthétique
		–composition –juxtaposition –synapsie
	▪ –morphologique réduction du signifiant	–troncation (aphérèse et apocope) –siglaison –mot-valise
	▪ –intégration conceptuelle	

Ushbu tipologiyada asosiy urgʻu, soʻzlarning yasaliş turiga emas, balki ularning avvalambor tashqi dunyo tasviri kirib kelish shakllari, ichki til boyligida esa tushunchalarning birikishi, kengayishi yoki torayishi orqali yangi tasvirlarni yoki mavjud tasvirlarni yangicha ifodalashga eʼtibor beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Sablayrolles S.J.F. Présentation: Néologie, nouveaux modèles théoriques et NTIC. JSTOR [en ligne]. 2011, page 4. [cit. 2015-02-25]. Disponible sur: <http://www.jstor.org/stable/41683698>
- (2). Guilbert L. Théorie du néologisme. In: Cahiers de l'Association internationale des études françaises, 1973, n°25, pp. 9–29.
- (3). Guilbert L. Grammaire générative et néologie lexicale [en ligne]. 1974, p. 35 [cit. 2015-01-04]. Disponible sur: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/lgge_0458-726X_1974_num_8_36_2272
- (4). Sablayrolles S.J.F. De la «néologie syntaxique» à la néologie combinatoire. Langages, Armand Colin. 2011, pp. 39–50.
- (5). Sablayrolles S.J.F. Pruvost J. «Les néologismes» Que sais-je? Presses Universitaires de France. 2016, p. 128.
- (6). Арутюнова Н. Проблемы морфологии и словообразования. На материале испанского языка. 2007, 288 с. Город <https://www.labirint.ru/books/214406/>
- (7). Benveniste E. Problèmes de linguistique générale, t. 2. Gallimard, Paris, 1974, pp. 171–176.
- (8). Sablayrolles S.J.F. La néologie aujourd'hui. Claude Gruaz. A la recherche du mot: De la langue au discours, Lambert-Lucas, pp. 141–157, 2006. fhalshs-00169475ff p6

Internet manbalari:

1. <http://bbouillon.free.fr/univ/ling/fichiers/morpholex/morpholex1.htm#:~:text=3>
2. <https://vitrinelinguistique.oqlf.gouv.qc.ca/25444/les-emprunts-alanglais/typologie-des-emprunts>

Qurbanov Zayniddin Oltinovich (filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Nukus Innovatsion instituti; kurbanovzaynidin1@gmail.com) QO'SHRABOT TUMAN "JONBULOQ" MAHALLASIDAGI BULOQ KOMPONENTLI QISHLOQLAR TOPONIMIKASI TADQIQI

Annotatsiya. Ushbu maqolada joy nomlari, toponimlarning turlari, shunindek, Qo'shrabot tuman Jonbuloq mahallasidagi buloq komponentli qishloqlar toponimikasining kelib chiqishi haqidagi tahliliy ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: toponimika, etnografiya, geografiya, arxeologiya, geologiya, gidronomiya, oronimiya, oikonimiya, polinimiya, urbanonomiya, mikrotoponimiya, etnotoponim, antropotoponim.

АНАЛИЗ СЕЛЬСКИХ ТОПОНИМОВ С КОМПОНЕНТОМ «РОДНИК» МАХАЛЛИ «ДЖОНБУЛОК» КОШРАБАДСКОГО РАЙОНА

Аннотация. В данной статье представлены аналитические сведения о топонимах, типах топонимов, а также о происхождении топонимии сел с родниковым компонентом в микрорайоне Джонбулок Кошрабадского района.

Ключевые слова: топонимия, этнография, география, археология, геология, гидронимия, оронимия, ойконимия, полинимия, урбанонимия, микротопонимия, этнотопонимия, антропотопонимия.

STUDY OF THE TOPONYMICS OF VILLAGES WITH A "BULOQ (SPRING)" COMPONENT IN THE "JONBULOQ" NEIGHBORHOOD OF KOSHRABOT DISTRICT

Annotation. This article presents analytical information about toponyms, types of toponyms, as well as the origin of the toponymy of villages with a spring component in the Jonbulok microdistrict of the Koshrabot district.

Key words: toponymy, ethnography, geography, archeology, geology, hydronomy, oronymy, oikonymy, polynymy, urbanonomy, microtoponymy, ethnotoponymy, anthropotonymy.

Kirish (Introduction). Toponimikani o'rganish hozirgi kunda ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Geosiyosiy o'zgarishlar, urbanizatsiya va globalizatsiya natijasida yangi nomlar paydo bo'lishi, eski nomlarning esa yo'qolib ketishi kuzatilmoqda. Bu jarayon, o'z navbatida, xalqning tarixiy va madaniy xotirasini o'rganish uchun qiyinchiliklarni tug'diradi. Bizga ma'lumki, har bir xalq o'zi yashayaotgan qishloq, shahar va tumanning joylashish o'rniga qarab nom qo'yib kelishgan. Shu boisdan joy nomlari juda qadimiy hamda uzoq davrlarning mahsuli bo'lib, hudud tarixi, geografiyasi, tabiati va boshqa jihatlari haqida boy ma'lumotlarni yetkazib beradi. Shu sababli toponimlarni tarix, etnografiya, geografiya, arxeologiya, geologiya singari fanlar o'z predmeti sifatida o'rganadi. Shuningdek, toponimika tilshunoslikni yuqorida keltirilgan fanlar bilan bog'lovchi hamda muhim nazariy va amaliy ma'lumotlar berib turuvchi soha hisoblanadi.

Toponimika – geografik obyektlarning nomlarini o'rganadigan fan bo'lib, u yer nomlarining kelib chiqishi, tarixi, ma'nosi va funksiyalarini tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Toponimlar nafaqat joylarni ifodalash uchun xizmat qiladi, balki xalqning tarixi, madaniyati va dunyoqarashini aks ettiradi. Toponimika

fani o'zining xalq geografiyasi, tarix, tilshunoslik va madaniyat bilan bog'liq jihatlari orqali har bir xalqning o'ziga xos madaniyati va an'analari haqida muhim ma'lumotlarni saqlab keladi.

Toponimikaning asosiy vazifalaridan biri geografik nomlarning tarixiy ildizlarini va ularning ma'nolarini o'rganish hisoblanadi. Geografik nomlar, ko'pincha, muayyan bir hududning tabiiy xususiyatlari yoki tarixiy hodisalari bilan bog'liq bo'lib, ularni o'rganish asnosida, o'sha hudud to'g'risida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'ladi. Toponimik tadqiqotlar quyidagilar uchun muhimdir:

1. Tarixiy ahamiyati – toponimlar qadimgi voqealar, urushlar, mashhur shaxslar, etnik guruhlar va madaniy oqimlar to'g'risida ma'lumot beradi.

2. Madaniy ahamiyati – geografik nomlar xalqlarning dunyoqarashini, dinini, urf-odatlarini va e'tiqodlarini ifodalaydi.

3. Tilshunoslik ahamiyati – toponimika tilning o'zgarish jarayonlari, arxaik so'zlar va dialektlarni saqlab kelganligi sababli lingvistik tadqiqotlarda muhim o'ringa ega bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Shubhasiz, keyingi yillarda milliy qadriyatlarimizning muhim qatlamlaridan biri bo'lgan joy nomlari va uni o'rganuvchi toponimika faniga qiziqish ortib, jiddiy e'tibor berilmoqda. Masalan, oliy ta'lim muassasalari uchun nashr qilingan darslik, o'quv qo'llanma, bir qancha dissertatsiya va monografiyalar bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Dunyo va insoniyat yaratilib, odamlar yashash uchun mehnat qila boshlashidiki, atrofidagi yerlarni, tog'lar hamda qir-adirlarni, daryo-ko'llarni, o'rmonlarni, yaylovlarni biror nom bilan nomlab kelishgan. Bu haqda Samarqand viloyatidagi toponimlarni o'rganishda tilshunos olimlar N.Begaliyev, A.Turobovlarning ilmiy tadqiqotlarida misollar keltirib o'tilgan [2].

Odamsiz hayot ekan, ularning yashashini suvsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu sababdan ota-bobolarimiz suvni muqaddas hisoblab kelganlar. Bizga ma'lumki, qancha-qancha bog'lar hamda ekin ekiladigan joylar daryo va buloq suvlaridan bahra olib gullab-yashnaydi.

Shu o'rinda birgina gidronimlarni oladigan bo'lsak, tilshunos olim N.Uluqov o'zbek tilida suv obyektlari va inshootlarini ifodalovchi qir-qand ortiq so'z mavjud bo'lib, ularga ariq, band//to'g'on, botqoq, buloq//chashma, daryo, dengiz, yop, jilg'a, zovur, zaxkash, irmoq, kanal, kechuv, kollektor//tashlama, koriz, ko'l, ko'priq, muzlik, nasos stansiyasi, nov//akveduk, oydin, olish, orol, parom, sardoba//qoq, selxona, soy, solma, soqa, suvayirg'ich, suvlot, suv ombori, sharshara, quduq, hovuz va boshqalar kiradi deb ta'kidlaydi [3]. Shunday ekan, ushbu hududlardagi suv obyektlari nomlari ham o'z tarixiga egadir. Suv obyektlari nomlari, ya'ni, gidronimlar geografik nomlar ichida eng qadimiy hisoblanib ular ming yillar davomida o'zgarishga uchramay, iste'molda bo'lib kelishi bilan ajralib turadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Jahon toponimikasi to'g'risida gapiradigan bo'lsak, o'z ichiga juda ko'p xilma-xil madaniyat va tillarni qamrab olgan. Turli hududlarda geografik nomlar turlicha tuziladi va ular o'ziga xos tarixiy va etnik o'zgarishlarni aks ettirgan hisoblanadi. Masalan, Yevropa toponimikasi – qadimgi lotin va yunon tillariga asoslangan bo'lib, tarixiy hamda siyosiy voqealarni o'zida aks ettirganligi bilan ajralib tursa, Angliya, Fransiya va Ispaniya singari davlatlarda joy nomlari, asosan, lotincha yoki kelib chiqish jihatidan germancha so'zlardan iborat bo'ladi.

Osiyo toponimikasida esa, ko'pincha, diniy va etnik jihatlari aks ettirilsa, islom dunyosida bo'lsa "Madina" va "Makka" kabi nomlar keng tarqalgan bo'lib, ular diniy ramzlar bilan bog'liqdir.

Yurtimizni olib qaraydigan bo'lsak, geografik nomlar, asosan, turkiy tillardan olingan hamda mintaqaning qadimiy tarixini aks ettirganini ko'ramiz. Yurtimiz toponimikasi, asosan, ikki asosiy manbadan – qadimgi turkiy va forsiy tillardan kelib chiqqan nomlardan iborat ekanligini uchratamiz. Masalan, shahar nomlaridan "Toshkent" toponimi o'zbek tilida "Tosh" (qattiq tosh, tosh jins) va "kent" (shahar, qishloq) so'zlaridan iborat bo'lib, ma'nosi "toshli shahar" yoki "mustahkam shahar" degan ma'noni anglatadi. Ushbu toponimning izohi va kelib chiqishi haqidagi ma'lumotlarni tarixiy nuqtayi nazardan qaraydigan bo'lsak, ya'ni, Toshkent qadimgi davrlardan beri muhim savdo va madaniy markaz bo'lib kelgan. Yozma manbalarga e'tibor beradigan bo'lsak, Toshkentning qadimgi nomlari "Choch" va "Shosh" bo'lgan. Uyg'onish davri tarixchilari va arab manbalarida bu nomlar ko'p tilga olingan. Mahalliy xalqlar orasida "Shosh" nomi "Tosh" so'ziga o'xshashligi sababli asta-sekin "Toshkent"ga aylangan deb taxmin qilinadi. Arxeologik tadqiqotlar nuqtayi nazaridan qaraydigan bo'lsak, Toshkent hududidan topilgan qadimiy ashyolar va qal'a qoldiqlari uning mustahkam mudofaa tizimiga ega shahar bo'lganini ko'rsatadi. Shu bois "toshli, mustahkam shahar" degan ma'no tarixiy asosga ega deb hisoblaymiz. Shuningdek, bu haqda olimlarimiz Z.Do'simov, X.Egamovlar ham o'z tadqiqotlarida aytib o'tganlar [4].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, Samarqand viloyati Qo'shrabot tumaniga qarashli suvi va buloqlari ko'p tog'li eng chekka hududlardan biri Jonbuloq mahallasi

hamda uning atrofida joylashgan buloq komponentli qishloqlarning ayrimlari, ya'ni, *Jonbuloq, Bo'ronbuloq, Qizilbuloq, Toshbuloq, Mo'rbuloq, Uchbuloq, Soribuloq* toponimikasi haqidagi izlanishlarimizni sizga havola qilmoqchimiz. Bu qishloqlarning nomi bo'lgan so'zlarning kelib chiqish etimologiyasi hamda, dastlab, gidronim sifatida yasalgan bo'lib, keyinchalik, qishloq nomiga o'tganligi haqida ma'lumotlar berib o'tmoqchimiz.

Jonbuloq qishlog'ining joylashish o'rniga qaraydigan bo'lsak, qishloq ikki tomoni baland qirlikdan iborat bo'lgan chuqurlikdagi qishloq. Jonbuloq toponimi ikki asosiy qismdan tashkil topgan: "jon" va "buloq". Ushbu nom mahalliy aholining hududga nisbatan iliq munosabatini, shuningdek, buloqning hayotiy ahamiyatini ifodalaydi.

"Jon" – turkiy tillarda jon so'zi hayot, ruh yoki tiriklikni anglatadi. Geografik nomlarda "jon" so'zi, odatda, o'sha joyning ahamiyatli va qadrlanadigan manba ekanini, ehtimol, hayotiy zaruratni qondiradigan suv manbai ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, bu so'z mahalliy aholi uchun o'sha joyning qadrliligi va yaqin ekanligini bildirishi ham mumkin. Shu nuqtayi nazardan olib qaraydigan bo'lsak, haqiqatdan ham, Jonbuloq qishlog'ining geografik joylashini kuzatsak, qishloq ikki tomoni baland qirlikdan iborat bo'lgan chuqurlikda joylashganini hamda suv qirning yonidan chiqib aholi yashash uylariga oqib kelishini kuzatishimiz mumkin. Qishloq aholisi uchun hayot manbasi bo'lgan birgina buloq qishloq joylashgan qirning yonidan chiqqan ular shu suvdan foydalangan. Aholi tilida "yon" so'zi "jon" tarzida talaffuz qilinish natijasida Jonbuloq bo'lib talaffuz qilinib, qishloqning nomi ham Jonbuloq deb atala boshlangan. Shuni aytib o'tishimiz kerakki, yurtimizdagi toponimlarning ayrim qismi fonetik yozuv asosida yozib kelinadi. Bunga sabab tili-mizda bir qancha shevalarning mavjudligidir. Shuning uchun ham toponimlarda ma'lum bir hududning dialektal xususiyatlari o'z aksini topgan holatlarni ham uchratishimiz mumkin. Shu boisdan nomlarda shevaga xos tovush o'zgarishlari, qisqarishga, ixchamlilikka intilish kabi hodisalar ko'proq kuzatiladi. Bunday holatlar esa joy nomlarining ko'pchiligi fonetik tamoyil asosida yozilishini taqozo etadi. Fonetik yozuv qoidasiga ko'ra, geografik nomlar og'zaki nutqda qanday talaffuz qilinsa shunday yoziladi.

Bo'ronbuloq toponimi ham ikki asosiy qismdan tuzilgan: "bo'ron" va "buloq". Ushbu toponimik birlikni tahlil qilish uchun bu tarkibiy qismlarning semantik ma'nolariga alohida e'tibor berish muhimdir.

"Bo'ron" – so'zi turkiy tillardan kelib chiqqan bo'lib, kuchli shamol, dovul, yoki tabiatdagi kuchli meteorologik hodisani bildiradi. Bo'ron so'zi, ko'pincha, kuchli tabiiy hodisalarga ega joylarni tasvirlashda ishlatilgan. Bu, odatda, o'sha hududning kuchli shamollar esib turishi yoki tez-tez bo'ronlar kuzatilishi bilan bog'liq ekanligini anglatadi.

Haqiqatdan ham, biz tadqiq qilayotgan hudud kuchli shamollar esadigan yoki bo'ronli hududda joylashgan. Shu sababli Bo'ronbuloq toponimi joyning kuchli shamolli yoki bo'ronli hududda joylashgan buloq ekanligini anglatadi. Aholi esa shundan kelib chiqib, qishloq nomini ham Bo'ronbuloq deb atay boshlagan. Bunday nomlashi mahalliy aholining atrof-muhitni nomlash an'analariga, geografik sharoitlariga va tabiiy hodisalarga nisbatan sezgirligini aks ettirgan.

Qizilbuloq toponimi ikki asosiy qismini o'z ichiga oladi: "qizil" va "buloq". Ushbu nom o'zbek va turkiy toponimiyalarda tez-tez uchraydi, o'sha hududning tabiiy xususiyatlari yoki rang tasviri bilan bog'liq holda shakllangan bo'lishini ham bildiradi. Toponimni tarkibiy jihatdan tahlil qiladigan bo'lsak, "qizil" – turkiy tillarda qizil rangni ifodalaydi. Toponimikada "qizil" so'zi, ko'pincha, hududning tuprog'i yoki tabiiy manzarasi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, tuproqning qizg'ish yoki qizil rangda bo'lishi yoki tog' jinslarida qizil rangli elementlarning mavjudligi shunday nomlanishga sabab bo'ladi. "Qizil" so'zi xalq orasida qizg'ish rangli tuproq va toshli hududlarga nisbatan keng qo'llanadi.

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatiki, haqiqatdan ham, Qizilbuloq qishloq aholisi foydalanadigan ichimlik suvi qizil tosh orasidan sizib chiqayotganligi uchun ham ular qishloqni ham shu nom bilan atab kelishadi degan xulosaga keldik.

Toshbuloq toponimi ham "tosh" va "buloq" ikki tarkibiy qismdan iboratdir. Ushbu nom, odatda, joyning tabiiy xususiyatlariga ishora qilib, undagi toshli hududda joylashgan suv manbasini bildiradi. Toponimni tarkibiy jihatdan tahlil qiladigan bo'lsak, "tosh" – turkiy tillarda tosh yoki tog' jinslarini anglatadi. Toponimlarda "tosh" so'zi, odatda, joyning tabiati toshloq yoki tog'lik ekanini ifodalaydi. Bunday nomlanish, ko'pincha, atrofidagi hududlarning qattiq jinslardan iboratligi yoki toshli landshaftning ko'zga ko'rinarli belgisi bo'lganda ishlatiladi. Bu esa joyda tog' jinslari ko'p yoki u yer toshlar bilan qoplangan ekanidan dalolat beradi.

Toponim sifatida Toshbuloq nomi mahalliy aholining atrof-muhitni qabul qilishi va tasvirlash usullarini aks ettiradi. Bunday nomlanish tabiiy-geografik xususiyatlarga asoslanib, joy haqida tez va aniq tasavvur yaratadi. Yurtimiz va boshqa turkiy hududlarda "tosh" so'zi ko'plab toponimlarda uchraydi, bu esa

xalq orasida qattiq tog' jinslari yoki toshlar bilan bog'liq joylarni ajratib ko'rsatishga bo'lgan intilishdan dalolat beradi. Toshbuloq qishlog'i toshloq yoki tog'li hududda joylashgan bo'lib, bu nom o'sha joyning tabiiy muhitini aks ettirib, suv manbayi bo'lgan buloqning suvi toshlar orasidan sizib chiqib kelishi va toshloqli bir joyda joylashganligi bois qishloq aholisi uni Toshbuloq deb nomlaydi.

Mo'rbuloq toponimi ikki qismdan iborat: "mo'r" va "buloq". Bu nom o'zida hududning tabiiy xususiyatlari yoki suv manbayi bilan bog'liq ba'zi o'ziga xosliklarni aks ettiradi. Toponimni tarkibiy jihatda tahlil qilsak, "mo'r" – o'zbek tilida "mo'r" so'zi, ko'pincha, "moy", ya'ni moy yoki yog' bilan bog'liq narsalarni anglatishi mumkin. Turkiy tillarda "mo'r" so'zi ayrim hollarda qora rang bilan bog'liq bo'lgan narsalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Shu bilan birga, xalq orasida "mo'r" iborasi yerning qoramtir rangiga yoki minerallar (masalan, temir oksidi) aralashmasiga ega bo'lgan tuproqni ham bildiradi.

Mo'rbuloq nomi qoramtir tuproqli yoki mineral moddalar aralashgan joydagi buloqni anglatadi. Bunday joylarda tuproq tarkibi o'zgacha bo'lib, suv chiqadigan buloq atrofidagi yer qoramtir yoki to'q rangda bo'ladi. Toponim sifatida "Mo'rbuloq" xalq orasida suvning sifati, buloq atrofidagi tuproqning rangi yoki uning kimyoviy tarkibi haqida tasavvur beradi. Shu sababli "mo'r" so'zining ishlatilishi xalqning atrof-muhitning o'ziga xos xususiyatlarini, xususan, tuproq rangini aks ettirishda qanchalik nozik kuzatuvchanligini ko'rsatadi. Mo'rbuloq toponimi qoramtir yoki minerallarga boy tuproqli joyda joylashganligini kuzatishimiz mumkin. Bu nom hududning rang va tarkib xususiyatlarini aks ettiradi va atrofidagi tuproqning qoramtirliigi yoki mineral tarkibini ifodalaganligi uchun aholi shunday nom bilan ataydi.

Uchbuloq toponimi o'zbek tilida ikkita asosiy so'zdan iborat: "uch" (son) va "buloq" (manba, chashma). "Uch" so'zi sonni anglatadi va bu yerda uchta narsaning mavjudligini bildirishi mumkin. Masalan, uchta buloq, uchta suv manbayi yoki uchta muhim joy. Nom qadimiy davrlarda o'sha joyning asosiy xususiyatlarini tasvirlagan. Masalan, uchta buloq hududda yashovchi odamlar uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Toponimlar ko'pincha mahalliy xalq tomonidan ularga berilgan, shuning uchun bu atamaning ma'nosini to'liq tushunish uchun mahalliy tarix, urf-odatlar va til xususiyatlarini o'rganish muhim sanaladi. Shu bois qishloqning nomi ham geografik jihatdan joylashuvidan, ya'ni uchta buloq borligidan kelib chiqib, "Uchbuloq" deb nomlanib kelgan.

Soribuloq toponimi ham ikki "sori" va "buloq" so'zlaridan tashkil topgan. O'zbek tilida "sori" so'zi bir nechta ma'noni anglatadi. Ulardan biri qadimiy fors tilidagi "sor" so'zidan kelib chiqib, "soy" yoki "suv oqimi" ma'nosini anglatadi. Shuningdek, "sor" ba'zan tekislik, yaylov yoki suv bo'yidagi hudud ma'nosida ham qo'llanilgan. "Sori" ba'zan "suvga oid", "suvga yaqin" ma'nosini ifodalovchi belgi sifatida ham ishlatilgan. Shu nuqtayi nazardan oladigan bo'lsak, haqiqatdan ham, buloqning suvi sariq rangdagi qattiq qurtqa tosh orasidan sizib chiqadi. Bu hudud aholisi suv chiqib kelayotgan joyning belgisiga qarab, ya'ni, rangni bildirgan "sariq" so'zi xalq og'zaki nutqda "sori" tarzida talaffuz qilinib Soribuloq deb nomlanib ketgan.

Toponimlarning ikkinchi tarkibiy qismi "buloq" – tabiiy suv manbayi, ya'ni chashma yoki buloqni ifodalaydi. "Buloq" so'zi o'zbek va turkiy xalqlarda juda keng tarqalgan bo'lib, odatda, buloqli yoki suvli joylarni bildiradi. O'zbek toponimikasida esa "buloq" so'zi daryo, chashma yoki boshqa suv manbalariga nisbatan keng qo'llaniladi va bu hududda tabiiy suv manbasi borligini bildiradi. Buloqlar, ko'pincha, o'troq yoki ko'chmanchi xalqlar uchun muhim manba bo'lib, yashash joylarini tanlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. Bu joylarda suv manbayi xalq uchun yashash va obodlik manbayi hisoblangan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Jahon va o'zbek toponimikasi xalqlarning madaniyati, tarixi va tabiat bilan munosabatlarini aks ettiruvchi qimmatli ilmiy soha hisoblanadi. O'zbek toponimikasi Markaziy Osiyo xalqlarining umumiy madaniyati va tarixiy o'tmishi haqida boy ma'lumotlarni saqlab kelmoqda. Shu bois bu sohani o'rganish va asrab-avaylash har bir xalq uchun katta ahamiyatga ega. Toponimikaning ko'pgina dalillari xarakter jihatdan xilma-xil bo'lgan lingvistik, tarixiy va geografik materiallar jalb qilingandagina to'g'ri izohlab berilishi mumkin. Geografik obyektlarga nom qo'yish va ularni qayta nomlash jarayonlarini o'rganish, bu sohada tegishli muassasalarga tavsiyalar berish toponimikaning amaliy ahamiyatini belgilaydi. Shuningdek, toponimika yosh avlodni vatanparvarlik, millatparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. Ko'rinib turibdiki, biron-bir geografik yoki bir guruh nomning kelib chiqishi va tarixini mumkin qadar aniqroq tushuntirib berishni maqsad qilib olgan toponimik tadqiqot oson ish emas, balki ko'p vaqt hamda katta kuchni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Toshkent, 2017, "O'zbekiston", 592-bet.

- (2). Begaliyev N., Turobov A. Samarqand toponimiyasi. SamDCHTI nashri, 2015, 156-bet.
- (3). Uluqov N. O'zbek tili gidronimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi. Toshkent, 2008, "Fan", 192-bet.
- (4). Do'simov Z., Egamov X. Joy nomlarining qiqacha izohli lug'ati. Maktab o'quvchilari uchun, "O'qituvchi", Toshkent, 1977.
- (5). Nafasov T., Nafasova V. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati. Toshkent, 2007, "Yangi asr avlodi", 88-bet.
- (6). Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. "Universitet", Toshkent, 1977.
- (7). Qorayev S. Toponimika. O'quv qo'llanma, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, Toshkent, 2006, 320-bet.
- (8). Xudoyberganov R.Y. [va boshq.]. O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati [matn], lug'at, Toshkent, 2022, "Donishmand ziyosi", 624-bet.
- (9). B.O'rinboev. Asrlardek barhayot nomlar (Samarqand viloyati toponimlari izohi lug'at), Samarqand, 2003, 264-bet.
- (10). O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent, 2007, 687-bet.

**Kuraxmedov Azamat Erkinovich (Samarqand davlat Chet tillar instituti dotsenti, t.f.n.; e-mail: azamat@bk.ru)
SAMARQAND JADIDCHILARINING TURKISTON JADIDCHILIK HARAKATIDA
TUTGAN O'RNI**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada Samarqand jadidchilarining Turkiston jadidchilik harakatida tutgan o'rni haqida ilmiy mulohazalar keltirilgan. Yangi usuldagi maktablarning ko'payishi, musulmonlarning ijtimoiy-siyosiy g'oyalariга ijobiy ta'sir ko'rsatishi, jadidlar o'lkadagi matbuot sahifalarida maktablarning mohiyati, maqsadi, taraqqiyot yo'lidagi ahamiyatlari haqida ilmiy-nazariy, publitsistik maqolalar yozib jadidchilikni targ'ib etishlari kabi mazasalar yuzasidan fikrlar izohlangan.*

***Kalit so'zlar:** jadid, jadidchilik, jamiyat, erkinlik, ozodlik, adolat, harakat.*

Курахмедов Азамат Эркинович (доцент Самаркандского государственного института иностранных языков)

РОЛЬ САМАРКАНДСКИХ ДЖАДИСТОВ В ДЖАДИДСКОМ ДВИЖЕНИИ ТУРЦИИ

***Аннотация.** В статье представлены научные комментарии о роли самаркандских джадистов в туркестанском джадидском движении. Распространение школ нового образца положительно влияет на общественно-политические идеи мусульман, а джадиды пропагандируют джадидизм, написав на страницах прессы страны научно-теоретические и публицистические статьи о природе, назначении и значении школ.*

***Ключевые слова:** джадид, джадидизм, общество, свобода, освобождение, справедливость, действие.*

**Kurakhmedov Azamat Erkinovich (Associate Professor of Samarkand State Institute of Foreign Languages)
THE ROLE OF SAMARKAND JADISTS IN THE JADID MOVEMENT OF TURKEY**

***Annotation.** This article presents scientific observations on the place of Samarkand Jadidists in the Turkestan Jadid movement. The article explains such issues as the proliferation of new-style schools, their positive impact on the socio-political ideas of Muslims, and the Jadidists' promotion of Jadidism by writing scientific, theoretical, and journalistic articles in the country's press about the essence, purpose, and importance of schools on the path to development.*

***Key words:** jadid, jadidism, society, freedom, liberation, justice, action.*

Kirish. XIX asr ikkinchi yarmida butun Turkiston o'lkasida kuzatilgani kabi, Samarqand madaniy hayotida ham ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishda o'ziga xos yangi oqim, ya'ni *jadidchilik* sohasi tarix sahnasiga kirib keldi. Jadidlarning asosiy maqsadlari o'lkada «yangi usul» maktablarini ochib, eski o'quv usulini yangicha asosda qurish edi. Samarqandda bunday maktablarga asos solgan atoqli vakillardan – Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulqodir Shakuriy va Hoji Muinlarni ko'rsatish mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Sadridin Ayniyning yozishicha, 1903-yili Abdulqodir Shakuriy tashabbusi bilan Rajabamin qishlog'ida yangi usul maktabi ochiladi. Bu maktab uchun Abdulqodir Shakuriy tomonidan «Jome' ul-hikoyat» [1] nomli darslik yaratiladi. Abdurauf Fitrat «Bayonoti sayyohi hindi» («Hind sayyohining bayonoti») kitobida qahramon tilidan «Samarqandda bir necha yangi boshlang'ich maktablar bo'lib, ular ichida yang yaxshisi Shakuriy maktabidir. Bu maktab asta-sekin kerakli cho'qqini egallaydi. Samarqand maktablarini ko'rib chiqib, ulardan mamnunman», deb ta'kidlaydi (2).

Muhokama. 1903-yili Samarqand shahrining Xo'ja Nisbatdor mahallasida Hoji Muin boshchiligida usuli jadid maktabi ochilgan. U maktabdorlikdan daromad olishni o'ylamagan, ma'rifatparvar zot maktabmaorif yo'lida fidoyilik ko'rsatib «Rahnamoyi savod» nomli alifbo nashr ettirgan va kutubxona tashkil et-

gan. Birinchi yangi usuldagi maktab 1904-yili Xo'jandda ham ochiladi. Maktabga Toshkentdan o'qituvchi chaqirtiriladi. Bu esa hammani quvontirib, yangi usul maktablarini ochishga ruhlantiradi. Yangi o'quv usullari bilan ajralib turgan bunday maktablar soni asta-sekin Samarqandda ko'payib boraverdi.

Turkiston jadidlari otasi nomini olgan buyuk ma'rifatparvar, pedagog, jurnalist, muftiy Mahmudxo'ja Behbudiy turli ta'qib va qiyinchiliklarga qaramasdan, 1903-yil oxirida Rajabamindagi Abdulqodir Shakuriy maktabini Samarqandning Eski shahar «Qo'shhovuz» mahallasida joylashgan hovlisiga ko'chirib keltiradi va bu maktabga beg'araz yordam ko'rsatadi. 1905-yili Mahmudxo'ja Behbudiyning o'zi Samarqandning Kaftarxona qishlog'ida jadid maktabi ochadi. Unga 40 ga yaqin o'quvchi ta'lim oladi. 1906-yili «Samarqand» gazetasi muxbiri Almatovning yozishicha, «Oddiy maktablarda 3–4 yil ichida o'rganiladigan bilimlarni bu maktabda o'quvchilar bir yilda o'zlashtirib olganlar. Shu bilan birga, maktabda dunyoviy ilmlar qatorida diniy bilimlar ham berilgan [3].

Natijalar. Mahmudxo'ja Behbudiy o'quvchilar uchun 1904-yili «Muntahabi jug'rofiyai umumiy» («Qisqacha umumiy jug'rofiya»), «Kitobat ul-atfol» («Bolalar maktubi»), «Muxtasari tarixi islom» («Islomning qisqacha tarixi»), 1905-yili «Amaliyoti islom» («Islom amaliyoti»), «Madhali jug'rofiyai umumiy» («Umumiy jug'rofiya»), 1908-yili «Muxtasari jug'rofiyai Rusiy» («Rusiyaning qisqacha jo'g'rofiyasi») kabi darslik va o'quv qo'llanmalarni yozgan. Milliy maorif va madaniyatni rivojlantirish uchun Behbudiy Samarqandda 1908-yili Turkistonda birinchi marta musulmonlar uchun bepul qiroatxona-kutubxona ochib, o'z mablag'i hisobiga uni boyitib boradi. U Turkistonning birinchi geografik xaritasini tuzadi va maktablarda foydalanish uchun nashr qildiradi [4].

Umuman olganda, Behbudiy maorif tizimini isloh qilish uchun faoliyat olib borgan. Behbudiyning yozishicha, islohni maktab va madrasalardan boshlash zarur, chunki millat hayoti ta'lim-tarbiya bilan belgilanadi [5]. Yangi usul maktablari Samarqandda birin-ketin ochila boshlaydi. Shunday maktablardan birini shaharda Abdushukurov 1907-yili ochadi. Natijada usuli jadid maktablari xalq orasida, asta-sekin bo'lsa-da, obro' topa boshlagan. Jadidlar ma'rifat, madaniyatni rivojlantirish, musulmonlarni bilimli va ma'rifatli qilish uchun kurashganlar.

Samarqand jadidlari maktab-maorif ishlariga shu qadar qattiq kirishdilarki, yoshlarni ko'proq til bilishga, shu bilan bilim doirasini kengaytirishga da'vat etdilar. Ko'p tillarni bilish bilan kofir bo'lmaydi, degan aqidani targ'ib qildilar, o'zlari ham rus tilini o'rganib, o'quvchilarni ham o'rgata boshladilar. Ular boshqa millatlarning, ayniqsa, rivojlangan Yevropa tillari, madaniyatini o'rganish, maktab-maorif ishlarida ularning tartiblarini joriy etishni targ'ib qildilar. Jurnalist Andreevning yozishicha, «Madaniyatli musulmonlar zamonaviy, taraqqiy etgan kelajak hayotda ularning farzandlaridan nimalarni talab qilayotganini anglab, rus-tuzem maktablaridan qoniqmay, o'z farzandlarini ma'lumotli qilishning boshqa yangi yo'llarini axtarib topib, 1900–1905-yillari yangi usul maktablari ochishni boshladilar va ularning soni asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, o'lkada ko'payib bordi» [6]. Jadidlar maktab-maorif ishlarini Samarqandda yanada rivojlantirib, maktablarning xalq orasida obro' qozonishi natijasida ularning soni ko'paya boshladi. «Turkestan-skiy uchitel» gazetasi muxbiri A.Enikeevning yozishicha, yangi usul maktablari o'zining taraqqiyotida turib, mahalliy xalq orasida obro' qozondi [7]. O'z xalqi ravnaqi, rivoji uchun kurashgan jadidlar «taraqqiyotga erishishimiz uchun, o'z vrachlarimiz, iqtisodchilarimiz va ma'lumotli kishilarimiz bo'lishi uchun tezda maktab va madrasalarni yangicha isloh etishimiz kerak», [8] degan shior ostida harakat boshlaganlar, deb yozadi «Tujjor» gazetasi.

Yangi usuldagi maktablarni nafaqat Samarqandda, balki Turkiston o'lkasida ko'payishi, musulmonlarning ijtimoiy-siyosiy g'oyalariga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bu esa chor ma'murlarining yangi usul maktablari ustidan nazoratni kuchaytirishiga olib keldi. Jadidlar o'lkadagi matbuot sahifalarida mazkur maktablarning mohiyati, maqsadi, taraqqiyot yo'lidagi ahamiyatlari haqida ilmiy-nazariy, publitsistik maqolalar yozib jadidchilikni targ'ib etdilar.

Mahmudxo'ja Behbudiy yozadiki, «Siz muhtaramlar ham o'z avlodingizni va aziz bolalaringizni, agarda xohlasangizki, sizdan ko'ra taraqqiy etsa (din va millatga xizmat ilm va oqillik ila bo'lur) shu ilm zamoni tahsil qilmog'i uchun harakat qilmog'ingiz lozimdur» [9]. Jadid maktablarida o'qib, ilmi va zamon talabiga javob bera oladigan kadrlarni yetkazish uchun jadidlar kurashdilar. Bu bilan esa ijtimoiy-siyosiy, milliy-madaniy taraqqiyotda muhim o'rinlarda bo'lishimizni, Turkistonni mustaqil bo'lib ravnaq etishini uqdirdilar. Shuning uchun ham «Turkestan-skiy golos» gazetasida yozilishicha, «Rus-tuzem maktablarining vaqti o'tdi. Musulmonlar bunga aniq ishonch hosil qilib, rus maktablari, o'rniga o'zlarining mahalliy maktablarini ochishni ko'paytirdilar» [10].

Mustamlaka ma'murlari va politsiya nazorati ostida bo'lishiga qaramasdan, jadidlar ma'rifatparvarlik harakatlarini kuchaytirib bordilar. Ular gazeta, jurnallar, kutubxonalar, nashriyotlar va teatrlar tashkil

qildilar. Bularning hammasini o'zlarining shaxsiy mablag'lari yoki xayriya jamiyatlari hisobiga ochdilar. Misol uchun, Samarqandda 1913-yilning may oyidan boshlab Mahmudxo'ja Behbudiy boshchiligida «Samarqand» gazetasi chiqqan boshlandi. Gazeta Samarqandda «Gazarov va Smeyanov» tipografiyasida nash etilgan. Bu gazetani nashr etish uchun Toshkentda ochilgan taraqqiyparvar musulmonlarning «Umid» xayriya jamg'armasi Munavvarqori Abdurashitxonov orqali 500 rubl jo'natganlar. «Samarqand» gazetasida Turkiston mustaqilligi, ijtimoiy-iqtisodiy hayot to'g'risida maqolalar o'z aksini topgan edi. Bu gazetaning 44 ta soni chiqqanidan keyin mablag' yetishmovchiligi sababli nashr ishi to'xtatildi.

1913-yilning 20-avgustidan boshlab Samarqanddagi «Gazarov va Smeyanov» bosmaxonasida yana Behbudiy boshchiligida rus, o'zbek va tojik tillarida musulmonlarning «Oyina» jurnali nashr qilina boshlandi. 1913–1915-yillarda jurnalning 68 nomeri (1720 bet) chiqib, 1915-yilning iyun oylarida to'xtatildi. Bu gazeta va jurnalda ko'plab jadidlar Hoji Muin, Vasliy, Fitrat, Munavvarqori va boshqa jadid namoyandalari o'z maqolalari bilan ishtirok etdilar. Turkiston xalqining savodli va ma'rifatli, to'q va farovon bo'lishi, uni ozod va obod vatanga aylantirish, birinchi navbatda, mustaqillikka erishish, mustamlakachilik iskanjasidan xalos bo'lish jadidchilik harakatining asosiy maqsadi edi. Shunday shiorlar va maqsadlar bilan jadidlar o'z faoliyatlarini, kuch-g'ayratlarini millatni uyg'otishga bag'ishladilar, mahalliy xalqning ko'zini ochib, yuzlarini yorug' etish uchun jonlarini tikdilar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o'rganilayotgan davrda viloyatda ruslar mahalliy aholini ruslashtirish, iloji boricha tashqi dunyodan ajratib qo'yish maqsadida rus-tuzem maktablari ochdilar. Mahalliy xalqni bu maktablarga jalb etishga intildilar. Lekin majburiy ochilgan rus-tuzem maktablari mahalliy xalqqa begona edi. Shunday vaziyatda jadid namoyandalari o'z g'oyalari bilan tarix sahnasiga kirdilar. Bu buyuk ma'rifatparvarlar xalqimizni ma'rifatli, dunyoviy bilimlarga ega bo'lishi uchun kurashdilar. Farzandlarimiz chet davlatlarning oliy o'quv yurtlarida o'qib, ilm o'rganishi kerak, deb kurashdilar. Maktablar ochib, kitoblar, darsliklar yozib musulmon farzandlarini bepul o'qishlari uchun sharoitlar yaratdilar. Bu maktablar Turkiston xalqlari tarixida ma'rifat o'chog'i bo'lib qoldi. Ular XX asr boshida Turkiston aholisining milliy ong va madaniyatini qaytadan yuksalishiga turtki bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро. Душанбе, 1987, с. 31.
- (2). Абд-ур-Рауфъ. Рассказы индийского путешественника («Бухара как она есть»). Самарканд, Махмудхожа Бегбуди. 1913, с. 79.
- (3). Алматов. Новометодные школы, Самарканд, 1906, 20 май, № 37, с. 3.
- (4). М.Ф.Махмудхожа Бегбуди. «Наука и просвещение», 1922, № 1, с. 23.
- (5). Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Акад. М.М.Хайруллаев тахрири остида. Т., «Ўзбекистон», 1995, 224-бет.
- (6). Андреев Г. Туземцы и просвещение. «Туркестанский голосъ», 1916, 12 ноябрь, № 103.
- (7). Еникеев А. Мусульманская школа в Туркестане и ее прошлом и настоящем виде. «Туркестанский учитель», 1917, № 7, с. 197.
- (8). Пясковский А.В. Революция 1905–1907 гг. в Туркестане. М., 1958, с. 558.
- (9). Авазов Н. Туркестонда ҳақ олинмади, берилди. «Ёшлик», 1991, № 10, 43-бет.
- (10). Андреев Г. Туземцы и просвещение. «Туркестанский голосъ», 1916, 12 ноябрь, № 103.

Xakimova Maksadxon Dilshodbekovna (O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti "3-ingliz tili integrallashgan kursi" kafedrasi katta o'qituvchisi; maqsadxonhakimova@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3593-4888>; УДК:82.01/09:82.145)

ADRIAN HENRI IJODIDA SHE'RIYAT VA SAN'ATNING ESTETIK-IDEOLOGIK TALQINI

Annotatsiya. Maqola o'z ijodiy faoliyatida san'atning bir necha turlarini uyg'unlashtira olgan shoir, rassom va musiqachi Adrian Henrining hayoti va ijodiga bag'ishlangan. Maqolada shoirning o'quvchilarini hayotning bebaqo tabiati, muhabbat va ijodning tugmas kuchi haqida o'ylab ko'rishga chorlashi, shuningdek, uning Liverpul shoirlari harakatiga qo'shgan hissasi, ingliz adabiyoti va san'atiga ko'rsatgan ta'siriga urg'u beriladi.

Kalit so'zlar: Liverpul shoirlari, adabiyot, san'at, she'r, rasm, rassom, shoir, surat.

Хакимова Максадхон Дилшодбековна (старший преподаватель кафедры интегрированного курса английского языка №3, Узбекский государственный университет мировых языков)

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ И ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ ТОЛКОВАНИЕ ПОЭЗИИ И ИСКУССТВА В ТВОРЧЕСТВЕ АДРИАНА ГЕНРИ

Аннотация. Статья посвящена жизни и творчеству Адриана Генри, поэта, художника и музыканта, который сумел объединить различные виды искусства в своей творческой деятельности.

ти. В статье рассматривается, как поэт призывает читателей задуматься о мимолетной природе жизни, любви и неиссякаемой силе творчества, а также его вклад в движение Ливерпульских поэтов и влияние на английскую литературу и искусство.

Ключевые слова: ливерпульские поэты, литература, искусство, поэзия, живопись, художник, поэт, картина.

Khakimova Maksadkhon Dilshodbekovna (Senior Teacher, Department of Integrated Course of English Language №3 Uzbekistan State World Languages University)

THE AESTHETIC AND IDEOLOGICAL INTERPRETATION OF POETRY AND ART IN ADRIAN HENRI'S WORK

Annotation. The article is dedicated to the life and work of Adrian Henri, a poet, artist, and musician who was able to harmonize various forms of art in his creative activities. It discusses how the poet invites readers to reflect on the fleeting nature of life, love, and the inexhaustible power of creativity, as well as his contribution to the Liverpool Poets movement and his influence on English literature and art.

Keywords: Liverpool Poets, literature, art, poem, painting, artist, poet, picture.

Kirish. Keng ommaga mo'ljallangan, o'zgacha hajviy va sahnabop she'riy uslubni ingliz poeziyasiga olib kirgan Liverpool shoirlaridan biri Adrian Henri nafaqat iste'dodli shoir va dramaturg, balki mohir rassom va pedagog, nozikta'b musiqachi va ijrochi hamdir. Uning ijodida badiiy ekspressiya va ijtimoiy tahlil o'zaro bog'liq bo'lib, asarlarida she'riyat va san'atning estetik-ideologik uyg'unligi shahar hayoti, hayotning oddiy, ammo muhim jihatlarini, ijtimoiy adolatsizlik va insoniy his-tuyg'ularni tasvirlashda ko'rinadi. Shoir badiiy ekspressiyada ijtimoiy va siyosiy muammolarni ko'rsatish uchun tasvirlar va metaforalardan foydalanadi hamda o'quvchilarni estetik-ideologik jihatdan tanqidiy-tahliliy fikrlashga chorlab, o'z atrofidagi dunyo haqida qayg'urishga undaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Alohida tadqiqot doirasida o'rganilayotgan ushbu mavzuni yoritishda quyidagi adabiyotlar guruhiga murojaat qilingan:

1. Jahon, jumladan, ingliz adabiyotshunos olimlari izlanishlarida she'riyat va san'atning estetik-ideologik talqini, Liverpool shoirlari asarlari va ular ijodida mavzular ko'lami masalalari tadqiqi yuzasidan bildirilgan fikrlar.

2. Mamlakatimizda poetik tafakkur, ijodkor shaxsi, yozuvchi va shoirlarning badiiy mahorati hamda uslubining turli qirralari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijalari.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot doirasida ideologik, strukturalistik va poststrukturalistik, biografik, sotsiologik, lingvistik, psixoanalitik, fenomenologik, madaniy qiyoslash tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Rassomlik va she'riyat san'atkorning qo'sh qanoti bo'lib, u ranglar tasvirlashga oqizlik qilgan tuyg'ularini so'zlar bilan, so'zga sig'magan hislarini bo'yoqlar bilan qog'ozga tushiradi. "Men chizishni istayman" deydi shoir.

I want to paint

...

The Entry of Christ

into Liverpool in 1966

The installation of Roger McGough

in the Chair of Poetry at Oxford

Shoir chizishni istagan narsalarni na chizgilar va na bo'yoqlar tasvirlab bera oladi. Yangi yilning *kirib kelishini* yoki Roger McGoughning Oksford she'riyat kafedrasida mudirligiga *tayinlanishini* mo'yqalam bilan ifodalash mumkinmikan. Shoir, bundan tashqari, haqiqiy *hayotda mavjud* bo'lgan suv parilarini va Kaning ko'chasi yo'laklaridagi *har bir* toshning ulkan suratlarini, Beatls guruhi yozgan yangi *madhiyani* va Brian Patten o't o'chirgich bilan yozgan *she'rning rasmini*, boshpanasiz kimsalar *makon tutib, yashashi mumkin* bo'lgan tasvirlarni va markazda ma'shuqasi turgan dunyoning *to'liq masshtabli* xaritasi kabilarni chizishni istaydi va bularning barchasini poeziyaga aylantiradi.

I want to paint

Men chizishni istayman

...

Pictures worth

their weight in money

...

Qiymati vazniga

teng bo'lgan rasmlarni

...

I want to paint

pictures

...

Men chizishni istayman

suratlarni

Musavvir moybo'yog'-u suvbo'yoqlarining imkonidan tashqari narsalarni chizishni xohlagan payt shoir qalami yordamga keladi: qiymati vaznidan-da ortiq she'rlar qog'ozga ko'chadi va musiqa jo'rligida yangrab, kishilar qalbiga yo'l oladi. Undagi bunday o'ziga xoslikni Brian Patten shunday izohlaydi: "Sariq atirgul yeyayotgan qo'ylarmi, skelet ekipajlari tomonidan boshqariladigan arvoq paromlarmi... Men Adrianning vizual tasavvurlaridan har doim zavqlanganman. Undagi shoir undagi rassom chizmoqchi bo'lgan obrazlarni o'z ichiga olgan she'rlar yozgan, undagi rassom esa shoir yozmoqchi bo'lgan obrazlarni chizgan. Ammo, aslida, ruhining qaysi qismi tasvirlarni birinchi bo'lib qabul qilgani muhim emas – Adrian tasavvuri qayerda ziyofat uyushtirsa, xayollari bilan o'sha joyga yugurib ketardi va har doimgidek saxiylik ila topganlarini hammamiz bilan baham ko'rish uchun qaytib kelardi".¹

Adrian Henri san'atning bir-biriga unchalik ham yaqin bo'lmagan bir necha turlarini o'zida birlashtirgan ijodkor. U o'z falsafasini shunday ifodalaydi "agar biror ishni qila olaman deb o'ylasangiz va qilishni istasangiz, demak, qila olasiz".² Musiqa bilan ham professional tarzda shug'ullangan shoir 1967–1970-yillarda faoliyat yuritgan va Liverpool yoshlari orasida katta shuhrat qozongan Liverpool Scene she'riy rok guruhi asoschisi va solisti edi. U o'zi va ko'plab zamondosh shoirlar she'rlarini musiqa jo'rligida o'qish bilan birga washboard ham chalardi. Adrian Henri konsertlariga kelgan muxlislarning, siz, avvalo, shoir, keyin rassomisiz yoki aksinchami, degan odatiy savollariga, men birinchi, ikkinchi va uchinchi o'rinda ham sizlar uchun kuylayman, deb javob berardi, lekin bunday savol, aslida, noo'rin, shoir Adrian Henri bilan rassom Adrian Henri bir odam, uning bir o'zida shoirning qayroqi tili va rassomning sinchkov ko'zlari mujassam edi, deydi shoirning zamondoshi – shoir, dramaturg va kompozitor Willy Russell.³

Ijodiy faoliyatini, dastlab, rassomlikdan boshlagan shoir, keyinchalik, san'atning boshqa sohalariga ham qo'l urgan bo'lsa-da, she'riyat u uchun asosiy o'rinda ekanligini e'tirof etgan edi: *"I think of myself as a maker, and presenter, of images of various media. Pop poets is, I think, the most common label"*.⁴

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Adrian Henri ijtimoiy tahlil borasida keng ko'lamli, badiiy ekspresiya jihatidan anchayin erkin ijod qilgan shoir, she'rlarining asosiy qismi hayotiy global muammolar haqida baxs yuritadi. Insonlar orasidagi o'zaro munosabatlar, yaxshilik va yomonlik, yaratuvchanlik va buzg'unchilik o'rtasidagi azaliy ziddiyat, kishilarning insoniyat va jamiyat oldidagi burchi kabi masalalar ijodining katta qismini tashkil qiladi. Uning she'rlarini uchta asosiy tematik qismga bo'lish mumkin: muhabbat mavzusi, joy tasvirlari va bag'ishlovlar. Shoir avvalo san'at, tabiat, musiqa, sayohat, do'stlik va sevgi oshuftasi edi. Henrining sevgi-muhabbat haqidagi she'rlarida tasodifiy to'qnashuvlar, hayot mo'jizalari, go'zal visol onlari, aldanchi tuyg'ular, istaksiz ajralishlar tasvirlangan bo'lsa, joy tasvirlari qalamga olingan she'rlarida Liverpool, Manchester yoki qandaydir xayoliy Metropolisning markazidagi shahar manzaralarini, Uyels, Nyu-York yoki Janubiy Afrikaning uzoqdan ko'rinuvchi landshaftlarini uchratish mumkin. Shoir qayerga bormasin, qayerda bo'lmasin, albatta, o'sha joyning "buzilgan tasvirlar to'plami"ni olib kelgan va oxir-oqibat ular she'rlar yoki rasmlarga aylangan.⁵ Adrian Henri qalamidan to'kilgan satrlar va tasvirlar orasida u o'zi hurmat qilgan va ardoqlagan juda ko'plab insonlarga bag'ishlab yozgan she'rlari va chizgan suratlarini ko'rish mumkin. Ularda tasvirlangan kishilar barchaga tanishligi, xalq orasidan chiqqanligi va shu sababli oddiy odamlarga yaqinligi bilan ajralib turadi hamda XX asr o'rtalaridagi Britaniya ijtimoiy hayotining mohiyatini aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Booth, M. British Poetry 1964–84: Driving Through the Barricades. Routledge & Kegan Paul, 1985.
- (2). Bowen, P. A Gallery to Play to: The Story of the Mersey Poets. Liverpool. Liverpool University Press. Second Edition, 2008.
- (3). Henri, A. Contemporary Poets. Third Edition. St. James Press London, St.Martin's Press New York, 1988.
- (4). Henri, A. Selected and Unpublished Poems 1965–2000. Liverpool University Press, 2007.
- (5). Taylor A. A poetry of place: the flâneur and Adrian Henri. Lancaster University (United Kingdom), ProQuest, UMI Dissertations Publishing, 2008, U506514.
- (6). Досбаева, Н.Т. Бевосита таржимада бадий услубни қайта тиклаш (Америка ҳикоялари таржимаси мисолида). (10.01.07), ЎзМУ, Тошкент, 2011, номзодлик диссертацияси.

¹ Henri, A. Selected and Unpublished Poems 1965–2000. Liverpool University Press. 2007, p. 8.

² Taylor A. A poetry of place: the flâneur and Adrian Henri. Lancaster University (United Kingdom), ProQuest, UMI Dissertations Publishing, 2008, U506514.

³ Henri, A. Selected and Unpublished Poems 1965–2000. Liverpool University Press, 2007, p. 148.

⁴ Henri, A. Contemporary Poets. Third Edition. St. James Press London, St.Martin's Press, New York, 1988, p. 411.

⁵ O'sha manba. Introduction.

(7). Лебедев, А.Ю. Творчество и стиль «Ливерпульских поэтов». Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова, № 3, 2016.

(8). http://www.wikipedia.freeencyclopedia/Biography_of_Adrian_Henry//

Aslanov Asatillo Ekramovich (Navoiy davlat universiteti “Fakultetlararo chet tillari” kafedrasida katta o‘qituvchisi; aslanovasatillo416@gmail.com)
ALISHER NAVOIY IJODIDA INSON QADRI VA KOMIL INSONGA XOS FAZILATLAR

Annotatsiya. Maqolada mumtoz adabiyotimizning buyuk namoyandasi Alisher Navoiy ijodida inson qadri bilan bog‘liq tushunchalar: o‘zaro munosabat, do‘stlik, ota-onaga sadoqat, diyonat, odillik, insof, saxiylik, mehr-shafqat, chuchuk tilli, rahmdil, mard bo‘lish, ilmli, xushxulqlik, rozi-rizolik bilan kun kechirish, sabr-qanoatlilik kabi xislatlarning talqin qilinishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: inson qadri, ijtimoiy guruh, diyonat, odillik, insof, saxiylik, mehr-shafqat, ma‘rifat, umuminsoniy qadriyat, ijobiy xislatlar.

ГАРМОНИЧНАЯ ЛИЧНОСТЬ И ПОНЯТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ДОСТОИНСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация. В статье анализируются понятия человеческого достоинства в творчестве великого представителя нашей классической литературы Алишера Навои: взаимоотношения, дружба, верность родителям, религия, справедливость, великодушие, сострадание храбрость, знание, доброта, довольство и терпение.

Ключевые слова: человеческое достоинство, социальная группа, религия, справедливость, великодушие, сострадание, просвещение, общечеловеческая ценность, положительные качества.

HUMAN VALUE AND VIRTUES OF A PERFECT MAN IN THE WORK OF ALISHER NAVOIY

Annotation. The article analyzes the interpretation of such concepts related to human value in the works of the great representative of our classical literature, Alisher Navoi: reciprocity, friendship, loyalty to parents, piety, justice, honesty, generosity, kindness, gentleness, compassion, courage, knowledge, good manners, living a life of contentment, patience and contentment.

Keywords: human value, social group, piety, justice, honesty, generosity, kindness, enlightenment, universal human value, positive qualities.

Kirish. Inson qadri masalasi Qur‘oni karim, Hadisi shariflarda, Mahmud az-Zamaxshariyning “Nozik iboralar”, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Kaykovusning “Qobusnoma”, Ahmad Yassaviyning “Hikmatlar”, Pahlavon Mahmudning ruboiylarida, Ahmad Yugnakiyning “Hibbat ul-haqoyiq”, Sa‘diy Sheroziyning “Guliston va Bo‘ston”, Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”, Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” “Nasoyim ul-muhabbat”, “Hayrat ul-abror” va boshqa kop‘lab asarlarda tahlil qilinib, ulug‘langan.

Asosiy qism. Buyuk bobokolonimiz Alisher Navoiyning ijtimoiy soha jonkuyari sifatida millat tafakkurini rivojlantirishdagi xizmatlari beqiyos. Shoironing butun faolyati asosida xalq va inson qadri yotadi. Navoiyning fikricha, Allohning irodasi bilan tog‘- u toshlar, o‘simliklar dunyosi, dengiz va okeanlar, bir so‘z bilan aytganda, butun borliq yaratilgan. Ammo hazrati inson bu mo‘jizalarning eng asosiysidir. Shu tufayli dunyodagi barcha noz-ne‘matlar, yaxshi narsalar inson uchun yaratilgan. Aql-farosat sohibi bo‘lgan inson bu imkoniyatlardan oqilona foydalanishi lozim. Boshqacha aytganda, inson aql-farosati, tafakkuri, muomala madaniyati, o‘zini tutishi, tevarak-atrofga bo‘lgan munosabati bilan boshqa tirik mavjudotlardan farq qiladi. Mutafakkir “Nasoyim ul-muhabbat” asarida avliyolarga xos bo‘lgan 16 ta sifatga, ya‘ni, tavba, halol luqma bilan ovqatlanish, o‘z kasbi bilan kun o‘tkazish, shariatga rioya etish, tariqat odobini saqlash, kamsuqumlik, farzandlari va xizmatkorlariga qo‘pollik qilmaslik, chuchuk tilli, rahmdil, saxiy va mard bo‘lish, ilmli, xushxulqlik, rozi-rizolik bilan kun kechirish, sabrli, sadoqatli va vafoli bo‘lish, riyozat chekishdan qo‘rqmaslik xislatlariga alohida e‘tibor qaratgan.

Alisher Navoiy xalq g‘amini o‘z g‘amidek bilmaydigan odamni odam qatoriga qo‘shmasligi bejiz emas.

Odamiy ersang, demagil odami

Onikim, yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.

Buyuk bobokolonimiz insonga hayotdagi faoliyatiga, kasbi-koriga, foydali ishlariga qarab baho bergan. Jumladan, “Mahbub ul-qulub” asarida ijtimoiy tabaqalarga o‘z munosabatini bildirar ekan, ularning qaysi biri xalqqa, mamlakatga foydali yoki zararli ekanligini chuqurroq yoritib berishga harakat qiladi.

Xalq va davlat manfaati uchun buyuk ishlarni ro'yobga chiqarishda adolatli hukmdorlar lozim deb ta'kidlaydi: "Odil podshoh Haq taolodin xaloyiqqa rahmatdur va mamolikka mujibi amniyat va rafohiyat. Quyosh bila abri bahordek qaro tufrog'din gular ochar va mulk ahli boshiga oltin bila durlar sochar" [6;9-b.].

Alisher Navoiy dehqonlar, ularning yaratuvchilik qudrati haqida to'liqlanib fikr yuritadi: "Dehqonki, dona sochar, yerni yormoq bila rizq yo'lin ochar...Dehqonki, tuzlu bila dona sochar, Haq biriga yetti yuz eshigin ochar" [6;37-b.]. "Dehqon don sochishidan boshlab, qushlar-u jonivorlar undan bahramand, butun borliq obod" [6;38-b.]. Asarda mudarrislar, tabiblar, kotiblar, bozor ahli, askarlar, hunarmandlar kabi ijtimoiy guruhlarga xos bo'lgan nuqson-u kamchiliklar hamda ularning ijobiy xislatlarini ko'rsatib beradi. Tabiblar haqida fikr yuritib, ularni ishida mahoratli, bemorlarga shafqatli va marhamatli, xushmuomala bo'lmog'i lozimligini ta'kidlaydi. Kotiblar faoliyatiga baho berar ekan, ularni so'z xazinasining xazinadori deya ulig'lab, bu soha xodimlari orasida savodsiz, loqayd, badxatlari bo'lishini istamaydi: "Yomon kotib manzili qalamdonidek choh aro bo'lsun, qalamidek boshi yoro va yuzi qaro bo'lsun" [6;26-b.].

Asarning ikkinchi qismi axloq masalalariga bag'ishlangan bo'lib, odob, tavoze, kamtarinlik, do'stlik va birodarlik singari insoniy fazilatlar ulug'lanadi. "Odobli inson barcha odamlarning yaxshisidir va barcha xalqlar uchun yoqimlidir. U mansabdor kishilardan go'zalroq va badavlat insonlardan hurmatliroqdir... odobli kishi izzat-hurmatga loyiq" [6;63-b.], deydi. Albatta, odobli va go'zal xulqli odamlar ko'payaversa, xalqning do'stligi, bir-biriga bo'lgan muhabbati borgan sari rivoj topadi.

Alloma odamlarni insofli, saxovatli, adolatli, ahil va karomatli bo'lishga, bir-biriga yordam berishga da'vat etadi. "Karam – bir jabrlanganning qattiqchilik yukini ko'tarmoq va uni o'sha qiyinchiliklardan qutqarmoq. Karam – birovning mashaqqat tikanining og'irligini ko'tarmoq va u tikan uchidan guldek ochilmoq va o'sha qilgan ishlarni tilga keltirmaslik, og'ziga olmaslik, kishiga minnat qilmaslik va uni yuziga solmaslikdir" [6;87-b.].

Mutafakkir ehsonni ulug'lab, "Ehson degan sifatni abadiy saodat bil. Kishilik bog'ining ko'ngilga yoqar daraxti ehsondir. Barcha maqbul sifatlar va holatlar ehsonga qarashlidir, bu sifat va holatlarni u o'z ichiga olgan hamda shuning o'zida voqeadir. U barcha ezguliklarni o'zida to'plagan va barcha yaxshiliklar haqiqatdan unga tegishlidir" [6;87-b.], degan fikrni ilgari suradi.

Navoiyning fikricha, yaxshilikni o'ziga maqsad qilib olgan odamlar saxiy va himmatli bo'ladi. "Saxiylik kishilar bog'ining hosildor daraxtidir, balki u daraxtning shirin mevasidir, odamgarchilik o'lkasining to'liqlik daryosi, balki u to'liqlik daryoning asl gavharidir" [6;87-b.].

Navoiy odamlarga saxiylikni xalqqa, davlatga faqat mol-mulk bilan emas, balki o'zidagi aql va bilim yordamida ularga ma'naviy ko'mak ham berishida deb ham tushuntiradi. Saxiylik himmatli bo'lish bilan bog'liq ekanini uqdirib, shunday deydi: "Saxiylik odamning odobidir, himmat uning joni, himmat dunyoga yuz ming kushoyish bo'lar, himmatsiz kishi er sendek emas, jonsiz badanli kishi tirik emas" [6;87-b.].

Navoiy komil insonga xos xislatlar qanoat, sabr, til shirinligi, ochiq ko'ngillik, kamtarlik, ishq, vafo, saxovat, himmat, muruvvat, ilmga baho berar ekan, qanoat haqida shunday deydi: "Qanoat – bu buloqdir, suvini olgan bilan qurimaydi, xazinadir. Naqdisi sochgan bilan kamaymaydi, ekinzordir, urug'i lazzat va shafqat mevasini beradi; daraxtdir, shoxi tortinchoqlik va hurmat mevasini yetkazadi" [6.57]. Bizga ma'lumki, sabr nafsni qayg'u va g'azabdan, tilni yomon so'z aytishdan va kasal bo'lganda a'zolari tashishdan tutib turishdir. Navoiy ta'biri bilan aytganda: "Sabr achchiqdir, ammo u foyda beruvchi, qattiqdir, ammo zararni daf etuvchi. Sabr shodliklar kalitidir va bandlarni ochqichdir. Achchiq so'zli nasihatiday tabiat undan olinadi, lekin zaminida maqsad hosil bo'ladi. Badxo'r dori beruvchi tabibday kasal undan qiynaladi, ammo so'ngida sog'liq yuz beradi" [6;60-b.].

Navoiyning fikricha, insonning go'zalligi uning tili orqali namoyon bo'ladi. Insonda til bo'lmaganda, u o'likdan farqlanmasligi, shu tilgina insonga tiriklik baxsh etishi va shu orqali ezgulik, adolat yo'liga kirishi haqida aytib o'tgan [6;102-b.].

Bayt:

*Har necha biymi hajr so'zi oshiq o'lturur,
Vuslat bashorati yana jismig'a jon berur.* [6;13-b.]

Ko'ngilni ulug' ne'mat deya e'tirof etib, ko'nglida kemptigi bor insonni ko'ngilni ko'tarish go'yo bir bora haj safariga borishdek amalga tengligini ta'kidlydi.

*Kimki bir ko'ngli buzug'ning xotirin shod aylagay,
Oncha borkim, Ka'ba vayron bo'lsa, obod aylagay.*

*Ka'baki, olamning o'lub qiblasi,
Qadri yo'q onchakim, ko'ngul ka'basi.* [6;66-b.]

Navoiy tabiat olamining go‘zal qilib yaratilishidan ko‘zlangan asosiy maqsad inson bo‘lib, u yer yuzidagi barcha mavjudotlar ichida tengi yo‘q bir xilqatdir deb uqdiradi.

*Ofarinishdin qilib inson ga‘raz,
Oni aylab xalq ichinda baevaz. [2;56-b.]*

Olamdagi barcha narsa, hodisa va o‘zgarishlarning ijodkori bo‘lgan xudo o‘zi yaratgan narsalardan tashqarida emas, balki ular bilan birga, bir butun holda mavjuddir. Shunga ko‘ra, ilohiyot va tabiatni bir-biridan ajratib qarash mumkin emas.

*Sun‘ungg‘a yuz ofarin, ey kirdikor,
Ga‘yr yo‘q sen, senki derlar oni bor.
Borsen sen, borlig‘ zebandasi,
Birliku jabborlig‘ arzandasi.
Sendadur ham birliku ham borlig‘.
Haylig‘u qodirlig‘u g‘affurlig‘. [2;78-b.]*

Navoiy inson axloqidagi «yomon» tomonlar deganda nimalarni ko‘zda tutadi? Buning batafsil javobi qushlar va Hudhud munozarasi, ular bilan Hudhud o‘rtasidagi savol-javob epizodlarida berilgan. Navbatdagi savol-javob insof haqida. Bu boradagi Navoiyning fikrlari Hudhud javobida quyidagicha ifoda etilgan: Odamiyg‘a yaxshi ko‘p avsof erur,

*Lek alarning ashrafi insof erur.
Kimgakim insof yo‘q – inson emas.
Munsiz atvorida juz nuqson emas. [2;67-b.]*

Shoirning fikricha, kishining o‘z nuqsonini tan olishi kelajakda turli xatolarga yo‘l qo‘ymaslik garovi va asl insoniy kamolot belgisidir.

“Mahbub ul-qulub” asarining uchinchi qismida turli foydali maslahatlar bilan birga Navoiyning uzoq hamda murakkab hayot tajribasining natijalari, xulosalari keltirilgan. Navoiy yuksak insoniy fazilatlrni targ‘ib etish bilan birga, jamiyat uchun zararli, insonning sha‘niga putur yetkazadigan illatlarni fosh etadi. Ya‘ni, zamonasidagi zulmkorlik. behayolik, inson, uning qadr-qimmatining oyoq osti qilinishini qattiq qoralaydi.

Darhaqiqat, xalqimiz o‘z taraqqiyoti davomida erishgan va yaratgan madaniy boyliklardan, axloqiy qarashlar va qoidalardan unumli foydalanmasdan inson qadrini anglaydigan, yurtsevar, xalqparvar, yuksak ma‘naviy madaniyat egasi bo‘lgan yoshlarni kamolatga yetkazish mumkin emas.

Alisher Navoiy haqiqiy kishilik axloqi oddiy insonlarga xos axloq ekanligini isbotlab, Vatanga muhabbatni chin insoniylikning, ma‘naviyatning asosiy mezonini bo‘lgan insonparvarlik namunasi deb hisoblaydi:

*“Boshni fido ayla ato qoshiga,
Jismni qil sadqa ano boshiga,
Ikki jahoniga qilsalar fazo
Hosil et, ushbu ikkisidan rizo.
Tun-u kunga aylagali, nurposh,
Birisin oy ayla, birisin qo‘yosh,
So‘zlaridan chekma qalam tashqari
Xatlaridin qo‘yma qadam tashqari,
Bo‘lsin adab birla bori himmating,
Ham qil adab «dol» kabi qimmating, deydi shoir” [6;102-b.]*

Xalqimizda ota-onaga bo‘lgan hurmat, uni e‘zozlash, ulug‘lash hamisha yuqori darajada bo‘lgan, bu esa ma‘naviyatimizning qay darajada yuksak bo‘lganligini ifodalaydi.

Muhokama va natijalar. Alisher Navoiy butun umri davomida xalqparvarlik va vatanparvarlik g‘oyalari yuksak badiiy mahorat bilan umrboqiy asarlarida ifodalash bilan cheklanib qolmay, amaliy faoliyatida millat va davlat ravnaqi yo‘lida tinimsiz faoliyat olib bordi. Navoiy insonga, xalqqa, vatanga bo‘lgan cheksiz muhabbatini o‘z ijodi va ijtimoiy faoliyatini mag‘zida ifodaladi. U o‘z zamonasidagi zulm va qashshoqlik iskanjasida qolgan xalqni ulug‘lab, umuminsoniy fazilatlarini targ‘ib etish bilan, xalqni baxtiyor qilish yo‘lida, butun vujudi bilan kurash olib bordi. Ulug‘ allomaning yaratgan buyuk san‘at asarlari va bunyodkorlik faoliyatida Vatan obodligi, ravnaqi hamda unda yashovchi xalq manfaatlarini qattiq himoya qilib, uning tafakkurini yuksaltirishdek noyob uygunlikka erishdi.

Shoir e‘zozlagan umuminsoniy qadriyatlar dunyodagi barcha xalqlarning manfaat va intilishlariga mos kelishi bilan juda qimmatlidir. Aynan ilm-fanni rivojlantirish, qashshoqlikka barham berish, vatan

obodligiga erishish, inson qadrini yuksaltirish, yer yuzida tinchlikni saqlash bugun umumbashariy qadriyat bo'lib, ulug' mutafakkir Alisher Navoiyning bu boradagi xizmatlari cheksiz g'urur va iftixor ramzi sifatida ulug'lanib, milliy tiklanishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ajdodlarning merosi bilan faxrlanish, ularga munosib voris bo'lish o'zlikni anglashning zarur sharti bo'lib, bu borada Alisher Navoiyning ulkan ma'naviy merosi, bunyodkorlik g'oyalari biz avlodlar uchun bitmas-tuganmas xazina bo'lib xizmat qiladi.

Navoiy insonning ichki dunyosi, to'yg'ulari, tafakkuri, odob-axloq kamolotini olamdagi ma'naviy borliqning qo'yoshi, yulduzi oyi, mevali daraxtlari, chiroyli gullariga taqqoslaydi. Inson xulqining go'zalligini faoliyatning ko'rinishlariga, tabiat saxovatlariga, hodisalariga va boshqalariga taqqoslab, inson tabiatidagi o'zgarishlarni agar u salbiy bo'lsa, tabiatning kulfat keltiruvchi kuchlariga, ijobiy bo'lsa, tabiat go'zalliklariga qiyoslaydi. Insonning ulug'ligini, fazilatlarini so'zni o'z o'rnida ishlata bilishi bilan belgilab, inson uchun zarur bo'lgan xislatlar kamtarlik, saxovat, oliyhimmatlik, do'stlik, to'g'riso'zlik kabi fazilatlarini madh etadi va bir qancha salbiy sifatlarini qoralaydi.

Shoir asarlaridagi ko'pgina baytlar hikmatli so'zlar darajasiga ko'tarilgan. Mutafakkirning hikmatli so'zlari xalq maqollariga aylanib ketgan. Masalan:

*“Kimki ulugroq anga xizmat kerak,
Ulki kichikroq anga shavqat kerak.
(Kattaga hurmatda, kichikka izzatta bo'l).
Arzi hunar bo'lsa yigitlar ishi,
Qilsa ayon o'z hunarin har kishi.
(Yigit kishiga qirq hunar oz.)”* [6;43-b.]

Navoiy o'z zamonida siyosatda, ijtimoiy munosabatlarda va boshqaruvda insoniy bag'rikenglik ustuvor bo'lishiga da'vat etgan. Amal qilinayotgan qonunning ahamiyatini belgilashda insonparvarlik, insoniy bag'rikenglik eng asosiy mezon bo'lishi kerakligiga chaqirgan:

*«Nekim o'z qoshingda erur noravo,
Ulusqa ani ko'rma aslo ravo.
Yomonga jazo gar siyosatdurur,
Muruvvat – tariqi rayosatdurur».* [6;45-b.]

(Nimaniki o'zinga nisbatan noravo deb bilsang, uni xalqqa ham, aslo, ravo ko'rma! Yomonga jazo berish, garchi qonun va siyosat yuzasidan to'g'ri bo'lsa ham, ammo adolatli hukmdorning asl yo'li – shafqat va muruvvatdir).

Ta'kidlash joizki, o'zinga ravo ko'rmagan narsani boshqaga ham ravo ko'rma, degan tamoyil umuminsoniy qadriyatdir. Bu tamoyil Konfutsiy ta'limotida ham, qadimgi Hindistonning «Manu qonunlari»da ham, Tavrot va Qur'onda ham uchraydi. Alisher Navoiy bu umuminsoniy g'oyani insoniyatga yana bir bor eslatadi.

Xulosa. Alisher Navoiy jahon adabiyoti tarixida asarlari chuqur donishmandlik va ijtimoiy-falsafiy mazmun bilan sug'orilgan buyuk so'z san'atkorlaridan biri sanaladi. Mutafakkir shoirning hayot va inson haqidagi qarashlari asosan badiiy ijodiyotida murakkab allegoriyalar, simvollar, muayyan nazariy tushunchalarni ifodalovchi obraz-istilohlar vositasida yuksak darajadagi shoirona til bilan ifoda etilgan. Hazrat Navoiy yaratgan har bir asar insonni yaxshi xulqlar tomon yetaklaydi. Falsafiy teran fikrlar bilan sug'orilgan asarlaridan insoniyatning bahramand bo'lishi, xalq dardini ochib berishi barchamizni ogohlikka, ezgulik yo'lida adolat bilan yashashga, mehnat qilishga chorlaydi. Alisher Navoiyning hayoti davomida qilgan ishlari, davlat arbobi sifatidagi faoliyati, xalqning turmushini yaxshilashga va savodli bo'lishiga undashi, turli xil savobli va xayrli ishlari tahsinga sazovordir. Bugungi kunda komillikka erishgan insonni tarbiyalash eng muhim vazifa sanaladi. Bunda Navoiyning asarlarini o'z zamonimizga talqin qilgan holda yosh avlodni tarbiyalash, ularga ilm olish va uni o'zгалar bilan baham ko'rishni o'rgatishimiz kerak. Buyuk bobolonimiz yaratgan har bir asar xalqni rostgo'ylik, saxovatlilik, kamtarlik, nafsга bo'ysunmaslik, muloymlik kabi ko'plab yaxshi fazilatlarга chorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Abduqodirov A. Tasavvuf istilohlarining qisqacha izohli lug'ati, Xo'jand, R.Jalil nomidagi davlat nashriyoti, 1997.
- (2). Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami, Yigirma tomlik. XII tom. Lison ut-tayr. 1999, 110-bet.
- (3). Qayumov A. Hayrat ul-abror talqini. Toshkent, 1970.
- (4). Hayitmetov A. Adabiy merosimiz ufqlari. Toshkent, «O'qituvchi», 1997.

(5). Alisher Navoiy. Xamsa. Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2021, 538 bet.

(6). Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror (matn, sharh, nasriy bayon), Birinchi kitob, Toshkent, "Tamaddun", 2021, 400 bet.

(7). Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub (hozirgi o'zbek tiliga tabdil), Toshkent, "Sano-standart", 2018, 192 bet.

**Fayzullayeva Obidaxon (GulDU "O'zbek adabiyotshunosligi" kafedrası professorı, filologiya fanlari doktori;
e-mail: fayzullayeva2016@yandex.ru),**

**Soatova Shahnozabonu Farhod qizi (Guliston davlat universiteti Adabiyotshunoslik yo'nalishi 2-kurs
magistranti; e-mail: shahnozasoatova7@gmail.com)**

"ASIL VA KARAM" DOSTONI QAHRAMONLARI TAQDIRIDA DINIY MOTIVLARNING O'RNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek xalq folklorida motiv tushunchasi, diniy motivning badiiy-estetik xususiyatlariga e'tibor qaratilgan. Xalq dostonlaridagi diniy motivning badiiy-estetik xususiyatlari masalasi Xorazm "Oshiqnoma" turkum dostonlari tarkibiga kiruvchi "Asil va Karam" dostoni misolida tadqiq etilgan. Diniy motivning o'ziga xos jihatlari, uning doston sujetidagi vazifasi, qahramonlar taqdiridagi o'rni va ifodalanish tarzi kabi jihatlarga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: motiv, epos, obrazlar parallelizmi, sujet, tugun, badiiy-estetik xususiyatlar, turkumlik.

Файзуллаева Обидахан (ГулГУ, профессор кафедры узбекской литературы, доктор филологических наук; fayzullayeva2016@yandex.ru),

Соатова Шахнозобону Фарход кизи (Гулистанский государственный университет, магистрантка 2-курса литературоведенического направления; e-mail: shahnozasoatova7@gmail.com)

МЕСТО И РОЛЬ РЕЛИГИОЗНЫХ МОТИВОВ В СУДЬБАХ ГЕРОЯХ ЭПОСА «АСИЛ И КАРАМ»

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие мотива в узбекском фольклоре, художественно-эстетические особенности религиозного мотива. Вопрос художественно-эстетических особенностей религиозного мотива в народных эпосах исследуется на примере эпоса «Асил ва Карам», входящего в состав «Ашик туркум эпоса» Хорезма. Акцентируется внимание на конкретных сторонах религиозного мотива, его роли в сюжете эпоса, роли в судьбах героев, способе его выражения.

Ключевые слова: мотив, эпос, параллельность образов, сюжет, узел, художественно-эстетические особенности, непрерывность.

**Obidakhan Faizullayeva (GulSU, professor of the department of Uzbek literature, doctor of philology;
e-mail: fayzullayeva2016@yandex.ru),**

**Soatova Shahnozabonu Farhod qizi (Gulistan State University 2nd year master's student in literary studies;
e-mail: shahnozasoatova7@gmail.com)**

THE PLACE AND ROLE OF RELIGIOUS MOTIVES IN THE DESTINIES OF THE HEROES OF THE EPIC "ASIL AND KARAM"

Annotation. This article focuses on the concept of motive in Uzbek folk folklore, artistic and aesthetic features of religious motive. The issue of artistic-aesthetic features of the religious motive in folk epics is studied on the example of the epic "Asil and Karam", which is part of the "Ashiq" cyclicality epics of Khorazm. Emphasis is placed on the specific aspects of the religious motif, its role in the plot of the epic, its role in the fate of the heroes, and the manner of its expression.

Keywords: motive, epos, parallelism of images, plot, knot, artistic-aesthetic features, cyclicality.

Kirish. O'zining qadimiy va barqaror dostonchilik an'alariga ega bo'lgan o'zbek xalqi ma'naviy bisotida boy va rang-barang epik asarlar juda katta ko'lamni tashkil etadi. Ular ajdodlarimiz epik tafakkur taraqqiyotining eng yuksak cho'qqisini zabt etganligining isbotidir. Xorazm vohasida eng qadimdan keng tarqalgan, o'zining obrazlar sistemasi, voqealarni tasvirlash usuli jihatidan alohida guruhni tashkil etadigan ishqiy-sarguzasht dostonlar "Oshiqnoma" turkumi atrofida jamlanadi. Ushbu turkumga mansub "Asil va Karam" dostoni Xorazm o'zbeklari orasida juda keng ommalashgan. Ozarbayjon folklorshunosi M.X. Taxmasbning yozishicha, "Bu doston arman go'zali va ozarbayjonlik yigit Karam o'rtasidagi sof muhabbatning tarannumiga bag'ishlangandir" [1;20-b.].

Adabiyotlar tahlili. "Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha lug'ati"da "Motiv sujet tarkibidagi halqalardan biridir", deyilgan. Sujet asar mazmunini tashkil etadigan voqealar tizimi bo'lsa, motiv shu voqelikni yuzaga chiqaruvchi asosiy unsur hisoblanadi. Ushbu fikrga qo'shimcha qilib M.

Jo'rayevning fikrini keltirish mumkin: "Motiv (fr.motif – kuy, ohang so'zidan) sujet tarkibidagi uni yuzaga keltiruvchi asosiy halqalardan biri. Motivlar o'zaro birlashib syujetni yuzaga keltiradi. Motiv termini xalq og'zaki ijodida, xususan, doston, ertak kabi katta epik janrlarni o'rganishda ishlatiladi". Badiiy asarning motivi haqida mutaxassis olimlarning qarashlari turlicha. V.Propp va B.Putilovlar motivlarning hamisha o'zgaruvchan ekanligiga, ular sujetning kichik bir bo'lagi bo'lgan holatda uning o'zi ham bo'laklardan tashkil topishiga e'tibor qaratadi. "Motiv sujetning mag'zidir", deydi B.Putilov [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Xalq dostonlari uchun tanlangan ushbu motiv va uning o'ziga xos xususiyatlari, "Oshiqnoma" turkum dostonlari tarkibidagi "Asil va Karam" dostoni misolida tadqiq etilgan, chunki ushbu dostonida diniy motivning eng sara namunalari yaratilgan. Maqolada badiiy tahlil va chog'ish-tirma metodlardan unumli foydalanildi.

Tahlillar va natijalar. "Oshiqnoma" turkum dostonlari xususida ilmiy izlanish olib borayotgan Gul-fiza Olimovaning ta'kidlashicha, ushbu turkum tarkibida keltirilgan motivlarni 8 ta guruhga ajratadi:

1. G'ayritabiiy tug'ilish motivi.
2. Tushda oshiq bo'lish motivi.
3. Tushda nikohlanish motivi.
4. Tushda eranlarning sharob berishi motivi.
5. Akalarning ukani chohga tashlashi motivi.
6. O'z qiziga oshiq bo'lish motivi.
7. Oshiqning otasiga sezdirmay ketish motivi.
8. Sehr qilish motivi [3;157-b.].

"Asil va Karam" o'zbek xalq eposlari orasida diniy motivlar keng o'rin olgan epik asarlardan biridir. Doston qahramonlarining taqdirida diniy motivlar ularga yordam beruvchi, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi kuch sifatida gavdalanadi. Diniy e'tiqoddagi tafovut doston sujetidagi asosiy tugun vazifasini bajaradi. Asarning asosiy diniy motivlari quyidagilardan iborat.

1. Farzandsizlik sabab xudodan farzand so'rash. Ma'lumki, adabiyotda sayyor sujet tushunchasi, ya'ni, barcha xalqlar adabiyoti, xususan, dostonchilik uchun ham asos bo'luvchi o'xshash sujet nuqtalari mavjud. Bu hodisa bevosita xalq og'zaki ijodiga ham tegishli bo'lib, asosan, motivlar orqali namoyon bo'ladi. Masalan, "Alpomish" dostonini olaylik. Doston farzandsizlik voqealari bilan boshlanadi. Lekin aynan shu hodisa "Kuntug'mish", "Oshiq G'arib va Shohsanam", "Tohir va Zuhra" dostonlarida ham bor. Shuningdek, "Asil va Karam" dostoni ham hukmdorning farzandsizlik va shu sababdan hazrati Alining qabriga borib ibodat qilish voqealari bilan boshlanadi:

*Ziyodxon aytadi: yo Ali imom
Bandaning ko'nglidan ketmasin gumon
Avvalda imondur, oxirda imon
Shoyad biza farzand ber deb yig'larman [4;20-b.].*

2. E'tiqodlar tafovuti. doston sujetidagi tugun asosini o'zaro ikki millat o'rtasidagi diniy tavofutlar tashkil etadi. Bosh qahramon Karam musulmon yigit, Asilxon esa armani millatiga mansub o'zga din vakili. Asilxonning otasi Qoramalik esa qizini o'zga din vakiligiga berishni istamaydi va qirq mingli uyli armani Ganjiqorabog'dan ko'chib ketadi. Aynan shu sabab tufayli oshiqlar birga bo'lish yo'lida azob-uqubatlarga uchraydilar.

*San mango yor bo'lsang birga ketali
Qozidin, muftidin nikoh olali,
Har din qabul bo'lsa shungo kirali,
Yo san musulmon bo'l, yo man armani. [4;21-b.]*

yoki:

*Ka'baga borganlar etarlar tilak,
Qahbo falak qo'ymas shod etib kulmak,
Osmon falak, armonlisan dod falak,
Yuz dog'im bor, ming dog' qo'yding ustina [4;21-b]*

3. Ritual va marosimlar. Xalq dostonlarida, xususan, "Asil va Karam" dostonida ham diniy marosimlar, nikoh, duo qilish, qurbonlik keltirish kabi amallar tasvirlanadi. Ular orqali xalqning urf-odatlarini va diniy an'analari ifoda etiladi.

4. Sabr va qanoat. Diniy motivning ushbu jihati doston qahramonlarining har ikkisida ham teng miqyosda yuzaga chiqadi. Ularning har qanday qiyinchiliklarga bardosh berishi e'tiqodga bo'lgan ishonchidan kelib chiqadi, lekin bu qarash asarda parallel ravishda emas, balki galma galdan namoyon bo'ladi. Bu

esa ular uchun diniy jihatdan kuchli ruhiy tayanch hisoblanadi. Karam – podshohning o‘g‘li. Otasi unga Asilxonning izidan yurmaslikni, unga istalgan go‘zal qizni olib berajagini aytadi. Lekin Karam majolsizlikdan qor ostida qolib, uni o‘z yurtiga ketayotgan savdogarlar topib olganda ham, ular bilan Ganjiqorabog‘ga ketishni istamaydi. Asilxonni bir bora ko‘rish istagida sog‘ tishlarini sug‘urtririshga ham rozi bo‘ladi.

*Yorim ko‘r madim vafoni,
Surmadim zaq-u safoni,
Ul Muhammad Mustafoni,
Ko‘ribam so‘ngra o‘lsaydim.*

5. Axloqiy qadriyatlarini qadrlash va sadoqat. Qahramonlar rostgo‘ylik va sadoqat kabi diniy va axloqiy sifatlarni o‘zida tarbiyalab, bu qadriyatlarini o‘z taqdirida qo‘llashga harakat qiladi. Bu jihat asar yakunida Karamning fojiviy o‘limidan so‘ng ham unga 40 yil sadoqat ila qori Qur‘onlar qo‘yib, o‘zi toat ibodatlariga mashg‘ul bo‘lgan Asilxonning taqdirida namoyon bo‘ladi. O‘limi oldidan ham hazrati Aliga nola qilib, undan Karam vasliga yetishtirishini so‘raydi:

*Musofirman bu shaharni naylayin,
Pirim sizdan Karamjonni tilarman.
Pojim yo‘q dardim kima so‘zlayin
Pirim sizdin Karamjonni tilarman [4;51-b.]*

yoki:

*Man tilarman sannan barcha gunohim,
O‘zingdursan hamma joyda panohim,
Qabul etgil munojotni Xudoyim
Rasululloh madad berar kuningdur.*

Xulosa. Xulosa qilib aytganda diniy motiv xalq dostonlarida nafaqat sujetni boyituvchi, balki xalqning e‘tiqodiy va ma‘naviy dunyosini aks ettiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Ular insoniyatni axloqiy qadriyatlarini asrashga va yuksak ma‘naviyat sari intilishga chorlaydi. “Asil va Karam” dostoni o‘zining hayotiyli, do‘stlik, birodarlik g‘oyalarni targ‘ib qilishi, sevgi-muhabbatning ijtimoiy hayot bilan bog‘liq tomonlarini ochib berishi, vafodorlik, fidoyilik, taqdir taqozosiga bo‘ysunmaslik kabi qator ijobiy hislatlarni ulug‘lashi bilan tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ushbu dostonning o‘ziga xos xususiyati shundaki, unda boshqa ishqiy-romantik dostonlardagi kabi oshiq-ma‘shuqalarning murod va maqsadlariga yetishishi emas, balki ikki sevishtan yoshning fojiali hayoti tasvirlab beriladi. Aynan ushbu tendensiyalarning keng miqyosda ochib berilishi va yuzaga keltiruvchi muhim jihatlardan biri bu diniy motiv hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Taxmasb M. Ozarbayjon muhabbat dostonlari. Toshkent, 1973, 20-bet.
- (2). Путилов Б. Мотив как сюжетобразующий элемент. Типологическое исследование по фольклору. М., “Наука”, 1975.
- (3). “Global ta‘lim va milliy metodika taraqqiyoti” mavzusidagi VII an‘anaviy respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. T., 2024, 26-aprel, 157-bet.
- (4). Oshiqnoma. To‘plam. 8-kitob, Urganch, UrDU noshirlik bo‘limi, 2019.
- (5). To‘ychiyev U. Adabiy turlar va janrlar. 3 tomlik, 2-tom, T., “Fan”, 1992, 26-bet.
- (6). Кодуэлл Кристофер. Иллюзия и действительность. Москва, “Прогресс”, 1969, с. 274.
- (7). Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. Москва, “Прогресс”, 1978, с. 258.

Садуллаева Нилуфар (преподаватель английского языка Узбекского государственного университета мировых языков)

ОРАЛЬНАЯ РЕЧЬ: ПРОБЛЕМЫ И ТЕОРИИ

Аннотация. В статье устная речь – один из наиболее естественных и распространенных способов человеческого общения. Однако, несмотря на кажущуюся простоту, это сложный процесс, связанный со многими факторами. *Говорение: искусство живых слов. Объясняются проблемы и предложения использования устной речи в общении.*

Ключевые слова: устная речь, интеграция, мышление, говорение, новости, дикция.

Sadullayeva Nilufar (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti ingliz tili o‘qituvchisi)

O‘G‘ZAKI NUTQ; MUAMMOLAR VA NAZARIYA

Аннотация. Мақоллада og‘zaki nutq insoniy muloqotning eng tabiiy va keng tarqalgan usullaridan biriligi. Biroq ko‘rinadigan soddaligiga qaramay, bu ko‘plab omillar bilan bog‘liq bo‘lgan murakkab ja-

rayonligi. Og‘zaki nutq: jonli so‘z san‘ati. Muloqotda og‘zaki nutqning ishlatish muammo va takliflari haqida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: og‘zaki nutq, integrasiya, fikrlash, gapirish, yangiliklar, diksiya.

Sadullaeva Nilufar (English teacher at Uzbekistan State World Languages University)

ORAL SPEECH; PROBLEMS AND THEORY

Annotation. *Oral speech is one of the most natural and common ways of human communication. However, despite its apparent simplicity, it is a complex process that is related to many factors. Speaking: the art of living words. The problems and suggestions of the use of oral speech in communication are explained in the article.*

Key words: *Oral speech, integration, thinking, speaking, news, diction*

Оральная речь – это один из самых естественных и распространенных способов человеческого общения. Однако, несмотря на свою кажущуюся простоту, она представляет собой сложный процесс, связанный с множеством факторов. Оральная речь: искусство живого слова

Оральная речь – это не просто набор звуков, это мощный инструмент общения, способный убеждать, вдохновлять и соединять людей. Она играет ключевую роль в нашей повседневной жизни, от бесед с близкими до публичных выступлений.

Литературный обзор. Почему оральная речь так важна? Социальная интеграция: позволяет нам строить отношения, сотрудничать и решать конфликты (Чан. 2021; Ли и др. 2022). Самовыражение: дает возможность выразить свои мысли, чувства и идеи. Профессиональный успех: хорошие навыки ораторского искусства повышают карьерные перспективы. Влияние на других: убедительная речь может изменить мнение людей и вдохновить их на действия. Это дает вам возможность реализовать свою свободу слова в демократическом обществе, а также бороться за то, что вам дорого. Это дает вам шанс «чтобы изменить ситуацию» (Лукас. 2004, с. 5), внести небольшое изменение в мир, в котором мы живем.

Методология исследования. По наблюдениям и беседам с учителями обществознания младших классов средней школы известно, что большинству учащихся не хватает коммуникативных навыков, особенно когда речь идет о представлении результатов обучения перед классом. Это соответствует вопросам, упомянутым выше. Это связано с тем, что студенты никогда не делают презентаций во время учебы. Учитель становится основным центром обучения, используя традиционные методы для облегчения обучения. Студенты почти не участвуют в учебной деятельности и только слушают. Из-за того, что их нечасто учат выступать перед классом, это, естественно, способствует плохим коммуникативным навыкам учащихся.

Метод исследования придерживается конструктивистской направленности.

•парадигма, которая воспринимает общение, навыки, развивающиеся посредством активного взаимодействия между студентами и преподавателем;

•подходы, которые их непосредственно затрагивают, например устный;

•презентации. В рамках конструктивизма рамки исследования концентрируются на понимании учащимися навыков общения, построение новых знаний через взаимодействие с устной презентацией техники и практическое применение эти навыков в области социальных наук, образовании.

Используя дизайн контрольной группы и предтест-посттестовый метод, дизайн исследования был квазиэкспериментальным. Экспериментальная группа и контрольная группа получили по группе студентов. До начала обучения обе группы прошли предварительное тестирование, чтобы оценить свои коммуникативные навыки. Контрольная группа изучила IPS с помощью традиционных методов обучения в процессе обучения. При использовании устного презентационного подхода экспериментальная группа получила обучение IPS.

Заключение и рекомендации. Компоненты эффективной оральной речи. Ясный и четкий язык: используйте простые и понятные слова, избегайте сложных конструкций и жаргона. Логичная структура: выстраивайте свою речь по определенной схеме (введение, основная часть, заключение), чтобы слушатели могли легко следить за вашей мыслью. Эмоциональная окраска: говорите с интонацией, используйте паузы и ударения, чтобы подчеркнуть важные моменты.

Невербальные средства коммуникации. Язык тела, мимика, жесты – все это помогает усилить ваше сообщение. Контакт с аудиторией. Смотрите на слушателей, задавайте вопросы, создавайте атмосферу диалога.

Развитие навыков оральной речи. Практика: чем чаще вы говорите, тем увереннее будете себя чувствовать. Чтение вслух: выбирайте разнообразные тексты и читайте их выразительно. Участие в дискуссиях: обсуждайте разные темы, отстаивайте свою точку зрения. Записи собственной речи: прослушивайте записи и анализируйте свои ошибки. Курсы и тренинги: профессиональные занятия помогут вам быстро освоить необходимые навыки. Дикция – это четкость и ясность произношения звуков. Улучшить ее можно с помощью регулярных тренировок.

Упражнения для улучшения дикции и артикуляции. Артикуляционная гимнастика: упражнения для языка, губ, щек помогают развить мышцы артикуляционного аппарата и сделать речь четкой.

Скороговорки: регулярное произношение скороговорок улучшает дикцию и развивает гибкость языка. Чтение вслух стихов: стихи помогают развивать интонацию и выразительность речи.

Преодоление страха публичных выступлений.

Подготовка: тщательно прорабатывайте текст выступления, репетируйте.

Позитивное мышление: визуализируйте успешное выступление.

Дыхательные упражнения: помогают снять напряжение и успокоиться.

Начало с малого: начните с выступлений перед небольшими аудиториями.

Оральная речь – это навык, который можно и нужно развивать. Регулярные тренировки и практика помогут вам стать уверенным и убедительным оратором.

Проблемы, связанные с оральной речью. Трудности с выражением мыслей: многие люди испытывают сложности с ясным и четким выражением своих мыслей. Это может быть связано с недостаточным словарным запасом, неумением структурировать свои мысли или страхом публичных выступлений.

Проблемы с произношением. Неправильное произношение звуков, слов или целых фраз может затруднять понимание речи.

Недостаток уверенности. Низкая самооценка и страх ошибиться могут негативно влиять на качество оральной речи.

Культурные различия. Различия в языках, акцентах и культурных нормах могут создавать барьеры в общении.

Технические проблемы. При использовании средств коммуникации (например, по телефону или в видеоконференции) могут возникать помехи, затрудняющие понимание речи.

Теории, объясняющие оральную речь. Теория коммуникации: эта теория рассматривает оральную речь как процесс передачи информации от одного человека к другому. Она включает в себя такие элементы, как отправитель, сообщение, канал, получатель и обратная связь. Социолингвистическая теория. Эта теория изучает, как социальные факторы (например, социальный статус, пол, возраст) влияют на нашу речь.

Психолингвистическая теория: эта теория исследует когнитивные процессы, лежащие в основе оральной речи, такие как восприятие речи, понимание и производство речи. Развитие оральной речи.

Существует множество способов улучшить свои навыки оральной речи. Практика: чем чаще вы говорите, тем увереннее и свободнее вы будете себя чувствовать. Чтение вслух: чтение вслух помогает улучшить произношение и дикцию. Участие в дискуссиях: обсуждение различных тем с другими людьми позволяет развить навыки аргументации и убеждения. Обучение риторике: изучение правил и приемов эффективной речи поможет вам стать более убедительным оратором.

Список использованной литературы:

(1). Андреева, А.Ю. Коллективная форма работы при изучении литературы. Урок в 8 классе по рассказу К.Г.Паустовского «Телеграмма». А.Ю.Андреева. URL. <https://cyberleninka.ru/article/n/kollektivnaya-forma-raboty-pri-izuchenii-literatury-urok-v-viii-klasse-po-rasskazu-k-g-paustovskogotelegramma/viewer> (дата обращения: 19.06.2023). Текст: электронный.

(2). Балашова, Е.С. Читательская грамотность как компонент функциональной грамотности. Е.С.Балашова, И.А.Ерофеева. Текст: электронный. Достижения науки и образования. 2022, № 3 (83), URL, <https://cyberleninka.ru/article/n/chitatelskaya-gramotnost-kak-komponent-funktsionalnoygramotnosti> (дата обращения: 19.05.2023).

(3). Вопросы преподавания литературы в школе: развитие речи учащихся. Сб. тр. Моск. гос. пед. инт им. В.И.Ленина, ред. Н.В.Колокольцев. М., МГПИ, 1975, 230 с. Текст: непосредственный.

(4). Гаврилов, В.В. Становление методики развития коммуникативной компетенции учащихся средней школы. В.В. Гаврилов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-metodiki-razvitiyakommunikativnoy-kompetentsii-uchaschihsya-sredney-shkoly/viewer> (дата обращения: 20.05.2023). Текст: электронный.

(5). Чан, С.С. (2021). Помощь университету студенты находят свое рабочее место потребности в общении: эклектичный и междисциплинарный подход к облегчению обучение на рабочем месте коммуникация. Английский для конкретного Цели, 64, 55–71. <https://doi.org/10.1016/j.esp.2021.07.002>

(6). Дронь, Е.Н. Квazитекст на уроках русского языка и литературы. Е.Н. Дронь, М.А. Стешенко. Текст: электронный. Калининградский вестник образования. 2020, № 1, с. 43–54. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kvazitekst-na-urokah-russkogo-yazyka-i-literatury> (дата обращения: 26.06.2023).

**Нажмиддинова Сарафроз Нажмиддин қизи (Навоийский государственный университет)
ТАКТИКИ АРГУМЕНТАЦИИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ: АНАЛИЗ ЛОГОСА,
ЭТОСА И ПАТОСА**

Аннотация. В статье мы рассматриваем тактики аргументации, которые используются в политическом дискурсе для влияния на общественное мнение и манипуляции им. Мы фокусируемся на трёх классических методах убеждения, предложенных Аристотелем: логос (обращение к разуму), этос (обращение к авторитету) и патос (обращение к эмоциям). Эти стратегии помогают политикам не только завоевать доверие аудитории, но и ослабить позиции своих оппонентов. Мы исследуем, как эмоциональные и логические аргументы влияют на восприятие людей, а также анализируем, как этос и патос взаимодействуют в политической риторике. В статье приводятся примеры того, как эти тактики используются на практике, и предлагаются теоретические рамки для анализа политической риторики.

Ключевые слова: аргументация, политический дискурс, логос, этос, патос, риторические стратегии.

**Najmiddinova Sarafroz Najmiddin qizi (Navoi davlat universiteti)
SIYOSIY DISKURSDA ARGUMENTATSIYA TAKTIKASI: LOGOS, ETOS VA PATOS
TAHLILI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada siyosiy diskursda jamoatchilik fikriga ta'sir o'tkazish va uni manipulyatsiya qilish uchun qo'llaniladigan argumentatsiya taktikasi ko'rib chiqiladi. Biz Aristotel tomonidan taklif qilingan uchta klassik ishonitirish usuliga e'tibor qaratamiz: logos (aqlga murojaat qilish), ethos (obro'ga murojaat qilish) va pathos (hissiyotlarga murojaat qilish). Bu strategiyalar siyosatchilarga nafaqat auditoriyaning ishonchini qozonishga, balki raqiblarining pozitsiyalarini zaiflashtirishga ham yordam beradi. Biz hissiy va mantiqiy dalillar odamlarning qabul qilishiga qanday ta'sir qilishini o'rganamiz va etos hamda patos siyosiy ritorikada qanday o'zaro bog'liq ekanini tahlil qilamiz. Maqolada ushbu taktikalar amaliyotda qanday qo'llanilishi bo'yicha misollar keltiriladi hamda siyosiy ritorikani tahlil qilish uchun nazariy asoslar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: argumentatsiya, siyosiy diskurs, logos, etos, patos, ritorik strategiyalar.

**Najmiddinova Sarafroz Najmiddin qizi (Navoi State University)
ARGUMENTATION TACTICS IN POLITICAL DISCOURSE: AN ANALYSIS OF LOGOS,
ETHOS, AND PATHOS**

Annotation. This article examines the argumentative tactics used in political discourse to influence and manipulate public opinion. We focus on the three classical methods of persuasion proposed by Aristotle: logos (appeal to reason), ethos (appeal to authority), and pathos (appeal to emotions). These strategies help politicians not only gain the trust of their audience but also weaken the positions of their opponents. We explore how emotional and logical arguments impact people's perceptions and analyze how ethos and pathos interact in political rhetoric. The article provides examples of how these tactics are used in practice and offers theoretical frameworks for analyzing political rhetoric.

Keywords: argumentation, political discourse, logos, ethos, pathos, rhetorical strategies.

Введение. Аргументация всегда привлекала внимание выдающихся мыслителей. Ещё философы Древнего Китая и Индии активно изучали вопросы, связанные с искусством убеждения. Известные философы, такие как Протагор, Сократ, Платон и Аристотель, также интересовались проблемами аргументации. По словам А.Алексеева, стремление Аристотеля понять, как правильно строить аргументы и избегать ошибок, сыграло ключевую роль в развитии логики как науки [3;18].

В 1960-х годах интерес к аргументации значительно возрос. Учёные стали уделять больше внимания природе самого феномена аргументации и роли личности в процессе убеждения. Особый

акцент делался на связи аргументации со свободой, доказательством и межличностными отношениями [6;358 с.].

В политической риторике аргументационные тактики играют особую роль. Они позволяют политикам влиять на аудиторию, укреплять доверие, убеждать в правильности своих действий и ослаблять позиции оппонентов. Аргументация в политике сочетает в себе логические и эмоциональные элементы. Политики стремятся найти баланс между рациональными обоснованиями и эмоциональным вовлечением, создавая образы, которые вызывают патриотизм, чувство принадлежности или коллективной ответственности.

Теоретические основы и методы изучения. Современные взгляды на аргументацию помогают лучше понять её суть. Например, Ф. ван Еемерен описывает аргументацию как процесс общения, где с помощью слов и логических доводов мы стараемся убедить другого человека в правильности определённой идеи, опираясь на утверждения, которые подтверждают или опровергают эту идею [7;34 с.].

А.И.Тимофеев считает, что аргументация – это способ рассуждения, при котором выдвигается определённое утверждение (тезис). В процессе доказательства:

- анализируются причины и сам тезис;
- опровергается противоположное мнение (антитезис);
- подтверждается истинность тезиса;
- создаётся убеждение у обеих сторон – автора и оппонента – в правильности тезиса и ошибочности антитезиса;
- объясняется практическая ценность тезиса, что может помочь воплотить в жизнь конкретные действия или программы [5;13 с.].

По мнению А.А.Ивина, аргументация – это предоставление обоснований с целью изменить позицию или убеждения другого человека [2;7 с.].

Аргумент, как ключевое понятие аргументации, – это утверждение, используемое самостоятельно или вместе с другими для подтверждения истинности тезиса. Чтобы тезис считался истинным, аргументы должны содержать правдивую информацию и быть достаточными для доказательства тезиса с помощью корректных логических выводов [1;21 с.].

В политике аргументация используется для обоснования решений, убеждения аудитории в их правильности, а также для дискредитации оппонентов. Политическая аргументация носит стратегический характер, сочетая логические рассуждения и эмоциональные апелляции, что делает её мощным средством влияния. В центре этого процесса находятся классические способы убеждения, описанные Аристотелем: логос, этос и патос. Хотя логика играет важную роль в построении аргументов, этос и патос часто получают большее внимание в политической риторике из-за их мгновенного влияния на восприятие и эмоциональное вовлечение аудитории. В этой статье мы рассматриваем важность этоса и патоса в политической аргументации и их взаимодействие при создании эффективных риторических стратегий.

Результаты исследования и обсуждение. 1. Этос (Обращение к авторитету). Этос связан с авторитетом, репутацией и моральным обликом говорящего. В политике это важный элемент, потому что помогает установить доверие к оратору, повышая вероятность того, что люди примут его аргументы. Аристотель считал этос одним из основных способов убеждения, отмечая, что “людям больше и быстрее верят, если они считают их достойными” (Аристотель, Риторика, 350 до н.э.). Политики стараются создать образ компетентных, честных и моральных лидеров.

Они укрепляют свой этос, подчеркивая свой опыт, квалификацию и достижения. Во время выборов кандидаты часто акцентируют внимание на своём опыте в правительстве или руководящих должностях, чтобы показать свою способность решать сложные вопросы. Это укрепляет доверие, так как люди склонны верить тем, кто имеет соответствующие навыки и опыт.

Кроме опыта, политики обращаются к моральному авторитету, представляя себя защитниками общепринятых ценностей, таких как справедливость, свобода и честность. Подчеркивая эти ценности, они укрепляют свой авторитет и моральную позицию. Это особенно эффективно при обсуждении спорных вопросов, где этическая позиция политика должна совпадать с убеждениями избирателей.

Лидеры также демонстрируют личную честность, последовательность и моральные принципы. Тот, кого считают честным и моральным, скорее вызовет доверие и лояльность. Это может включать упоминания о борьбе с коррупцией или продвижении прозрачности в управлении.

Этос играет ключевую роль в политической аргументации, так как помогает снизить скептицизм аудитории. Если оратора воспринимают как авторитетного и достойного доверия, люди с большей вероятностью примут его аргументы, даже если они касаются сложных или спорных тем. Этот авторитет создаёт основу для других способов убеждения, включая эмоциональные апелляции (патос) и логические рассуждения (логос) [4;50 с.].

2. Патос (обращение к эмоциям). Патос – это использование эмоциональных обращений для убеждения аудитории. В политической риторике патос – мощный инструмент, способный затронуть эмоциональную сторону людей и сделать их более восприимчивыми к посланию оратора. Аристотель утверждал, что “убеждение может быть достигнуто через слушателей, когда речь вызывает их эмоции” (Аристотель, Риторика, 350 до н. э.). Политики часто используют патос, чтобы вызвать чувства страха, надежды, гнева, гордости или сострадания, в зависимости от ситуации и желаемого результата.

Один из эффективных способов повлиять на аудиторию – вызвать сильные эмоции. Например, обращение к страху часто используется для подчеркивания возможных угроз: экономический кризис, проблемы национальной безопасности или экологические катастрофы. Акцентируя внимание на этих опасностях, политики могут мобилизовать общественную поддержку для принятия мер по предотвращению негативных последствий [7;185 с.].

Патос усиливается с помощью риторических приёмов, таких как метафоры, истории и яркие образы. Эти приёмы помогают установить эмоциональную связь между оратором и аудиторией, делая сложные вопросы более понятными и близкими. Например, называя нацию “сердцем свободы” или используя метафору “войны” для описания борьбы с бедностью или коррупцией, можно вызвать чувства патриотизма и срочности [8; 69–196 с.].

Патос также играет ключевую роль в создании разделённых нарративов, часто через идею “мы против них”. Представляя себя и своих сторонников как часть добродетельного “мы” и изображая оппонентов как опасных или аморальных “их”, политики укрепляют связь с аудиторией и одновременно дискредитируют оппонентов. Этот подход особенно эффективен в условиях разделённого политического климата, где эмоциональные апелляции к единству и страх перед “другими” находят отклик у людей [4;149 с.].

3. Логос (Обращение к логике). Логос фокусируется на логических рассуждениях и включает использование фактов, доказательств и аргументов для убеждения аудитории. В политике логос может включать ссылки на статистику, примеры или объяснение причинно-следственных связей для поддержки определённой политики. Однако, несмотря на важность, логос часто получает меньше внимания в политической риторике, чем этос и патос, поскольку эмоциональные и этические апелляции оказывают более непосредственное влияние на восприятие и принятие решений.

Политики используют логос, обращаясь к статистическим данным для демонстрации реального положения дел. Например, обсуждая экономические вопросы, они могут ссылаться на рост ВВП, уровень безработицы или инфляцию, чтобы обосновать необходимость реформ. Этот вид аргументации особенно силён, когда аудитория ценит рациональные и конкретные данные.

Логос также используется для объяснения того, как одно событие или политика могут повлиять на будущее. Это важно для демонстрации того, что предложения политиков логически вытекают из текущей ситуации и имеют предсказуемые последствия. Например, утверждая, что инвестиции в образование приведут к долгосрочному экономическому росту, политик опирается на данные о положительных результатах подобных мер в других странах.

Чтобы сделать свои аргументы более убедительными, политики часто обращаются к историческим примерам или опыту других стран. Такие примеры помогают показать успешность предлагаемых мер в других контекстах. Например, упоминание о том, что налоговая реформа в другой стране привела к экономическому подъёму, может обосновать необходимость подобных мер у себя.

Заключение. Анализ аргументационных тактик в политическом дискурсе показывает, что этос, патос и логос играют важную роль в убеждении и достижении политических целей. Этос помогает сформировать образ авторитетного и заслуживающего доверия лидера, что важно для восприятия его аргументов. Патос, воздействуя на эмоции, повышает поддержку аудитории, особенно в трудные времена. Логос, опираясь на факты и логику, подтверждает обоснованность политических решений.

Взаимодействие этих трёх тактик делает политическую риторику мощным инструментом влияния на общественное мнение. Этос создаёт базу доверия, патос усиливает эмоциональную связь, а

логос придаёт аргументам весомость и обоснованность. Такой синтез рациональных и эмоциональных методов позволяет политикам не только убеждать людей, но и эффективно влиять на их восприятие, создавая риторические стратегии, работающие на разных уровнях – от эмоционального до рационального.

Список использованной литературы:

- (1). Баева О.А. (2000). Ораторское искусство и деловое общение. Учебное пособие, Минск, ООО «Новое знание», с. 21.
- (2). Бацевич, Ф.С. 2004. Основы коммуникативной лингвистики. Учебник, Москва, “Академия”, с. 7–34.
- (3). Белова Е.Н. (2004). Структура и семантика аргументативного дискурса. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, 10.02.04. Санкт-Петербург, с. 18.
- (4). Ван Дейк, Т.А. (2013). Дискурс и власть: Риторика манипуляции в политическом дискурсе. Москва, Эдиториал УРСС, с. 50, 149.
- (5). Герасимов, В.И. (2002). Политический дискурс-анализ. Москва, “Наука”, с. 13.
- (6). Карнеги, Д. (2000). Учись выступать публично и влиять на широкий круг людей. Москва, “Знание”, с. 358.
- (7). Лакофф, Дж. (2004). Метафоры, которыми мы живем. Москва, “Наука”, с. 185.
- (8). Чартерис-Блэк, Дж. (2011). Политическая риторика и метафоры. Москва, “Эксмо”, с. 169–196.

**Турамуратова Ирода Илхомбаевна (доцент кафедры испанского языка теоретических дисциплин
УзГУМЯ, д.ф.филол.н. (PhD); email: iroda1983@gmail.com)**
**МЕТАФОРА КАК СРЕДСТВО ВЕРБАЛИЗАЦИИ ЭМОЦИЙ «РАДОСТЬ» И «ГРУСТЬ» В
ИСПАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Аннотация. В статье рассматриваются эмоции «радость» и «грусть» через призму концептуальной метафоры. Предпринята попытка проанализировать ориентационные метафоры *alegría (радость) es (это) arriba (верх)/tristeza (грусть) es (это) abajo (низ)* в испанском языке и рассмотреть как они концептуализируются в испанском сознании.

Ключевые слова: язык, мышление, культура, когнитивная лингвистика, концептуальная метафора, эмоция, вербализация эмоций.

**Турамуратова Ирода Илхомбаевна (доцент кафедры испанского языка теоретических дисциплин
УзГУМЯ, д.ф.филол.н. (PhD); email: iroda1983@gmail.com)**
**ISPAN TILIDA “XURSANDCHILIK” VA “QAYG‘U” HISLARINI VERBALLASHTIRISHDA
METAFORANING O‘RNI**

Annotatsiya. Maqolada “quvonch” va “qayg‘u” hissiyotlari konseptual metafora prizmasi orqali ko‘rib chiqiladi. Alegria (quvonch) es (bu) arriba (tepa)/tristeza (qayg‘u) es (bu) abajo (past) orientatsion metaforalarini ispan tilida tahlil qilishga va ularning ispan ongida qanday konseptuallashtirilganligini ko‘rib chiqishga urinib ko‘rildi.

Kalit so‘zlar: til, tafakkur, madaniyat, kognitiv lingvistika, konseptual metafora, hissiyot, his-tuyg‘ularni verballashuv.

**Turamuratova Iroda Ilkhombaevna (Associate professor of Department of Theoretical Sciences of Spanish,
PhD; email: iroda1983@gmail.com)**
**METAPHOR AS A MEANS OF VERBALIZATION OF EMOTIONS “JOY” AND “SADNESS”
IN SPANISH**

Annotation. The article examines the emotions of “joy” and “sadness” through the prism of conceptual metaphor. An attempt is made to analyze the orientation metaphors *alegría (joy) es (this) arriba (top) / tristeza (sadness) es (this) abajo (bottom)* in Spanish and to consider how they are conceptualized in the Spanish consciousness.

Key words: language, thinking, culture, cognitive linguistics, conceptual metaphor, emotion, verbalization of emotions.

Введение. Все мы наделены эмоциями, и мы часто говорим о них, объясняя друг другу, что чувствуем и почему. На протяжении всей истории лишь немногие исследователи в области филологии, естествознания или психологии специально интересовались изучением эмоций, в то время как большинство дисциплин считали их чем-то иррациональным, произвольным или просто не актуальным и, следовательно, не способным стать предметом изучения, иначе говоря объектом

научного исследования. Лишь в XX веке большое количество дисциплин во главе с когнитивной и экспериментальной психологией стали признавать важность эмоций.

Анализ литературы по теме. Эмоции – это одна из форм отражения и познания действительности, следовательно, они предоставляют нам информацию о внутреннем мире человека. Как отмечает М.Д.Городникова, эмоция – это «переживание человеком своего отношения к действительности, к фактам социальной и личной жизни» [2;29 с.]. Исходя из многих исследований можно сделать вывод, что эмоции универсальны, но лексическая структура наделена национальной спецификой. Иначе говоря, отражений эмоций в каждом языке своеобразно. По словам Бабенко Л.Г. «эмоции носят универсальный характер, но сама эмотивная лексика национально-специфична» [1; 8-с]. Шмелев Д.Н. утверждает, что «...концептуализация мира эмоций проводится каждой культурной языковой общностью по-своему» [5;10 с.].

В частности, в последнее время уделяется большое внимание вопросу вербализации эмоциональной сферы в том или ином языке. В данной статье предпринята попытка показать, как вербализуются эмоции радости и грусти через призму концептуальной метафоры на примере испанского языка

Метафора на сегодняшний день считается достаточно актуальной темой. Если рассматривать её как инструмент вербализации эмоций, то можно представить этот феномен как способ категоризации и концептуализации окружающей действительности.

Как известно, в последние десятилетия исследованию метафоры уделяется большое внимание и появилось уже множество работ, которые посвящены этому феномену. Современная когнитивная лингвистика рассматривает метафору не как троп, который служит украшением речи, а инструмент познания и мышления. Впервые Дж.Лакофф и М.Джонсон выдвинули теорию о том, что «метафора проникает в повседневную жизнь, причем не только в язык, но и в мышление и действие» [4; 387-с]. «Изучение метафоры является актуальным на сегодняшний день и пронизывает всю нашу повседневную жизнь, наши мысли по своей сути метафоричны» [7;213 с.]. Из этого следует, что изучение феномена метафоры происходит на стыке взаимодействия языка, мышления и культуры.

Анализ и результаты. Взяв за основу теорию концептуальной метафоры, в статье рассмотрена метафора как когнитивный механизм передачи эмоций в испанской языковой картине мира. Надо отметить, что теория, предложенная Дж.Лакоффом и М.Джонсоном «впервые систематически и лаконично представляет основные принципы парадигмы» [6;121 с.].

В своей работе «Метафоры, которыми мы живём» Дж.Лакофф и М.Джонсон различают три типа концептуальных метафор – онтологические, структурные и ориентационные. Приняв за основу эту теорию, в статье предпринята попытка рассмотреть ориентационные метафоры эмоций радость (*alegría*) и грусть (*tristeza*), которые связаны с пространственной ориентацией: верх-низ, внутреннее-внешнее, переднее-заднее, глубоко-мелкое, центральное-периферийное. К примеру: *alegría* (радость) *es* (это) *arriba* (верх)/ *tristeza* (грусть) *es* (это) *abajo* (вниз).

Как правило, когда люди чувствуют себя *счастливыми*, можно заметить выпрямленную и уверенную осанку, или наоборот можно заметить поникшую позу, когда *грустно*. К примеру: испанец бы сказал такую фразу *estoy en las nubes* (я витаю в облаках) когда кто-то счастлив или у него очень хорошее настроение. Русскоговорящий бы это воспринял по-другому, в русском языке *я витаю в облаках* означает *предаваться несбыточным мечтам, не замечая окружающего*. Когда человек переживает и у него тяжёлые времена в испанском языке как совет можно услышать фразу *no te hundas en la tristeza*, (не утони в грусти), в русском же языке мы можем услышать выражение *не падай духом*.

Одним из эмоциональных состояний человека, которое имеет позитивный настрой является *alegría* (радость). *Alegría* (радость) – это одно из основных эмоциональных состояний человека, которое характеризует ощущение гармонии, подъема, и это одно из эмоциональных составляющих понятия «верх». Если анализировать с физической стороны, то можно сделать вывод о том, что, когда человек счастлив им преодолевают положительные эмоции мысли и он всегда смотрит вперёд. Приведём несколько примеров:

Eso me levantó el ánimo (это подняло мне настроение) (Здесь и далее перевод автора);

Sube el buen humor (настроение поднимается);

Estaba tan feliz que tocaba el cielo con las manos (она была так счастлива, что дотрагивалась руками неба);

Mi corazón saltó de alegría (моё сердце подпрыгнуло от счастья);

Cuando pienso en él siempre me ayuda a levantarme (когда я думаю о нём, это мне помогает взбодриться);

Маркерами лексемы «верх» в этих фразах выступают слова *levantar* (поднимать), *subir* (поднять), *saltar* (прыгать, подпрыгнуть), *cielo* (небо). И так, как видно из приведенного анализа состояние счастья, хорошего настроения ориентированы вверх.

Одним из эмоциональных состояний человека, которое имеет негативный настрой и характеризуется печальными мыслями является *tristeza* (грусть). Следовательно, мы можем предполагать, что человек в состоянии грусти не хочет общаться и вступать в коммуникацию, такой человек далёк от мира, он опускает голову. В испанском языке есть множество выражений, в которых можно увидеть значения, которые составляют понятие «вниз». К примеру:

Caí en una depresión (Я впал с депрессию);

Me encuentro abatido (Я чувствую себя подавленным);

Está hundido en una depresión (Утонувший в депрессии);

Estoy hundiéndome por esta tragedia (Я тону из-за этой трагедии);

Mi moral cayó por los suelos (дословно: Морально я нахожусь на полу);

Tengo el alma por el piso (дословно: Моя душа на полу).

Как видно из примеров маркерами лексических единиц с семантикой «низ» в этих примерах являются лексемы *caí* (я впал/упал), *abatido* (подавленный), *hundido* (утонувший), *por los suelos* (на полу), *por el piso* (на полу). Все эти лексемы входят в группу оценки плохого настроения, нежелания что-либо делать, состояния грусти. Следовательно, можно сделать вывод, что грусть, упадочное состояние и печальные мысли ориентированы вниз.

Выводы и предложения. И так, эмоция «радость» как положительная эмоция вербализуется посредством маркеров *levantar* (поднимать), *subir* (поднять), *saltar* (прыгать, подпрыгнуть), *cielo* (небо) и можно сделать вывод, что состояние радости в испанском языке ориентировано вверх. Отрицательная эмоция «грусть» вербализуется посредством маркеров *caí* (я впал/упал), *abatido* (подавленный), *hundido* (утонувший), *por los suelos* (на полу), *por el piso* (на полу) и тут мы видим, что состояние грусти в испанском языке ориентировано вниз.

Мы должны понимать эмоции как чувства с широким метафорическим концептуальным содержанием. Абстрактные понятия структурируются с точки зрения ориентационных, онтологических, структурных и схем мыслительных образов, основанных на нашем физическом и культурном опыте. Через концептуальные проекции мы определяем абстрактное через конкретное. Таким образом, метафоры нам помогают структурировать абстрактные концепции эмоций.

В данной статье была предпринята попытка рассмотреть ориентационные метафоры и такой тип метафор может быть характерен для всех культур. Но стоит отметить, что поскольку эти метафоры ориентационные и их концепции ориентированы, они варьируются от одной культуре к другой. К примеру, в западной культуре приоритет отдаётся ориентации вверх/вниз, а в других культурах это может быть иначе.

Список использованной литературы:

- (1). Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. Свердловск, изд-во Уральского университета, 1989, с. 8.
- (2). Городникова М.Д. Многоликие эмоции. Актуальные проблемы современной лексикологии, фразеологии и стилистики. М., ИПК МГЛУ «Рема», 2006, с. 28–39.
- (3). Изард, Кэррол Эллис. Психология эмоций. Кэррол Э. Пер. с англ. В.Мисник, А.Татлыбаева, СПб. и др., «Питер», 2003, 460 с.
- (4). Лакофф Джордж, Джонсон Марк. Метафоры, которыми мы живем. Пер. с англ. Под ред. и с предисл. А.Н.Баранова, М., Едиториал УРСС, 2004, 256 с.
- (5). Шмелев Д.Н. Русский язык и внеязыковая действительность. М., Языки славянской культуры, 2002, 496 с.
- (6). Soriano Salinas C. (2012). La metáfora conceptual. *Lingüística Cognitiva*, p. 97–121. Barcelona: Anthropos Editorial.
- (7). Turamuratova I. El desarrollo de la competencia metafórica en la enseñanza de español como lengua extranjera. Trabajo de grado) Universidad Estatal Uzbeka de lenguas del mundo de Tashkent, Uzbekistán. 2012.

Хасанов Илѐсбек Иброхимжонович (начальник отдела международного сотрудничества, преподаватель кафедры русского языка и литературы Андижанский государственный университет; ird@adu.uz; ORCID: 0009-0003-3081-9260; УДК: 81'2)

ОТБОР И КЛАССИФИКАЦИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ: ТЕРМИНОВЕДЧЕСКИЙ МЕТОД

***Аннотация.** Статья посвящена классификации дипломатических терминов русского и узбекского языков с применением терминоведческого метода, сочетающего в себе логический и лингвистический принципы. Это позволяет определить место термина в системе и проанализировать его семантику. Актуальность данной работы обусловлена необходимостью глубокого понимания вопросов дипломатической практики, требующих четкой классификации терминов. В результате исследования помимо данной области знаний определяются различные категории лексических единиц других смежных дисциплин. Результаты исследования могут быть полезны как лингвистам, занимающимся изучением терминологии, так и специалистам в области дипломатии, международного права и юриспруденции.*

***Ключевые слова:** дипломатия, дипломатика, политика, юриспруденция, термин, терминология, терминосистема, заимствование, мотивированные и немотивированные термины, однозначные и многозначные термины, базовые и привлеченные термины, интернационализмы.*

Xasanov Ilyosbek Ibroximjonovich (Xalqaro hamkorlik bo'limi boshlig'i, rus tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi, Andijon davlat universiteti; ird@adu.uz)

RUS VA O'ZBEK TILILARIDAGI DIPLOMATIK ATAMALARNI TANLASH VA TASNIFLASH: TERMINOLOGIK USUL

***Аннотация.** Мақоллада mantiqiy va lingvistik tamoyillarni o'zida mujassam etgan terminologiya usulidan foydalangan holda rus va o'zbek tillaridagi diplomatik atamalarni aniqlaydi va tasniflaydi. Bu atamaning tizimdagi o'rnini aniqlash va uning semantikasini tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu ishning dolzarbligi atamalarning aniq tasnifini talab qiladigan diplomatik amaliyot masalalarini chuqur tushunish zarurati bilan bog'liq. Tadqiqot natijasida ushbu bilim sohasidagi leksik birliklarning turli toifalari aniqlandi. Tadqiqot natijalari terminologiyani o'rganish bilan shug'ullanadigan tilshunoslar uchun ham, diplo-matiya, xalqaro huquq va huquqshunoslik sohasidagi mutaxassislar uchun ham foydali bo'lishi mumkin.*

***Калит so'zlar:** diplomatiya, diplomatiya, siyosat, huquqshunoslik, atama, terminologiya, atamalar tizimi, o'zlashtirilgan atamalar, asoslantirilgan va asoslanmagan atamalar, bir qiymatli va polisemantik atamalar, asosiy va o'zlashtirilgan atamalar, internatsionalizm.*

Khasanov Ilyosbek Ibroximjonovich (Head of the Department of International Cooperation, Lecturer at the Department of Russian Language and Literature Andijan State University; ird@adu.uz)

SELECTION AND CLASSIFICATION OF DIPLOMATIC TERMS OF RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES: TERMINOLOGICAL METHOD

***Annotation.** The article is devoted to the classification of diplomatic terms of the Russian and Uzbek languages using the terminological method that combines logical and linguistic principles. This allows us to determine the place of the term in the system and analyze its semantics. The relevance of this work is due to the need for a deep understanding of the issues of diplomatic practice that require a clear classification of terms. As a result of the study, in addition to this area of knowledge, various categories of lexical units of other related disciplines are determined. The results of the study can be useful both for linguists studying terminology and for specialists in the field of diplomacy, international law and jurisprudence.*

***Keywords:** diplomacy, diplomatics, politics, jurisprudence, term, terminology, terminology system, borrowed terms, motivated and unmotivated terms, unambiguous and polysemantic terms, basic and borrowed terms, internationalisms*

Введение. Дипломатическая деятельность представляет собой сложный и многогранный процесс, включающий в себя не только политические аспекты, но и значительное количество юридических вопросов. В ходе взаимодействия государств через дипломатические каналы возникают различные юридические споры и проблемы, требующие компетентного решения для поддержания мирного сосуществования и стабильности на международной арене. Эти споры могут касаться всей гаммы вопросов – от нарушения международных соглашений до прав человека и территориальных претензий. По мнению А.Х.Саидова «дипломатия, будучи наукой политической, точнее выражаясь, ветвью политических наук, сильно переплетена с другой, не менее знаменитой и важной наукой –

юриспруденцией, конкретнее, с такой ее ветвью, как международное право»¹. Эта взаимосвязь между политическими и юридическими аспектами дипломатии создает необходимую основу для эффективного разрешения конфликтов и достижения компромиссов между государствами, а успешная дипломатия требует понимания не только политической ситуации в мире, но и глубоких знаний в области международного права. Кроме этого, такая связь наук естественным образом влияет на развитие дипломатической терминологии, которая заимствует термины смежных областей знания без изменения значений, форм и функциональных особенностей.

Методология. Существует несколько подходов к классификации терминов, среди которых наибольший интерес представляет выделенный Лейчиком терминоведческий подход, который «объединяет логический и лингвистический подходы. Терминоведческий анализ демонстрирует отношение термина к терминосистеме, показывает место той или иной единицы в соответствующей терминологической системе».² Таким образом, применение данного подхода позволяет классифицировать термины с учетом особенностей их образования в рамках дипломатической терминологии, географии употребления, особенностей семантики.

Анализ литературы. Наиболее очевидным и важным типом источника данной лексики являются, на наш взгляд, существующие словари дипломатических терминов в исследуемых языках, в частности толковые словари, включающие в себя широкий спектр терминов, которые активно употребляются в сфере международных отношений.

Среди таких словарей наибольший интерес для нас представляют трехтомный дипломатический словарь А.А.Громыко, а также толковый словарь дипломатических терминов, изданный И. Шамсимухамедовым в 2021 году, который включает в себя около 400 дипломатических терминов и является единственным сборником специальных лексических единиц, использующихся в современной дипломатической сфере.

Учитывая, что английский язык наряду с русским является официальным языком дипломатии, целесообразно осуществлять перевод анализируемых дипломатических терминов на английский язык. В качестве источников англоязычных дипломатических терминов выбраны дипломатический словарь Дж.Р.Берриджа и Алана Джэймса, а также юридический словарь Питтера Ходгсона Коллина. В случае возможного отсутствия эквивалента терминов в тех или иных источниках перевод на русский или узбекский язык будет осуществлен нами самостоятельно.

Результаты и обсуждения. С точки зрения образования и развития дипломатической терминологии выделяются такие типы дипломатических терминов как **базовые термины**, которые обозначают понятия других областей знания, образующих фундамент данной области знания. Базовые термины дипломатической терминологии – это основные элементы, являющиеся для дипломатической практики ключевыми понятиями, которые используются в данной отрасли знания и представляют собой основу для понимания более сложных концепций. К базовым дипломатическим терминам относятся, например, *внешняя политика – tashqi siyosat – foreign policy*, *национальные интересы – milliy manfaatlar – the national interest*, *взаимность – o‘zaro kelishuv prinsipi – mutuality*, *мировой порядок – dunyo tartibi – world order* и др.

Термины, которые были заимствованы в дипломатическую терминологию из терминологий смежных областей знания, таких как политика, юриспруденция, называются **привлеченными терминами** и используются в дипломатии без изменения значения. К ним относятся **политические термины:** *автаркия – avtarkiya – autarchy*, *суверенитет – suverenitet – sovereignty*; **юридические термины:** *денонсация – denonsatsiya – denunciation*, *полномочие – vakolat – proxy*, *конвенция – konvensiya – convention* и многие другие.

В современную дипломатическую терминологию русского и узбекского языков входят также экономические и военные термины, такие как *экономические санкции – iqtisodiy sanksiyalar – economic sanctions*, *товарооборот – tovar ayirboshlash – trade turnover*, *эмбарго – embargo – embargo*, *военно-политический альянс – harbiy-siyosiy ittifoq – military-political alliance*, *агрессия – agressiya (tajovuzkorlik) – aggression*, *капитуляция – kapitulyatsiya (taslim bo‘lish) – capitulation* и др.

¹ Саидов Халимджон Азизович. Дипломатическая терминология и её особенности в разносистемных языках. Вестник ТГУПБП, 2012, №3 (51), URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/diplomaticheskaya-terminologiya-i-eyo-osobennosti-v-raznosistemnyh-yazykah> (дата обращения: 13.12.2024).

² Лейчик В.М. Терминоведение. предмет, методы, структура. Изд 3-е., издательство ЛКИ, 2007, с. 126.

Следующей разновидностью терминов являются **собственные термины**, представляющие собой уникальные концепции и объекты, которые возникли в рамках дипломатической терминологии. Играя важную роль в обеспечении четкости и точности коммуникации в рамках международных отношений, данные термины отличаются от общепринятых понятий и могут быть использованы только в контексте дипломатических отношений.

Важно понимать, что собственные дипломатические термины имеют свое специфическое значение, которое может не совпадать с общепринятым пониманием. Например, такие термины как *вербальная нота – verbal nota – note verbale*, *консульский устав – konsullik ustavi – consular regulations* или *посольство – elchixonona – embassy* имеют четко определенное значение в рамках международных отношений. В теории терминоведения выделяют несколько подтипов собственных дипломатических терминов:

- **основные (ядерные) термины** – термины, которые обозначают основные понятия дипломатии. Данные термины служат основой для образования новых терминов и терминосочетаний в контексте дипломатической терминологии: *дипломатия – diplomatiya – diplomacy*, *посол – elchi – ambassador*, *консул – konsul – consul*, *дуаён – duayen – doyen*, *органы внешних сношений – tashqi munosabatlar idoralari – external relations*);

- **производные** – дипломатические термины и термины-словосочетания, образованные от базовых или основных терминов с помощью морфологических и морфолого-синтаксических способов: *дипломатический корпус – diplomatik korpus – diplomatic corps*, *консульские ранги – konsullik ranglari – consular rank*, *международная организация – xalqaro tashkilot – international organization*;

- **сложные** – дипломатические термины, которые сочетают в себе два и более производных понятий определенной системы понятий. При всей сложности этих терминов, они являются неотъемлемой частью различных научных и профессиональных дискуссий и играют важную роль в передаче точной информации в дипломатии: *Вестфальская система международных отношений – Vestfal xalqaro munosabatlar tizimi – Westphalian system of international relations*, *военно-политический альянс – harbiy-siyosiy ittifoq – military-political alliance*, *Чрезвычайный и полномочный посол – Favqulodda va Muxtor elchi – Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary*, *Венская конвенция о дипломатических сношениях 1961 года – Diplomatiq munosabatlar to'g'risidagi 1961-yil Vena Konvensiyasi – 1961 Vienna Convention on Diplomatic Relations*).

С точки зрения географии употребления выделяются следующие типы дипломатических терминов:

1. Интернационализмы – это термины, «которые полностью совпадают с терминами других языков и по его действительному значению, и по звуковому составу... Нельзя, конечно, признать международным (в широком смысле этого слова) термин, принятый лишь в двух или даже трех языках».¹ С учетом образования в дипломатической терминологии данные термины-интернационализмы являются заимствованными. В зависимости от степени совпадения форм данные типы терминов делятся на следующие подтипы:

- **полные интернационализмы** (транскрипты): *легат – legat – legat*, *ЮНЕСКО – YUNESKO – UNESKO*, *ультиматум – ultimatum – ultimatum*, *вето – veto – veto* и др.;

- **частичные интернационализмы** (транслитеранты): *санкциу – sanksiyalar – sanctions*, *резолюция – rezolyutsiya – resolution*, *декларация – deklaratsiya – declaration*, *дипломат – diplomat – diplomatist* и пр.

2. Национальные дипломатические термины русского и узбекского языков – это термины и терминосочетания, которые используются исключительно в национальных языках тех или иных стран, в частности, Узбекистана или России и не всегда имеют прямой аналог в других языках. По происхождению такие термины являются исконными и для русского языка, и узбекского.

С точки зрения современной лингвистики к национальным терминам русского и узбекского языков относятся такие лексические единицы, которые наиболее соответствуют морфологическим и синтаксическим правилам изучаемых языков, обладают семантической точностью и четкостью для точной передачи значений и концепций, а также отражают уникальные особенности и культурные аспекты этих народов. Так, к **национальным дипломатическим** терминам следует отнести такие, как *Великое Посольство – Buuyuk Elchilik – Grand Embassy*, *верительные грамоты – ishonch*

¹Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М., «Наука», 1982, с. 36.

yorliqlari – credentials, глава государства – davlat rahbari – head of state, добрые услуги – xayrli xizmat – good offices, заявление – bayonot – statement, национальные интересы – milliy manfaatlar – the national interest, открытый город – ochiq shahar – open city, полномочный представитель – muxtor vakil – plenipotentiary, свобода вероисповедания – din erkinligi – freedom of religion, соглашение – kelishuv – agreement и др. Вместе с этим в современном мире наблюдается увеличение глобальной интерконнективности и культурного взаимодействия, что может приводит к размыванию границ между национальными терминами и проявлению более универсальных или общих концепций. При этом следует учитывать тот факт, что многие национальные термины в процессе дипломатического делопроизводства употребляются также в родственных языках. В этих условиях более корректно относить такие единицы дипломатической лексики к интернационализмам в зависимости от степени распространенности употребления в тех или иных национальных языках.

3. С.В.Гринев-Гриневиц выделяет также **местные термины**, которые используются «в относительно небольшом ареале, обычно рамках местного диалекта или говора»¹. При анализе источников дипломатической терминологии обнаруживается отсутствие специальных лексических единиц, относящихся к типу местных терминов. Кроме того, не наблюдается случаев использования подобных терминов в устной или письменной речи специалистов в этой области. Данный факт свидетельствует о том, что дипломатическая терминология, как правило, развивается в более широком контексте и подвержена влиянию международных стандартов и практик. Это означает, что специалисты в области дипломатии предпочитают использовать общепринятые термины, которые понятны и актуальны на международной арене. Отсутствие местных терминов может также указывать на то, что дипломатический язык стремится к унификации, чтобы избежать недоразумений и обеспечить четкость в коммуникации между представителями различных стран.

4. **Регионализмы** – это термины, «применяемые в нескольких смежных странах, использующих один национальный язык, или в крупном регионе страны».² Они отражают особенности лексикона, характерные для определённого географического пространства, и служат связующим звеном между языками и культурами данного региона. Так, к регионализмам относятся такие термины как *посол – elchi – ambassador* и *посольство – elchixonon – embassy*, так как употребление терминов «посол» и «посольство» наряду с русским также в украинском и белорусском языках, а терминов «*elchi*» и «*elchixonon*» – в узбекском, казахском и киргизском языках дают нам основание полагать, что данные термины с точки зрения современного языкознания, а также с учетом их региональной распространенности не являются национальными терминами, а, как отмечалось выше, по происхождению являются исконными.

В одном языке определенное понятие может быть выражено одним словом, в то время как в другом – целой фразой или конструкцией. Это может привести к недопониманию и искажению смысла при переводе. Дипломатические термины могут быть разделены на несколько категорий, в зависимости от их содержательной (семантической) структуры. Например, однозначные термины имеют только одно значение, в то время как многозначные термины имеют несколько значений.

С учетом структурно-семантических особенностей необходимо выделить следующие категории дипломатических терминов:

- **однозначные** (моносемичные): *реквизиция – rekvizitsiya – requisition, консенсус – konsensus – consensus, инаугурация – inauguratsiya – inauguration, плебисцит – plebissit – plebiscite* и др.;

- **многозначные** (полисемичные): *протокол – protokol – protocol*, который в узбекском языке, так же как и в русском имеет следующие значения: «совокупность общепринятых правил, традиций и условностей, соблюдаемых правительствами, ведомствами иностранных дел, дипломатическими представительствами, дипломатическими работниками и другими официальными лицами в международном общении; документ, удостоверяющий какой-либо факт; документ, содержащий запись всего происшедшего на заседании, собрании, судебном процессе и т.п.».³ В эту группу также

¹ Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений, М., издательский центр «Академия», 2008, с. 65.

² Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений, М., издательский центр «Академия», 2008, с. 65.

³ Словарь русского языка в 4 томах (Малый академический словарь). Под ред. А.П.Евгеньевой. Т I, М., 1987, с. 536.

можно включить *geopolitika – geosiyosat – geopolitics, missiya – missiya – mission, statym – statut – statute* и др.

Выделяются также:

1. **Частично мотивированные дипломатические термины** содержат элементы, которые указывают на их значение, но не полностью объясняют его. Они могут иметь корень, который дает некоторое представление о семантике, но для полного понимания требуется дополнительный контекст, например, *дипломатическая нота – diplomatic nota – diplomatic note*. Слово «*нота – nota – note*» может означать сообщение или документ, а также музыкальную ноту, но в контексте дипломатии это означает официальный документ между государствами, дипломатическими представительствами и т.д.

2. **Полностью мотивированные дипломатические термины** имеют четкое и полное значение, которое можно понять из их составляющих. Они часто образованы от слов, которые ясно указывают на их функцию или содержание. Например, в терминосочетании *мирный договор – tinchlik shartnomasi – peace treaty* слово «*мирный – tinchlik – peace*» указывает на отсутствие войны, а «*договор – shartnoma – treaty*» подразумевает соглашение между сторонами. Вместе они ясно обозначают соглашение о прекращении конфликтов и военных действий.

3. **Немотивированные дипломатические термины** не имеют очевидной связи с их значением и могут быть трудными для понимания без специального знания или контекста. Немотивированные дипломатические термины часто представляют собой заимствованные слова или фразы. Например, в дипломатии термин *протокол – protokol – protocol* обычно относится к набору общепринятых правил, дипломатическими миссиями, главами государств, официальными лицами во время встреч, но его использование может быть неочевидным для тех, кто не знаком с дипломатическим языком.

Заключение. Дипломатическая деятельность, являясь неотъемлемой частью международных отношений, требует комплексного подхода к пониманию терминологического пространства данной сферы. В рамках дипломатики выделяются различные типы терминов, такие как базовые термины, представляющие собой основополагающие концепты, такие как *внешняя политика – tashqi siyosat – foreign policy* и *национальные интересы – milliy manfaatlar – the national interest*, которые служат основой для более сложных понятий. Привлеченные термины из смежных областей знания (политики и юриспруденции) играют значимую роль в формировании единой терминологической системы дипломатии. К таким терминам относятся *суверенитет – suverenitet – sovereignty, автономия – muxtoriyat – autonomy* и *международное право – xalqaro huquq – international law*, которые акцентируют внимание на междисциплинарности данной области знания.

Изучение различий между дипломатическими терминами на разных языках представляет собой важную задачу, требующую системного подхода и глубокого анализа. Исходя из проведенного анализа и классификации можно сказать, что основные принципы и закономерности перевода таких терминов между различными языками, способствует уменьшению вероятностей ошибок при передаче специфических понятий и установлению более точных соответствий между оригиналом и переводом. Кроме этого, построение единой системы классификации и соответствия таких терминов способствует эффективному обмену информацией на международном уровне и содействует успешной дипломатической коммуникации.

Использование таких терминосочетаний, как *экономические санкции – iqtisodiy sanksiyalar – economic sanctions, торговые соглашения – savdo shartnomalari – trade agreements* и *военнополитический альянс – harbiy-siyosiy ittifoq – military-political alliance* подчеркивает многоаспектность современных вызовов в области международных отношений и указывает на необходимость учета контекста при интерпретации этих терминов. Понимание специфики терминосистемы не только улучшает коммуникацию в рамках международных переговоров, но также способствует более глубокому осмыслению процессов глобального управления и разрешения конфликтов на международной арене. В дальнейшем целесообразно продолжить исследования в этой области с акцентом на динамику изменений в терминах в контексте новых вызовов современности, а также рассмотреть влияние культурных аспектов на формирование дипломатической лексики.

Таким образом терминоведческий подход позволяет осуществить классификацию терминов на различные категории, что способствует более глубокому пониманию структуры и динамики изучаемой нами терминологии. Данный подход к отбору и классификации дипломатических терминов позволяет не только определить наличие различных категорий терминов, но также выявить

отсутствие присущих другим терминологиям категорий. Это объясняется тем, что дипломатический язык, как правило, развивается в более широком контексте и подвержена влиянию международных стандартов и практик. Данный феномен может быть связан с тем, что специалисты в области дипломатии, работающие в многоязычной среде, где использование локальных терминов может создать путаницу или привести к неправильному толкованию, предпочитают использовать общепринятые термины, которые понятны и актуальны на международной арене. Кроме этого дипломатический язык стремится к унификации, чтобы избежать недоразумений и обеспечить четкость в коммуникации между представителями различных стран.

Список использованной литературы:

- (1). Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений, М., издательский центр «Академия», 2008, 304 с.
- (2). Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. Москва, «Наука», 1977, 246 с.
- (3). Дипломатический словарь. В 3-х т., глав. ред. А.А.Громыко (и др.). Т I, М., Политиздат, 1971, Т I, А-И, 612 с.
- (4). Дипломатический словарь. В 3-х т. Глав. ред. А.А.Громыко (и др.). Т II, М., Политиздат, 1971, Т II, К-П, 1971, 592 с.
- (5). Дипломатический словарь. В 3-х т. Глав. ред. А.А.Громыко (и др.). Т III, М., Политиздат, 1973, Т III, Р-Я, 1973, 719 с.
- (6). Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. Т.Л.Канделаки. Москва, «Наука», 1977, 167 с.
- (7). Лейчик В.М. Терминоведение. предмет, методы, структура. Изд 3-е. Издательство ЛКИ, 2007, 126 с.
- (8). Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоположений. М., «Наука», 1982, 152 с.
- (9). Саидов Х.А. Дипломатическая терминология и её особенности в разнотерминовых языках. Текст научной статьи по специальности «Языкознание и литературоведение». Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук, 2012, с. 220.
- (10). Словарь русского языка в 4 томах (малый академический словарь). Под ред. А.П.Евгеньевой. Т I, М., 1987, с. 536.
- (11). Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. Изд. 6-е, М., 2012, 248 с.

Фузайлова Виолетта Борисовна (университет Пучен, город Ташкент, магистрант кафедры корейский язык и менеджмент; e-mail: violetta_conference_article@mail.ru)

РОМАНТИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ГЛАВНЫХ ГЕРОЕВ РОМАНА ЛУИЗЫ МЭЙ ОЛКОТТ “МАЛЕНЬКИЕ ЖЕНЩИНЫ”

***Аннотация.** В статье рассматривается появление романтизма, как нового направления литературы. В представленной статье анализируются романтические образы главных героев произведения американской писательницы Луизы Мэй Олкотт “Маленькие женщины”. Изучены вопросы художественного образа. Проанализированы главные герои романа.*

***Ключевые слова:** романтизм, романтический образ, герой, реализм, “Маленькие женщины”, литературная самобытность.*

Fuzaylova Violetta Borisovna (Toshkent shahridagi Bucheon universiteti magistranti, koreys tili va menejment fakulteti; e-mail: violettaoksana@mail.ru)

LUIZA MEY ALKOTTNING “KICHIK AYOLLAR” ROMANI BOSH QAHRAMONLARINING ROMANTIK QIYOFASI

***Annotatsiya.** Maqolada romantizmni adabiyotda yangi yo‘nalish sifatida paydo bo‘lishi ko‘rib chiqilmoqda. Ushbu maqolada amerikalik yozuvchi Luiza Mey Alkottning “Kichik ayollar” asaridagi bosh qahramonlarning romantik obrazlari tahlil qilindi. Shuningdek, badiiy obraz masalalari o‘rganilib, romanning bosh qahramonlari tahlilga tortildi.*

***Kalit so‘zlar:** romantizm, romantik obraz, qahramon, romantizm, realizm, “Kichik ayollar”, adabiy o‘ziga xoslik.*

Fuzaylova Violetta Borisovna (Bucheon University in Tashkent, master degree, faculty of Korean language and management; e-mail: violetta_conference_article@mail.ru)

ROMANTIC IMAGE OF MAIN HEROES IN NOVEL "LITTLE WOMEN" BY LOUISA MAY ALCOTT

Annotation. The presented article analyzes romanticism as a new movement in literature. This article gives the romantic images of the main characters in the work of the American writer Louisa May Alcott "Little Women". In presented article been analyzed issues of artistic image in novel. The given work presents main heroes of the novel.

Key words: Romanticism, romantic image, hero, romanticism, realism, "Little Women", literary originality.

Введение (Introduction). Зарождение романтизма, как нового тренда литературы появилось в середине 18 века, и имело огромное значение на социальные и культурные аспекты жизни людей. Индустриальные изменения привнесли новизну, сельское хозяйство уже не имело такого сильного значения, как это было ранее. В этот период появляется новый романтический образ героев, который отличался от предшествующего вида мышления, что можно было увидеть в литературе. Ключевым моментом развития литературы романтического периода становится образ героя.

Анализ литературы по теме (Literature review). В представленной статье рассматриваются вопросы романтизма. В статье рассматриваются материалы в оригинале и переводе. Проанализированы следующие произведения писателя Луизы Мэй Олкотт "Little women" [2]. Изучена терминология на тему: "Художественный образ" [1].

Методология исследования (Research methodology). В представленной статье сделан подбор и накопление необходимой научной литературы. Анализ подобранной литературы. Проанализировано взаимодействие литературных героев в произведении Луизы Мэй Олкотт "Маленькие женщины". Произведены теоретические исследования на тему общих представлений.

Анализ и результат (Analysis and results). "Художественный образ – это форма отражения действительности в искусстве; любое явление, творчески переосмысленное и воссозданное автором в произведении" [1].

Образ романтического героя отличался легкостью, сентиментальным отношением к миру и природе, чужкостью осмысления отношения между близкими людьми. Романтический персонаж всегда раним и испытывает переживания, присутствует неуверенность и сомнения. Романтический герой имеет положительный образ у читателя, так как всегда верит в прекрасное. Внутренний мир романтического героя часто глубокий. В восприятии романтиков особое место занимает красота, и редкое умение видеть это в простоте природы, которая его окружает. Описание природы для романтиков становятся не только эстетическим элементом произведения, это приносит особые смыслы. С помощью природы автор часто описывает время и место, в котором происходят главные события литературных персонажей. Романтические персонажи часто проявляют свои чувства вместе с природой, у читателя создается ощущение созвучия души человека и природы.

Особое место у романтических героев занимает душевная составляющая, внутренний мир и высокие моральные требования к себе романтических героев противопоставляются уже более поздним героям. Европейская литература проходит долгий путь развития романтизма литературы, от странствий из скандинавских стран до Франции. Европейский романтизм, оказал влияние на литературу Америки. Упомянув самых ярких представителей романтизма, можно отнести английских писателей с уникальной составляющей романов, таких как: Чарльз Диккенс, Джейн Остин и сестры Бронте. Имея большую популярность романтизм, сумел оказать влияние на американский реализм. Некоторые писатели использовали романтический элемент, как одну из составляющих создания романа.

Луиза Мэй Олкотт, активно использовала романтические элементы для создания положительного образа персонажа, придавая ему романтический характер, противопоставляя два жанра романтизм и реализм. Один из основных действующих персонажей ее романа Лори, в произведении "Маленькие женщины", вызывает положительный отклик у читателя. Образ богатого, но при этом незаурядного человека, располагает простотой мотивов. В нем прослеживается особая доброта к людям в виде хороших дружеских отношений с семьей Марч. Его доброжелательность и галантность видна практически с первых страниц произведения.

"How is your cat, Miss March?" asked the boy trying to look sober while his black eyes shone with fun. "Nicely, thank you, Mr. Laurence. But I am not Miss March, I am only Jo," returned the young lady.

“I am not Mr.Laurence, I am only Laurie”.

“Laurie Laurence, what an odd name”.

“My first name is Theodore, but do not like it, for the fellows called me Dora, so made them say Laurie instead” [2].

Главная героиня Джо, испытывает большое доверие к Лори. Она делится с ним хорошими моментами и горестями. Она часто называет Лори, Teddy – мишка, в знак особой доброты. Он сопереживает, всегда готов выслушать ее горести, и приходит на помощь в самых сложных ситуациях жизни Джо. Лори не просто сопереживает, автор описывает его как тонкую натуру, способную прочувствовать все.

Главная героиня романа имеет схожесть с биографией и характером самой Л.М.Олкотт. А прототипом всей семьи Марч, является семья Олкотт. Характеры сестер так же берут свое начало в семье Олкотт. Взаимосвязь сестер, помощь и сочувствие в различных жизненных перипетиях видны еще с первых страниц романа “ Маленькие женщины”.

“Little Women is a charming, intimate coming-of-age story about family love, loss, and struggle set in a picturesque rendering of mid-nineteenth century New England life. What sets it apart is the young woman at its center. Her name is Jo March, but her character is Louisa Alcott” [3].

Дядя Лори, также проявлял особую теплоту и заботился о семье. Нетипичная доброта героев показывает, как важны для них были отношения и насколько душевно они относились друг к другу. Мистер Лауренс, старался помогать семье, и делился самым близким и дорогим- для него это были воспоминания. Тонкость проявляется в увлечении и любви к музыке.

“There, Beth, that is an honor to be proud of, I am sure! Laurie told me how found Mr. Laurence used to be of the child who died, and how he kept all her little things carefully. Just think he is giving you, her piano. That comes of having big blue eyes and loving music” [4].

Лори предстает перед читателем добрым юношей, которому покровительствует дядя. Он всегда отзывчив к семье Марч, и водит дружбу с сестрами. В романе персонаж Лори, показан как человек, который строит свое общение вне финансов. В романе отчетливо показано финансовое положение семейства Марч, как затруднительное. Это можно увидеть в следующих строках:

“A poor, bare, miserable room it was, with broken windows, no fire, ragged bedclothes, a sick mother, wailing baby, and a group of pales, hungry children cuddled under one old quilt, trying to keep warm” [5].

Можно понять, насколько хорошо складывались отношения между молодыми. В нем нет присущего снобизма, который часто использовали английские романтики, такие как Чарльз Диккенс в своих произведениях. При этом писатель Луиза Мэй Олкотт, добавляет ему большего романтизма при помощи описаний его непростого детства, так как Лори был сирота.

Романтическое своеобразие также можно проследить в манерах Лори, писатель показывает его чутким и сентиментальным молодым парнем, который всегда обращает внимание на эстетику и манеры. В его характере можно увидеть, как чувства превосходят разум, он полон смутения.

“I like his manners, and he looks like a littlee gentleman, so I have no objection to your knowing him, if a proper opportunity comes. He brought the flowers himself, and I should have asked him in, if I had been sure what was going on upstairs. He looked so wistful as he went away, hearing the frolic and evidently having none of his own” [6].

Интересны и взаимоотношения Лори с Джо, которая является ярким реалистическим характером романа. Романтизма персонажам добавляют чувства, которые появляются у Лори к Джо. Тем самым они становятся главными действующими романтическими персонажами. Важно отметить, что образ Джо является антагонистом викторианства, ее мысли и побуждения показаны в противовес образу викторианского ангела, который являлся примером для подражания того времени.

Она молодая, веселая, стремительная девушка, поведение которой достаточно противоречиво общественным нормам. Она не стремится вступать в брак и создавать домашний очаг, что сильно отличает ее от сестер и окружения. Молодая, талантливая и полная надежд и стремлений, именно такой реалистичный образ рисует писатель.

“So it is, cried Laurie, who was playing chess in a corner with Jo. I knew girl once, who had really remarkable talent for music, and she did not know it, never guessed what sweet little things she composed when she was alone, and would not have believed it if anyone had told her” [7].

В главном персонаже произведения “Маленькие женщины” Джо есть сочетание, которое редко можно встретить среди других персонажей, это мечтательность, при этом стремление к своим целям. У нее не просто мечты, как у Лори, романтического персонажа, она также наполнена действиями и стремлениями, что и превращает ее в реалистический персонаж. Описание ее характера можно увидеть на страницах романа в виде борьбы за свои желания обрести личное счастье таким, каким она его видит.

В романе “Маленькие женщины” есть также второстепенные герои, такие как Мег, которые также романтичны и имеют все характерные черты для романтиков своего времени. Она прекрасно чувствует красоту и стремится к ней. Осознание сложного положения своей семьи ей дается сложно. Романтическое стремление ко всему аристократическому, тонкому, ей также присущи легкость в общении, любовь к природе.

“It is one of her aristocratic tastes, and quite proper, for a real lady is always known for the neat boots, gloves, and handkerchief,” replied Meg who had a good many little aristocratic tastes of her own.” [8]. В данном персонаже можно увидеть внутреннюю борьбу своих желаний и реальности, в которой приходится жить Мэг. Внутреннее несогласие, неприятие и надежда на улучшение, являются ведущей чертой романтических персонажей.

“It is like other people, you know, and I always envy girls who do such things, I am so found of luxury”, said Meg trying to decide which of two shabby gowns was at least shabby” [9].

Автор Луиза Мэй Олкотт тонко чувствует природу, описывая сельскую жизнь людей, красоты, которые их окружали. Тема осени и ностальгии прослеживается в романе “Маленькие женщины”.

“Jo pointed, and Laurie set up to examine, for the through an opening in the wood one could look cross the wide, blue river, the meadows on the other side, far over the outskirts of the great city, to the green hills that rose to meet the sky. The sun was low, and the havens glowed with the splendor of an autumn sunset. Gold and purple clouds lay on the hilltops, and rising high into the ruddy light were silver white peaks that shone like the airy spires of some Celestial city” [10].

Существенным аспектом в понимании персонажей “Маленькие женщины”, является авторское своеобразие и особое использование элементов романтизма в реалистическом романе, это придает роману многообразие красок, которое позволяет читателю погрузиться в атмосферу времени и почувствовать персонажи, их характер, пронаблюдать как положительные, так и отрицательные образы, проследить сопереживание и линейность природы, которая также является неотъемлемой составляющей произведения творчества Луизы Мэй Олкотт. Исходя из вышеперечисленного можно сказать, что роман писателя имеет уникальную литературную самобытность.

Заключение и рекомендации (Conclusion and recommendations). В результате проведенного анализа на базе произведений Луизы Мэй Олкотт, были выявлены аналогии среди героев произведения “Маленькие женщины”. Результат изученности образов героев произведения, дает возможность понять, какие персонажи можно отнести к романтическим персонажам, а какие герои имеют черты реализма. В представленной работе изучены вопросы романтизма, как заключение из изученного литературного периода, сделаны выводы и выведены характерные для романтизма аспекты в творчестве Луизы Мэй Олкотт. Как основная часть были представлены вопросы художественного образа.

Список использованной литературы:

- (1). Е.А.Титаренко, Е.Ф.Ходыко. Литература в схемах и таблицах. Москва, 2012, с. 19.
- (2). Л.Олкотт. Little women. Москва, издательство АСТ, 2022, с. 23.
- (3). Louisa May Alcott the woman behind the Little women. Harriet Reisen. Published by Picador Press, an imprint of Henry Holt and Company (2009), p. 24.
- (4). Л.Олкотт. Little women. Москва, издательство АСТ, 2022, с. 49.
- (5). Л.Олкотт. Little women. Москва, издательство АСТ, 2022, с. 13.
- (6). Л.Олкотт. Little women. Москва, издательство АСТ, 2022, с. 19.
- (7). Л.Олкотт, Little women. Москва, издательство АСТ, 2022, с. 55.
- (8). Л.Олкотт. Little women. Москва, издательство АСТ, 2022, с. 22.
- (9). Л.Олкотт. Little women. Москва, издательство АСТ, 2022, с. 28.
- (10). Л.Олкотт. Little women. Москва, издательство АСТ, 2022, с. 112.

Abdinazarov Xasan Shaymanovich (Associate professor, English language teacher, researcher Department of Foreign languages, Karshi Engineering-Economics institute, Karshi, Uzbekistan;
Abdinazarov_2017@mail.ru)

UNDERSTANDING SPECIALIZATION THROUGH IT

Annotation. Innovative technology facilitates interpreting and understanding the spoken and written contexts in the national and international society. Therefore, learners, students often employ IT application through mobile platforms, especially, for their aim of study and translation purposes. However, any unknown term or word may seem a key to understanding the main idea of the context in the area of specialization. Furthermore, the adult learners need to have fundamental or advanced knowledge in their area of expertise in order to translate the whole context. Besides, adult learners often utilize e-platforms such as Google-translator to fast translate terminology of any sphere. This paper highlights the importance of e-platforms for acquiring FL, especially, English for oil and gas industry.

Key words: linguistic skills, learners, FL, petroleum engineering.

MUTAXASSISLIKKA OID BO‘LGAN MATNLARNI IT YORDAMIDA TUSHUNISH

Annotatsiya. Innovatsion texnologiyalar milliy va xalqaro hamjamiyatda og‘zaki va yozma kontekstlarni talqin qilish va tushunishni osonlashtirdi. Shu sababli talaba-yoshlar, ko‘p hollarda, mutaxassislikni va ma‘lum bir fanni o‘rganish, tarjima qilish maqsadida mobil ilovasidan foydalanadilar. Biroq har qanday noma‘lum atama yoki so‘z mutaxassislik sohasidagi matnni asosiy g‘oyasini tushunish uchun kalit bo‘lib tuyulishi mumkin. Bundan tashqari, talaba-yoshlar butun kontekstni tarjima qilish uchun ma‘lum bir tajriba, kunikma bo‘yicha fundamental yoki ilg‘or bilimlarga ega bo‘lishlari kerak. Shu bilan birga, talabalar tez-tez har qanday soha terminologiyasini tezkor tarjima qilish uchun Google-tarjimon kabi elektron platformalardan foydalanadilar. Ushbu maqolada FL, xususan, neft va gaz muhandisligi hamda ingliz tilini tushunish, bilish uchun elektron platformalarning muhimligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: lingvistik ko‘nikmalar, talaba yoshlar, FL, neft va gaz muhandisligi.

ПОНИМАНИЕ СПЕЦИАЛИЗАЦИИ ЧЕРЕЗ ИТ

Аннотация. Инновационные технологии облегчают интерпретацию и понимание устной и письменной речи в национальном и международном обществе. Поэтому учащиеся, студенты часто используют ИТ-приложения через мобильные платформы, особенно для своих целей обучения. Однако любой неизвестный термин или слово может показаться ключом к пониманию основной идеи контекста в области специализации. Более того, взрослые учащиеся должны обладать фундаментальными или продвинутыми знаниями в своей области знаний, чтобы перевести весь контекст. Кроме того, взрослые учащиеся часто используют электронные платформы, такие как Google-translator для быстрого перевода терминологии любой сферы. В этой статье подчеркивается важность электронных платформ для изучения иностранного языка, особенно английского языка для нефтегазовой отрасли.

Ключевые слова: лингвистические навыки, учащиеся, нефтегазовая отрасль.

Introduction. At present human with high interest are learning FL because it is high request in the sphere of tourism, trade and education and oil and gas industry. English invested endless opportunities for learners to reach their aim and get goals in science. As a consequence, youngsters are being addicted to information technology, especially, e-platforms such as face-book, what’s up, telegram and many more. Besides, all prefer acquiring FL through innovative technology such as multimedia and web sites. In some tasks, class activities, e-platforms are being needful to understand the main context and idea relating to oil and gas industry they are studying in English. Additionally, they are keen on utilizing Google-translator platform to translate authentic contexts which are full of terminology they never encounter in their daily lives. Apart from, we carried out comparative analysis in translation having been employed by GT and human mind. As a result, human mind translation was more effective comparing to GT which does grammatical, spelling, and lexical errors. As a result, adult learners may feel ambiguity in translation. This may trigger to misunderstanding the specialty.

Literature Review. Technology provided a golden opportunity for human to use in order to alleviate their difficult tasks in education, especially, language learning. The students of petroleum engineering prefer IT resources to interpret and understand the meaning of authentic context in their field of learning. IT resources such as Google-translator or online dictionary help the students to translate terminology of their expertise in short time as they expect, but there may have lexical, grammatical, spelling, word order errors in their translation. Linguists (K.Mundt, M.Groves, E.Josefsson, H. Bahri, T.Mahadi) conducted a

research on the issues of importance and effectiveness of machine translation in translating texts, sentences from L1 to L2 or from L2 to L1 languages and they stated that translating by machine is not costly, but there may be ambiguity in understanding the translated words or sentences because of inaccuracy. Furthermore, Halliday revealed that authentic text on technical specialty is built with terminology, grammatical rule, and syntax. Translating should be in grammatical accurate and phonetically exact, lexically understandable, perceivable. Otherwise, errors occurring in translation may trigger to misunderstanding and inevitable destruction of language. Moreover, the students with different expertise should pay high attention to the errors and have to correct.

Some indications between GT and Human mind interpretation as followings;

Human mind translation:

- Is able to find appropriate word for translation in all cases;
- Translate sentences without errors;
- Is able to decide which word to select and why;
- Human mind translation, on the other hand, can produce well-constructed, no ambiguity translations of any kind texts;
- Present understandable context to readers;
- Choose appropriate words by lexical-semantic feature;
- Is able to control a wide range of texts which computers unable;
- Is able to cope with translation errors in time;
- Is able to solve morphological-syntactic, lexical-semantic features in the translation sentences.

Google-translator:

- Is not a native speaker of any language;
- Never presents words in lexical-semantic way;
- Is not able to choose appropriate words;
- Is unable to decide which terminology to use in translation;
- Have some errors: morphological-syntactical, lexical-semantic, and orthographic.

Research Methods. In the area of learning terminology of oil and gas industry between two languages such as English and Uzbek, methods of contrastive typological were employed in understanding two languages and their lexical-semantic, structural features, and contrastive translation which promoted us making analysis on the issues of finding similarities and differences between them.

Specialty-oriented context translated by human. *Reservoir engineers are concerned with the physics of oil and gas distribution and their flow through porous rocks-various hydrodynamic, thermodynamic, gravitational, and other forces involved in the rock-fluid system* (Abdinazarov X. 2023:25).

Muhandislar neft va gazni fizik jihatdan taqsimlanishi hamda yerning g'ovak qismidan o'tuvchi mahsulotni gidrodinamik, termodinamik va tortishish kabilar bilan shug'ullanishadi.

Kollektor muhandislari neft va gaz taqsimoti fizikasi va ularning g'ovakli tog' jinslari orqali o'tishi – turli xil gidrodinamik, termodinamik, tortishish va tosh-suyuqlik tizimida ishtirok etadigan boshqa kuchlar bilan shug'ullanadilar (done by Google-translator).

According to the translation, technical words such as *reservoir engineers, rock-various, hydrodynamic, thermodynamic and gravitational* words are considered to be very specific terminology which learners need to know about their specialty. Furthermore, it is even hard to translate those terms from English into Uzbek in exact meaning. Therefore, translation done by human is correct, logically well-constructed.

Gas gathering is where gas is captured and piped from the well head to the gathering center where it is prepared for transportation to its final distribution center (Jon Naunton and Alison Pohl. 2011:48).

Gaz qudug'idan quvur orqali chiqayotgan gaz mahsulotini, asosan, gaz tuplanadigan yer osti gaz omborlariga yuboriladi va u yerdan gazni qayta ishlash zavodiga quvur orqali junatiladi.

The smallest hydrocarbons are colorless gases under normal temperature and pressure. These are small molecules with one, two, three, or four carbon atoms. The smallest is methane which has one carbon atom surrounded by four hydrogen atoms (Jon Naunton and Alison Pohl. 2011:17).

Eng kichik uglevodorod normal haroratda va bosim ostida shakllangan rangsiz gaz hisoblanadi. Kichik molekularlar bir, ikki, uch va to'rtta uglerod atomlardan tashkil topgan. Eng kichik atom bu metan bo'lib, bitta uglerod atomiga ega bo'lib, to'rtta vodoroddan iborat.

Analysis and Results. By comprehending the language of technical subject learners should know the meaning of terminology in L1 and L2. Today majority of adult learners use electronic applications to

translate any unknown words or terms according to their specialty through machine translation and by relying on their background knowledge and prior experience. By contrastive translation above-mentioned context was translated from English into Uzbek by Human mind and Google-translator. It is obviously seen that there are a lot of lexical, grammatical, spelling, word-order errors observed in translation done by machine.

Conclusion. At present time, IT and artificial intelligence inevitably facilitates human employment and life and a great number of population of the globe rely on AI to ease their jobs, let them being free, staying away from heavy workloads at the offices by sitting in front of the computers and thinking a lot of time, filing papers or books one by one. What's more, mobile phones with e-platform are being fast effective than before. Adult learners or students at higher education system prefer working on computers, e-platforms to find their solutions to the linguistic problems they encounter. However, translating contexts focusing on oil and gas industry from English into Uzbek is not easy to accomplish with the help of GT. That's why adult learners need to have fundamental knowledge in oil and gas industry and English too. They should be aware of terminology of oil and gas industry.

References:

- (1). Abdinazarov X.Sh. English for petroleum engineering. Qarshi, intellect. 2023, p. 190.
- (2). Groves, M., & Mundt, K. (2015). Friend or foe? Google translate in language for academic purposes. English for Specific Purposes, 37(1), p. 112–121. <https://doi.org/10.1016/j.esp.2014.09.001>
- (3). Josefsson, E. (2011). Contemporary approaches to translation in the classroom: A study of students' attitudes and strategies. Retrieved from <http://urn.kb.se/resolve?urn:jurn:nbn:se:du-5929>
- (4). Bahri, H., & Mahadi, T.S.T. (2016). Google translate as a supplementary tool for learning Malay. A case study at Universiti Sains Malaysia. Advances in Language and Literary Studies, 7(3), p. 162–167.
- (5). Halliday, M.A.K. 1994. Spoken and Written Modes of Meaning. Media Texts: Authors and Readers researchgate.net.
- (6). Jon Nauton and Alison Pohl. Oil and gas 2. Oxford English for Careers. Oxford university press. 2011, 135 p.

Sratdinova Gulbakhar Bakhtiyarovna (Assistant-teacher of Karakalpak State University)

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF TEXTILE TERMS IN ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES

Annotation. This article analyses the comparative analysis of textile-related terminology in English and Karakalpak, focusing on linguistic structures, cultural influences, and practical implications for translation and education. Data were collected from dictionaries, industry glossaries, and academic publications, with terms categorized by origin, structure, and usage. The findings reveal significant differences in the lexical composition of textile terms, including the prevalence of loanwords in Karakalpak and native equivalents in English. Cultural nuances often influence term adoption and usage, highlighting challenges in cross-linguistic communication within the textile industry. This research contributes to the understanding of technical language dynamics in both languages.

Keywords: textile terminology, English-Karakalpak translation, linguistic comparison, cultural influence, technical language, bilingual glossaries

INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARI TO'QIMACHILIK TERMINLARINING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va qoraqalpoq tillaridagi to'qimachilik bilan bog'liq terminologiyani qiyosiy tahlil qilishni o'rganadi, tilshunoslik tuzilmalari, madaniy ta'sirlar va tarjima va ta'limga oid amaliy ahamiyatga e'tibor qaratadi. Ma'lumotlar lug'atlardan, sanoat g'lossariylaridan va akademik nashrlardan yig'ilgan bo'lib, terminlar kelib chiqishi, tuzilishi va foydalanishga ko'ra tasniflangan. Tadqiqot natijalari mato terminlarining leksik tarkibida sezilarli farqlarni ochib beradi, jumladan, qoraqalpoq tilida boshqa tillardan kirgan so'zlarning keng tarqalishi va ingliz tilidagi mahalliy ekvivalentlar ko'rsatilgan. Madaniy farqlar, ko'pincha, terminlarni qabul qilish va ishlatishga ta'sir qiladi, bu esa mato sanoatidagi tillararo muloqotdagi qiyinchiliklarni ta'kidlaydi. Ushbu tadqiqot ikki tilda ham texnik til dinamikasini tushunishga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: mato terminologiyasi, ingliz-qoraqalpoq tarjimasi, lingvistik taqqoslash, madaniy ta'sir, texnik til, ikki tilli glossariylar.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТЕКСТИЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В АНГЛИЙСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В этой статье анализируется сравнительному анализу текстильной терминологии на английском и каракалпакском языках, с акцентом на лексические структуры, культурные влияния и практические аспекты перевода и образования. Данные были собраны из словарей, отраслевых глоссариев и академических публикаций, при этом термины были классифицированы по происхождению, структуре и использованию. Результаты исследования выявили значительные различия в лексическом составе текстильных терминов, включая преобладание заимствованных слов в каракалпакском языке и коренные эквиваленты в английском. Культурные нюансы часто влияют на принятие и использование терминов, что подчеркивает проблемы межъязыковой коммуникации в текстильной промышленности. Данное исследование способствует пониманию технической динамики языка в обоих языках.

Ключевые слова: текстильная терминология, перевод с английского на каракалпакский, лингвистическое сравнение, культурное влияние, технический язык, двуязычные глоссарии

Introduction. Textiles have played a pivotal role in human history, serving not only as essential commodities but also as cultural artifacts reflecting the identity and traditions of societies [8;312–315 p.]. In today's globalized world, the textile industry is a major contributor to international trade and economic growth. As the industry evolves, so does the language used to describe its processes, materials, and products. This evolution is particularly evident in multilingual contexts, where terminology often carries cultural and technical significance [7;190–194 p.]. The study of textile-related terms in English and Karakalpak presents a unique opportunity to explore the linguistic and cultural dynamics influencing technical vocabulary. English, as a global lingua franca, has significantly shaped the terminology of many industries, including textiles. In contrast, Karakalpak reflects a rich cultural heritage with its own linguistic adaptations and borrowings. Understanding the interplay between these languages is essential for effective translation, education, and industry communication. Despite the importance of accurate technical translation, there has been limited research on the comparative analysis of English and Karakalpak textile terminology. Challenges such as the lack of comprehensive Karakalpak glossaries and the nuanced meanings of terms often lead to miscommunication. This study aims to address these gaps by systematically analyzing textile-related terms in both languages, focusing on their origins, structures, and cultural influences.

Methodology. The methodology of this research is grounded in a systematic comparative analysis of textile-related terminology in English and Karakalpak. By employing diverse data sources and a structured analytical framework, the research aims to uncover linguistic and cultural influences on the formation and usage of these terms.

To ensure comprehensive coverage of textile terminology, the study relied on multiple sources:

1. Dictionaries and Glossaries:

– English and Karakalpak technical dictionaries were primary resources for identifying standardized terms.

– Bilingual glossaries offered insight into existing translations and their limitations.

2. Industry Publications:

– Manuals, catalogs, and reports provided authentic examples of textile terms in real-world usage;

– These sources were instrumental in understanding the context of technical terminology.

3. Academic Literature

– Research papers on textile linguistics enriched the study with theoretical frameworks and prior analyses;

– Studies focusing on Karakalpak language evolution and its interaction with other languages added depth to the cultural context.

Results. The comparative analysis of textile-related terminology in English and Karakalpak offers valuable insights into the linguistic structures, cultural influences, and the balance between technical and colloquial usage. These findings reflect broader trends in linguistic evolution, driven by globalization and cultural preservation.

1. Lexical Origin

The origins of textile terms in both languages reveal distinct patterns of linguistic borrowing and retention. Karakalpak relies heavily on loanwords for modern materials and technologies. For instance, terms like polyester and nylon are borrowed directly from English, with minimal adaptation. This reflects

the influence of globalization and the role of English as the dominant language in technical fields. Additionally, historical loanwords from Russian, such as *parchat* (fabric), highlight the lasting impact of Soviet industrialization. In contrast to the borrowed terms, Karakalpak retains a rich lexicon of native terms for traditional materials and practices. For example, *jún* refers to wool weaving, an essential aspect of Karakalpak culture. In English, however, most textile terms originate from Anglo-Saxon or Latin roots, with some borrowings from French (e.g., *satin*, *velvet*) [2;33–51 p.].

Category	English Example	Karakalpak Example	Notes
Loanwords	Polyester	Polyester	Borrowed from English
Native Terms	Wool	Jún	Culturally significant term in Karakalpak

2. Structural Comparison. Structural differences between English and Karakalpak textile terms are shaped by the grammatical nature of each language. English terms are often concise, comprising single words or compound structures. For example, *cotton blend* combines two simple words. Karakalpak, as an agglutinative language, tends to form descriptive phrases or words through suffixation. For instance, *paxtadan tigilgen material* translates to “fabric made of cotton”. Hybrid terms in Karakalpak frequently combine native roots with borrowed affixes or prefixes, creating terms such as *tekstil zavodi* (textile factory). This blending of linguistic elements highlights the adaptability of the Karakalpak language in integrating foreign concepts.

English Term	Karakalpak Equivalent	Structural Notes
Cotton blend	<i>paxtadan tigilgen material</i>	Descriptive phrase, agglutinative structure
Textile factory	<i>Tekstil zavodi</i>	Hybrid term combining native and borrowed parts

3. Semantic Analysis. The meanings and connotations of textile terms vary between the two languages, influenced by cultural and industrial contexts:

- Exact Equivalents.

Some terms, such as *cotton* (*paxta*), have consistent meanings across both languages.

- Cultural Nuances.

Terms like *ikat* have deeper artisanal and cultural significance in Karakalpak, while in English, they are primarily technical descriptors. Additionally, emerging concepts in English, such as *sustainable fabric* and *eco-friendly cotton*, lack precise equivalents in Karakalpak. This reflects differing priorities and the slower adoption of sustainability discourse in Karakalpak-speaking regions.

4. Influence of Globalization. Globalization has played a pivotal role in shaping textile terminology, particularly in Karakalpak. The widespread borrowing of English terms without significant modification demonstrates the influence of English as a global lingua franca. Despite globalization, Karakalpak continues to use distinct terms for artisanal textiles, showcasing linguistic resilience and cultural pride. These results highlight the dynamic interplay of language, culture, and industry in textile terminology. The study advocates for continued research and resource development to bridge linguistic and cultural divides in technical communication.

Discussion. The comparative study of textile terminology in English and Karakalpak offers a profound look into how linguistic structures, cultural influences, and the forces of globalization shape the lexicon of a technical field. By examining the differences and similarities in the way each language approaches textile terms, the study uncovers essential insights into the evolution of language in the context of modern industry and culture.

The findings of this study suggest that the linguistic landscape of Karakalpak is significantly influenced by the borrowing of terms from English and Russian, particularly in the domain of textiles. The predominance of loanwords reflects a broader trend of global interconnectedness, where English, as the international lingua franca, serves as a conduit for the diffusion of new technologies, materials, and practices. English terms like «polyester» and «jacquard» are often adopted directly into Karakalpak with minimal alteration, a phenomenon that facilitates communication within the global textile industry. However, this trend also raises concerns about the potential overshadowing of indigenous terminologies, as new technical terms may be imported rather than created or adapted to fit the local language. In contrast, the structural characteristics of Karakalpak—an agglutinative language—pose challenges when translating concise English terms into longer, more descriptive phrases. For example, while «cotton» is expressed succinctly in English, the Karakalpak equivalent «*paxtadan tigilgen material*» (meaning "fabric made of

cotton") is a longer, more complex phrase. This structural difference creates challenges for educators, translators, and professionals, particularly in technical contexts where brevity and precision are often valued. Therefore, there is a need to develop strategies that balance the descriptive nature of Karakalpak with the conciseness of English terms, without losing essential clarity and meaning.

Cultural considerations play a critical role in the formation and understanding of textile terminology. In Karakalpak, traditional textile practices such as *jún* (wool weaving) have retained distinct lexical expressions that are deeply tied to the cultural identity of the people. These terms encapsulate not only the technical aspects of weaving but also the rich cultural and artisanal significance associated with these practices. On the other hand, English textile terms tend to be more standardized and industrial, catering to global production and consumption needs. While these English terms facilitate international trade and collaboration, they may not fully capture the artisanal nuances that are essential to the textile traditions of Karakalpak. The study reveals that Karakalpak-speaking communities maintain a deep connection to their traditional textiles, even as they adapt to modern industrial practices. This cultural resilience underscores the importance of preserving local terminology when translating technical documents, as it helps safeguard the unique cultural heritage embedded in the language. Moreover, the lack of precise Karakalpak equivalents for emerging concepts such as eco-friendly fabric highlights the challenges of maintaining cultural relevance in the face of global trends. As sustainability becomes a more prominent issue in the global textile industry, it is essential for the Karakalpak language to adapt, perhaps by coining new terms or by borrowing and modifying existing ones.

Conclusion. This article provides a comparative analysis of textile-related terminology in English and Karakalpak, highlighting the linguistic, cultural, and technical factors that shape their usage. The findings reveal significant differences in the origins, structures, and cultural nuances of terms, reflecting the impact of globalization and traditional practices on both languages. Key observations include the prevalence of loanwords in Karakalpak, particularly from English and Russian, and the retention of native terms for culturally significant textiles. While globalization facilitates the adoption of technical vocabulary, it also introduces challenges in preserving linguistic diversity and cultural identity. Structural differences between the languages, such as the agglutinative nature of Karakalpak, further complicate translation and educational efforts. The study underscores the importance of developing standardized bilingual glossaries and promoting context-sensitive translation practices to bridge linguistic and cultural gaps. These resources can support translators, educators, and industry professionals in ensuring effective communication and preserving cultural heritage within the textile domain.

References:

- (1). Balteiro, I. (2010). Foreign words in the English of textiles.
- (2). Hyer, M.C. (2019). Text. Textile: "Wordweaving" in the Literature of Anglo-Saxon England. *Medieval Clothing and Textiles*, 15, p. 33–51.
- (3). Gaspa, S., Michel, C., & Nosch, M.L. (2017). Textile Terminologies from the Orient to the Mediterranean and Europe, 1000 BC to 1000 AD. Lulu. com.
- (4). Manglani, H., Hodge, G.L., & Oxenham, W. (2019). Application of the internet of things in the textile industry. *Textile Progress*, 51(3), p. 225–297.
- (5). Oksana, Z., Julia, K., Elnashar, E., Shvets, G., & Selezneva, A. (2023). Implementation of the visual dictionary on textile and fashion into the mobile application.
- (6). Seitova, F.Z. Peculiarities of teaching the terminology of the textile industry in english. Пәнаралық мәселелердегі өзекті тенденциялар ғылыми және оқу-әдістемелік мақалалар, 362 p.
- (7). Shoir, S. (2023). Functional and semantic features of terms in the field of design and clothing. *Journal of new century innovations*, 21(2), p. 190–194.
- (8). Аухадиева, З.Ж., Ермаханова, С.Б., & Миркенова, Г.К. (2019). Structural and Semantic Features of Complex Terms in the Textile Industry. *Известия высших учебных заведений. Технология текстильной промышленности*, (6), с. 312–315.

Abidova Rokhatoy Khudayberganovna (Doctor of philosophy (PhD) in Philological Sciences, UrSU) THEORETICAL PERCEPTION OF THE SPEECH ACT OF GRATITUDE IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation. *The article studies the scientific and theoretical foundations of the act of gratitude in the world of linguistics and in the Uzbek language. It reveals similar and different aspects of linguocultural (traditions, social attitudes, gender and moral norms) features of the speech act of gratitude in English and Uzbek languages in the comparative aspect.*

Key words: *concept, gratitude, speech act, theory, verbal, non-verbal.*

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MINNATDORCHILIK AKTI VA UNI IFODALASHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. *Maqolada jahon tilshunosligi va o‘zbek tilshunosligidagi minnatdorchilik nutqiy aktining ilmiy-nazariy asoslari yoritilgan. Unda ingliz va o‘zbek tillaridagi suhbatlarda minnatdorchilik aktining lingvomadaniy (urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlar, gender va axloqiy me‘yorlar) xususiyatlarining o‘xshash va farqli tomonlari qiyosiy jihatdan ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *tushuncha, minnatdorchilik, nutq akti, nazariya, og‘zaki, noverbal.*

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АКТА БЛАГОДАРНОСТИ И СПОСОБЫ ИХ ВЫРАЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *Данная статья изучает научно-теоретические основы акта благодарности в мировом языкознании и выявляет сходные и различные стороны лингвокультурных (традиций, социальных воззрений, гендерных и моральных норм) особенностей речевого акта благодарности на английском и узбекском языках в сопоставительном аспекте.*

Ключевые слова: *концепт, благодарность, речевой акт, теория, вербальный, невербальный.*

Introduction. In the world linguistics, the identification of features and stages of gradual development of the form of speech communication in the language considered as a factor of national development, the definition of the principles of development of linguistic phenomena in this process are of priority importance. That is, in the modern process of global information exchange there is a need to improve the speech competence of people on social, cultural, technical, economic, medical and various industry topics and informing them about industry news. Cognitive, linguistic, psychological, pragmatic and cultural features of speech activity in the process of communication are reflected in different genres of speech. In this regard, the study of linguacultural and linguapragmatic features of speech act means used in the process of international intercultural communication on the basis of standards recognised by the scientific community is of topical importance in the field of linguistics.

Methods. The issue of language and communication has become the most important issue in the fields of pragma-linguistics, culture-linguistics, discourse linguistics, cognitive and communicative linguistics, and integrative world linguistics. A number of studies have been conducted on speech issues in linguistics based on cultural and ethnic characteristics of the language, and they have provided different approaches to certain concepts and poetic features of artistic and linguistic text. The issue of speech and concepts has been the object of research not only in linguistics but also in the fields of philosophy, psychology, artificial intelligence, neurology, and anthropology.

Today’s speech act theories recognized in linguistics are based mainly on existing theories of English. In particular, the theories of J. Austin [2;174 p.] and J. Searle [4;23 p.] created the basis for studying the theories of speech act and communication in other languages on a comparative and contrastive basis. The linguistic and pragmatic nature of the speech act is acknowledged to be not only a language and speech component but also a process related to culture, social attitude, cognition, gender, age of people, communication space, and time.

Research on the linguistics of the speech act in Uzbek linguistics, theoretical foundations of speech culture, semantics of the speech process, and comparative analysis of speech units in different languages now bring the issue of the speech communication act to the agenda. From this point of view, the fact that our research is dedicated to revealing the pragmatic and cultural aspects of the speech act of gratitude in the English and Uzbek languages determines the relevance of the topic of this article.

Results. In fact, researching the theoretical ideas about the act of gratitude in harmony with the conceptual ideas of speech, speech habits, and views on the psycholinguistic analysis of speech allows for a perfect, detailed, fully explained, and scientifically based result. Taking this into account, the culture-linguistic and pragma-linguistic study of this act serves to shed light on the linguistic features and their pragmatic integration manifested in the expression of gratitude in the English and Uzbek languages and to identify the similarities and differences that arise in intercultural communication. These circumstances can determine the importance and necessity of our work.

It is known that gratitude is considered one of the characteristics that shapes the feeling of mutual respect and gratitude among people and determines the cultural competence of a person in the modern world. Although the concept of gratitude is common to all languages in the world, each language has its own rules for expressing gratitude. The word “rahmat (thank you)” is used not only in the Uzbek language but also as the main form of gratitude in the speech of speakers of other languages in Central Asia (Kazakh,

Tajik, Kyrgyz, and Turkmen). The word “rahmat (thank you)” is considered a more formal expression of gratitude and differs depending on the situation of communication and the nature of the discourse in the Uzbek language. The word “minnatdor (grateful)” and its derivative in the form of the phrase “minnatdor bo‘lmoq (to be grateful)” (to express gratitude) are considered one of the formal forms of gratitude and are widely used in written and oral speech [1;53 p.].

The Uzbek language has several other expressions of gratitude that are associated with social and cultural meanings. For example, *qo‘lingiz dard ko‘rmasin (don’t let your hand hurt)*; *xirmoningizga baraka bersin (bless your threshing floor)*; *boshingiz to‘ydan chiqmasin (let every day be wedding)*; *yomon kun ko‘rmang (don’t have a bad day)*; *qurboning bo‘lay (may I sacrifice myself for you)*; *faqirlik ko‘rmang (may you never see the poverty)*; *baraka toping (be blessed)*; *barokatli bo‘lsin (be blessed)*; *tutganingiz oltin bo‘lsin (let what you hold be gold)*; *jonim sizga fido bo‘lsin (May my soul be devoted to you)* and others.

When studying and analysing the concept of gratitude in English and Uzbek, one can understand the essence, meaning, types, and forms of this concept, the ethics of performance, and all its subtleties. Although expressions of gratitude differ in the language of each nation, their meaning and content are directly and indirectly common.

The speech act theories of world linguistics are also mainly based on the theories existing in English. According to J. Austin, one of the founders of speech act theory, saying thank you belongs to the category of “behabitive” act, in which the previous and expected behaviour of another person, behaviour, attitude, and its expression or a person’s own part are manifested under the influence of the relationship. In this case, the word “behabitive” means “behaved”. An example of this is the sentences uttered by the speaker in accordance with the existing speech etiquette norms of the individual, a unique and typical communication method.

According to K. Aijmer [3;268 p.], the expression of gratitude is a specific stereotyped speech act. Because whenever gratitude is expressed in English, the form of the word “thank you” or “thanks” is almost always used in one form or another. But even if the constructions “thank you” or “thanks” appear in almost every act of gratitude, their combination with lexical, prosodic, and kinetic means creates a linguocultural and linguopragmatic relationship.

Gratitude is a unique lexical-semantic field of the speech act, and this field represents the communication act of always being grateful, thanking, and acknowledging. The act of gratitude is studied in the English and Uzbek languages in relation to such factors as the purposeful act of communication, the presence of elements of the speech situation (place of communication, time, participation of the interlocutors), and the formal and informal expression of the act of gratitude using verbal and non-verbal means during the communication process. The first part of the chapter reflects the results of the culture-linguistic and pragmatic research on “Morphological, syntactic, and semantic analysis of means of expression of the speech act of gratitude”.

Discussion. The structural structure of the act of gratitude in English is combined with the words of address in accordance with national cultural etiquette formulas to form a specific structure, in which, along with the phrase “*Thank you*” in a formal style, addresses such as “*Mr., Mrs., Miss, Madam, Sir*” words and, in an informal style, the person’s name are used. The words “*xonim, janob (ma’am, sir)*” as an alternative translation of these words are widely used in the Uzbek language, but in the daily conversation of Uzbeks, instead of these words, the name of the person and with it respect, words expressing kinship in the sense of holding close to oneself, looking after one’s heart, caressing, cherishing (*opa, aka, uka, singlim, ota(xon), bobo, tog’a, xola, kelinoyi, jiyani, amaki—sister, brother, brother, sister, father, grandfather, uncle, aunt, daughter-in-law, niece, uncle, etc.*) can be used together with the word of “thank” [1;117 p.].

The act of gratitude is an integral part of the everyday lives of the English people, family, and friendship. In turn, the act of thanks in English can be divided into the following groups according to the structure: “*thank*” content, “*gratitude*” content, “*appreciate*” content, and “*grateful*” content. In the Uzbek language, in addition to “*rahmat*”, “*tashakkur*”, and “*minnatdor (-man, -miz)*”, speech structures are created with the participation of words meaning gratitude, such as “*qulluq*”, “*salavat*”, and “*shukur*”.

On the other hand, the linguistic means of expressing gratitude in mixed languages are used in the form of words, phrases, speech structures, phrases, and sentences and represent the author’s intention.

The study of the linguistic and cultural aspects of the expression of gratitude in English and Uzbek requires the following socio-cultural factors to be taken into account: the purpose of speech communication and the manners of its expression (religious, official, informal); elements of communicative speech

situation (space, time, tense; participants of speech situation—speaker and listener); special indicators, that is, linguistic (words, phrases, sentences) and non-linguistic (gestures, behaviour) means; social status of the dialogue participants (age, gender, profession, position);

It was considered appropriate to research the national-cultural features of the speech act of gratitude in the languages that are mixed with a comprehensive approach from the religious-philosophical, social, and artistic point of view in this subchapter.

When expressing gratitude among relatives and close people, loudly laughing or crying and boldly touching each other freely using various speech structures (hugging, patting on the shoulder, patting the head, etc.) can be used in informal communication in English and Uzbek, but in communication with members of the opposite gender, these actions are used in a certain way depending on the closeness and distance of kinship relations. In expressing the speech act of gratitude, one can hug and use various facial expressions with colleagues and friends, but these movements may not be as free as between family members.

When commenting on the linguistic and cultural characteristics of an informal act of gratitude, it is worth recognizing that the act of gratitude in English is expressed in an extremely polite way, often relies on non-verbal means, and the age of the participants in the communication is not important. But in the act of gratitude in the Uzbek language, expressing gratitude based on the age of the interlocutors acquires a linguistic and cultural characteristic in a certain sense.

In conclusion, each word or speech structure used in the process of expressing gratitude shows the culture of the representative of each nation. Knowing the culture of the representatives of this language and learning the nuances of this language while observing the verbal and non-verbal communication methods, even when expressing the act of gratitude in an informal style, prevents difficulties in the exchange of ideas in intercultural communication.

References:

- (1). Abidova R. X. Minnatdorchilik nutqiy aktining lingvomadaniy va lingvopragmatik xususiyatlari (ingliz va o‘zbek tillari misolida). Dissertatsiya filol. fan.fals.dok. (Phd), Urgench, 2024, 147-bet.
- (2). Austin J. How to do things with words. Oxford, Clarenton press, 1962, 174 p.
- (3). Aijmer K. Conversation routines in English. London, 1997, p. 268.
- (4). Searle J.R. The classification of illocutionary acts. Language in Society 5 (1), 1976, p. 1–23.

FANIMIZ ZAHMATKASHLARI

Sardor Xodjaniyozov (Urganch davlat universiteti rektori v.v.b., p.f.d., professor) IQTISODIY, IJTIMOIIY VA AMALIYOT SOHALARIDA O‘Z MAKTABINI SHAKLLANTIRGAN USTOZ

Hozirgi davrga kelib, UrDU professori, oliy va o‘rta maxsus ta’lim fidoyisi Tangribergan Do‘stjonovni mamlakatimizning turli hududlarida taniqli olim, mohir tadqiqotchi, tajribali rahbar sifatida yaqindan biladigan va hurmat qiladiganlar ko‘pchilikni tashkil qiladi. Ustoz iqtisodiyot fani va u bilan uzviy bog‘liq bir qator noiqtisodiy yo‘nalishlarda hamda ular bilan bevosita bog‘liq boshqaruv sohalaridagi izlanishlari bilan ham keng tanilgan. Biz ushbu sohalar bo‘yicha bir qator nazariy va amaliy masalalar yechimini topishda, ko‘plab shogirdlar va izdoshlar tayyorlab viloyatda o‘z maktabini shakllantirgan, universitetimizda ko‘p yillardan beri ilmiy-pedagogik faoliyatini olib borayotgan serqirra inson deb bilamiz.

Bu yil ustoz professor Tangribergan Do‘stjonov o‘z tavalludining 75 yilligi va ilmiy-pedagogik faoliyatining 55 yilligini, UrDUdagi uzluksiz ish davrining ham 33 yilligini nishonlaydilar. Ular 1971-yil avgustida O‘zRFAII da katta laborant sifatida mehnat faoliyatini va shu yili sentabridan esa sobiq ittifoq Fanlar akademiyasi Markaziy iqtisod-matematika institutida tadqiqotchi-izlanuvchi, aspirant sifatida ilmiy faoliyatini boshlagan.

1977-yili ushbu nufuzli ilmiy dargohda nomzodlik dissertatsiyasini “Iqtisodiyot va uning tarmoqlarida rejalashtirish, iqtisod va boshqarishda iqtisodiy matematik modellarni va elektron hisoblash vositalarini qo‘llash” mutaxassisligidan “Qishloq xo‘jaligini ximizatsiyalashtirishdan atrof-muhitni zararlanishini hisobga olgan holda rejalashtirish muammolari (O‘zbekiston misolida)” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Oradan ko‘p o‘tmay, OAKning ushbu shifri bo‘yicha katta ilmiy xodim unvoniga ham musharraf bo‘ldi. Bu davrda iqtisodiyot va uning ustuvor tarmoqlarining dolzarb yo‘nalishlariga oid qator monografiya, risola va ilmiy maqolalar chop qildi, shu bilan birga, o‘rindoshlik asosida pedagogik faoliyatini ham olib bordi.

1977-yildan o‘zining ilmiy tadqiqotlari faoliyatini yana O‘zRFAII da davom qildirdi. 1977–1992-yillar davomida bu ilm maskanida katta, yetakchi va bosh ilmiy xodim lavozimlarida samarali faoliyat yuritdi. Shuningdek, bu davrda institut yosh olimlari kengashiga rahbarlik, dargoh ilmiy kengashi va ixtisoslashgan ilmiy kengash a‘zosi sifatida ilmiy tadqiqot ishlari va ilmiy jamoatchilik faoliyatini samarali olib borishga erishdi. Jumladan, shu davrda sobiq ittifoq miqyosidagi fundamental ilmiy-amaliy tadqiqot, “O‘zbekiston Respublikasi xalq xo‘jaligi “Paxta” kompleksini shakllantirish va rivojlantirish” loyihasining faol ijrochilaridan bo‘ldi. 1990-yil bu tadqiqot doirasida o‘zining “O‘zbekiston Respublikasi ASKda kimyo mahsulotlarini ishlab chiqarish va qo‘llanilishining iqtisodiy-ekologik muammolari (O‘zbekiston misolida)” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi, 1,5 yildan keyin professorlik unvoniga ham erishdi. 1979-yilda O‘zbekiston va 1980-yilda esa sobiq ittifoq yosh olimlar ko‘rik-tanlovlarida qatnashib, g‘olib bo‘ldi, diplomlar bilan taqdirlandi.

Shuningdek, iqtisodiyot, iqtisodiy-matematika, iqtisodiy ekologiya, ijtimoiy sohalarga oid monografiyalar, risolalarni chop qilish bilan birga, bir qator nufuzli xalqaro, respublika anjumanlarida ma‘ruzalar bilan chiqdi hamda ilmiy tadqiqot loyihalarida tashkilotchi va ijrochi sifatida faoliyat olib bordi va bir muddat xalq deputatlari viloyat Kengashiga ham saylandi.

1992-yildan professor Tangribergan Do‘stjonov mustaqilligimiz sharofati va davr talabi bilan o‘z mehnat faoliyatini Xorazm viloyati hokimligida va o‘z ilmiy-pedagogik ishlarini o‘rindoshlik asosida UrDUda boshladi. Hokimiyatda oldin umumiy iqtisodiy, keyinchalik, umumijtimoiy majmualarga rahbarlik qilgan ustoz har bir muhim ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni tahlil qilishda va yechimini izlashda universitetimiz olimlari bilan muhokama qilishni va fikr-takliflarini o‘rganib, viloyatning dastur va chora-tadbirlarini ishlab chiqarish amaliyotlarini yo‘lga qo‘ydi. Men o‘sha davrda universitetimizda yosh tadqiqotchi va ijrochi sifatida bu muhim tadbirlarda

qatnashganman hamda domla bilan hamkorlik ishlarimizni boshlaganman. Shuningdek, ustozning ham hokimiyatdagi amaliy, ham universitetdagi ilmiy-pedagogik faoliyatlari uyg'unligi bilan bunday hamkorlik ishlari yanada mustahkamlanib bordi. Shu o'rinda domlaning biz bilgan yana bir tashkilotchilik faoliyatini aytib o'tishni lozim, deb o'ylayman. 1997-yilda tashkil qilingan O'zbekiston Fanlar akademiyasi Xorazm bo'limi – Ma'mun akademiyasini qisqa muddatda shakllantirishni va faoliyatini boshlashda mas'ul ijrochi bo'lgan hokim o'rinbosarining xizmatlari katta bo'ldi desam, hech qanday mubolag'a bo'lmaydi.

Rektorimiz akademik A.Sadullayev bilan ilmiy salohiyati yuqori bo'lgan domlalar va talentli yoshlar bilan hokimiyatda va universitetda alohida suhbatlar o'tkazib, ularning ko'pchiligini o'sha dastlabki davrda to'liq yoki o'rindoshlik asosida sharoit yaratib, akademiyada ishlashga jalb qilganlaridan juda yaxshi xabardorman. Akademiyaning mana shunday salohiyatli, ilmiy xodimlar bilan ta'minlash, moddiy texnika bazasini mustahkamlash, ilmiy-tashkiliy faoliyatini shakllantirish bilan bir qatorda, yangi xodimlarni uy-joy bilan ta'minlash maqsadida Xiva shahrida 32 xonadonli maxsus uy qurish, shuningdek, akademiyada dolzarb mavzular bo'yicha ilmiy anjumanlar o'tkazishda bosh-qosh bo'lganligini guvohi ham bo'lganman.

Professor T.Doschanovning 350 ga yaqin ilmiy ishlari, shu jumladan, 20 dan ortiq monografiya, risola, darslik o'quv qo'llanma va ilmiy maqolalari nufuzli nashriyotlarda va xorijda chop qilingan hamda 15 dan ortiq shogirdlari nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilib, ularning o'zlari ham ko'plab izdoshlarini tayyorlamoqda. Natijada domla rahbarligidagi ilmiy maktab shakllantirildi va muvafaqqiyatli kengaytirilmoqda.

Men O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim fidoyisi ustoz Tangribergan Do'stjonovni universitetimiz jamoasi nomidan qutlug' yoshlari munosabati bilan tabriklayman, ularga salomatlik va uzoq umr tilash bilan har doim el-yurtimiz, shogirdlari va farzandlari ardog'ida bo'lib yurishlarini tilayman.

MUNDARIJA * СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS**

FIZIKA-MATEMATIKA

Jumaniyozov Sardor Pirnazarovich	Bir jinsli bo'lmagan jismlar uchun ikki o'lchovli nostonar issiqlik o'tkazuvchanlik masalasini chekli elementlar usulida kompyuterli modellashtirish	3
Хасанов Музаффар Машарипович, Дониёр Бахромович Азимов, Исмаилов Охунжон Бахромович	Решение задачи коши для модифицированного нелинейного уравнения Кортевега-де Фриза с источником в классе периодических функций	6
Икрамов Ахмат Маорипович	Моделирование процесса стационарной теплопроводности в неоднородных телах	18
Muxtarov Erkinjon Kobiljonovich	Kukunli texnologiya orqali olingan polikristall kremniyning Furrye-IQ spektroskopiyasi	28
Matchonov Kuvonchbek Pulat ugli	One-dimensional relativistic confined atom	32

FALSAFA

Nishonov Sarvar Jasur o'g'li	Yangi O'zbekiston taraqqiyotining yetti ustuvor yo'nalishida ijtimoiy-falsafiy masalalar tahlili	36
Kuyliyev Bobur Tulkinovich	Global axborot makonida mem va simvolika: ma'naviy-siyosiy kontekst	39
Axmedov Sherzodjon Zokirovich	Milliy qadriyatlar va axloqiy qarashlar uyg'unligi	41
Sultonov Og'abek Sultan o'g'li	Sharq falsafasida rahbar mas'uliyatining ijtimoiy-ma'naviy jihatlarini	44
Sharifxodjayeva Nargiza Abdumannonovna	Ijtimoiy-axloqiy jihatlar kontekstida Pokiston falsafasi	46

TILSHUNOSLIK

Saparbayeva Gulandam Masharipovna, Yo'ldasheva Fazilat Olimjonovna	Kiritma konstruksiyalarning nazariy asoslari va semantik-stilistik funksiyalariga ko'ra turlari	53
Daminova Mashhura Zafar qizi	Ilova konstruksiyada sintaktik bog'lanishning xususiyatlari	55
Tursunova Matluba Xolmatovna	Sotsiologvistikaning tarixi va rivojlanishi	57
Tursunova Mavluda Erkinovna	Til mulqoti madaniyatining ta'rifi va nazariy asoslari	60

ADABIYOTSHUNOSLIK

Rakhimova Dilnoza Masharipovna	Jahon adabiyotida epistolyar janrlarga qiziqishni kuchaytirish uchun zarur shart-sharoitlar: Sharq va G'arb	63
Zaripov Abdurahob Suyundikovich	Avtobiografik asarlarning gnoseologik tadqiqi	66
Xo'janova Uringul Smayilovna	Majoziy o'xshatishning funksiyalari	69
Abdullayeva Guliston Sultanovna	Mutrib Xonaxarobiy she'riyati va jadidchilik	73
Abdullayeva Feruza Baxodir qizi	XX asr birinchi yarmi koreys roman janri badiiyati	76

JURNALISTIKA

Atajanov Xurmet Abdimuratovich	Mintaqaviy mediamakon masalalari	81
Abdusattorov Shahboz Shavkat o'g'li	Agrar jurnalistika: zamonaviy yondashuvlar va ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati	83

PEDAGOGIKA

Atamuratov Rasuljon	O'quv jarayonida immersiv ta'lim texnologiyalardan foydalanishning pedagogik ahamiyati	88
Jovliyev Baxtiyor Xolbayevich, Rajobov O'rol Mamatovich	Bolalarda xudbinlikning shakllanishi	91
Imurodova Dilobar Hamzayevna	Gumanitar fan o'qituvchilarining axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida nazariy bilimlarini baholash metodikasi	93
Sattorova Feruza Elmurodovna	Chet tili ta'limiga kognitiv yondashuv haqida mulohazalar	96

Bagimova Gulshoda Jahon qizi	Ingliz tilini o'qitishda mexatronika yo'nalishi talabalarining produktiv ko'nikmalarini interfaol-axborot muhitida takomillashtirish shartlari	99
Kunduz Karimova	Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan nostandart masalalarning ta'limiy, tarbiyaviy va axloqiy ahamiyati	102
Esanova Sarvinoz Uktamovna, Tangirova Ruhshona	Xalq hunarmandchiligiga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari	105
Xudayberganova Nargisa Qurbonbayevna	Bo'lg'usi o'qituvchining innovatsion faoliyatini tashkil qilishning usul va vositalari	107
Kutliyeva Feruzaxon Yusupovna	Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatini shakllantirish va takomillashtirishning ilmiy-pedagogik asoslari	110
Rahimova Indira Quadrat qizi	Ilmiy tadqiqotlarda kuzatiladigan plagiat pedagogik muammo sifatida	113
Saydazimov Kamol Tulkunovich	Yoshlar dunyoqarashida baho va normalarning empirik tahlili	116
Umarova Zebiniso Nizom qizi	Chet tili o'qitish jarayonida madaniyatning o'rni hamda uni amalda qo'llash yo'llari	119
Doschanova Mohinur Maxsudovna	Boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarining kreativligini rivojlantirishda mediasavodxonlikdan foydalanish metodikasi	122
Avazov Sherimmat, Yadgarova Sadokat Kenjabayevna	Tabiiy fanlarni o'qitishda maktab o'quvchilarining ekologik ko'nikmasini shakllantirish bosqichlari	126
Umarxo'jayeva Xilola Sirojiddinovna	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ta'lim sohasi talabalarining tinglab tushunish ko'nikmalarini takomillashtirishdagi qiyinchiliklar	129
Urazimbetova Zuxra Uzakbaevna	The Use of Authentic Materials is an Effective Method for Developing Writing Proficiency	132
Rahmonova Sayyora Yusupovna, Sabirova Charoskhon Atamamatovna	Development of Logical Thinking Ability of Elementary School Students Through Geometrical Problems	136
Arzieva Bibi-Sanem Aynazarovna	Problems and Possibilities of Integration of Intercultural Competence in Teaching English	139
Farkhodova Dilnoza	The Role of Professional Competence in Philological Higher Education Institutions	142
Najmiddinova Gulnora Najmiddin qizi	Introduction of Artificial Intelligence (AI) in Secondary Education School Systems	144
Iskanova Nasiba Parmonovna	Teaching Translation Techniques, Strategies in a University Setting: Problems and Solutions	148
Rasulova Dilnoza Boixonovna	The Importance of European Competences in Teaching English Language to School Children	154
ILMIY AXBOROT		
Ashirova Anorgul Ismoilovna	"INFODARS" uslubiy saytini yaratish	158
Usarov Begzod O'ralovich	Tanlanmada sofizm	161
Mamataliyeva Navbahor Xujamberdiyevna	Sodda gap shaklidagi tez aytishlarning sintaktik xususiyatlari	165
Djumayeva Sofiya Kodirovna	O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklarida raqamlar bilan bog'liq qarashlar	168
Quvvatov Rahmatullo Hikmatullayevich	Fanga oid aforizmlarning chog'ishtirma tadqiqi	170
Haydarova Dilafruz Inoyatullaevna	O'zbek tilidagi diniy matnlarda kechirim nutqiy aktining ifodalanishi	173
Qurbanov Muxtarbay Dauletbaevich	Qoraqalpog'iston etnooykonimlari tahlili	175
Atabayeva Nilufar Atamuratovna	Teoder Drayzerning "Jenni Gerxardt" romanidagi frazeologizmlar tarjimasiga doir	178
Abdusattarova Shaxlo Toshtemirovna	Emotsiyalarning o'ziga xosligi, konseptuallashtirish jarayonlari	181
Abdullayeva Muxtasar Abdulla qizi	O'zbek badiiy asarlarida idiomatik birliklarning qo'llanilishi va ularning ingliz tiliga tarjimasi	184
Komilova Gavharoy	Til ta'limi qadriyat sifatida	187

Murhanova Nilufar Yigitaliyevna	O'zbek tilida qo'llanilayotgan arab tiliga oid terminlarning lingvokulturologik xususiyatlari	190
Nematova Nargiza Azimovna	O'zbek va ingliz tilidagi nutqiy aloqada konnotativ semantikaning pragmatik ahamiyati	192
Nurmetov Jasurbek Nurmuxamatovich	Tarjimada realiya	195
Sadikova Dildora Nizomovna	Intertekstuallik kategoriyasi va ularning tahlili: alluziya, sitata, ramz	198
Mustafayev Shaxboz Baxtiyorovich	Karnavalizatsiya virtuallikning shakli sifatida	202
To'rayeva Maftuna Akbar qizi	Fransuz tilshunosligida neologizmlarni tasniflash tipologiyasi masalalari	205
Qurbonov Zayniddin Oltinovich	Qo'shrabot tuman "Jonbuloq" mahallasidagi buloq komponentli qishloqlar toponimikasi tadqiqi	210
Kuraxmedov Azamat Erkinovich	Samarqand jadidchilarining Turkiston jadidchilik harakatida tutgan o'rni	214
Xakimova Maksadxon Dilshodbekovna	Adrian Henri ijodida she'riyat va san'atning estetik-ideologik talqini	216
Aslanov Asatillo Ekramovich	Alisher Navoiy ijodida inson qadri va komil insonga xos fazilatlar	219
Fayzullayeva Obidaxon, Soatova Shahnozabonu Farhod qizi	"Asil va Karam" dostoni qahramonlari taqdirida diniy motivlarning o'rni	223
Садуллаева Нилуфар	Оральная речь: проблемы и теории	225
Нажмиддинова Сарафроз Нажмиддин кизи	Тактики аргументации в политическом дискурсе: анализ логоса, этоса и патоса	228
Турамуратова Ирода Илхомбаевна	Метафора как средство вербализации эмоций «радость» и «грусть» в испанском языке	231
Хасанов Илѐсбек Иброхимжонович	Отбор и классификация дипломатических терминов русского и узбекского языков: терминоведческий метод	234
Фузайлова Виолетта Борисовна	Романтический образ главных героев романа Луизы Мэй Олкотт "Маленькие женщины"	239
Abdinazarov Xasan Shaymanovich	Understanding Specialization Through IT	243
Sratdinova Gulbakhar Bakhtiyarovna	The Comparative Analysis of Textile Terms in English and Karakalpak Languages	245
Abidova Rokhatoy Khudayberganovna	Theoretical Perception of the Speech Act of Gratitude in English and Uzbek	248
FANIMIZ ZAXMATKASHLARI		
Sardor Xodjaniyozov	Iqtisodiy, ijtimoiy va amaliyot sohalarida o'z maktabini shakllantirgan ustoz	252

**“ILM SARCHASHMALARI” ILMIY-NAZARIY, METODIK JURNALI
MUALLIFLARIGA ESLATMA**

1. **“Ilm sarchashmalari”** ilmiy-nazariy, metodik jurnaliga qo‘yiladigan talablar jahon andozlari hamda O‘zbekistonda amal qilayotgan PhD va DSc tadqiqotlari tizimidagi andozlardan kelib chiqadi.
2. Maqola Times New Roman shriftida yozilishi lozim. Shrift hajmi – 14, qator oralig‘i – 1,5, hoshiya chapda 3 sm., yuqori va pastda 2,5 sm., o‘ngda 1,5 sm. bo‘lishi kerak. Maqolalar hajmi 6 sahifadan kam bo‘lmasligi kerak.
3. **O‘zbek tilidagi maqolalar faqat lotin yozuvida qabul qilinadi.**
4. **Maqola 1 ta taqriz, pagiatga tekshirilganligi haqidagi ma‘lumotnoma va 1 ta ekspertlar xulosasi bilan (hujjatlar elektron shaklda) qabul qilinadi.**
5. Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.
6. Tahririyat maqolani qisqartirish va tahrir qilish huquqiga ega.

Maqola xalqaro andozlar talabi doirasidagi quyidagi aniq bandlarga ega bo‘lishi kerak:

Maqola muallifi to‘g‘risida ma‘lumot (Author information). Bunda muallif(lar)ning ism-familiyasi va otasining ismi to‘liq yozilishi, muallifning lavozimi, ilmiy unvoni va darjasi, e-maili, telefon raqami hamda maqola taqrizchisi yozilishi kerak. Maqola muallifi to‘g‘risida ma‘lumot **o‘zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola mavzusi (Title). Maqola mavzusi, imkon qadar, qisqa va lo‘nda ko‘rinishda shakllantirilgan bo‘lib, maqolaning tadqiqot yo‘nalishini aniq ifoda etishi lozim. Sarlavha **o‘zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola annotatsiyasi (Abstract). Maqolalarning qisqacha mazmuni (annotatsiyasi) 5 qatordan kam, 15 qatordan oshmagan holda **o‘zbek, rus** va **ingliz** tillarida beriladi. Unda tadqiqot muammosi, uning dolzarbligi, tadqiqot muammosini ochib berish uchun qo‘llanilgan metodologiya, tadqiqot natijalari, maqolaning to‘la mazmunidan kelib chiqqan holda, muallifning ilmiy va amaliy hissasi qisqacha bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar (Key words). Maqola mazmuni va maqsadini eng qisqa mazmunda ochib beruvchi kalit so‘zlar hisoblanadi. Kalit so‘zlarning har biri asosiy matn tarkibida ko‘proq takrorlanishi tavsiya etiladi. Maqola kalit so‘zlari **o‘zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Kirish (Introduction). Kirish qismida, asosan, tadqiqot muammosi, uning maqsad va vazifalari yoritiladi. Mazkur qism tadqiqot mavzusining tanlanish asosi, uning dolzarbligi va ilmiy ahamiyatini tushuntirib beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mavzuga oid adabiyotlar tahlili tadqiqot etilayotgan muammo yuzasidan muallifning bilim va tasavvurlarga ega ekanini namoyon etuvchi qism hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili mavjud intellektual hudud doirasini baholash va shu asosda ma‘lum xarita yaratishni anglatadi. Adabiyotlarning tanqidiy tahlilidagi urinishlar mazkur mavzu doirasidagi bilimlarni kuchaytiradi va tadqiqot savollarini yanada oydinlashtirishga yordam beradi. O‘z mazmuniga ko‘ra, har qanday tadqiqot ayni shu sohada yaratilgan avvalgi bilimlar negiziga quriladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot metodologiyasi tadqiqotning eng muhim qismlaridan biri bo‘lib, u o‘tkazilayotgan tadqiqotning umumiy xaritasi, tadqiqot yo‘li va manzilga (natijaga) olib boruvchi xaritaviy chizgilarini hisoblanadi. Tadqiqot metodologiyasi tadqiqot falsafasi va yo‘nalishini (deduksion yoki induksion) belgilash, tadqiqot dizayni, ya‘ni tadqiqot muammosining yechimiga olib boruvchi bosh rejasini tuzish, tadqiqot uchun zarur axborotni olish yo‘llari va tadqiqot etikasini belgilash, tadqiqot obyektining tanlovi (sampling), birlamchi yoki ikkilamchi ma‘lumot manbalaridan foydalanish to‘g‘risidagi qarorlar, tadqiqot strategiyasini (kuzatish, eksperiment, keys-stadi, savolnoma, etnografik, arxiv tadqiqot va h.k.) aniqlash bo‘yicha ratsional qaror qabul qilish asosida qo‘yilgan muammoning aniq yechimiga olib chiquvchi yo‘lga belgilashni anglatadi. Metodologiya qismining mukammalligi tadqiqot uchun belgilangan yo‘lning ishonchligi (reliability) va aniqliligini (validity) asoslash orqali namoyon bo‘ladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqotning tahlil qismi tadqiqot metodologiyasida avvaldan belgilab olingan tahlil usullari orqali yig‘ilgan ma‘lumotlarning tahlilini amalga oshiradi. Bunda faqatgina tahlil usulining natijalari ifoda etiladi, topilgan natijalar bo‘yicha muhokama maqolaning keyingi qismining vazifasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqotning maqsad, vazifalarining anglashilganligi hamda tadqiqot savollarining o‘z javobini topganligi, tadqiqotning asosiy natijalariga va tadqiqotning umumiy jarayoniga umumiy xulosalar, shu bilan birga, takliflar va ayni tadqiqotdan kelib chiqqan holda, kelajak tadqiqot ishi yo‘nalishlari maqola xulosa va takliflari qismining asosini tashkil etishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References). Ushbu qismda tadqiqotda foydalanilgan barcha adabiyotlarning ro‘yxati [1], [2] yoki [3] ketma-ketligida qo‘yiladi. Masalan:

- mualliflar ismi-sharifi, kitob nomi, nashr manzili nashriyot nomi, yili, betlari;
- mualliflar ismi-sharifi, maqola nomi, jurnal nomi, nashri, yili, soni, betlari.

Maqola *matnida* foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga **havola (snoska)** [1; 25–26-b.] shaklida berilishi kerak.

“ILM SARCHASHMALARI”

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova,**
Rashid Jumatov
Ushbu songa mas’ul **Rashid Jumatov**

Terishga berildi: 21.01.2025
Bosishga ruxsat etildi: 31.01.2025
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturası.
Adadi 15. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.1
Hisob-nashriyot tabag‘i 32
Shartli bosma tabag‘i 30
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining
matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (62)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: <https://t.me/ilmsarchashmalari>